

Ги де Мопассан

АЗИЗИМ

Роман

Иброҳим Faфуров таржимаси

ТОШКЕНТ

Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

АЗИЗИМ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Жорж Дюруа беш франкдан қолган қайтимни кассир аёлдан олди-да, ташқарига йўналди.

Унтер-офицер бўлиб юрган чоғларидагидек қаддини гоз туттган гоятда хушқомат бу одам у ёқ-бу ёрини тузатган бўлди, одати бўйича мўйловларини азаматларча бураб қўйди-да, залда орқайинроқ ўтириб қолган хўрандаларга бир чимрилиб қаради, унинг қарашлари ўлжа пойлаган қиргийники каби ўткир, кўркам қадди-қоматига мос эди.

Хотинлар уни кўргач, бошларини кўтаришди. Эрлари билан бирга ўтиришган учта хотиннинг биттаси сочлари паришон тўзғиган, пала-партиш кийинган, бошидаги шляпасини чанг босган, эгнидаги кўйлаги қийшайиб кетган ўрта ёшлардаги музика муаллимаси бўлиб, қолган иккитаси шу арzon ошхонанинг доимий мижозларидан эди.

У кўчага чиққач, энди нима қилсам экан, дегандай ўйланиб тўхтаб қолди. Бугун йигирма саккизинчи июнь; биринчи числогача киссасида атиги уч франк қирқ сантим пул қолибди. Бунга икки марта тушлик қилиш мумкин, лекин унда нонуштадан маҳрум бўлади, ёки икки марта нонушта қилса, тушлик қилмаслиги керак бўлади. Қайси бири хуш келса, бу ёғи ихтиёринг. Нонушта бир франк ўн сантимга тушади, тушки овқат эса бир ярим франк туради. Мабодо пешинда овқатланишдан воз кечилса, унда бир франк йигирма сантим тежалади: бунга яна икки маротаба кечқурун нон билан колбаса ейиш ва бульварда икки кружка пиво ичиш мумкин. Пиво уни анча чиқимдор қилиб қўйса-да, лекин оқшом чоғлари у ўзини ана шу бирдан-бир лаззатдан маҳрум қилолмас эди. У нотр-Дам-де-Лорет кўчасидан юриб кетди.

Бир замонлар гусар либосида қандай юрган бўлса, ҳозир ҳам унинг қадамлари шахдам эди: у кўкрагини баланд тутиб, оёқларини ҳозиргина отдан тушган кишидай кериб ташлар эди. У кўча тўла одамлар орасидан ҳеч кимни бир пулга олмай ўтиб борар, ўткинчиларни елкалари билан

туртар, бирорга йўл бўшатмасди. Анчагина уринган цилиндрини чаккасига дўндириб қўндириб олган, пошиналари ни ерга тақиллатиб урар, ўзини хашаки одамлар ичига тушиб қолгандай ҳис қилиб бораётган бу шоввоз солдатнинг димоғидан қурт ёгарди. Унинг бутун юриш-туриши, важоҳатидан ҳамма нарсага — уйлар, одамлар, шаҳарингга тунурдим деган маъниони уқиши мумкин эди.

(Олтмиш франкка сотиб олинган шу арzonгина костюмда ҳам у ўзини олифта, пўрим қилиб кўрсата олар, гарчи унинг бу пўримлигига ноchorлик, тийиқсиэлик аломатлари зоҳир зса-да, барибир пўрим — пўрим-да. Унинг баланд кўркам жуссаси, тўғри қилиб тараған жингалак мalla соchlари, лабларидан гуркираб чиқсан шоп мўйловлари, тешиб юбораман дегандай ўткир ва тик боқадиган тиниқ мовий кўзлари — булар барчаси бульвар романларида тасвирланадиган хотинларни йўлдан урадиган суюқ одамни эслатиб туарди.

Парижда ҳаво етишмайдиган дим ёз оқшомларидан бири эди. Шаҳар баани ҳаммомнинг иссиқхонасига ўшаб қолган, одамнинг нафаси қайтар, қора тер босарди. Оқава сувлардан ачимсиқ, бадбўй ҳид кўтарилар, уйларнинг пастки қаватларидан, ошхоналарнинг пастак дарчаларидан ювинди, чиқиндиларнинг сассиқ иси анқирди.

Уй қоровуллари устки кийимларини ечиб ташлаб, дарвозалар олдида қажава курсиларда чекиб ўтиришарди, уларнинг олдиларидан оёқларини зўрга кўтариб босаётган йўловчилар судралиб ўтиб боришарди.

Жорж Дюруа бульварга етгач, яна тайсалланиб тўхтаб қолди. Унинг Елисей мадонларига, Бульон ўрмонзорларига боргиси, дарахтзорлар ичига салқинлаб юргиси келар эди. Бироқ кўнгли яна бошқа бир нарсани ҳам тусамоқдайди — у маҳбубалар билан бирга бўлишни истарди.

Лекин бунга қандай эришмоқ керак? Буни у билолмас, лекин мана, уч ойдирки, шундай бир учрашув бўлишини муштоқлик билан кутади, ҳар куни кутади, ҳар оқшом кутади. Яна шуниси ҳам сир эмаски, хушсурат, тили ширин бу одам онда-сонда бир чимдим-ярим чимдим ўпич олишга ҳам мұяссар бўлиб қоларди, бироқ унинг тилагани бу эмасди, у бошқачароқ нарсани хаёл қиласди, баланд дорга осилгиси келарди. Ҳамён эса қуп-қуруқ, бироқ ишқибозликнинг бу билан иши йўқ, кўча хотинлари бурчак-бурчакдан туриб, «Мен билан юрсанг-чи, барно йигит!»— дея шипшиган ва унга баданини теккизиб ўтган дамларда унинг юраги беҳол суст кетарди. Лекин уларга эргашгани юраги дов бермас, чўнтаги қуруқ эди. Бунинг устига

у ҳамон бошқатароқ бир нарсани, азият чекиброқ әриши-
ладиган бўсаҳарни иштизор кутар эди.

Шундай бўлишига қарамасдан, у енгилоёқ қизлар кўп
тўпланидиган жойларда — улар қатнашадиган баллар, рес-
торантлар, кўчаларда кезишни, улар орасида ўралашиб
юришини, улар билан сенсираб гаплашишини, улар сепган
ўтирир атирлар исини тўйиб искашни, улар билан бирга
бўлишини ёқтиради. Нима деганда ҳам булар хотин зоти-
дан эди, улар севги, ишқибозлик учун яратилган хотинлар
эди. Бўлардан у аёлманд эркаклар сингари нафратланиб
ўтирмасди.

У Мадлен ибодатхонаси томонга юрди ва иссиқдан
бे�хол бўлган одамлар ичига қўшилиб кетди. Кафелар кўча-
гача одам билан лиқ тўлиб кетган, витриналарнинг ёруғ
чироқларида ичкарида ўтирганлар шундоққина кўзга таш-
ланиб туришарди. Ўтирганларнинг олдиларида чорси, айла-
на столлар устида қизил, сариқ, кўк, қўнгир тусли мулавваван
ичимликлар билан тўла қадаҳлар туарар, графинларда эса
ажиб тиниқ сувлар ичиди муз парчалари ярқираб кўринар-
ди.

Дюруа қадамини секинлатди — унинг томоғи қақраб
кетганди.

Ёзинг дим кечаларида одам қаттиқ чанқайди, лоҳас
бўлади, у ташна бўлиб кетганидан ўзини бέхол сезди,
бўғзида муздек пивонинг ажиб таъмини хаёлан туйиб,
тамшаниб қўйди. Бироқ мабодо ҳозир икки кружка пиво
ичса, эртага очдан ўлмаслик учун ейиладиган кечки овқат-
дан ҳам маҳрум бўлади. Ой охирида оч қоладиган кунлари-
ни у яхши биларди.

«Соат ўнгача чидайман, кейин Америка кафесида бир
кружка ичаман,— деб ўйлади у.— Жуда ҳам томоғим
қақраб кетди-е!» У столлар атрофида ўтириб ташналигини
босаётган, кўнгли қанча тусаса, шунча ича оладиган одам-
ларга қараб бораарди. У кафеда ўтирганларга тик масха-
раомуз нигоҳ ташлар, уларнинг юз ифодалари, энгил-бош-
ларидан ёнларида қанча пуллари борлигини чамалаб кў-
рарди. Шунда унинг кўкрагида маза қилиб ўтирган
ушбу жанобларга нисбатан ғазаб жўш уриб кетарди. Улар-
нинг киссаларини ковласанг, олтин, кумуш, мис, борингки,
истаганингча танга топасан. Ўрта ҳисобда ҳар бирининг
пули икки луидордан кам эмас, қайси кафени қарама,
ҳозир камида юзтадан одам ўтирибди: икки луидорни юзга
кўпайтирсак, тўрт минг франк бўлади! «Ифлослар!»—
дека тўнғиллади у белини ўйнатиб қадам ташлаб борааркан.
Бу афандилардан биронтаси кечаси қоронғи кўчаларда со-

биқ унтер-офицерга йўлиқиб қолса борми, сира иккиланиб ўтирасдан унинг бўйини қайриб ташлаган бўларди, у ҳарбий машқлар пайтида қишлоқларда товуқларнинг калласини мана шундай қилиб қайриб ташлайверарди.

Бехосдан Ҷюруанинг эсига Африкада, жанубий Жазоирнинг хилват қалъаларида кечирган йиллари тушиб кетди. Бу ерларда у араб хонадоиларини кўпинча қийратиб шипшийдам қилиб кетаверарди. Бир воқеа эсига тушиб кетиб, баттол жилмайиб қўйди: ўшандага улед-алан қабиласидан учта араб нариги дунёга ракона бўлди, ўртоқлари билан йигирмата товуқ, иккита қўй, тилла тангларни қўлга туширишди, бунинг устига ярим йилгача мазах қилиб кулиб юришди.

Ўшанда бу ишнинг айбдорлари топилмади,— уларни жон куйдириб қидирганлари ҳам йўқ,— ахир араб деганингиз ҳам қаёгини ўгириб қараманг, солдатнинг қонуний ўлжасидай бир нарса-да.

Парижда эса, ундан әмас. Ёнингда қилич, қўлингга револьвер ушлаб бемалол қароқчилик қилолмайсан, ҳуқуқ-пукук деб бош оғриғи қилишади, ўзингни эркин сезолмайсан. Тобе мамлакатда юриб бутунлай бузилиб кетган собиқ унтер-офицернинг эски ҳиссиётлари жунбишга кирди. Рост, қанчалар баҳтиёр эди у пайтлар. Негаям саҳрони ташлаб бу ерларга қелди! Афсус! Аммо у, бу ерда ишларим юришиб кетади, деб умид қилганди. Оқибатда эса... оқибат мана нима бўлди!

У оғзи қанчалар қақраб кетганлигини билгиси келгандай тилини такиллатиб танглайида айлантирди.

Холдан тойган одамлар эринчоқлик билан унинг икки ёнидан ўтиб боришар, у эса қаршидан келаётганларни туртиб-суртиб, шўх хиргойи қилганча ҳуштак чалиб ўзига ўзи гапириб борарди: «Ҳайвонлар! Яна бу ҳафтафаҳмларнинг ҳаммаси пулдор бўлганига ўласанми!» У туртиб ўтган эрқаклар сўкинганча нари кетишар, хотинлар эса унинг орқасидан «ўл-е, сурбет!»— деб қолишарди.

У Водевиль олдидан ўтиб, Америка кафеси қаршисида тўхтади. Ташналик уни адойи тамом қилиб қўйганидан, кириб пиво ичиб чиқсаммикин деган хаёлга борди. Лекин бир қарорга келишдан олдин кўча соатининг кафтгирига қаради. Тўққиздан чорак ўтганди. У олдига пиво келтиришлари билан шартта сипқориб ташлашини яхши билади. Айтгандай, соат ўн биргача сабил қолгур вақтни қандай қилиб ўтказса экан?

«Мадлен ибодатхонаасигача секин бориб, яна шошмасдан қайтиб келаман», деди у ўзига ўзи.

Онга майдонининг чорраҳасида у тўладан келган йигитга дуч келди, қўзига танишдай, уни қаердадир учратгандай бўлди.

Хотирасини титкилаганча ўзича ғўлдираб унинг орқасидан орғашди:

— Жин урсин, қаерда кўришган эканман-а, бу нусха билан?

У тозаям бош қотирди, шунда бирдан хотираси ялат этиб ёришиб кетди, бояги йигитни у гусар лиbosлари кийиб юрган ёш йигит қиёфасида кўз ўнгига келтириди, у пайтлар бунчалик семиз эмас эди.

— Ие, бу ахир Форестъенинг ўзи-ку! — қичқириб юборди Дюруа ва уни қувиб стиб, елкасига бир тушириди.

Йигит орқасига ўгирилиб қаради-да:

— Хизмат, афандим? — деб сўради.

Дюруа кулиб юборди:

— Мени танимаяпсанми?

— Йўқ.

— Жорж Дюруа, олтинчи гусар полкидан.

Форестъе унга қўлларини чўзди:

— Сенмисан, огайни! Яхши юрибсанми?

— Жуда ҳам яхши, ўзинг-чи?

— Мен ҳам, ёмонмас, тузук. Менга қара, кўкрагим худди патак босиб кетгандай йилнинг олти ойини йўталиб ўтказаман. Францияга қайтиб келганимга мана, тўрт йил бўлаётубди, Буживаледа бир томоғим оғриганча ҳалигача тузалмайди.

— Буни қара-я! Лекин кўринишинг яхши.

Форестъе қадрдон ошнасини қўлтиқлаб олди-да, ўзининг касали, врачларнинг берган маслаҳатлари, иш билан қаттиқ банд бўлиб қолиб уларнинг айтганларини қиломаётгани ҳақида гапира кетди. Унга қиши фаслини жанубда ўтказинг деб маслаҳат беришибди, лекин бунга илож қайдай? Уй, хотин ташвиши дегандай, бунинг устига у журналист, ўзига яраша мавқеи, обрў-эътибори бор.

— Мен «Француз ҳаёти»да сиёсий ҳаёт бўлимини бошқараман, «Халос»да сенат мажлислари ҳақида ҳисобот мақолалар ёзаман, «Сайёра»да адабий ҳаёт ҳақидаги мақолаларим босилиб туради. Кўриб турибсанки, ишларим жойида.

Дюруа унга таажжуб ичидаги тикиларди. Форестъе жуда ўзгариб кетибди. Катта одам бўлиб қолибди. Унинг бутун юриш-туриши, кийиниши, қорнининг сапчадек бўлиб чиққанидан ўзига ишончи зўр эканлиги, ишлари ғоятда ўнгидан келганлиги, яхши еб, яхши ичаётганлиги шундоққи-

на кўриниб турибди. У илгарилари ориққина, нозик, келишган ўспирин эди. Ҳаммага уришқоқдиги, ҳовлиқмалиги, бақириб-чақириб юриши, қўними йўқлиги билан отнинг қашқасидай танилиб қолганди. Уч йил мобайнода Париж уни буткул бошқача одам қилиб қўйибди — гарчи, ёши ҳали йигирма еттидан ошмаган бўлса-да, у ўзини жиддий ва сино тутар, баданига жир биттан, чаккаларига оқ оралаган эди.

— Йўл бўлсин, қаерга кетяпсан? — сўради Форестье.

— Шундай, ўзим,— деб жавоб берди Дюруа,— уйқу олдидан бир оз айланиб юрибман.

— Ундай бўлса, балки, «Француз ҳаёти» редакциясига-ча мен билан бирга борарсан? Мен озгина корректурани кўриб бераману, кейин бирга пиво ичамиз.

— Маъқул.

Улар бирга ўқиган, бирга ҳарбий хизматда бўлган одамларга ўхшаб тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишиди ва гангур-гунгур суҳбатлашганча қўлтиқлашиб йўлга тушишиди.

— Ишларинг қалай? — сўради Форестье.

Дюруа елкасини қисди.

— Ростини айтсан, очликдан ўлар ҳолатга келдим. Хизматим тугагандан кейин бу ерга... бу ерга тузукроқ бир ишнинг бошини тутармикинман деб келган эдим, гапнинг пўсткаласи, Парижда ялло қилиб юраман дегандим. Афсуски, мана ярим йилдан бери Шимолий темир йўл бошқармасида ишлайпман, йилига атиги бир ярим минг франк пул оляпман.

— Жуда ҳам ночор экан-ку, жин урсин,— пўнғиллади Форестье.

— Нимасини айтасан! Нима қилишимни билмай, бошим қотиб қолди. Ёлизил жонимдан ўтиб кетди, танишибилиш йўқ, кимга ёрилишимни билмайман. Ўзимга қолса шундай бўлсин дебмидим, қўлим қисқалик қилиб шу кунларга тушдим.

Ошиаси унга бошдан-оёқ синовчан кўз билан разм солиб чиқди-да, насиҳатомуз сўзлай бошлади:

— Ҳаммаси ўзингни қандай тутишингга боғлиқ, бўтагогим. Калласи жиндаккина ишлайдиган одамга бошлиқ бўлишдан ҳам кўра министр бўлиш осонроқ. Одамларга ўзингни кўрсата билишинг, уларга ялиниб-эланиб ўтирмаслигинг керак. Бироқ, наҳотки сира ҳам дурустроқ бир иш тополмаган бўлсанг!

— Бошимни тиқмаган тешик қолмади, лекин фойдаси бўлмади,— эътиroz билдириди Дюруа.— Айтгандай, шу кунларда бир ишнинг дараги чиқиб турибди: Пелерен

манисида менга от минишни ўргатадиган бир одам керак, деб ангиниди. У ерда йилига кам деганда уч минг франк биласам керак.

Бу тентакликни сира қила кўрма,— унинг сўзини бўлди Форестье,— сенга ўн минг франк ваъда қилишган чоғда ҳам рози бўлма. Бу билан ўз йўлингни ўзинг тўснб қўйган бўласан. Идорангда эса, сени қўпчилик яхши билмайди, бир кунмас бир кун ишинг ўнгидан келиб қолса, у ердан кетиб зўр амалга минишинг мумкин. От ўргатувчилик қилсанг, иш расво бўлди деявер. Бу бутун Париж овқатланадиган ресторонга метрдотель бўлиш билан баробар. Сен асилизодалар ёки уларнинг болаларига от минишни ўргата бошлаганингдан кейин улар сени ўз тенглари қатори кўрмайдилар, менсимай қўядилар.

У сўзлашдан тўхтаб, бир дам ўйланиб қолди-да, кейин сўради:

— Сенда бакалавр дипломи борми?

— Йўқ, мен икки марта йиқилганман.

— Агар ўрта билим юртини битирган бўлсанг, бунииг зиёни йўқ. Сенинг олдингда гап Цицерон ёки Тиберий устида кетаётган бўлса, бунинг мағзини чақишига ақлинг етар дейман?

— Унча-мунча.

— Шунинг ўзи катта гап, ўн-ўн беш каллахумни демасанг, бошқалар ҳам шундан ортиқ нарсани билмайди, каллахумларинг ҳам буларни билгани билан ақлли бўлиб қолмайди. Гапимга ишон, ўзингни билагон қилиб кўрсатишидан осони йўқ. Ҳамма гап ўзингнинг подонлигингни бошқаларга ошкор қилиб қўймаслигингда. Думингни тутқиэма, гапни айлантири, четга бур, хижолат чекиладиган вазиятларга тушма, тўсиқларни айланиб ўт ва номусларни рўкач қилиб бошқаларнинг оғзиға ур, мисини чиқар. Одамларнинг ҳаммаси — фирт оми ва аҳмоқ, ҳеч бирининг тўнкадан фарқи йўқ.

Форестье ҳаётни биладиган одамлар каби беозор киноя билан сўйлаб борар, учраганларга қараб қулиб қўярди. Лекин бирдан уни йўтал тутди, тўхтаб қолди, йўтали босилгач, синиқ овоз билан деди:

— Шаппа бўғзингдан тутади, ярамас! Айни ёз-а, бўлмаса. Қиши келса, Ментонага даволангани бормасам бўлмайди. Соғлигинг — давлатинг, бошқаси ҳеч нарсага арзимайди!

Улар Пуасонъер бульварига келиб каттакон ойнабанд эшик олдида тўхташибди, эшикнинг ичкари томонига газета ёпишириб қўйилган эди. Уч киши тик турганча уни ўқиши моқда эди.

Эшик тепасига газ найчалар билан йирик-йирик қилиб ёэилган «Француз ҳаёти» деган сўзлар кўзни қамаштирадиган даражада порлаб ёнмоқда эди. Бу сўзларнинг ўткир шуъласида ўткинчилар бир зум кўриниб, кейин яна шу заҳоти қоронгилик қаърига ғойиб бўлишарди.

Форесте эшикни итарди.

— Бу ёққа,— деди у.

Дюруа кирди, кўчадан равон кўриниб турадиган ҳашаматли, ҳозир эса ифлос бўлиб ётган эзиндан ва тепада ошинасига салом бериб қуллуқ қилган икки хизматчининг олдидан ўтиб, ис босган, кўримсиз қабулхонага кирди,— қабулхона деворлари ранги унниқиб кетган кўк-сарғиши трип билан қопланган бўлиб, унинг ҳамма ёғини доғ-дуғ босган, худди сичқон кемириб ташлаганга ўхшарди.

— Ўтириб тур,— деди Форесте,— мен беш минутдан кейин келаман.

Шундай деб у қабулхонадаги эшиклардан бирига кириб кетди.

Фақат редакцияларда бўладиган ўзгача, ифодалаш қийин ғалати бир ҳид келарди бу ердан. Дюруа қисиниб-қимтиниш йўғу, лекин анграйиб туриб қолди. Аллакимлар дам-бадам унинг ёнидан шошилинч суратда у эшикдан-бу эшикка кириб кетишар, шунчалар тез юришардикি, Дюруа уларни тузукроқ кўришга ҳам улгуролмасди.

Ҳали ўргина ўспиринчалар худди ғоятда банд одамлар каби у ёқдан-бу ёққа чопишар, қўлларида кўтарган қоғозлари букилиб, шалдираб кетарди. Типография бўёқлари сачраган халатлари тагидан худди асилизодалариникидай мовут шимлари ва оппоқ кўйлак ёкалари кўриниб турган ҳарф терувчилар янгигина терилган, ҳали қуриб улгурмаган гранкаларни авайлаб кўтариб ўтишарди. Гоҳо ҳаддан ортиқ олифта кийинган, бели ҳаддан ташқари тор сюртук, ҳаддан ташқари тор шим, тумшуғи ҳаддан ташқари ингичка ботинка кийиб олган биронта жиккаккина муҳбир киборларнинг ҳаётига оид кечки олди-қочди гапларни кўтариб келиб қоларди.

Яна димоғдор, ғоятда басавлат бошқа бир одамлар ҳам кириб келишар, уларнинг бошларига четлари ясси цилиндрлар қўндирилган бўларди,— афтидан, улар шляпамизнинг шундай туришининг ўзиёқ бизни бошқача, бачки одамлардан эмаслигимизни кўрсатади деганга ўхшаб турардилар.

Ниҳоят, Форесте кўринди, у ўрта ёшлардаги ўзига бино қўйган, кўринишдан сурбетроқ, қора Фрак кийиб, оқ ғалстук тақиб олган, қорамагиз, баланд бўйли, қотма, шопмўйлов бир жанобни қўлтиқлаб олганди.

Хайр, омон бўлинг, муҳтарам устоз,— деди Форестье.

Жаноб унинг қўлини қисди.

Хайр, азизим, хайр.

У ҳассасини қўлтиғига қистириб олди-да, ҳуштак чалган-ча зиналардан тушиб кела бошлади.

— Ким у? — сўради Диоруа.

— Жак Риваль,— у машҳур фельетончи ва дуэлбоз одам, биласанми? У корректура кўраётган экан. Гарен, Монтель ва у — Парижнинг энг ўткир журналистларидан ҳисобланади. Қойилмақом, зўр фельетонлар шуларнинг қаламидан чиқади. Риваль бизга ҳар ҳафтада иккита фельетон ёзиб беради ва йилига ўттиз минг франк олади.

Улар хонадан чиқишиб, зинапоядан ҳарсиллаб кўтарилиб келаётган паст бўйли, йўғон, соchlари тўзғиб кетган, энгил-боши исқиртроқ бир одамга дуч келишиди.

Форестье унга икки букилиб таъзим қилди.

— Норбер де Варен, шоир, «Сўнган юлдузлар»нинг муаллифи, бунинг ҳам ови юрган,— тушунтириди у.— Унинг ҳар бир ҳикоясига уч юз франк тўлашади, энг узун ҳикояси эса икки юз қатор ҳам чиқмайди. Менга қара, юр. Несаполитания кафесига кирамиз, жуда ташна бўлиб кетдим.

Улар жойлашиб ўтирганлари ҳамон Форестье: «Икки кружка пиво!»— деб қичқирди ва ўз пивосини бир шимиришда ичиб ташлади; Диоруа эса гўё жуда ҳам ноёб, кам топиладиган ичимлик ичаётган кишидай таъм олиб, тамшаниб, оз-оздан ҳўплаб лаззатланар эди.

Унинг ошинаси жим бўлиб қолган, афтидан, ниманидир ўйлаб ўтиради, кейин тўсатдан сўради:

— Журналистлик қилиб кўрсангмикин, а?

Диоруа унга тушунмадим дегандай қаради.

— Бироқ... гап шундаки... мен ҳеч ёзиб кўрмаганман.

— Эзмаган бўлсанг, энди ёзасан-да! Менга керак бўлиб қолишинг мумкин: менга маълумот топиб берасан, амалдорлар билан сұхбат уюштирасан, идорама-идора юрасан. Ҳозирча икки юз әллик франк олиб турасан, йўл кира ҳақи бунга кирмайди. Ҳўп десанг, ношиrimiz билан гаплашиб кўраман.

— Жон дердим-а.

— Унда гап шундоқ: эртага меникига меҳмон бўлиб кел. Бизницида беш-олти киши йиғилмоқчи эди. Келадиганлар: хотини билан хўжайним жаноб Вальтер, сен ҳозир кўрган Жак Риваль билан Норбер де Варен, кейин хотинимнинг дугонаси. Келасанми?

Дюруа иккиланиб тураг, у қизариб кетган, мулзамроқ бир алфозга тушганди.

— Э, буни қара-я, э... эгнимда тузукроқ костюмим йўқ эди, — деди у тутилиб, дудуқланиб.

Форестье лол бўлиб қолди.

Фрак йўқ дейсанми? Ана холос! Бусиз ҳеч кунинг ўтмайди. Шуни яхини билиб қўйки, Парижда кўрпа-тўшагинг бўлмаса бўлмасин, лекин фрак бўлиши шарт.

У нимчасининг киссасини ковлаштириб бир талай пул чиқарди-да, икки луидор олиб қадрдан ошнасининг олдига қўйди.

— Топганда қайтарарсан,— деди у дўстона самимият билан.— Вақтинча кийиб туришга костюм ол ёки бўлиб бўлиб тўлаш шарти билан ол. Бу сенинг ишинг, лекин эртага меникига албатта зиёфатга етиб кел: эртага соат етти яримда, Фонтен кўчаси, ўн еттинчи уй.

Дюруа қаттиқ таъсиrlаниб кетди.

— Меҳрибон дўстим! — деди у пулни чўнтағига соларкан, талмовсираган оҳангда.— Минг раҳмат сенга! Умрим бўйи унутмайман бу яхшилигингни...

— Бўлди, бўлди! — чек қўйди Форестье.— Ке, яна бир кружкадан ичайлик, а? Гарсон, икки кружка! — қичқирди у.

Пивони ичиб бўлишгач, журналист деди:

— Қалай, яна бирон соат айланмаймизми?

— Жоним билан.

Улар Мадлен ибодатхонаси томонга юришди.

— Ҳўш, нима қилсак экан-а? — деди Форестье.— Парижда вақти бор киши истаган нарсасини қила олади дейишади, лекин аслида ундоқ эмас. Баъзан оқшомлари бирон ерга боргинг келади, лекин қаерга боришингни билмай бошинг қотади. Булон ўрмонида хонимчани ёнингга олиб маза қилиб ўйнагинг келади, лекин хонимлар ҳар доим ҳам топилавермайди. Кафешантанлар бўлса, менинг аптекачим билан унинг хотинига ярашади, менга эмас. Бошқа яна нима бор? Ҳеч вақо. Парижда Монсо боғига ўхшайдиган ёзги боғ очилса ёмон бўлмасди. У тун бўйи очиқ бўлса, дарахтлар салқинида ўтириб муздек ичимликлар ичсанг, ёқимли куйлардан эшишиб ўтиранг. Бундай жой ўйин-кулги учун эмас, фақат саир қилиш учун мўлжалланса яхши бўларди. Менга қолса, кириш ҳақини қиммат қилиб қўярдим, чиройли хотинларни жалб қилиш учун, ўшанда истасанг, қум сепилган, электр чироқлар билан ёритилган йўлкаларда айланиб юр, бўлмаса, яхши куйлардан эшишиб ўтириб. Бир маҳаллари шунаقا бир жой Мюзарда

бор эди. фақат у ер бир оз қовоқхоналарни эслатиб турарди. рақс куйларини ҳаддан зиёд кўп чалишарди, яйраб юромасдинг, дараҳтлар сийрак, соя-салқин ерлар кам эди. Кенг, гўзал бир боғ жуда ҳам керак экан. Қулинг ўргилсен иш бўлар эди-да. Ҳўш, қаерга боришни истайсан?

Дюруа нима дейишини билмасди. Ниҳоят, миясига бир фикр келди:

— Мен ҳали Фоли-Бержерни кўрганим йўқ. У ерга жон деб борган бўлардим.

— Нима? Фоли-Бержер! — хитоб қилди ҳамроҳи.— Э, у ерда товага тушгандай жизғинагимиз чиқиб кетадику. Яна ўзинг биласан, ҳар қалай бу фикр ҳам чакки эмас.

Шундай қилиб, улар Фобур-Монмартр кўчасига ўтиш учун орқаларига қайтишиди.

Маишатгоҳнинг пештоқларидан бутун чорраҳага ярқи-роқ электр нурлари тўкилиб ётарди. Атрофда сон-саноқсиз файтон аравалар тизилиб туришарди.

Форестье тўғри эшикка қараб юрди, лекин Дюруа уни тўхтатди.

— Билет олволайлик.

— Мен билан бирга юрганда билет олмайдилар,— деди такаббуrona Форестье.

Эшикда турган уч киши унга әгилиб таъзим қилишиди. Үртада турган одам билан журналист қўл бериб сўрашди.

— Яхши ўрин борми? — сўради у.

— Албатта-да, жаноб Форестье.

Форестье ўзига узатилган билетни олиб, чарм қопламили эшикни очди, дўстлар ичкарига кирдилар.

Саҳна ва залнинг узоқроқ бурчаклари тамаки дуди ичра хира кўринарди. Сон-саноқсиз папирос ва сигаралардан чиққан тутун туман каби тўлқинланиб, бурала-бурала шифтга кўтариilar, тепага кўтарилган сари қуюқлашиб, қандил атрофини, иккинчи қаватни булут каби қоплаган эди. Қатор терилган курсилар ва партер ўринлари томонга ўтиладиган ярим доира йўлка кенг коридорга бориб тақалар, бу ерда ясан-тусан қилиб олган сатанглар қора кийимдаги эркаклар орасидан дам у ёқقا, дам бу ёқقا ўтиб туришар, ичимлик ва ишқ харид қилинадиган учта жой бўлиб, у ерда учта упа-элик сурган, кўп балони кўрган сотувчи хотин савдо қилишар, уларнинг бири атрофида эса бир тўда аёл ўлжа пойламоқдайди.

Баланд кўзгуларда сотувчи хотинларнинг елкалари ва залга кириб келаётган томошабинларнинг чеҳралари акс этиб турарди.

Форестье одамлар орасидан чаққонлик билан ётиб борар, кўринишдан худди бу ерни ўзиники қилиб олган одамга ўшарди.

У капельдинер хотиннинг олдига борди.

— Ун еттиинчи ложа қаерда?

— Шу срда, афандим.

Хотин уларни ёғочдан махсус ишланган, ичи қизил мато билан қопланган қутичадек бир ерга киритди, бу ерга тўртта курси қўйилган бўлиб, улар шунчалар зич жойлашган эдики, орасидан ўтиб бўлмасди. Дўстлар ўтиришди. Булардан ўнг ва сўл томонларда ҳам тақа шаклидаги мана шундай мўъжаз хоналар жойлашган, уларда ҳам одамлар ўтиришар, уларнинг белидан юқорисигина кўринар эди.

Саҳнада трико кийган, бири дароз, иккинчиси ўрта бўйли, учинчиси пакана учта ёш йигит трапецияда навбатма-навбат машқ кўрсатмоқда эди.

Олдин саҳнага майда қадам ташлаб, томошабинларга файрат билан бўсалар ҳадя қилган, лабларидан табассум аримаган ҳолда дароз йигит чиқди.

Қўллари ва оёқларида мушаклари трико тагидан аниқ билиниб турарди. Қорининг катталигини билдирамаслик учун у кўкрагини ҳаддан ташқари олдинга чиқариб олган эди. Сочини икки томонга баравар ажратиб тараганидан худди сартарошга ўхшаб қолганди. У чиройли бир ҳаракат билан трапецияга сакраб осилиб олгач, унда чир айланга бошлади. У кутилмаганда айланишдан тўхтаб қўлларини чўзиб юборди ва дастакни кафти билан маҳкам сиқиб ҳавода бир неча сония муаллақ қотиб қолди.

Кейин у ерга сакраб тушди, жилмайди, чапак чалаётган партердагиларга таъзим қилди ва қайшишдек бақувват болдириларини ўйнатиб парда орқасига ўтиб кетди.

Ундан кейин чиққан ўрта бўйли, чорпаҳил йигит яна шу ҳунарни такрорлади, ундан кейин учинчиси ҳам худди шуларни бирма-бир ўйнаб кўрсатди, бу томошабинларга хуш келиб қолди, чапаклар ҳам борган сари қуюқроқ чиқди.

Лекин Дюруанинг кўзлари бошқа ёқда эди: у эркаклар ва фоҳишалар тўдалашиб турган коридордан кўзларини узолмасди.

— Партернинг биринчи қаторларига бир қараб қўй,— деди Форестье,— ҳаммаси бола-чақаси билан келган калта-фаҳм мешчанлар. Ложаларда эса такасалтанглар, унча-мунчча рассомлар, бир неча ўртамиёна сатанг хонимлар ўтиришибди, орқа томонимизда Парижнинг ажойиб-ғаройиб қурама тоифаси жойлашган. Ким улар, биласанми? Уларга

тутукроқ разм сол. Кимни истасанг, шуни топасан, уларнинг кўничилиги турли увонларга, амалларга эга кишилар, лекин аксарияти резги. Мановилар — банк, министрлик, савдо хизматчилари, репортёрлар, ўйнаш ҳисобига кун кечирувчилар, кишилик кийган офицерлар, фрак илган олифта қуруқлар — улар қовоқхоналарда еб-ичиб, Операда бўлиб, кейин бу ерга келишган, бундан чиқиб тўғри Итальянларга жўнашади, хуллас, ҳаммаси мана шундай нурли-нурсиз шахслар. Хотинларнинг-ку, бари бир гўр: булар кечки овқатни Америка кафесида қилиб, вақтлари бари бўш бўлди дегунча ўйнашларини чақирадиганлардан. Уларнинг манаман дегани икки луидор ҳақ олади, лекин улар кўпроқ чет элликларнинг пайида бўлишади, нега десанг, улардан беш луидор ундириш мумкин. Улар беш-олти йилдан бери бу ерга мазахўрак бўлиб қолишган, йил бўйи ҳар оқшом шу ердан топасан уларни, ҳатто жойларини ҳам ўзгартиришмайди, кейин Сен-Лазар ёки Лурсинга бориб даволаниб келишади, ўшандагина бу ерда кўринмай қолишади.

Дюруанинг эс-ҳуши бошқа ёқда эди. Форестье таърифлаган шунаقا хотинлардан бири булар ўтирган ложага суюниб олиб, кўзларини ундан узмай тикиларди. Хотин лобар, соchlари қора, кўзларига сурма тортган, қошларини пайваста қилиб бўяган, юзларига упа-элик суриб олганди. Унинг бўлиқ кўкраги қора ипак кўйлаги остидан бўртиб чиқиб тураг, қон силқиб турган жароҳат каби ёқут лаблари мен ёндираман, куйдираман, адо қиласман, дегандай бўлиб шаҳват алансини пуркаб, жозибаси билан ўзига ром қилиб туради.

У ёнидан ўтиб кетаётган малла соч, упа-элик суриб олган дугонасини имлаб чақирди-да, ложада ўтирганларга атай эшилтириб деди:

— Мановини қара, жудаям келишган эканми? У менга ўн луидор бераман деса ҳам қўнардим.

Форестье Дюруага ўгирилиб қаради-да, жилмайиб унинг тиззасига шаппатилади:

— Сенга гап отяпти. Ишинг жойида бўладиганга ўхшайди. Табриклайман.

Собиқ унтер-офицер қизариб кетди; у чўнтаgidаги икки олтин тангани беихтиёр кафти билан пайпаслаб қўйди.

Парда тушди. Оркестр вальс чала бошлади.

— Айланиб келмаймизми? — сўради Дюруа.

— Майли.

Улар ложадан чиқиб улгурмаслариданоқ ўзларини сайр қилаувчиларнинг тўлқини ичра кўришди. Тиқилинчда улар-

ни туртиб ўтишар, у томондан-бу томонга судраб кетишар, кўзларига шляпалардан бошқа нарса кўринмасди. Хотинлар жуфт-жуфт бўлиб кезишарди, улар тирсаклар, елкалар, кўкраклар орасидан сирғалиб ўтиб боришар, эркаклар орасида эркин ҳаракат қилишарди, уларнинг бу ерни ўзлариники қилиб олганлари, кўнгиллари қўчасига кенг эрк бериб қўйғани, нарра эрлар орасида ўзларини сувдаги балиқдек сезаётгандари шундоқ билиниб турарди.

Дюруа ўзида йўқ хурсанд, оқим судраган томонга жон деб борар, кўкрагини тўлдириб нафас олар, ҳаво одам танасининг ҳидлари, сатанглар сепган атир-упа ислари, тамаки тутуни билан тўла эканлигига эътибор ҳам бермасди. Бироқ Форестье қаро терга ботган, нафаси сиқиб, йўтали тутмоқдайди.

— Юр, боққа чиқайлик,— деди у.

Улар салча чап томонга юрган эдиларки, каттакон ҳашаматли икки фаввора сув пуркаб турган кўкаламзор бир ерга чиқдилар. Улкан тувакларга ўтқазилган тис ва сарвга ўхшаш дараҳтлар тагига қўйилган қўроғшин столчалар атрофида эркак-аёллар ўтиришиб, муздек ичимликлар ичишарди.

— Яна бир кружкадан оламиэм? — сўради Форестье.

— Бажону дил.

Улар ўтириб атрофдаги одамларни томоша қила бошлидилар.

Баъзан уларнинг олдига ойимчалар келишар, омилкорлик билан табассум қилишиб: «Афандим, мени нима билан сийламоқчисиз?» деб сўрар, бунга Форестье: «Бир стакан фонтан суви билан», деб жавоб берар, шунда ойимча: «Тўнғиз!»— дея вишиллаганча жўнаб қоларди.

Мана, ниҳоят, боя уларнинг ложасига суюниб турган қора соч лобар хотин кўринди; уmall соч семиз жувонни қўлтиқлаб олганди, икки кўзи теварак-атрофда олма-кесак териб борарди. Улар атая қилгандай, бир-бирларига жуда монанд ва чиндан ҳам жуда кўҳлик эдилар.

Дюруага кўзи тушиши биланоқ унга ажиг бир табассум ҳадя қилди. Улар бир-бирларига бир нигоҳ ташлагандадаёқ фақат икковларигина тушунадиган, икковларигагина тааллуқли бўлган алланималарнидир айтиб ултургандай эдилар. Хотин курси олиб бемалол унинг қаршисига келиб ўтириди, дугонасини ёнига олди ва қўнғироқдай овоз билан:

— Гарсон, иккита сув! — деб қичқирди.

— Буни қара-я, жуда тап тортмас экансан-ку! — ажабланиб деди Форестье.

— Оғайнинг бошимни айлантириб қўйди,— деди хо-

тии. Улай агар, жуда барно йигит экан. Уни деб ҳали эс ҳушимдан айрилиб қолмасам деб қўрқаман!

Дюруа қисиниб нима дейишини билмади. У ипакдек майин мўйловини бураб ишшаярди, холос. Гарсон шарбат билан сув келтирди. Хотинлар уни бир кўтаришда сип-қариб, ўринларидан туришди. Кора соч Дюруа томонга қараб, дўстона бош силкиди, елпифичи билан унинг елка-сига секингина уриб қўйди.

— Раҳмат, қўзичоғим,— деди у.— Афсус, фақат ичимдагини топ дейдиганлар хилидан экансиз.

Улар белларини силкитганча эшик томонга қараб кетишли.

Форестье кулиб юборди.

— Биласанми, дўстим, сенга бир гапни айтиб қўяй. Сен ростданам хотинларнинг бош-кўзини айлантириб қўяр экансан. Бундан фойдаланиш керак. Узоққа бориш мумкин бу билан.

У бир зум жимиб қолди, кейин худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай ўйчан деди:

— Бизни кўпинча мана шу аёлларнинг ўзгинаси одам қилади.

Дюруа индамай кулиб ўтиради.

— Сен қоласанми? — сўради Форестье.— Мен эса кетаман, жонимга тегди.

— Бир оз қолсам девдим. Ҳали эрта,— минғирлади Дюруа.

Форестье турди.

— Унда, хайр. Эртагача. Унутмадингми? Фонтен кўчаси, ўн еттинчи уй, соат етти яримда.

— Яхши. Эртагача. Ташаккур.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқишли, сўнг журналист кетди.

Форестье кетгач, Дюруа ўзини енгил ҳис қилди. У чўнтағидаги олтин тангаларни мамнун бўлиб яна бир сий-палаб қўйди-да, ўринидан туриб одамлар орасидан кимнидириқидира бошлади.

Сал ўтмаёқ эркаклар орасида тиқилинчда кибрли қашшоқ аёлларга ўхшаб юрган бояги хотинларни кўриб қолди.

Дюруа уларга қараб юрди, лекин яқин боргач, юраги пўкиллай бошлади.

— Қани, тилинг ечиладими энди? — сўради қора соч.

— Доғули! — ғўлдиради Дюруа; тилига бошқа сўз келмади.

Улар учовлари йўлнинг ўртасида туришар, атрофларидан пайдар-пай одам ўтмоқда эди.

— Меникига борамизми? — кутилмаганда сўради қора соч.

Кўнгли суст кетиб турган Дюруа қўполроқ қилиб деди:

— Менда фақат бир луидоргина бор, холос.

— Ҳеч қиси йўқ,— деди хотин ва йигитни энди ўзиники қилиб олгач, унинг қўлтиғига кирди.

У билан кетаркан, қолган йигирма франкка эртага албатта меҳмондорчилик учун фрак топаман деб ўй ўйлаб борарди Дюруа.

II

— Жаноб Форестье қаерда туради?

— Чапда, тўртинчи қават.

Швейцарнинг овозидан унинг уй эгасига бўлган ҳурмати сезилиб туарди. Жорж Дюруа зинадан юқорига кўтарила бошлади.

У бир оз қисиниброқ туар, юраги гурсиллаб урар, ўзини қандайдир ўнгайсиз сезарди. У мрида биринчи марта фрак кийиши бўлиб, умуман, ҳозир ўзининг уст-бошидан кўнгли тўлиниқирамади. Ўзидан ўзи хавотир олмоқдайди. Кўзига кийимларида камчилик кўпга ўхшаб кўринар, туфлиси жуда хушбичим бўлса-да, локланмаган деб ўқинар, айтиб қўйиш керакки, Дюруа чиройли оёқ кийимини ёқтиради, эрталаб Луврдан тўрт ярим франкка юпқа, кўкраги қадама кўйлак сотиб олган, ҳозир энди у эзилиб кетган бўлса керак деб хавотирланарди. Эски кўйлаклари шу қадар тўзиб кетган эканки, уларнинг ҳатто әнг тузукогини ҳам кийишга журъят қиласади.

Почаси ҳаддан ташқари кенг тикилган шими ҳалпиллаб туар, болдири томони ғижимланган, иочорликдан харид қилинганлиги аён қўриниб қолганди. Фақат фрак унга қўйиб қўйгандек лойиқ келган, сумбатига жуда ярашган эди.

У одамларга кулги бўлишдан қўрқиб, кўнгли бузилган ҳолда юрагини ҳовучлаб юқорига кўтарилди. Шунда бирдан унинг қаршисида жуда башанг, олифта кийинган жаноб пайдо бўлди, у тик қараб туарди. Улар юзма-юз шунчалар яқин келиб қолдиларки, Дюруа бирдан чўчиб орқага ти-сарили ва турган ерида қотиб қолди: у ўз аксига тикилиб турган экан. Иккинчи қаватнинг кичкина майдончасига катта тош ойна қўйилган бўлиб, у коридорни гўё жуда узундай қилиб кўрсатарди. Дюруа камоли хурсанд бўлиб титраб кетди, кутилмаганда ўзига ўзи ғоятда пўрим кўринди.

Үйда соқол олган чоғларида у' кичкина ойнадан фойдалашар, унда одамнинг бор бўй-бастини кўриб бўлмасди. Дюруа у ер-бу ерига ойна тутиб кўрган, шунда усти бошининг камчиликлари кўзларига ортиқ даражада бўртиб кўринган ва кулги бўлмасам эди, деб қаттиқ изтиробга тушган эди.

Мана энди тасодифан ўзини катта ойнада кўриб, дафъатан, ҳатто таниёлмай қолди, бошқа одам, кибор афандилардан бири бўлса керак деб ўйлади.

У ўзига бўдан-оёқ диққат билан қараб чиққач, чиндан ҳам, кўринишдан анча кўркам эканман, деб қўйди.

Шунда у роль ўрганаётган актёрдай ойна олдида туриб машқ қила бошлади. У табассум қилар, қўлини узатар, турли ҳаракатлар қилиб кўрар, юзида дам ҳайрат, дам ҳузур, дам маъқуллаш каби ифодаларни акс эттириб машқ оларди: у хонимларда назокатли ва шоввоз жазман таас-суротини қолдиришни истар, шундай таассуротларга йўл очадиган табассум ва кўз қарааш усулларини топишга уринарди; у ўзини хонимларга гоятда мафтун бўлиб қолган киши қилиб кўрсатиши керак, бунинг йўлини топиш керак.

Пастда эшикнинг очилиб-ёпилгани эшилтилди. Одамлар кўзига бу ғалати қийшанглаган бир алфозда кўриниш ва масхара бўлишдан қўрқиб кетган Дюруа зинадан тез-тез юқорига кўтарила бошлади.

Учинчи қаватнинг саҳнида ҳам ойна бор экан, Дюруа йўл-йўлакай ўзига яна бир назар ташлаш ниятида қадамини секинлатди. Ҳа, чиндан ҳам у қоматдор йигит. Юришлари ҳам ўзига жуда ярашган. Шунда бир зум ичиди у ўзига нисбатан чексиз бир ишонч ҳислари билан тўлди. Шундай қадди-қомат, тиришқоқлик, мардлик, мустақил фикр юритиши билан у ўз мақсадларига албатта эришади. У зинанинг тепасига ҳатлаб-ҳатлаб, чопиб кўтарилигиси келди. Учинчи қават ойнаси олдида тўхтаб, мўйловини азаматчасига бураб қўйди, шляпасини ечди, соchlарини текислади ва ўзича «қойил-е», деб шивирлади-да, қўнгироқнинг тугмасини босди.

Ҳаял ўтмай эшик очилди. Дюруа эшикни очган қора фрак, йилтироқ туфли кийган, соқолларини қиртишлаб олган, бағоят пўрим ва салобатли лакейни кўргач, юраги яна пўкиллай бошлади, уни ноҳуш, тушуниб бўлмайдиган безовталик қийнай кетди: эҳтимолки, у ўз уст-бошини беихтиёр лакейнинг кийимлари билан солишириб кўргандир. Дюруа пальтосининг доғ теккан ерларини бекитиб буқлаб, қўлига ташлаб олганди, лакей унинг қўлидан пальтосини оларкан сўради

— Ким деб айтишни буюрадилар?

Кейин даҳлизни меҳмонхонадан ажратиб турган қалин пардани кўтарди-да, ўзининг номини эшитиларли қилиб этлон қилди.

Дюруада боя туғилган ишончдан асар қолмади, у эсан-кираб қаттиқ ҳаяжонланганидан базўр нафас оларди. У янги бир оламга қадам ранжида қилмоқда эди, қачонлардан бери шуни орзу қилиб келганди. Мана, ниҳоят, унинг орзуси ушалмоқда ва мана, у кириб бормоқда. Ранготанг ўсимликлар билан тўла кенг чароғон хонанинг ўртасида оппоққина ёш бир жувон турарди.

Дюура серрайиб қолди. Ёпирай, табассум қилиб турган бу хоним ким бўлса экан? Шунда у Форестъенинг уйланганигини эслади. Нафис ва барно бу жувон дўстининг хотини эканлиги уни довдиратиб қўйди.

— Хоним афандим, мен... — пичирлай олди у.

Хоним унга қўлини узатди.

— Биламан, афандим. Шарль мёнга кеча учрашиб қолганиларингизни айтиб берди, у сизни уйимизга таклиф этиб, бизни ҳам фоятда баҳтиёр этди.

Дюура нима деб жавоб беришини билмай қизаринди, ўнга бошдан-оёқ зингил солиб кўраётганлари, баҳо берастганлари, ўрганаётганликларини ҳис қилиб турди.

У уст-бошининг почорлиги учун афв сўрамоқчи, бунинг сабабларини тушунтироқчи бўлди-ю, лекин гапни нимадан, қандай бошлашини билмай, ниҳоят, индамай қўя қолганим маъқул деган фикрга келди.

У бека хоним қўрсатган креслога ўтири, ўтири-ю, ўринидиқ юмшоқ эканлигини кўриб, унга қулайроқ ўрнашиб олди, орқасига ястанди, ўзини барқутнинг юмшоқ оғушида кўргач, бутунлай янги бир ҳаёт қучоқларига киргандай бўлди, ўзини ҳаддан ташқари ёқимли нарсанинг хўжасидай ҳис қилди. Ҳа, энди у ҳам одам қаторига кирди, энди унга ҳам сон битади. Шунда у ўзидан кўзларини узмай қараб турган Форестъе хонимга нигоҳ ташлади.

Хоним оч ҳаворанг қашмири кўйлак кийган, кўйлак унинг чикка бели ҳамда баланд кўкракларига ёпишиб турарди. Кўйлагининг ёқасидан белигача оппоқ кўпириб турган тўрга чулғанган, калта енги ҳам тўрдан бўлиб, бўйни ва ялангоч қўллари шу тўрлар ичидан чиқиб турарди. Унинг соchlари баланд қилиб турмакланган, бўйнидаги жингала соchlари эса укпармисол ёйилиб ётарди.

Унинг қарашлари Дюура куни кечаси Фоли-Бержерда кўрган қора соч жувоннинг кўз қарашларига нимаси биландир ўхшаб кетар, бу кўзлар Дюруани дадилроқ бўлишга

ундаб турар әдилар. Ҳонимнинг қўзлари қўкимтири кулранг, ўзгача жозибадор эди. Бурни чимдиб қўйилгандай нозик, дудоқлари тўлғин, даҳани момиқдай, лекин сал гўштдорроқ, умуман, пичагина бичимсизроқ, аммо бағоят латофатли, гўзал чеҳра эди бу: унда хийла макр ифодаси ҳам йўқ эмасди. Унинг чеҳрасидаги ҳар бир чизик ўзгача бир маъно ва нафосат билан тўла эдики, улар салгина ўзгариб кетсалар, худди бир нарсани сўйлаб турган ёки яшираётган каби туюлардилар.

Бир оз жимликдан кейин хоним сўради:

— Анчадан бери Париждамисиз?

— Бир неча ой бўлди, хоним афандим,— деб жавоб берди у аста ўзига келар экан.— Мен темир йўлда хизмат қиласман, бироқ Форестье ёрдам бераман, журналистлик қиласан, деб умидвор қиляпти.

Жувон жилмайди, бу сафар унинг табассуми очиқ ва самимий эди, у оҳиста шивирлаб деди:

— Мен биламан.

Яна қўнгироқ чалинди. Лакей овоз берди:

— Де Марель хоним.

Нозиккина, қораҷадан келган жувон кирди, бунаقا хотинлар ҳақида қисқагина килиб, оғатижон, деб қўя қолишаради.

У қадам ташлаганда худди мана ҳозир учиб кетадиганга ўхшарди. Одмигина қорамтири матодан тикилган кўйлаги бутун жисмига ёпишиб турарди.

Қора соchlарига қистириб қўйилган қизил гул оҳанрабодай ўзига тортиб турар, унинг чеҳрасига ўзгача бир латофат бағишлиар, ғоятда жозибадор ва дилбар қилиб кўрсатарди.

Унинг ёнида калта кўйлақ кийган қизча ҳам бор эди. Форестье хоним уларни қучоқ очиб қарши олди.

— Салом, Клотильда.

— Салом, Мадлена.

Улар бир-бирларини ўпидиб қўйишди. Қизча худди катта одамларга ўхшаб ўзига ишонч билан манглайнини ўнингга тутди.

— Салом, холажон,— деди у.

Форестье хоним уни ўпидиб эркалаб қўйди-да, меҳмонларни бир-бирларига танишири бошлади.

— Жаноб Жорж Дюруа, Шарлнинг қадрден дусти. Де Марель хоним, менинг дугонам ва узок қариндошни.

Кейин Дюруага қаратадеди:

— Биз оддийгина чақчақлашиб ўтирсак девдик. Сиз қарши эмасмисиз?

Жорж таъзим қилди.

Яна эшик очилиб, санамарастадай хушқомат ва чиройли хотин билан қўлтиқлашиб олган аллақандай семиз, дум-думалоқ, қалтабақай бир одам кириб келди, хонимининг жуссаси унга қараганда тикроқ, ўзи ҳам хийлагина ёш кўринарди, унинг хатти-ҳаракатларида ўзгача бир наазокат сезилиб турар, адил қомати ўзига жалб қиласарди. Булар «Француз ҳаёти»нинг ношири, депутат, сармоядор, давлатманд савдогар, жануб яҳудийларидан жаноб Вальтер билан унинг рафиқаси — Базиль-Равало деган банкирнинг қизи әди.

Кейин олдинма-кетин жуда пўрим кийинган Жак Риваль билан Норбер де Варен кириб келишди. Норбер де Варен фракининг ёқаси соchlарига ишқаланавериб йилтираб кетган, бошида қазғоти тўзғиб ётар, эскириб қолган галстуғини беўхшовгина қилиб боғлаб олганди. У қирриқ олифталар каби Форестье хонимнинг олдида таманио билан юриб борди-да, унинг қўлларини ўпди. У энгашганда узун соchlари хонимнинг яланғоч қўллари узра ёйилиб кетди.

Ҳаммадан кейин Форестье келди ва кечиккани учун узр сўради. Морелнинг газетада эртанги чиқиши юзасидан ушланиб қолган экан. Радикал-депутатлардан бўлган Морель Жазоирни босиб олиш учун талаб қилинган кредит юзасидан министрликдан тушунтириш сўрабди.

— Овқат тайёр,— деб хабар қилди хизматкор.

Ҳаммалари емакхонага ўтдилар.

Дюруани де Марель хоним билан унинг қизчаси ўртасига ўтқазиб қўйдилар. Жорж яна ўнгайсизлана бошлиди: у вилка, қошиқ, қадаҳларни қандай ишлатиш кераклигини билмас, одобдан ташқари иш қилиб қўяманми, деб чўчирди. Унинг олдига тўртта қадаҳ қўйишиди, қадаҳларнинг бири эса нечундир ҳаворанг әди. Қизиқ, унда нима ичишар экан-а?

Суюқ ошни индамай ичдилар, кейин Норбер де Варен сўради:

— Сиз Готье иши ҳақида ўқидингиэм? Антиқа воқеа!

Шундан кейин ҳаммалари тухмат ва таҳдид бир-бирига аралашиб кетган бу воқеани муҳокама қила кетдилар. Буларнинг гапи оилада гапириладиган, газеталардан маълум гапларга сира ўхшамасди, улар касал ҳақида врач ва резавор ҳақида кўкчи қандай сўзласа, шундай гап юритардилар. Уларнинг ҳеч қайсиси воқеанинг ўзидан ажабланмас, уни қоралаб ташламас, фақат ўз касбларига хос синчковлик ва қизиқувчанлик билан жиноятнинг айнан ўзинга эътибор бермасдан, унинг чуқур ва янирии асосларини қидирар әдилар. Улар хатти-ҳаракатларнинг таг

омилларини аниқлаш, фожиани келтириб чиқарган руҳий ҳолатларни таҳдил қилиш, топишга уринардилар, Фожианинг ўзига эса илмий асосда тушунтириш мумкин бўлган алоҳида бир ҳиссиётнинг натижаси деб қарап эдилар. Ушбу таҳдил ва тадқиқотларга хонимлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. Ҳудди шунингдек, шунга ўхшаш бўлиб ўтган ҳодисалар ҳам инсон масҳараబозликлари билан сатрма-сатр савдо қилувчи хабарчиларнинг нуқтаи назаридан баҳолаб ўтилди, талқин ва тадқиқ қилинди, соҳибкорлик билан ўнг-терсини ағдариб текширилди, асл қимматига кўра ўлчаб кўрилди, буларнинг бари молни пуллашдан олдин унинг ўёқ-буёғини ағдариб чамалаб кўраётган дўкондорнинг қилиғига жуда ҳам ўхшалиб кетарди.

Кейин суҳбат бўлиб ўтган бир дуэль устига кўчди. Энди Жак Риваль ҳамманинг оғзини ўзига қаратиб олди. Дуэль хусусида гап кетадиган бўлса, унинг олдига тушадиган одам топилмасди.

Дюруа миқ этгани ҳам журъат этолмасди. Биқинида ўтирган хонимнинг кўзга яқин жойларига кўнгли суст кетганича кўз қирини ташлаб ўтиради. Хонимнинг қулоқларида юмалаб тушаётган бир томчи сувдек биллур олтин ипда осилиб туради. У ҳаммани ўзига қаратиб, куладириб ўтиради. Унинг сўзлари ёқимтой, дилбарона, кутилмагандагизиқ гапларга бой эди, унинг ҳазил-мутойибалари ҳамма нарсага енгил-елпи қарайдиган, унча-мунча гапга кўпда ишонавермайдиган, ҳеч нарсани юрагига яқин олмайдиган шўх, беларво қизалоқнинг ҳазилларига ўхшарди.

Дюруа уни бир мақтаб қўймоқчи бўлиб, нима десам экан деб ўйланиб ўтириди, лекин миясига тузукроқ бир фикр келмаганидан кейин унинг қизчаси билан гаплашиб ўтириди. У қизчага вино қўйиб берар, таомлардан узатар, ишқилиб, уни зериктирмаслик пайида бўларди. Онасига қараганда анча сипороқ бўлган қизча бошини омонатгина силкиб, ташаккур айтар, босиқлик билан: «Сиз жуда илтифотли экансиз, афандим», деб қўяр ва яна катталарнинг гапларига жиддият билан қулоқ сола бошларди.

Таом ғоятда лаззатли қилиб тайёрланган, ҳаммалари мақташарди. Вальтернинг иштаҳаси карнай бўлиб кетган, бир ўзи ўн одамнинг овқатини туширас, оғзи таомдан бўшамасди; ҳар янги лаган келтирганларида буниси қандай экан дегандай кўзойнаги тагидан қараб қўярди. Норбер де Варен ҳам Вальтердан асти қолишимас, баъзан кўкрайига қайла сачратиб юборар эди.

Форестъенинг лабидан табассум аримас, ҳожатбарор чехра билан ҳаммадан хабардор бўлиб туради, хотини

билин маънодор кўз уриштириб оларди. У хотинига қўли гул ёрдамчим деб қарап, гўё ҳар икковлари мушкул, бироқ кўнгилдагидай давом этаётган бир ишни бошқараётгандай ғидилар.

Бора-бора ювлар аланига олди, товушлар дадилроқ чиқа бошлади. Ҳижматчи яса дам сайнин қулоқларига шивирлаб турарди:

— Кортонми? Шато-Ларозми?

Дюруанинг оғзиға кортон ёқиб қолди ва пайдар-пай қадаҳни бўшата бошлади. Унинг томирларига ўт югоргандай бўлди, қалбида шодон ва ёқимли туйғулар жўш ура бошлади, аъзойи бадани қизиб кетди. У ўзини буткул бир фароғат, лаззатли фароғат оғушида ҳис қилди, у бутунлай шу лаззат дарёсига ғарқ бўлди, тани ҳам, руҳи ҳам шавқ билан тўлди.

Унинг гапиргиси, одамларнинг эътиборини ўзига тортгиси келар, ҳаммани ўз оғзиға қаратишни истар, бу ерда ҳозир бўлган кишилар ўртасида қандай муомала бўлаётган, уларнинг гап-сўзлари қандай қарши олинаётган бўлса, унга ҳам шундай қараб, шундай муносабатда бўлишларини хоҳларди.

Суҳбат борган сари қизигандан қизир, бир гап кетидан иккинчиси бошланиб кетар, арзимаган сабаб билан мавзу дам боққа, дам тоққа кўчарди; кеча — бугун рўй берган барча янгиликлар тилга олиниб, минг турли масалалар ўртага ташланиб бўлгач, ниҳоят, суҳбат мавзуи яна Морелнинг Жазоирни мустамлака қилиб олиш ҳақидаги фикрига қайтди.

Идроки шўх ва жонли, нарсаларга кўпроқ шубҳа кўзи билан боқадиган Вальтер овқат орасида бирмунча кинояли гапларни ўртага ташлаб ўтди. Форестье әртанги сонга кетадиган мақоласининг мазмунини айтиб берди. Жак Риваль мустамлакаларда ҳарбий ҳокимият тузиш, истилочи қўшинлар сафида ўттиз йил хизмат қилган ҳар бир офицерга Жазоирдан ер-мулк ажратиб бериш ҳақида гапирди.

— Шу йўл билан биз ишчан, гайратли жамият яратамиз,— дерди у,— одамлар секин-секин у мамлакат билан танишадилар, унга меҳр қўядилар, у ернинг тилида гаплашадиган бўладилар ҳамда жойларда ҳар қадамда чиқиб турадиган, одамни боши берк кўчаларга киритиб қўядиган кўп чигал, чалкаш масалаларни тўғри ҳал қилишга лаёкатли бўлиб қоладилар.

Норбер де Варен унинг гапини бўлди:

— Ҳа... улар деҳқончиликдан бошқа ҳамма нарсани биладиган бўладилар. Улар араб тилида гапланадилару,

лекин лавлаги экиш билан буғдои сочишни ҳеч қачон ўргана олмайдилар. Улар қиличбозликка жуда чапдаст бўлиб кетарлару, лекин далага ўғит солишга келганда кўзларини пирпиратиб тураверадилар. Ҳа, бу мамлакатнинг дарвозаларини унга боргиси келганларнинг ҳаммасига кенг очиб қўйиш керак. Ақли ҳуши жойида бўлган одамлар у ердан ўзларига лойиқ ишни топиб оладилар. Бошқалари ҳалок бўлишади. Жамиятимизнинг қонуни шундай.

Сукунат чўкди. Ҳамма жилмайиб турарди.

— У ерда етишмайдиган бирдан-бир нарса ҳосилдор ер,— деб тўсиндан гап бошлаб қолди Дюруа. У ўз товушини биринчи марта эшитаётган кишидай овозига ажабланиб қулоқ осди.— Ҳосилдор ерлар Францияда қанчалик қиммат бўлса, у ерда ҳам шунаقا қиммат. Бунаقا жойларни парижлик бойлар сотиб олишмоқда. Сармоя ишлатишни фойдали деб билишмоқда. Йўқчиликдан безиб борганларнинг кўпчилигини эса, сувсиз унумсиз чўлларга сиқиб чиқаришмоқда.

Мана энди ҳамма унга қаради. У ўзининг қизариб кетаётганлигини сезди.

— Сиз Жазоирда бўлганмисиз?— сўради Вальтер.

— Шундай,— жавоб берди Дюруа.— Мен у ерда икки йилдан ортиқ турганман, учала вилоятни ҳам бориб кўрганман.

Норбер де Варен дарҳол Морелни бир чеккага йигишириб, Дюруадан жазоирликларнинг урф-одатлари ҳақида суринтира кетди, у бир офицер билан гаплашган экан, айрим гапларни ўшандан эшитган экан. У Дюруадан Саҳрои Кабирнинг энг жазира, сувсиз қисмида вужудга келган кичкинагина араб республикаси — Мзаб ҳақида гапириб беришни сўради.

Дюруа Мзабга икки марта борганди, мана энди кези келганда Мзабнинг ажойиб-гаройиб томонлари ҳақида жонжон деб гапириб бера бошлади. Мзабда ҳар томчи сув олтин ҳисобида баҳоланар экан. Унинг одамлари жамоа ишларида фаол қатнашиб, савдо-сотиқ муомаласида дунёдаги энг маданий халқлардан ҳам инсофлироқ эканлар.

Майнинг кайфи, ўтирганларга ёқишиштиёқи унга далда бўлди. Энди у мақтанчоқлик билан берилиб сўзларди: полкда эшитган латифаларидан, урушда бўлиб ўтган ҳангомалардан ҳикоя қилди; араблар турмушига оид айрим сарсаларни ўзича тушунтириб ўтди. У заъфарондай сарланган, ташни, овлоқ, кўримсиз, ҳамма нарса офтоб тигида ўзида кетган бу ўлкани ўтирганлар тузукроқ тасав-

вур қиласинлар деб, бирмунча чиройли гапларни ҳам ишлатиб юборди.

Хонимлар ундан кўзларини узишолмасди. Вальтер хоним одати бўйича сўзларни чўзиб деди:

— Сизнинг хотираларингизни бир қанча чиройли очерк қиласа бўларкан.

Қария Вальтер дарҳол ойнакнинг тепасидан йигитга кўз ташлади, у бироннинг юзини тузукроқ кўрмоқчи бўлса доим шундай қиласарди. Овқатларга эса одатда ойнак тагидан назар ташларди.

Форестье қулай фурсатни қўлдан бергиси келмади:

— Муҳтарам устоз, бугун сизга Дюруя ҳақида гапириб берган эдим, уни менга сиёсий ахборот тўплаш юзасидан ёрдамчи қилиб тайинласангиз дегандим. Марамбо биздан кетиб қолгандан бери менинг шошилинч ва яширин маълумот топиб келадиган одамим йўқ. Газета бундан зиён кўрятти.

Вальтер шу заҳоти жиддий тортди ва ойнакларини кўтариб қўйиб Дюруанинг кўзларига тик боқди.

— Жаноб Дюруя, шубҳасиз, бошқачароқ бир ақл соҳиби әкан,— деди у.— Агар у кишига әртага соат учда мен билан суҳбатлашиш маъқул келса, биз бу ишни ҳал қиласмиш.

Бир муддат жим қолгач, у бевосита Дюруанинг ўзига қарата деди:

— Ҳозирча бизга Жазоир ҳақида икки-учта ўқишишли очерклар ёзиб беринг. Хотираларингизни баён қилиб чиқинг-да, кейин ҳозиргина гапириб берганингизга ўхшатиб, уларни мустамлакани ўзлаштириш масалалари билан боғлаб юборинг. Улар газетада долзарб бир пайтда босилиб чиқади. Айни муддао. Ўйлайманки, газетхонларимиз ҳам мамнун бўладилар. Лекин шошилиш керак! Биринчи мақола менга әртага керак, жуда бўлмаганда, индинга. Палатада фикр алмашув тугамасдан бурун биз бу масалага авомнинг диққатини жалб қилишимиз зарур.

— Мана, сизга чиройли сарлавҳа ҳам топилди: «Африка ўқчисининг хотиралари»,— деб қўшимча қилди Вальтер хоним одамни маҳлис қилиб қўядиган, ўзига ғоятда ярашган виқор билан,— тўғрими, жаноб Норбер?

Шуҳрат тожини жуда кеч кийган қари шоир ҳаваскорларни ўлгудай ёмон кўрар, улардан чўчириди. У қуруққина қилиб деди:

— Сарлавҳа, чиндан ҳам жуда ажойиб, лекин шарт шуки, сарлавҳанинг таги ҳам унга яраша бўлиши керак.

Энг қиёни жойи ҳам ўзи шу. Услуб — музикада мос овоз тониш билан тенг нарса.

Форестье хоним Дюруага меҳрибон, муруватли, ҳамдард бир нигоҳ билан боқиб турар, унинг қарашларидан «Сенга ўҳшаганлар айтганларининг устидан чиқиши», деган маънони уқиш мумкин эди. Де Марель хоним унга бир неча маротаба ўғирилиб қаради, унинг қулоқларидаги билур шаффоф сув томчиси янглиғ титраб, узилиб турман деб турарди.

Қизча бошини тарелкага энгаштирганча жимгина, осуда бир алфозда ўтиради.

Бу орада лакей стол атрофини айланиб, ҳаворанг қадаҳларни иоганисберг билан тўлдирди. Шундан сўнг Форестье Вальтерга таъзим қилди-да, қадаҳ кўтарди:

— «Францууз ҳаёти»нинг гуллаб-яшинаши учун!

Ҳаммалари хўжайинга таъзим ва қуллуқ қилдилар. Вальтер кулимсирап, Дюруа эса ишлар жўнашиб кетганидан маст, қадаҳни бир кўтаришда сипқариб ташлади. У ҳозир бир хум май бўлса ичадиган, бир бузоқнинг гўшти бўлса еб юборадиган, бир арслон дуч келса, тап тортмай саранжом қиладиган ахволда эди. У ўзида фавқулодда зўр бир куч уйғонганлигини сезмоқдайди, унда синдириб, букиб бўлмас азму қарор бош кўтарган, қалби ёрқин орзу-умидлар билан тўлиб-тошганди. У мана бу одамларнинг ичиди ўз кишиси бўлиб қолди, ўз мавқеи ва ўз ўрнига эга бўлди. У одамлар юзига тик, бениҳоя дадил қарай бошлади ва ниҳоят, у ёнидаги хонимга гап қотишига журъат этди:

— Зирагингиз гоятда гўзал әкан, хоним афандим, мен бунақасини сира ҳам кўрмагандим!

Хоним табассум билан унга қаради:

— Биллурни тилла ипга осиб қўйсам, қандай бўларкин деб ўзим ўйлаб топдим. Уни худди шабнам томчиси деб ўйлаш мумкин, тўғрими?

Ўз журъатидан ўзи лол қолган Дюруа яна аҳмоқона бир гап айтиб қўймай деб, секин деди:

— Жуда ноёб исирға, лекин сизнинг қулогингизгина унинг чиройини очиб турганга ўхшайди.

Хоним унга шундай миннатдор назар билан боқдики, одатда аёлларнинг бундай қарашлари одамнинг юрак-юрагигача ларзага солиб юборади.

Дюруа ўғирилиб қараб, яна Форестье хонимнинг кўзига кўзи тушди: у ҳамон йигитга муруват билан боқар, лекин ҳозирги қарашида шўхлик ва рағбатлантириш маъноси бордай эди, ҳар ҳолда, Дюруага шундай бўлиб туюлди.

Энди әркаклар ҳаммалари баравар гапира кетиши, улар қўлларини нахса қилиб силкитишар, овозлари ҳам хийла баландроқ чиқмоқда эди: ер ости темир йўлининг улугиор режалари муҳокама қилинмоқда эди. Гап шириннликлар саб бўлинигдан чоғдагина ниҳоясига етди, ҳаммалари Нарикда алоқа воситалари имиллаб ҳаракат қилиши, конъкаларнинг ноқулайлиги, омнибуслардаги тартибсизлик ва извончиларнинг қўполлигидан шикоят қилдилар.

Кейин барчалари кофе ичгани меҳмонхонага ўтдиilar. Дюруа ҳазилнамо алфозда қўлини қизчага таклиф этди. У маликалар мисол ташаккур билдириб, оёқ учida турдида, қўлини ўз йигитининг қўлтиғига тиқди.

Меҳмонхона Дюруага яна худди гулхонага ўхшаб кўринди. Ҳонанинг қайси бурчагига қараманг, баланд пальма дараҳтлари шифтга қадар бўй чўзиб, япроқларини атрофга чиройли ёйиб ташлаган, гўё хона узра яшил бир амома ҳосил қилган эди.

Каминнинг икки ёнида худди икки устундай бўлиб каучук дараҳтлари ўсган, уларнинг ям-яшил узунчоқ япроқлари бир-бираига қалашиб кетган эди. Фортепъяно устуда эса аллақандай иккита номаълум бутача ўсиб турар, уларнинг бири ним қиэзиш, бошқаси оппоқ эди, улар сададай ғуж бўлиб, шамалоқдай гуллаб ётар, ясаб қўйилган сунъий гулга ўхшаб туюлар, тирик гул бунчалар чиройли бўлиши мумкин эмасдай эди.

Меҳмонхонанинг ҳавоси тоза, у илғаб олиш қийин бўлган бетимсол, майнин ва нозик муаттар ҳидлар билан тўлганди.

Дюруа энди бутунлай ўзини ўнглаб олди, у бемалол хонани кўздан кечира бошлади. Ҳона унчалар катта эмасди: ўсимликлар ва гуллардан бўлак бу ерда одамни қойил қолдирадиган ҳеч нарса йўқ эди, бироқ бунда сиз ўзингизни бемалол, худди уйда ўтиргандай ҳис қилишинингиз мумкин эди. Бунда ҳамма нарса ҳордиқ чиқаришга чорлар, одамни тинчлантирас эди. Ҳона сизни ўзининг сокин ва шинамлиги билан ром қилиб олар, ўзига тортар, жисмингизни эркалаб, юмшоқ бир муҳитга чўмдирап эди.

Деворларга қадимий оч бинафшаранг мато тортилган, матонинг ўзига ипакдан зъяфарон читтигуллар чатилганди. Эшикларда қалин оч мовий дарпардалар осилиб турар, уларда қизил ипак билан тикилган чиннингуллар очилиб ётарди. Тўғри келганча ўрнатилган мебеллар — катта-кичик шезлонглар, ғалати ҳайҳотдай ва мўъжазгина ўридиқлар, ёстиқлар аксар Людовик XVI давридагига ўхшаш

и пакларга чирмалган, қолганлари арғувоний чизиқлар тортылган заъфар кимхоб билан қопланганди.

— Жаноб Дюруа, кофе ичасизми?

Форестье хоним ҳамон ўша дилбар такаллуф ва табасум билан унга кофе тутди.

— Раҳмат, хоним, ташаккур.

Дюруа кофени олди. У қизча узатган ликобчага хавотир ичида энгашиб кумуш қисқичлар билан қанд олар әкаи, хоним унга аста шивирлади:

— Вальтер хонимга бепарво бўлманг.

У бунга жавобан бирон нарса деб улгурмай, жувон ундан йироқлашди.

У тағин бехос гиламга тўкиб юбормай деб чўчиб кофени шоша-пиша ичиб юборди, шундан кейин енгил тин олиб, янги хўжайнинг хотини ёнига бориш, у билан суҳбатда бўлиш пайида бўла бошлади.

Шунда у стоддан анча олисда ўтирган Вальтер хоним қўлидаги бўшаган чинни идишни қаерга қўйишини билмай турганлигини кўриб қолди. Дюруа шаҳдам унинг қошига юриб борди:

— Ижозат этинг, хоним.

— Ташаккур.

Дюруа идишни обориб қўйиб, яна хонимнинг ҳузурига қайтди.

— Мен саҳрода юрган кезларимда «Француз ҳаёти» одамга қанчалар таскин берганлигини билсангиз эди, хоним! У чиндан ҳам, Франциядан узоқда юрган чоғларда ўқиш мумкин бўлган бирдан-бир газета, чунки у ҳаммадан кўра қизиқарлироқ, ўткирроқ ва кўпчиликнинг дидига мос келадиган газеталардан. Ундан истаган нарсангизни ўқиб билиб олишингиз мумкин.

Вальтер хоним қуруққина такаллуф билан жилмайиб қўйди.

— Менинг эрим замона талабларига жавоб берадиган газета чиқариш учун жуда кўп тер тўқди,— деди у ғурур билан.

Улар суҳбатлаша кетишли. Дюруа бачканга бўлса ҳам, лекин баҳузур гаплашиш йўлини биларди; унинг овози фоятда ёқимли, қарашлари бениҳоя жозибали, мўйловларида эса аллақандай ўзига ром қилиб оладиган бир сеҳр бор эди. Бу мўйловлар жуда чиройли, майин, қуюқ, олтиндай товланиб турар, юқорига қайрилиб турган учлари эса малларанг тусда жилваланаарди.

Париж ва унинг атрофлари, Сена соҳиллари, ёзги эрмаклар, курортлар,— бир сўз билан айтганда, тинмай валақ-

лаб ўтириш мумкин бўлган одми нарсалар ҳақида гаплашишди.

Уларнинг олдига қадаҳда ликёр кўтарган Норбер де Варен келган эди, Дюруа камтарлик юзасидан нари кетди.

Де Марель хоним Форестье хоним билан гаплашиб бўлгач, уни ўз ҳузурига чақирди.

— Шундай қилиб, сиз ўз бахтингизни журналистлик ишида синааб кўрмоқчимисиз? — сўради у тўсиндан.

У ўз режалари ҳақида у-бу деган бўлди, кейин ҳозиргина Вальтер хоним билан қандай гаплашган бўлса, шу йўсинда суҳбатлаша бошлади. Бироқ, энди у нима ҳақда сўзлашишини боягидан яхшироқ билар, ўзига ишонч билан гапирав, яқингинада бошқалардан эшитиб олган гапларни ҳам худди ўзиникидай қилиб сўйлар эди. Сўйлаётганда у хонимнинг кўзларига тик боқар, бу билан сўзларининг салмоғини ошираётгандай бўларди.

Де Морель хоним ўз навбатида унга бир қанча латифалар айтиб берди. Одатда ўзининг нозик зеҳнли эканлигини биладиган ва суҳбатдошини зериктирмасликка ҳаракат қиласидиган хотинларгина мана шундай дилдорлик билан бийрон гаплашадилар. Хоним борган сари очилиб, талтайиб гаплашар, Дюруанинг сингларига қўлларини теккизиб қўяр, бўлар-бўлмасга шивирлашга тушар, четдан қараган одамга улар жуда нозик суҳбат қургандек бўлиб кўринардилар. Дюруа ўзига очиқдан-очиқ мойил бўлиб ўтирган жувоннинг олдида қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди. Шу сабаданмикин, у жувонга ҳозирнинг ўзидаёқ, шу заҳотиёқ садоқатини намойиш этишни истар, нимадандир уни ҳимоя қиласи келар, унга яхши қўрингиси келар, яхши томонларни кўрсатгиси қистарди, у жувоннинг гапларига жавоб беришга шошилмас, бу унинг фикри ёди тамом бошқа нарсада эканлигини кўрсатиб турарди.

Кутидаганда, де Марель хоним қизини чақирди:

— Ло, инча! — қизча олдига келгач, унга деди:

— Бу, я, га ўтир, болажон, ойнанинг олдида шамоллаб қоласиз.

Де Марель жуда ҳам қизчани ўпиб қўйгиси келди, гўё уни ўтирида онасини ўпадигандай эди.

— Бир ўниб қўйсам майлими, мадемуазель? — шаҳардига билан оталарча сўради Дюруа.

Баронатга ҳайрат тўла кўзлари билан боқди. Де Марель сабаби кулгачича деди:

— Баронат, бугунча майли, ижозат, лекин иккинчи маънада яхши «масин», деб айт.

Дюруа ўтириди ва қизчанинг қўлларидан тутиб тиззасига ўтициди, лабларини унинг тўлқинланиб ётган майин сочларига босди.

(Онаси ҳайрон қолди:

— Буни қаранг-а, ўтиришини! Ё тавба! У кўпинча фақат аёлларгагина ўпичга рухсат берарди. Сизнинг жодуингиз бор экан, жаноб Дюруа.

Дюруа дув қизариб кетди ва индамай қизалоқни бир тиззасида чайқата бошлади.

Форестье хоним уларнинг олдига келиб ҳайронликдан чапак чалиб юборди:

— Ўзимнинг кўзимми шу? Лорина ҳам қўлга ўрганибди-ку! Ажойиб!

Оғзиға сигара соглан Жак Риваль улар томонга кела бошлади, шунда Дюруа бехос бирон гап айтиб бутун ишнинг пачавасини чиқариб қўймай деб, ўрнидан туриб хайрлаша бошлади.

У таъзим қилиб, хонимлар қўлини оҳиста сиқар, эркаклар билан мардона қўл олишарди. Хайрлашаркан, у бир нарсани сезди: Жак Ривальнинг сўхта ва қайноқ қўллари унга дўстона жавоб қайтарди. Норбер де Вареннинг нам тортган совуқ бармоқлари Дюруанинг панжасидан илондек сирғалиб ўтди, Вальтернинг қўли эса муздек, латта каби юмшоқ, жонсиз, ифодасиз эди, Форестьевенинг қўллари эса ипакдай майнин, иссиққина экан. Дўсти унинг қулоғига шипшиди:

— Эртага соат учда, эсингдан чиқмасин.

— Йўқ, йўқ, албатта келаман.

Дюруа шунчалар хурсанд бўлиб кетган эдики, зина олдига чиққанда ундан чопиб ҳатлаб тушгиси келди ва у ҳатлаб-ҳатлаб пастга тушди, лекин учинчи қаватда ойнадан чопиб тушаётган жанобни кўриб қолиб уялди ва тўхтади, гўё жиноят устида қўлга тушган одамдай сезди ўзини.

Дюруа аксига узоқ қараб турди, кейин бу қадар хушкомат, келишган йигит эканлигидан хурсанд бўлиб, ойнадаги ўз аксига жилмайиб қўйди-да, гўё у билан хайрлашаётгандай бел букиб таъзим қилди, таъзим гўё муҳтарам бир зотга берилганга ўхшарди.

III

Жорж Дюруа кўчага чиққач хаёлга толди: у бир қарорга келолмасди. Унинг шаҳар бўйлаб кезгиси, орзу хаёлларига эрк бергиси, келажак режаларини тузгиси, юм-

шоқ тун ҳавосидан түйинб-түйиб нафас олгиси көларди, бироқ Вальтер айтган мақола унинг калласидан күтарили мас, тинимиз безовта қилиб турарди, шунинг учун ҳам уйға қайтиб, пайсалга солмай ишга ўтиришга ахд қилди.

У чекка хиёбонлар ҳалқасидан илдам юриб ўтди-да, кейин ўзи турадиган Бурсо кўчасига бурилди. У йигирмага яқин ишчи ва хизматчиларнинг оиласидар яшайдиган етти қаватли уйнинг битта хонасини ижарага олганди. У ифлос, ахлат ва чиқиндилар, папирос қолдиқлари, парча-парча қофозлар сочилиб ётган зиналардан шағам гугурт ёқиб юқорига кўтариларкан, қўнгли ёмон ижирғаниб борар, бу ердан шу заҳотиёқ кўчиб кетгиси ва анов бадавлат одамлар яшайдиган озода, гиламлар тўшалган хоналарда истиқомат қилгиси келар эди. Бу ер эса овқат қолдиқлари, ҳожат жойларининг оғир қўланса исига тўлган, қоқилмаган, артилмаган чанг, губор, могор ҳиди анқир, бу бадбўй губорни кўтариб юбора оладиган куч дунёда йўққа ўхшарди.

Олтинчи қаватда жойлашган унинг хонасидан Фарбий темир йўлнинг улкан хандақлари кўзга ташланар, Батинъоль вокзалига етмасдан туннель тугар ва туннелнинг оғзи тубсиз ўқон каби қорайиб кўринарди. Дюруа деразани очиб юборди ва занглаган темир панжарага суюнди.

Бояги чуқур хандақнинг тагида худди нотаниш бир маҳлуқнинг йирик очилган қўзларига ўхшаш учта қизил сигнал чироқлари ёниб турар, уларнинг орқасида яна шундай чироқлар бўлиб, кейин улар борган сари кўпайишиб кетарди. Гудок садолари дам калта, дам узоқ янграб, тун қўйнини зириллатиб юборар, ўқтин-ўқтин Аньер тарафдан паровозларнинг овозлари базур қулоққа чалиниб қоларди. Гўё паровозлар эмас, одамлар бир-бирларини чақираётганга ўхшарди. Мана, ўша овозларнинг бири шитоб билан яқинлашиб кела бошлади, унинг ёрдамга чорлагандай чинқириги дам сайин зўрайиб, кўп ўтмай улкан сариқ чироқ кўринди, кейин оламни шовқин-сурон, тарақа-турукқа тўлдириб поезд ўтиб кетди. Бир-бирига уланган узундан узоқ вагонларни туннель бирма-бир ўз комига торта бошлади. Дюруа томоша қилиб турди.

— Қани, энди ишга! — деди у ўзига-ўзи ва чироқни столга қўйиб, ёзишга ўтироқчи эди, шунда хат ёзадиган қофоздан бошқа қофози йўқлигини билиб қолди.

Ҳечқиси йўқ, почта қофозининг ўртасини очиб ўшанга ёзиш мумкин. У қўлига перо олди-да, ҳафсала билан чиройли қилиб сарлавҳа қўйди:

АФРИКА ЎҚЧИСИННИГ ХОТИРАЛАРИ

Кейин биринчи жумлани ўқий бошлади.

У қўлини чаккасига тираб, олдидаги оппоқ қофозга диққат билан тикилганча ўтиради.

Нимани ёзди? У зиёфат пайтида ўзи ҳикоя қилган нарсаларнинг биронтасини, на бир латифа ва на бир бўлган воқеани эслай олди, барини унугибди. Тўсиндан хаёлига ярқ этиб бир жумла келди: «Бу 1874 йил май ойининг ўрталарида, ҳолдан тойган Франция машъум йилнинг мashaққатларидан эндиғина нафас ростлаб келаётган бир пайтда рўй берган эди...»

Дюруя шуларни ёзди-ю, тўхтаб қолди: бу жумлани кейинги воқеалар денгизга чиқиш, саёҳат, илк таассуротлар билан қандай боғлаб юборишни билмай турарди.

Ўн минутлардан кейин кириш қисмини эртага ёзарман, ҳозирча Жазоирни тасвиirlаб кетаверай деган фикрга келди.

— «Жазоир — оппоқ шаҳар...» — деб бошлади у, бироқ шундан нарига ўтолмади. Унинг тасаввурида яна чиройли, шинам ва озода, япасқи томли ўйлар, тог бағри бўйлаб денгизга қараб жилғадек буралиб тушадиган чингилинг шаҳарча гавдаланди, бироқ у кўрганлари, бошдан кечирғанларини қофозга тушириш учун сўз тополмасди.

Узоқ кучангандан кейин яна: «Шаҳарнинг ярим аҳолиси араблар...» деган сўзларни қўшди. Кейин у перони улоқтириб, ўрнидан турди.

Ётилаверганидан ўртаси чўнқир бўлиб қолган энсизгина темир каравотда унинг кунда киядиган эскириб кетган, оҳори тўкилган кийимлари ғижим-ғижим бўлиб ётар, байни ўлихонадан чиққан ирkit увадаларни эслатарди. Унинг бирдан-бир юмшоқ цилинтри эса, кажава креслода тўнтарилган ҳолда худди садақа тилаётганга ўхшаб ётарди.

Деворларга ёпиштирилган, ҳаворанг гулдасталар тасвири туширилган қофозлар хунук эски доғ-дуғлар билан қопланган эди. Доғлар эзиб ташланган канадан ёки сачраган майдан қолганми, билиб бўлмас, бир қарасанг, ёғли бармоқ изларига, бир қарасанг, тосдан сачраган совун кўпикларига ўхшар, уларни бир-биридан ажратиб олиш қийин эди. Ҳамма нарсадан ноchor қашшоқликнинг нуқси келиб турарди. Шунда Дюруанинг юрагида ўзининг

Бу муфлисона ҳәётига қарши ғазаб аланга олди. Бу ахволдан тезроқ қутулиш керак, эртанинг ўзида бунақа гариб турмушни бир чеккага улоқтириб ташлаш зарур, деб ўйлади у.

Шу аснода бирдан яна ишга ўтиргиси келиб қолди ва столга ўтириб Африканинг дарвозаси бўлмиш гўзал Жаозонринг таърифига мос сўзлар излай бошлади, бу — киши қадами етмаган, сирли маъво, бу — кўчманчи араблар ва ҳали дунёга номи номаълум негр қабилалари яшайдиган мамлакат, бу — ҳали ўрганилмаган, доимо ўзга ажиб бир жозибаси билан тортиб турадиган хаёлий мамлакат, у ерлардан бизнинг шаҳар боғларига онда-сонда худди эртаклардагидай фусункор ва гаройиб махлуқотларни олиб келтиришади: товус деб аталадиган анвойи товуқлар, ақл бовар қилмайдиган даражада нозик ва нафис ғизол деб аталадиган эчкилар, турқи ғоятда хунук жирафалар, улуғвор туялар, даҳшатли маймунлар, бадбашара каркидонлар ва ниҳоят, одамзоднинг қўрқинчли қардошлари — гориллалар шу мамлакатдан, Африканадан келтирилади.

Дюруа шу тобда тиниқ фикролмай турарди, у эҳтимол, буларни оғзаки боплаб ҳикоя қилиб бериши мумкин эди, лекин ҳозир қоғозда ифодалаб беришга ожизлик қилмоқда эди. Унинг икки чаккаси лўқиллаб кетди, қўлларини қаттиқ тер босди, қофоз қаршисида ожизликдан иситмаси кўтарилиган ҳолда у яна ўрнидан туриб кетди.

Дард устига чипқон дегандай, бугун кечқурун қоронул ташлаб кетган, кирчи хотинга тўланадиган пул қоғозни кўриб дунё кўзига қоронги кўринди. Ўзига бўлган ишонч ҳам, келажак орзу-хаёллари ҳам, хурсандчилиги ҳам бир зум ичиди барбод бўлди. Тугади, у одам бўлмайди. У ўзига резги, лаб-лунжи осилган салоҳиятсиз, ҳеч кимга кераги бўлмаган, қашшоқликка маҳкум бир одам деб қарай бошлади.

У яна дераза олдига келди — шу он унинг кўзлари туннель ичидан даҳшатли ваҳима кўтариб чиқиб келаётган поездга тушди. Поезд далалар ва водийлардан ўтиб денигизга томон бораарди. Поезд ортидан қараб қоларкан, Дюруа ўзининг ота-онасини эслади.

Ҳа, поезд уларнинг уйларидан бир неча чақирим наридан ўтиб кетарди. Кантле қишлоғига кираверишда, кенг Сена водийси билан Руанинг юқорисида — адирнинг тепасидаги уйча Дюруанинг кўз ўнгига гавдаланди.

Дюруанинг ота-онаси кичикроқ бир қовоқхона очиб,

унга «Хушманзара» деб ном беришган, дам олиш кунлари Руан атрофларидан келган одамлар бу ерда овқатланишарди. Ўғлимиз ўқиб катта одам бўлсин деб, чол-кампир уни коллежга беришди. Жорж ўқиши тугатди-ю, лекин бакалаврлик имтиҳонларини топширмасдан ҳарбий хизматга кирди: у офицер, полковник, генерал бўлишни кўнглига туғиб қўйган эди. Бироқ беш йиллик муддат тугамаёқ ҳарбий хизмат бутунлай меъдасига тегиб кетди, у Парижда дурустроқ бир ишнинг бошини тутишни кўзлай бошлади.

Мана, ниҳоят, мажбурий хизмат муддатини ўтаб бўлгач, бу ерга келиб жойлаши. Ёнимиэда қол, деб худонинг зорини қилган ота-онасининг қийин-қистовларига ҳам қарамади. У ўз саодатли юлдузига ҳамон ишонарди, бир кунмас бир кун ғалабага эришаман, тақдирнинг ғилдирагини ўз раъйимга кўра юритаман деб ўйлагани ўйлаган эди.

Гарнizonда хизмат қилиб юрган кезлари у анчагина ишқий можароларни бошидан кечирганди. У енгил-елпи муомалалардан ташқари юқорироқ доирадаги хотинлар билан ҳам алоқа боғлаган, молия инспекторининг қизини йўлдан урган, уни жинни қилиб қўяёзган, бундан ташқари мухтор вакилнинг хотини унинг кетишидан хабардор бўлгач, ўзини қўярга жой тополмай, денгизга ташламоқчи бўлган эди.

Ўртоқлари уни: «Пихини ёрган туллак, тегирмонга тушса, бутун чиқади», деб юришарди. Шунинг учун ҳам у ўзига-ўзи: бўлти, устаси фаранг, муғомбир бўлганим бўлсин, деб сўз берган эди, Африка гарнizonларида юлғичлик, кафандўзлик, гирромлик ва ҳаром бойлик орттириш одат тусига кириб кетганди, у мана шуларнинг барини ўзлаштирган, айни замонда, ҳарбий киши шарафи, бачканга шуҳратпастлик ва жўмардлик сингари хислатлар ҳам қон-қонига сингиб кетганди. Шулар ваunter-офицерларнинг жасорати ҳақидаги уйдирмалар унинг онгига қаттиқ ўрнашган эдикি, оқибатда, унинг юраги уч қаватли қутичага ўхшаб қолган, воқеан, ундан исталган нарсани топиш мумкин эди.

Лекин унда мақсадга этиш истаги кучли эди.

Дюруа ўзи сезмаган ҳолда хаёл сурив кетди. Ҳар куни кечқурун у мана шундай хаёлга чўмиб қоларди. Ҳаёллари уни ажойиб-гаройиб ишқий саргузаштларга етаклар ва шу саргузашт туфайли барча тилаклари рўёбга чиқар эди. У кўча-кўйда биронта катта банкир ёки амалдорнинг қизини учратиб қолади, уни бир қараашда

ўзига асир қилади ва унга уйланади. Дюруа инидан ташқарига отилган семиз қуёндай туннелдан югуриб чиққан ва депога тин олиш учун шитоб билан учган пароизинг қулоқни қоматга келтирувчи чинқириғидан ўзига келди.

Шу он унинг кўкрагида милтираб турган ноаниқ, лекин қувончили бир умид яна қанот ёэди, шунда у хаёлларда ардоқланган, нотаниш гўзал париваш яшайдиган алла-қаёкларга — қоронгилик сари ғойибона ўпич йўллади, бу интизор кутилган, омад сари йўлланган ўпич эди. Кейин у деразани беркитди, ечина бошлиди. «Ҳечқиси йўқ,— деб ўлади у,— эрталаб туриб хаёлимни жойига қўйиб ишга ўтираман. Ҳозир бошим гувиллаб турибди. Сал кўпроқ ичиб қўйганга ўхшайман. Бунақада ишлаб бўлмайди».

У ётди, чироқни ўчирди ва шу заҳоти ухлаб қолди.

У барвақт уйғонди, одатда бир нарсани эҳтирос билан кутганлар ёҳуд бирон қаттиқ ташвиш билан юрганлар мана шундай эрта турадилар — каравотдан сакраб туриб деразани очиб юборди, буни у бир ҳўплам тоза ҳаво ичиш деб юритарди.

Темир йўл хандагидан наридаги Рим кўчасида жойлашган уйлар кўтарилиб келаётган офтоб нурларида ярқираб кўринар, улар худди оппоқ тонг нуридан яратилганга ўхшарди. Ўнг томонда Аржантейл тепалари, Сануа чўққилари ва Оржемон тегирмонлари элас-элас кўзга ташланар, улар енгил оч мовий туман билан чулғанганд, худди уфқ узра ҳарир, парпироқ рўмол ташлангандек эди.

Дюруа узоқларга ҳавасланиб термилиб турди. «Бунақа купларда у томонлар жуда ҳам чиройли бўлиб кетса керак», деб пичирлади у. Кейин зудлик билан ишга ўтириш кераклигини эслаб қоровулнинг ўғлини чақирди-да, унга ўн су бериб, идорамга бориб касал бўлиб қолди деб айтиб кел, деб юборди.

У столга ўтироди, перони сиёҳга ботирди, қўли билан даҳанини тираб ўйга чўмди. Лекин қанча уринмасин, фойдаси бўлмади, миясига тузукроқ бир Фикр келмади.

Бироқ у шаштидан тушмади. «Ҳечқиси йўқ,— деб ўлади у,— бу ишга кўникиш керак. Ҳамма ҳунарга ўхшаб буни ҳам ўрганиб олиш мумкин. Менинг илк қадамларимга бирор ёрдам бериши керак. Форестъенинг олдига бориб келай-чи, у мени бирпасда керакли изга солиб юборади».

У кийинишга тутинди.

Кўчага чиққандан кейин Форестъелар кеч туришса керак, каллаи саҳарлаб бориш ўнғайсиз, деган ҳаёлга

борди ва бир оз хиёбонларни айланиб туришга қарор берди.

У сув сепилиб муздек қилиб қўйилган Монсо боғига кирди, соат ҳали тўққиз ҳам бўлмаганди.

Скамейкага ўтириб яна ўз орзу-хаёлларига берилди. Нарироқда башанг кийинган бир йигит нари-бери юриб турар, афтидан кимнидир кутаётганга ўхшарди.

Мана, ниҳоят, унинг кутган одами келди, шляпада, юзига тўр тортилган, у тез-тез юриб йигитнинг олдига борди, қўл бериб кўришди, кейин уни қўлтиқлаб олди, сўнг улар узоқлашиб кетдилар.

Шунда Дюруанинг муҳаббатга ташна қалби гур этиб ёниб кетди. Бу муаттар, ўта нозик ва нафис ишқий кечин-маларга бўлган чанқоқлик эди. У ўрнидан туриб, юриб кетди, Форестъени ўйлади. Роса омади чопган экан унинг!

Дюруа уй олдига келганда, дўсти қўчага чиқиб келаётган экан.

— Э, ўзингмисан? Мунча эрта турмасанг? Нима қилди?

Дюруа уни қўчада учратганидан қисиниб минғирлади:

— Мана шу... мана шу... ҳеч мақолани әплаштиром-маяпман, Жазоир ҳақидаги мақолани, әсингдами, жаноб Вальтер менга айтган мақола? Илгари ҳеч ёзиб кўрмаган эдим. Буниям әплаган қилас экан. Ўрганиш керак. Мен тезда қўлим ўрганиб кетишига ишонаман, лекин нимадан бошлишимни билмай турибман. Айтадиган гапим кўп, бироқ уларни ифодалаб беролмаётиман.

У ўнгайсизланиб жим бўлиб қолди. Форестъе унга муғомбirona жилмайиб қараб турарди.

— Бошимдан ўтган.

— Менинча, ҳаммада ҳам шунаقا бўлади шекилли,— дея илиб кетди Дюруа.— Шунинг учун ҳам сенинг олдингга, илтимос... оғир пайтда ёрдам берарсан деб илтимос қилиб келдим... Сен мени бирпасда изга солиб юборсан, гапни нимадан ва қандай бошлишни кўрсатиб берасан. Мен учун бу стилистикадан фойдали дарс бўларди, бир ўзим эплолмайман.

Форестъе ҳамон шўх жилмайиб турарди. У ўз қадр-дон ошнасининг елкасига бир урди-да, деди:

— Хотинимнинг олдига бор, бу иш унинг қўлидан ҳам келади. Мен кўзини пишитиб қўйганман. Ҳозир бандман бўлмаса жоним билан сенга ёрдам берардим.

Дюруанинг юраги бирдан пўкиллади: у иккиланиб турар, нима қилишини билмасди.

— Каллаи саҳардан уни қандоқ безовта қиламан!

— Ҳечқиси йўқ. У ўридан турган. Менинг кабинетимда ўтириб мақолаларимни тартибга туширяпти.

Дюруа ҳамон уйга киришга иккиланмоқда эди.

Гӯқ... илохи йўқ...

Форесте унинг елкасидан тутиб, эшик томонга итарди.

Боранерсанг-чи, афанди, бор, боравер! Менинг яна тўрттинчи қаватга чиққим йўқ, илтимосимни унга ўзинг айтсанг ҳам бўлаверади.

Инҳоят, Дюруа боришга шайланди.

— Хўп, бўлмаса, раҳмат сенга, кетдим. Сен мени зўрлаб юборганингни унга айтаман.

— Ҳа, ҳа, хотиржам бўл, у сени еб қўймайди. Муҳими, соат учда келиш эсингдан чиқмасин.

— Йўқ, йўқ, эсимда.

Форесте шахдам қадамлар билан жўнаб кетди. Дюруа яса, қандай қабул қиласкин, деб ташвишланиб, аста-секин юқорига кўтарила бошлади, йўл-йўлакай, гапни нимадан бошлаш кераклигини ўйлаб борди.

Эшикни хизматкор очди. У қўк фартук тутиб олган, қўлида пол артадиган чўткаси бор эди.

— Жаноб Форесте уйда йўқлар,— деди у савонни **кутиб ўтирасдан**.

— Форесте хонимдан сўранг-чи, мени қабул қила **олармикинлар**,— деди Дюруа,— айтингки, унинг олдига мени эри юборди. Мен ҳозир уни кўчада учратувдим.

Дюруа жавоб чиқишини кута бошлади. Хизматкор қайтиб келиб, ўнг **томондаги** эшикни очди-да, деди:

— Форесте хоним сизни кутмоқдалар.

Хоним ёзув столи олдига қўйилган креслода ўтирган ёкан. Чингилинг хонанинг чор атрофи қора ёғочдан ишланган жавонлар узра тартиб билан терилган китобларга тўла әди. Китобларнинг муқовалири қизил, сариқ, қўк, нимунити, зангори, ишқилиб барча ранглардан бор эди. Улар қатор терилган жилдларни ташқаридан жуда ҳам чиройли қилиб кўрсатарди.

Форесте хоним ўзининг одатдаги табассуми билан уни қаршилаб, орқасига ўгирилди ва унга қўлинни узатди, тўрлар билан тўқилган кенг енги ичидан қўллари елкасига довур кўриниб кетди.

— Мунча эрта?— сўради у ва қўшиб қўйди: — Таъна қиляпти деб ўйламанг, бир омади савол-да.

— Хоним,— зўрға гап бошлади Дюруа,— мен келмай десам, эрингизни пастда учратиб қолувдим, сира қўймади, боравер деб. Шу қадар хижолатдаманки, нимага келганлигимни айтишга ҳам юрагим бетламай турибди.

Форестье хоним унга қўли билан стулни кўрсатди:
— Ўтириңг, айтинг, нима гап экан.

У қўлидаги пат қаламни икки бармоғи орасида усталик билан айлантириб ўтирар, унинг олдида ётган ярмигача ёзилган катта варакт Дюруа келиб унга халал берганлигини кўрсатар эди.

У иш столига ўрганганилиги, ишлаган пайтида қийнал маслиги, меҳмонхонада ўзини қандай ҳур тутган бўлса, столга ўтирганда ҳам эркин ўтириб ишлаши, бу унга одат бўлиб кетганлиги аён эди. Унинг пеньюаридан ҳозиргина қилинган әрталабки ясан-тусаннинг ёқимли, тоза бўйлари анқимоқда эди. Дюруа унинг нафис кўйлаги тагидаги ёш, тиниқ, тоза, бўлиқ ва қайноқ жисмини тасаввур қилишга уринар, шу боисдан кўз ўнгидага гавдаланаётгандай бўлар эди.

— Қани, айтинг бўлмаса, нима гап ўзи? — Дюруанинг гапиролмай турганлигини кўриб сўради у.

— Биласизми... — бошлади Дюруа ўзини йўқотган кўйи. — Ростданам жуда хижолат бўляпман... Гап шундаки, кеча мен туни билан ўтириб... бугун эса.... аzonдан бери жаноб Вальтер сўраган Жазоир ҳақидаги мақолани ёздим... Лекин ҳеч нарса чиқара олмаяпман... Мен ҳаммасини йиртиб ташладим... Бунақа ишни биринчи марта қилишим, шунинг учун Форестъедан илтимос қилувдим... бу сафар энди у менга ёрдам берсин деб...

Хоним бу сўзлардан қувониб, яшнаб, гул-гул очилиб кетди, жуда мамнун ҳолда кула-кула деди:

— У сизни менга жўнатдими?... Жуда соз қилибдида...

— Шундай, хоним. У хотиним сенга мендан ҳам яхшироқ ёрдам беради... Мен эса, истамовдим, журъат этмовдим. Тушуняпсизми мени?

Хоним ўрнидан турди.

— Бу ҳамкорликдан иш чиқадиганга ўхшайди. Сизнинг фикрингиз менга жуда ёқди. Гап шундай: менинг ўрнимга ўтириңг бўлмаса, редакцияда менинг ёзувимни таниб қолишади. Ҳозир сиз билан мақола ёзамиз, мақола бўлганда ҳам эўр мақола! Ниятимиз — йўлдошимиз.

Дюруа ўтириди, перони олди, бир варакт қоғозни олдига қўйиб, ёзишга шайланди.

Форестье хоним тик турганча унинг барча ҳаракатларини кузатиб турди, кейин камин устидан папирос олиб чекди.

— Папироссиз ишлай олмайман,— деди у.— Ҳўш, нималарни ҳикоя қилиб бермоқчисиз

Дюруа унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Шуни билмаганим учун ҳам бу ерга келдим-да.

— Ҳўн, майли, унда мен қўмаклашиб юборай. Қайласини ўзим тайёрлайман, лекин менга масаллиқ керак.

Дюруа нима дейишини билмай қолди.

— Мен ўз саргузаштимни бир бошдан айтиб бермоқчи эдим... — ботинмай сўйлади у.

Хоним столнинг нарёғига ўтиб, унга рўпарама-рўпара ўтириди ва унинг кўзига тик боқиб деди:

— Ундай бўлса, аввал менга, ёлғиз менга айтиб беринг, тушуняпсизми? Шошилмай, ҳеч нарсани тушириб қолдирманг, кейин ўзим керагини танлаб оламан.

Дюруа нимадан бошлашини билмасди, шунда хоним тавба қилаётган кишини сўроққа тутаётган руҳонийга ўхшаб унга саволлар бера бошлади. Саволлари шу қадар аниқ ва равшан эдики, улар Дюруанинг хотирасига туртки бўлди, у унут бўлиб кетган воқеаларни барча тафсилотлари билан эслай бошлади, кўз ўнгидаги учрашувлар, бир кўрган одамларининг қиёфалари гавдалана бошлади.

У шу тариқа чорак соатлар чамаси ҳикоя қилгач, хоним бирдан уни тўхтатди.

— Энди бошлаймис. Сиз ўз таассуротларингизни ўртоғигизага сўзлаб бераётгандай бўлинг, бу кўнглингиздаги барча гапларингизни айтаверишингиз учун имконият беради, орада бошқа гапларни ҳам қистириб кетаверасиз, ҳикоянгизнинг табиий ва мароқли чиқишига эришасиз, қани, булар қўлимииздан келармикин, йўқми? Ёзинг:

«Азизим, Анри, сен Жазоир қандай диёр эканлигини билинши истамайсанми? Марҳамат, айтиб бера қолай. Бекорчиликда нима қилишимни билмай, ўзим истиқомат қиласётган ғарифона кулбадан туриб, сенга кундаликларга ўхшашиб бир нарса ёзиб юбориш фикрига келдим, унда ўнимнинг бунда кечган ҳаётимни кунма-кун, соатмасат ҳикоя қилиб бераман. Эҳтимолки, ҳикоям баъзан қўнолроқ чиқар, нима ҳам дердим, бироқ сен уларни таниш хонимларга кўрсатиб ўтирайсан-ку...»

Хоним ўчиб қолган папиросини ёндириб олиш учун тўхтади, шу заҳоти қитирлаётган патқаламнинг ҳам уни ўчиdi.

— Давом этамиз,— деди хоним.

«Жазоир — ҳали яхши ўрганилмаган Саҳрои Кабир, Марказий Африка сингари улкан мамлакатларнинг сарҳанди жойлашган французларнинг катта мустамлакасидир.

Жазоир — бу оқ дарвоза, гаройиботларга тўла бир қитъага олиб кирадиган оппоқ гўзал дарвоздадир.

Лекин бу дарвозани кўриш учун аввал унга етиб олиш керак, бу ҳаммага ҳам бирдай ёқавермаслиги мумкин. Менинг чавандозликда қанчалар моҳирлигимни биласан, мен полковникнинг ўзи минадиган отларни совутиб бераман. Бироқ азamat отлиқ аскар бўла туриб, ёмон денгизчи бўлиш ҳеч гап эмас экан. Буни мен ўз бошимдан ўтказдим.

Полкимизнинг врачи Сембрет эсингдадир? Уни ҳаммамиз доктор Кускуро деб атардик. Қайси биримиз ушбу муқаддас ўлкада дам олишга ўлгудай зор бўлиб қолганимизда, госпиталда ором олиш учун унинг қабулига борар эдик.

Унинг алвон иштони, семиз сонлари ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди. Мана, у курсида оёқларини кериб, икки муштини икки сонига тираб, қўлларини буклаб, тирсакларини чиқариб, бақрайган кўзларини ўйнатиб, оқарган мўйловларини тишлаб ўтирибди.

Унинг қандай муолижа қилишлари ёдингдадир:

— Бу солдатнинг ичи бузилган. Унга менинг рецептиб бўйича учинчи рақамли қайт қилдирадиган дори берилсин, сўнгра ўн икки соат тўла дам олсин, соғайиб кетади.

Унинг қустирадиган дориси жуда ўткир, тез таъсир қиласар эди. Шунга қарамасдан, биз уни ичардик, нега десанг, ўзга чорамиз ҳам йўқ, эди-да. Аммо доктор Кускуронинг дорисини ичib бўлгач, ўн икки соат ҳордиқ чиқариш жуда маза эди-да ўзи.

Мана шунаقا гаплар, жон дўстим, агар Африкага келадиган бўлсанг, қирқ соат мобайнида таъсир қиладиган бошка бир қайт қилдирадиган дорининг кучини синаб кўришинг мумкин. Бу дорининг рецептини Трансатлантика кема компанияси ишлаб чиқсан».

Форестье хоним мамнун бўлиб, қўлларини ишқаб қўйди.

У ўрнидан туриб, иккинчи папиросни олиб тутатди-да, хонани кезиб яна айтиб ёздира бошлади, у гоҳо-гоҳо лабини чўччайтириб тутун чиқарар, тутун тик юқорига кўтарилиб, сўнг оҳиста ёйилиб кетар, баъзан тутун у ср-бу ерда туман парчаси каби тўдалашиб қолар, кейин чувалнган майин кўкимтирип иплар мезон учгандай бўлиб тарқалар эди. Хоним ўқтин-ўқтин ҳавода муаллақ қолган ушбу ҳарир чизгиларни кафтлари билан тўзғитиб юборар, ёки кўрсаткич бармоги билан уларни иккига ажратиб ташлар, сўнг тўзғиган пағаларнинг пароканда бўлиб боришини хаёлчан кузатиб қоларди.

Дюруа эса унинг барча хатти-ҳаракатларини кузатиб

туарар, тутуни эрмак қилиб, айни чоқда фикри бўлинмай ишилаётган хонимнинг чеҳрасидан, қадди-қоматидан кўзларини узолмасди.

Хоним энди йўлдаги саргузаштларни тўқишига тушди, қасқадаги бўлмаган ҳамроҳларнинг қиёфаларини чизди ва орининг олдига кетаётганда пиёда қўшинлар капитанининг хотини билан бўладиган ишқий можаронинг учини чиқарди.

Кейин ўтириб олиб Дюруадан Жазоирнинг табиати, фойдали қазилмалари, конлари, бойликлари ҳақида суриштира бошлади, бу нарсалардан у буткул бехабар экан. Сал фурсат ўтмасдан у буларни Дюруадан қолишмайдиган дараҷада яхши билиб олди. Энди у Дюруага Жазоирнинг иқтисодий-сиёсий аҳволи ҳақида бутун бир бобни бемалол ёздира оларди. Шундай қилинса, ўқувчилар кенинги мақолаларда кўтариладиган мураккаб масалаларга осонроқ тушуниб олган бўлардилар.

Кейин Оран вилоятига қилинган сафар ҳақида ёзилди: сафар, албатта, тўқиб чиқарилди. Бунда гап хотинлар — занки, жуҳуд, испан аёллари ҳақида борди.

— Газетхонлар фақат мана шунаقا нарсаларга ўч бўлишади,— деса изоҳ берди Форестье хоним.

Бу саргузаштларни у баланд ясси тоғлар этагидаги Саид манзилида тутатди, унтер-офицер Жорж Дюруанинг альфа қайта ишланадиган аинэль-хожар фабрикасида исман ишчи хотин билан севишиб қолганларининг шоирона тасвирини чизиб ҳам кетди. У севишганларнинг тунда бўлган учрашувларини яланғоч қоя тоғлар ичиди, итлар акиллаб, чиябўрилар увлаб, сиртлонлар чинқириб ётган овлоқ масканлар қучогида тасвиради.

— Давоми эртага! — шўхлик билан деди Форестье хоним ва курсидан туарар экан, қўшимча қилди: — Мақола деган мана бундоқ ёзилади, онҳазратим. Дастхатларини ёзип қўйсинлар.

Дюруа иккиланиб қолди.

— Кўлингизни қўйинг деяпман!

Дюруа кулиб юборди-да, саҳифанинг тагига «Жорж Дюруа» деб имзо чекди.

Хоним яна папиросини тутатиб, хонани кеза бошлади, Дюруа эса, қалби миннатдорчилик ҳислари билан тўлибтониган ҳолда ундан кўзларини узолмай ўтирад, унинг қилган яхшилиги учун ташаккурини не сўз билан ифодалашни билмас, шу гўзал хотин қаршисида турганлигидан боши кўкка етган, ўзгача бир лаззат оғушига чўмганди. Лаззат эса ўрталаридағи муносабат тобора илиқроқ

бўла бораётганилигидан туғилиб келмоқда эди. Дюруага бу ердаги ҳамма нарса, ҳаттоки, қатор китоблар деворгача хонимнинг узвига айланиб кетганга ўхшаб кўринарди. Хонанинг саришта-саранжомлигидан, ҳавода кезиб юрган тамаки исларида аллақандай тақорорланимас, ёқимли, дилбар, дилтортар бир руҳ ҳоким эдикни, буларнинг бари хонимнинг фариштали хотин эканлигини кўрсатар эди.

— Менинг дугонам де Марель хоним ҳақида қандай фикрдасиз? — кутилмаганда сўради хоним.

Бу савол Дюруанинг ўйлантириб қўйди.

— Нима десам экан... менимча, у киши... дилкаш хотин.

— Ростданми?

— Албатта-да.

Дюруа: «Сиз ундан ҳам дилбарроқсиз», демоқчи эди, лекин уялди.

— Унинг қанчалик сўлим, ажойиб ақали хотин эканлигини билсангиз эди! — давом этди Форестье хоним.— Жуда топилмас, антиқа хотин. Шунинг учун ҳам эри уни хушламайди. Ҳар томондан айбситади, қадрига етмайди.

Де Марель хонимнинг эри борлиги Дюруага ғалати туюлди. Бироқ бунинг ҳеч бир ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди.

— Шундай денг... унинг эри бор денг? — сўради у.— Эри қанақа одам ўзи?

Форестье хоним қоши билан елкаларини билинрабилинимас учирив қўйди, унинг хатти-ҳаракатлари аллақандай маънога тўла, нимагадир шама қиласётгандай эди.

— У Шимолий темир ўйланинг ревизори. Ҳар ойда бир ҳафтага Парижга келиб кетади. Бу келиб-кетниши хотини ўзи учун бурч, ўлпон, эҳтирос ҳафтаси деб атайди. У билан яқиндан танишиб олсангиз, қанчалар зукко ва дилбар хотин эканлигига амин бўласиз. Шу кунларда унинг одигига бир кириб ўтинг.

Дюруа ўзининг кетадиган вақти бўлганлигини унугтаган, назарида, бутувлай шу ерда қоладигандай, ўз уйидаги тиригандай эди.

Бироқ, эшик оҳиста очилиб қандайдир серсавлат жаноб сўраиасдан кириб келди.

Нотаниш эркакни кўриб у тўхтаб қолди. Форестье хоним бир сония ғалати бўлиб кетди, кейин юзи андақ қизаринқираганига қарамасдан, одатдагича овозини ўзгартирамай деди:

— Киринг, киринг, азиз дўстим, киринг! Бу киши

Шарлнинг яқин ошиаси, бўлажак журналист Жорж Дюруа.— Кейин бошқача бир товуш билан деди: — Бизнинг виг дилатортар ва ажойиб қадрдонимиз — граф де Водрек.

Улар бир-бирларига таъзим қилишдилар. Кўзларига тик боқдилар, кейин Дюруа хайрлаша бошлади.

Уни ушлаб ўтиришмади. У ҳаяжонлана-ҳаяжонлана миннатдорчилик билдириб, Форестье хонимнинг қўлни сиқди, киборларга хос кеккайиб, бепарво турган меҳмонга ина бир карра таъзим қилиб, худди ножӯя иш қилиб қўйган одамдай ўнғайсизланиб, кўнгли ғаш тортиб чиқиб кетди.

Кўчада у жуда маъюс бўлиб қолди, ўзидан-ўзи гижиниб, дили қоронги бўади. У обғининг тагига қарамай борар, бу ғашлик кўнглига қачон чўкканлигини англашта ҳаракат қиласади. Лекин бунинг тагига етолмас, кўз ўнгидан эса, ёши анча ўтиб қолган, соchlари оқарган, одамга тоятда такаббурона ва осоийшта боқадиган, ўз қадрини биладиган, жуда бадавлат бир жаноб бўламиш граф де Водрекнинг жиддий чеқраси нари кетмасди.

Алоҳа, у Форестье хоним билан бўлаётган қизғин суҳбатлари устидан шу хотаниш одамнинг чиқиб қолгани төрагини музлатиб, умидсиз қайфиятларга тирифтор қилаётганлигини англали. Биз биронининг қайғусини кўрганимизда, тасодиф билан биронта арзимаган сўз эшитганимизда ёхуд бошқа бирор сабаб билан дилимиз мана шундай маъюс тортиб қолади.

Бунинг устига у одамнинг ўзи ҳам Дюруани Форестье хонимнинг қузурнда кўриб қаттиқ гижингани ва ҳайрон бўлиб қолгани юзида акс этиб турганди.

Дюруанинг соат учгача қиладиган тайнинли бир иши йўқ эди, ҳозир эса, ҳали ўн икки ҳам бўлмаган. Унинг киссасида олти ярим франк пули қолганди, у Дюваледа овқатланиб олгани жўнади. Кейин хиёбонларни айланиб юди ва соат роппа-роса уч бўлганда кенг зинадан кўтарилиб «Француз ҳаёти» редакциясига кирди.

Хизматчилар топшириқ кутиб скамейкада қўл қовуштирганча ўтиришар, минбарга ўхшаган конторка ичидаги роубул янги келган почтани кўрмоқда эди. Бу срга биринчи келган одамни редакциянинг сури босарди. Хизматчилар обрўли газета редакциясида бекорга ишламаётганикларини намойишкорона кўрсатиб туришар, уларнинг юриши-туриш, ўзларини тутишларида димоғдорлик ва кеккаймачоқлик сезилар, уларнинг ҳар бири ҳам эшикдан

кириб келувчини ўз улуғвор салобати, муомаласи билан ҳайратга соларди.

— Жаноб Вальтерни кўрсам бўладими? — сўради Дюруа.

— Жаноб ношир кенгаш ўтказяптилар,— деди қоровул.— Марҳамат қилиб кутинг.

У одам билан лиқ тўла қабулхонани кўрсатди.

Бу ерда орденлар таққан каттазанг амалдорлар ҳам, кўйлакларида жуғрофий хариталар каби доғ-дуғларни яшириш пайида бўлиб сюртукларининг тугмаларини ёқасига довур қадаб олган бечораҳол кишилар ҳам бор эди. Кутаётганлар ичида учта хоним ҳам ўтиришарди.

Уларнинг бирни тузуккина бўлиб, лабидан кулги аrimas, ясан-тусан қилиб олган, афтидан қичиқ хотинлар тоифасидан эди. Унинг ёнида ўтирган аёлнинг фуссадор юзларини ажин босган, кийимлари оддий, бироқ айни чоқда кўркам, ўзи актрасаларга ўхшарди, турқи тароватида алланечук бир нотабийлик, ўтмиш, аччиқ муҳаббатнинг излари бор эди, алланечук ўтин бўлиб қолганига қарамай, ўзини ҳамон олма-ўрик қилиб кўрсатишга интилиб тургандай эди.

Учинчи хотин мотам либосида бўлиб, бутун қиёфасидан бева-бечора эканлиги билиниб турарди. Нафақа сўраб келган бўлса керак, деб ўйлади Дюруа.

Йигирма минутдан кўп вақт ўтган бўлишига қарамай, ҳамон қабулдан дарак ўйқ эди.

Бирдан Дюруанинг калласига бир фикр келди. У яна қоровулнинг олдига борди.

— Жаноб Вальтер соат учда албатта учрашинг деб тайнилаган эди,— деди у.— Бир қараб кўринг-чи, у ерда дўстим Форестье йўқмикин?

Уни шу заҳоти узун коридордан каттакон залга олиб ўтдилар, бу ерда тўртта жаноб кенг яшил столга ўтириб олиб ёзиш билан машгул эди. Форестье камин олдида папирос чекиб турар, бильбоке ўйнамоқда эди. У яхши ўйнар ва ҳар сафар сариқ буксдан ишланган каттакон шарни кичкина ёғоч минхга туширап эди.

— Йигирма икки, йигирма уч, йигирма тўрт, йигирма беш,— санаб борарди у.

— Йигирма олти,— деди Дюруа.

Форестье қўллари билан бир зайлда ҳаракат қилишдан тўхтамай унга қаради.

— Э, сенмисан? Кеча мен кетма-кет эллик етти марта урдим. Сен-Потендан кейин энг зўр ўйинчи ўзимман бу ерда. Сен хўжайинга учрашдингми? Қари каламуш Нор-

бернинг қандай ўйнашини бир кўрсанг эдинг, кулавериб ўлб қоласан. У оғзини катта қилиб очиб олади, худди шарни нақ ютворади дейсан.

Ходимлардан бири унга деди:

— Менга қара, Форестье, қора дараҳтдан ишланган ижоийб бильбоке бор жойни биламан. Айтишларича, у испан қироличасиники экан. Олтмиш франкка сотмоқчи. Учалик қиммат әмас.

— Каердайкан? — сўради Форестье.

Ўттиз еттинчи уришда у нишонга туширолмагач, жа-
понни очди, Дюруа жавон ичидаги ажиб коллекциянинг
буломлари каби тартиб билан рақамларига қараб териб
қўйилган йигирматача жуда ҳам чиройли шарларни кўрди.
(Форестье қўлидаги шарни ўз ўрнига қўйди-да, яна қай-
тадан сўради:

— Айтган антиқа нарсангни қаердан олса бўлади?

— Водешибилга билет сотадиган олибсотардан,— жавоб берди журналист.— Агар истасанг, эртага олиб келишим мумкин.

— Олиб кел. Яхши бўлса, оламан. Керакли тошнинг оғири йўқ.

Кейин у Дюруага қараб деди:

— Қани юр, хўжайинининг олдига кириб чиқайлик, бўл-
маса, соат еттигача ўтираверасан.

Қабулхонада ҳамма боягича ҳолатда ўтиради. Ёш хотин билан кекса актриса Форстъени кўриб, шоша-пиша ўрин-
ларидан туриб унинг олдига келишди.

Форестье уларни бирма-бир дераза олдига олиб бориб ташлашди, улар жуда ҳам секин шивирлашиб турганлари-
га қарамай, Дюруа ўз дўсти ҳар иккала хотин билан ҳам сенсираб муомала қилаётганлигини эшитди.

Ниҳоят, Форестье билан Дюруа қўш қаватли чарм қонланган эшикдан ноширнинг кабинетига кириб боришиди.

Кенгаш-пенгаш дегани бекор экан: бу ерда Дюруа куни кечга кўрган чети ясси цилиндр кийган жаноблардан учтўртта киши Вальтер билан бир соатдан бери экарте ўй-
наб ўтиришарди.

Ношир қўлидаги карталарга диққат билан қарап, жуда оҳтиёткорлик билан ўйнар, шериги эса унинг акси бўлиб, сингил рангдор карталарни усталик билан сузар, босиб тушар, айлантирас, буларнинг барини уста ўйинчилар каби чаққон, тез, жуда келиштириб адo этарди. Норбер де Варен ноширнинг ўрнига ўтириб олиб мақола ёзмоқда эди. Йўлак Риваль эса диванга узала тушиб ётганча, кўзларини қисиб сигарет тутатарди.

Кабинетнинг ҳавоси димиққан, ундан чарм ўриндиқ-

лар, ачимсиқ тамаки ва типография бўёқларининг ислари аиқирди. Бу ҳар бир журналистга яхши таниш редакцияларнинг ўзига хос ҳиди эди.

Мисдан ўймакорлик қилиб ишланган қора ёғоч стол устида хатлар, визит қоғозлари, ҳисоб-китоблар, журналлар, газеталар, турли туман нашрлар ғарам бўлиб ётарди.

Форестье карта ўйнаётганларнинг атрофини қуршаб олиб, ўзаро бас бойлашаётган кишилар билан индамай бирма-бир кўришиб чиқди. Ўзи ҳам ўйинни томоша қила бошлади. Вальтер партияни ютиши билан унга қараб деди:

— Мана, дўстим Дюруа.

— Мақолани олиб келдингизми? — сўради кўзойнак устидан йигитга ялат этиб қараган ношир.— Темирни қизиғида урган маъқул, ҳали Морель қўйған масала юзасидан музокаралар давом этиб турибди.

Дюруа чўнтагидан тўрт букланган варақларни чиқарди.

— Мана, марҳамат.

Хўжайниннинг юзидан мамнуният ифодаси кўринди.

— Яхши, яхши,— деди кулиб у.— Сиз сўзингизда турар экансиз. Буни мен кўришим керакми, Форестье?

— Ҳожати йўқ,— жаноб Вальтер,— деди шоша-пиша Форестье.— Биз у билан бирга ёздик. Қандай ёзиш кераклигини унга кўрсатдим. Жуда яхши мақола бўлди.

— Унда кўп маъқул иш бўлибди,— деди қуруққина қилиб ношир сўл қанот депутати, баланд бўйли, ориқ жаноб сузаётган карталарни очиб кўрар экан.

Бироқ Форестье Вальтер янгитдан ўйинга тушиб кетмасин деб, гапини айтиб қолди:

— Сиз менга Дюруани Марамбонинг ўрнига тайинлайдман деган эдингиз,— эгилиб ноширнинг қулоғига шипшиди.— Уни ўша шарт билан ишга олишга ижозат берасизми?

— Ҳа, албатта.

Ўйин давом этди, журналист дўстининг қўлатигидан олди, улар кабинетдан чиқа бошладилар.

Норбер де Варен бошини кўтармади: афтидан, у пайқамаган ёҳуд танимаган эди. Жак Риваль эса, аксинча, унинг қўлларини атайн қаттиқ қисиб қўйди, унинг бу ҳаракатидан менга ишон, ҳар қандай пайтда ҳам ёрдамга тайёрман, деган маънони уқиши мумкин эди.

Форестье билан Дюруа қабулхонага чиққанларида ҳамманинг кўзи уларга қадалди, шунда журналист атай барчага эшиттириб ёш хотинга деди:

— Ношир сизни тезда қабул қиласди. У бюджет комиссиясининг икки аъзоси билан кенгашяпти.

Кейин у шу заҳоти гүё ўзини давлат миқёсига эга ишлар кутиб турған одамдай ташвиши чөхра билан ғоз юриб ўтиб кетди.

Редакция залига келгач, Форестеъ яна бильбоке ўйнагани тушиди, ўйин орасида тўхтаб сўзлай бошлади:

— Гап шундай: сен бу ерга ҳар куни соат учда келсан, мен сени маълумот йиғиб келишга жўнатаман, менга гап топиб келсан, кундузими, кечқурунми, эрталабми, ишқилиб, айтилган вақтга. Бир! Сенга полиция идорасининг биринчи бўлим бошлиғига кўрсатиш учун хат қилиб бераман. Икки! У сени ўзининг ёрдамчиларидан бирининг олдига юборади: сен у билан энг муҳим маълумотларни оладиган пайтни келишиб оласан. Уч! Албатта, унинг берадиган маълумотлари расмий, баъзан эса ғайрирасмий бўлади. Бунинг тафсилотларини ва бошқа майдо-чўйда гапларни Сен-Потендан билиб оласан, у ҳаммасини бўлади. Тўрт! Уни кутиб тур, бўлмаса, эртага гаплашасан. Ҳаммадан муҳими, мен тайинлаган одамлардан керакли гапларни билиб олишга, билмагунча қўймасликка ўрган. Ёш! Сен киролмайдиган тешик, ўтолмайдиган эшик бўлмаслиги керак. Олти! Бунинг эвазига сен ойига икки юз франк маош оласан, бундан ташқари, қизиқарли гап топиб келсанг, яна ҳар қаторига икки су ҳақ тўланади. Етти! Яна редакциянинг топшириги билан турли мавзуларда мақолалар ёзиб берасан. Уларга ҳам ҳар бир қаторига икки су ҳақ оласан. Саккиз!

Кейин у бутунлай ўйинга берилиб кетди ва шошилмай санашда давом этди:

— Тўққиз, ўн, ўн бир, ўн икки, ўн уч...

Ўн тўртингичда журналист хато қилди.

— Куриб кетсин, яна ўн уч! — тўнғиллади у.— Ярамас рақам! У доим менга бахтсизлик келтиргани келтирган. Улсам ҳам ўн учинчи числода ўлсам керак.

Ходимлардан бири ишини тўхтатиб жавондан ўз шарварини олди. Унинг ёши ўттиз бешларда эди, лекин жимитгина бўйига қараб уни ёш бола деб гумон қилиш мумкин эди. Яна бир қанча журналистлар киришди, улар ҳам биттадан бильбоке олишди. Энди олти киши бирдан ўйнай кетдилар, улар бир-бирлари билан ёнма-ён туриб деворга орқа ўтирганларича ёғочига қараб қизил, сариқ, қора шарварини бир зайлда итқитар эдилар. Ўйин мусобақа тусини олгач, икки ходим ишларини ташлаб, судьялик қилишга тушдилар.

Форестеъ бошқаларга қараганда ўн бир очко ошиқча урди. Бояги болага ўхшаган жимит одам ютқизди. У югурдакка қўнғироқ қилди, югурдак келгач, деди:

Тўққиз кружка пиво.

Ичимлик келгунча яна ўйинни давом эттирилар.

Дюруа ўзининг янги касбдошлари билан пиво ичгач,
Форестьедан сўради:

— Энди нима қилишим керак?

— Бугунча бўшсан,— деди Форестье.— Истасанг, кетишинг мумкин.

— Мақола... бизнинг мақоламиз... кечқурун кетадими?

— Ҳа, корректурани ўзим тўғрилайман, ташвишланма.
Эртага давомини тайёрлаб қўй ва бугунгидай соат учга олиб кел.

Дюруа ходимларнинг ҳаммаси билан, гарчи уларнинг исмларини ҳали билмаса ҳам, қўл бериб хайрлашди, кейин баҳтиёр ҳолда юраги қувонч билан тўлиб-тошиб ҳашаматли зинадан пастга тушиб кетди.

IV

Жорж Дюруа тун бўйи мижжа қоқмай чиқди: эртага чиқадиган мақоласини ўйлаб кўз юммади. Кун ёриши биланоқ ўрнидан турди, ҳали газетчилар киоскадан-киоскага югуриб газета ташийдиган вақт ҳам бўлмасдан кўчага чиқди.

У «Француз ҳаёти» ҳаммадан бурун келса керак деб, Сен-Лазар вокзалига қараб юрди. Лекин ҳали жуда барвақт эди, вокзалга келиб йўлкаларда кезинди.

Дюруа сотувчи хотин ойнабанд дўконни очганлигини, кейин икки букланган газеталарни дастлаб бошида кўтарган одам пайдо бўлганлигини кўрди. Дюруа унинг олдига чопиб борди, бироқ булар «Фигаро», «Жиль Блаз», «Голуа», «Кун янгиликлари» ва яна бошқа бир қанча газеталар бўлиб, уларнинг орасида «Француз ҳаёти» кўринмасди.

Дюруа ташвишланиб қолди. «Африка ўқчисининг хотидалари»ни эртага қолдирган бўлса-я? Яна қария Вальтер бирдан айнаб, мақолани ўтказмай қўйган бўлса-я?

Дюруа орқасига қайтмоқчи бўлиб турганида бирдан кўзи газетага тушди. Газетани қачон келтирганларини кўрмай ҳам қолибди. У киоска олдига югургилаганча қайтиб келди-да, уч су тўлаб газета олди ва дарҳол биринчи саҳифанинг сарлавҳаларига кўз югуртириди. Кўринмайдику! Юраги дукиллаб уриб кетди. У бошқа саҳифани очди ва устунлардан бирининг тагида «Жорж Дюруа» деб қуюқ терилган ҳарфларни кўрди. Юраги ҳаприқиб кетди. Босишибди! Қандай яхши!

Шодликдан унинг боши айланар, шляпасини чаккаси-га қўндириганча кетиб бораркан, дуч келган одамни тўх-татиб, «Хой, одамлар! Манови газетадан олинглар, ажой-иб газета! Унда менинг мақолам босилган», деб юбор-гиси келарди. У оқшом чоғлари бульварларда қичқириш-ган каби: «Француз ҳәёти»ни ўқинглар! Жорж Дюруа-нинг «Африка ўқчисининг хотиралари» мақоласини ўқима-ганлар ўқисин!» деб жар солишини истарди. Бирдан унинг ўз мақоласини ўзи ўқигиси ва айниқса, одамларнинг кўзи тушадиган бирон кафе-сафеда ўтириб ўқигиси келди. У эрталаб очиладиган ресторонларни қидира бошлади. Ша-ҳарни анча айланди. Ниҳоят, майхонага ўхшаган бир жойни топди, бу ерда анча-мунча одамлар бор экан, у столчага ўтириб, ўзига ром чақирди. У абсент чақириши ҳам ҳеч гап эмасди, ҳозир қай вақт әканлигини шунчалар унуган эди.

— Гарсон, менга «Француз ҳәёти»ни беринг! — қич-қирди у.

Оқ этак туттган гарсон юргурилаб келди:

— Бизда сиз сўраган газета йўқ, афандим. Биз «Нидо», «Аср», «Машъал» ва «Париж варақаси»ни оламиз.

Дюруанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Э, қанақа худо урган жой ўзи бу! — деди у ғазаб билан.— Йўқ, бўлса, менга тезда «Француз ҳәёти»ни келтириб, беринг.

Гарсон газета келтириб берди. Қўшни столларда ўтири-ганларни қизиқтириш, уларнинг диққатини ўзига тортиш учун Дюруа ўз мақоласини ўқиркан, дам-бадам:

— Қойил! Яшавор! — деб хитоб қилиб қўярди.

Кетар экан, у газетани стол устида қолдириди. Кафе хўжайини уни орқасидан чақириди.

— Афандим, ҳов, афандим, газетангиз қолди!

— Майли, сизга қолаверсин, мен ўқиб бўлдим,— деди Дюруа.— Жуда қизиқ бир мақола босилган экан.

У қанақа мақола әканлигини айтмади, лекин кета туриб хўрандалардан бири унинг столидаги газетани олганлигини кўрди.

«Энди нима қилсан экан?» — деб ўйлади Дюруа ва идорага бориб бир ойлик маошини олиб, ишдан бўшашини айтиб келишга қарор қилди. У бошлиғи билан касбдоши-лари қай аҳволга тушишларини кўз ўнгига келтириб, кувончдан қийқириб юборай деди. Айниқса, бошлиқни бир болпайман, деб қўйди у.

У оҳиста юриб борар, чунки касса соат ўнда очилар, ўндан илгари боришнинг фойдаси йўқ эди.

Идора қиши бўйи газ билан иситилаверганидан қорайиб кетган каттакои бир хонадан иборат эди. Унинг деразалари торгина ҳовлига қараган бўлиб, бошқа идораларнинг деразаларига тақалиб турарди. Шу хонанинг ўзида саккиз хизматчи ишлар, бурчакда тўсиқнинг орқасида бошлиқ ўринбосари ўтираси эди.

Дюруа ҳаммадан бурун кассирнинг қутисида сариқ конвертга солиб қўйилган бир юз ўн саккиз франк йигирма беш сантим моянасини чўнтағига солиб олди-да, кейин мағрур қадам ташлаб қанчадан-қанча кунлари ўтган катта хонага кирди.

Бошлиқ ўринбосари жаноб Потель унга тўсиқ ортидан туриб қичқирди:

— Э, келдингизми, жаноб Дюруа? Бошлиқ сизни кўп сўради. Врачнинг рухсатисиз у икки кундан ортиқ касал бўлишга ижозат этмайди, биласиз-ку.

Дюруа гапи ҳаммага эшитиларни бўлсин учун хонанинг ўртасида тўхтади. Кейин:

— Тупурдим мен унинг ижозат-пижозатига! — деди овозини баланд кўтариб.

Хизматчилар донг қотиб қолишиди. Тўсиқ орқасидан жаноб Потелнинг кўрқиб кетган башараси кўринди. Бу тўсиқни у елвизакдан сақланиш учун қурдириб олганди: бод касали бор эди. Ходимлар ишини кузатиб туриш учун ундан иккита тешик ҳам ясатиб олганди.

Пашша учса билинадиган жимлик чўкли.

— Нима дедингиз? — кўрқа-писа сўради ўринбосар.

— Нима дердим, тупурдим дедим. Мен бўшайман, деб келдим. Мен «Француз ҳаёти» редакциясига ишга кирдим, ойига беш юз франк ҳақ тўлайди, ёзганингга яна бошқа ҳақ беради. Бугунги сонда менинг мақолам босилган.

У гапни анчата чўзмоқчи эди, лекин сабри чидамай ҳаммасини бирданинга айтиб юборди.

Голибо, унинг гаплари яшиндай таъсир қиласи. Ҳамма қотиб, тахта бўлиб қолди.

— Мен ҳозир жаноб Пертюи билан гаплашиб чиқаман,— қўшимча қиласи Дюруа,— кейин сизлар билан хайрлашиб кетаман.

У ҳали кириб улгурмасданоқ бошлиқ унга қичқира кетди:

— Ҳа, келар экансиз-ку, яхши йигит! Йўл қўймайман бунақага, мен...

— Кўп дағдаға қилаверманг, кекирдагингиз узилиб кетади,— деди ўз бошлиғига хизматчи.

Хўппасемиз, хўрозвининг тожисидай қип-қизил жаноб

Пертюни камоли ҳайратга тушиб, томогини қириб йўталиб қўйди.

— Бу хужра жуда жонимга тегиб кетди,— дея давом этди Дюруа,— бугун мен биринчи маротаба журналистика соҳасида қалам тебратдим. Яхши иш топдим. Ҳайр.

У шу сўзларни айтди-ю, чиқиб кетди. У қасдини олди.

Дюруа идорага қайтиб, ўртоқларининг қўлларини сиқиб хайрлашди, лекин ҳамкасблари бошлиқнинг кўзига ёмон кўринмаслик учун гапни қисқа қилиб қўя қолдилар. Улар ярим очиқ турган эшикдан ҳамма бўлиб ўтган гапни эшигган эдилар.

Дюруа чўнтакда маош — кўчага чиқди. Узи бир-икки борган, овқатлари арzon ва сифатли ресторанга кириб яхшилаб қорнини тўйғизди, «Францууз ҳаёти»дан яна битта сотиб олган эди, уни ҳам стол устига ташлаб чиқди. У бир қанча магазинларга кириб, тури майдачудалар харид қилди. Унга бу нарсаларнинг айтарли зарурати ҳам йўқ эди, лекин олинган буюмларни уйга элтиб беришларини буюриб, кетидан «Жорж Дюруа» деб қўйиш унга ўзгача бир роҳат бағишларди. У яна «Францууз ҳаёти»нинг ходими, деб қўшиб ҳам қўярди.

Айни чоқда, у кўча ва уйнинг номерини айтар экан, таъкидлаб шундай дерди:

— Коровулга бериб қўйсангиз, бас.

Унинг вақти ҳали бемалол эди, Дюруа ишни бирпасда қилиб берадиган литографияга кириб, ўзига юзтacha визит қофоз ясаттирди, қофозга фамилиясини ва янги вазифасини ёздирди.

Кейин редакцияга йўл олди.

Форестье унга ўз хизматчисидай қараб, калондимоғлик билан қарши олди.

— Э, келдингми? Жуда соз. Сенга бир қанча топшириклар бор. Ун минутча кутиб тур. Ишларимни тугатиб олай.

У хат ёзишга тушди.

Катта столнинг нариги бурчида ранги заҳил, пўла, юзлари халта-халта бўлиб қолган, тук қолмаган оппоқ боши йилтираб турган пак-пакана бир одам ўтириб (кўзи олисни яхши кўрмаса керак), тумшуғини қофозга тираганча ниманидир ёзмоқда эди.

— Менга қара, Сен-Потен,— деди унга Форестье,— сен қачон интервью олгани борасан?

— Соат тўртда.

— Узинг билан бирга манови йигитчани ҳам ола кет, унга хунарингнинг сирларини ўргатиб қуй.

— Хўп бўлади.

— Жазоир ҳақидаги мақоланинг давомини олиб келдингми? — сўради ўртоғидан Форестье.— Боши анча тузук бўлди.

— Йўқ,— деди гангид Дюруа,— мен унга эрталаб ўтироқчи эдим... лекин ишларим шунчалар қўпайиб кетдик, ҳеч улгуrolмадим...

Форестье норози бўлиб елкасини қисди.

— Бунақада ишингни мазаси бўлмайди. Қария Вальтер сенинг материалингни кутиб ўтирган эди. Мен унга мақола эртага тайёр бўлар экан деб айтаман. Агар сен қўлини совуқ сувга урмай мўмай пул топаман деб ўйлаётган бўлсанг, хато қиласан.

Бир оз жимлиқдан сўнг у деди:

— Жин урсин, темирни қизигида босиш керак.

Сен-Потен ўрнидан турди.

— Мен бўлдим,— деди у.

Форестье топшириқ беришдан олдин креслога ястаниб олиб, ўзича тантанавор тус берди.

— Хўш,— деди ниҳоят у Дюруага кўз ташлаб.— Иккни кун бурун Парижга хитой генерали Ли Чан-Фу билан рожа Тапо соҳиб Рамадерао Пали келишган. Генерал «Континенталь»га, рожа «Бристоль» меҳмонхонасига тушишган. Икковингиз улардан интервью олишингиз керак.

Кейин у Сен-Потенга ўгирилди.

— Мен сенга айтган асосий гаплар эсингдан чиқмасин. Генерал билан рожадан Англиянинг Узоқ Шарқдаги галамисликлари, мустамлака қилиш ва уларни бошқариш йўллари, идора усуллари ҳақида сўра. Улар Европанинг, хусусан, Франциянинг аралашувига умид боғлайдиларми, йўқми, билиб ол.

— Газетхонларимиз Ҳиндистон билан Хитойнинг ҳозирда ижтимоий фикрни тўлқинлантириб турган масалаларга муносабатлари қандай эканлигини билишга жуда қизиқадилар,— деб қўйди у бир оз сукутдан сўнг худди ўзига-ўзи гапиргандай.

Кейин яна Дюруага қараб деди:

— Сен-Потеннинг қандай ишлашини яхшилаб кузат. У жуда ўткир репортёр. Ана-мана дегунча истаган одамингни авра-астарини ағдариб ташлайди.

Кейин у яна гердайиб ёзишга тутинди. Бир пайтлар бир полқда хизмат қилишган ўртоғига, ҳозирда эса қўл остидаги ходимга у сен ўз ўрнингни билиб ол, чегарадан чиқиб кетма, орамизда ер билан осмонча фарқ бор, демоқчи бўлди шекилли бу муомаласи билан.

Улар әшикдан кўчага чиқишиган замони Сен-Потен
Дюруага кула-кула деди:

— Вой, қийшиқ-эй! Бизга ҳам димоқ-фироқ қилади-я.
Ичида бизни ҳам газета ўқувчиси деб ўйласа керак.

Улар хиёбондан юриб кетдилар.

— Бирон нарса ичмаймиэм? — сўради репортёр.

— Жоним билан. Иssiқни қаранг!

Кафега кириб, муздек ичимлик сўрашди. Шунда Сен-Потеннинг тили ешилди. Редакция ишлари, одамлари, борди-келилари ҳақида тинмай жаврашига қараганда, у ҳаддан ташқари кўп нарсалардан хабардор эди.

— Хўжайнинми? — деди у. — Фирт яҳудий! Минг уринганинг билан яхудийни бошқача қилиб бўлмайди. Одам бўлди-ю, булар ҳам!

Сен-Потен Вальтер хасис одам деб, бир қанча воқеаларни айтиб берди, бани Исроил фарзандларининг ҳаммаси бир гўр, бир тийин устида қалтирайди, ўлардай савдо-лашади, озгина қамайтириинг, деб ялиниди, кези келганда судхўрлик қилиб фойда ундиради, деди.

— Шунга қарамай, у жуда дилкаш одам, ҳеч нарсага ишонмайди, ҳаммани лақиллатиб бурнига қармоқ солиб юради. Унинг чиқараётган газетаси ҳаммабоп, расмий дессангиз, расмий, католик дессангиз, католик, либералларга либерал, жумҳуриятчиларга жумҳуриятчи, яъни нима дессангиз шу. Унинг газетаси қатма-қат қилиб пиширилган пирогга ўхшайди. Бу дўкон унга биржা операциялари ва бошқа катта ишларни юритишда қулай ёрдамчи, восита, холос. Фойда олишга у жуда устаси фаранг бўлиб кетган, акционер жамиятлар орқали миллионлаб фойда ундиради, жамиятнинг ўзида эса, тийин ҳам бўлмайди...

Сен-Потен тинмай валақлар, Дюруага «қимматли дўстим», деб мурожаат қиласади.

— Шуниси ҳам борки, бу қурумсоқнинг оғзидан баъзан бальзакона иборалар ҳам чиқиб туради. Мен, эски қумғон Норбер ва замонамизнинг Дон-Кихоти — Риваль бир куни унинг кабинетида ўтирган эдик, бизнинг бошқарувчимиз Монтлен ўзининг бутун Парижга машҳур саҳтиён порт-фелини кўтариб кириб қолди. Вальтер унга қараб: «Қандай янгиликлар бор?» — деб сўради. Монтлен соддадиллик билан: «Хозиргина қоғоздан қарзимиз ўн олти минг франкни тўлаб келдим», — деди. Хўжайнин ўрнидан бир сакраб тушди. «Нима дедингиз?» «Мен жаноб Привага қарзимизни тўладим». «Сиз жинни бўлиб қолибсиз!» — «Нега?» «Нега... нега... нега...» Вальтер кўзидан ойнагини олиб, шишасини артди-да, муғомбирона жилмайиб қўйди,

у аччиқ ёки биронта ўткир гап айтмоқчи бўлса, семиз жагларини очиб мана шундай кулади. Кейин ҳудди масхара қиласётгандай гап қайтариб бўлмайдиган оҳангда деди: «Нега? Негаки, биз бунда тўрт минг, эҳтимолки, беш минг франк камроқ тўлашимиз, улар бизга нархини сал ташлаб беришлари мумкин эди». Монтлен ҳайрон бўлади: «Қандай қилиб, жаноб Вальтер, ахир, ҳамма ҳисоб-китобимиз тайин-ку, ўзим текшириб чиққанман, сизга кўрсатганман...» Шунда хўжайин жиддий туриб деди: «Жуда содда экансиз. Шуни эсингизда тутингки, жаноб Монтлен, аввал қарзларни кўпайтириш керак, ундан кейин қашлаб-қашлаб келишиш керак».

Сен-Потен бошини кўтариб, билагон одамдай қўшимча қилди:

— Қалай? Бальзакдан нимаси кам?

Дюруа, гарчи Бальзакни ўқимаган бўлса ҳам, ишонч билан тасдиқлади:

— Ҳудди ўзи!

Репортёр, Вальтер хонимни семиз гулғули товуқ, деб, Норбер де Варени чипқон яра, Ривални — Фарвакнинг чала нусхаси деб атади. Кейин яна Форестъега кўчди:

— Хотиндан омади бор экан қисталоқнинг.

— Хотини ўзи қанақа?

— О, унга тараф йўқ, жуда нозик ҳилкат! — қўлларини ишқаганча деди Сен-Потен.— У Водрек деган тойчанинг, граф де Водрекнинг ўйнаши. Де Водрек унга сеп қилиб бериб эрга узатган...

Бирдан Дюруанинг эти жимиirlаб кетди, баданида қалтироқ турди, бу маҳмаданани сўкиб юборгиси, оғзига қараб соглиси келди. Лекин гапни бошقا ёқса ҷалғитди:

— Сен-Потен сизнинг чинакам фамилиянигизми?

— Йўқ, менинг номим Тома,— соддалик билан жавоб берди у.— Сен-Потен деб менга редакцияда ном қўйишган.

— Вақтимиз бўлиб қолди шекилли,— деди ичклиликнинг пулини тўларкан Дюруа,— биз ҳали икки киши билан учрашувимиз керак-ку.

Сен-Потен хаҳолаб кулиб юборди:

— Янги одам эканлигинигиз дарров билинди! Сиз чиндан ҳам мени ҳинд билан хитойнинг олдига бориб, Англия хақида фикрингиз қандай, деб сўраб ўтиради дейсизми? Бе, мен «Француз ҳаёти»нинг газетхонларига ёқиш учун улар нима дейишларини уларнинг ўзларидан кўра ҳам яхшироқ биламан. Мен шу кунгача бунақа хитой, форс, ҳинди, чили, японлардан беш юзтасидан интервью олганимаи. Менимча, уларнинг ҳаммаси бир ҳил гапни айтади.

Шундай бўлгач, ўзимнинг булардан олдин келган меҳмонлар ҳақидаги мақолами оламан-да, уни сўёма-сўёз кўчириб чиқаман. Фақат сарлавҳани, номи, унвони, ёши, атрофидаги одамларнинг номларини ўзгартираман, холос Ҳудди мана шунда эҳтиёт бўлиш керак. Бўлмаса, «Фигаро» ёки «Голуа» ёлғончи деб уриб қолади. Бироқ, мен бунаقا гапларни «Континенталь» ва «Бристоль»нинг швейцарларидан беш минутда тўла-тўкис билиб оламан. Биз у ерга биттадан сигарет чекиб, яёв юриб борамиз. Редакциядан эса йўл ҳақига беш франкдан ундирамиз. Мана шунаقا, қимматли дўстим, уддабурон одамлар билан юрсангиз, ошиғингиз доим олчи бўлади.

— Бундан чиқди репортёр бўлиш яхши экан-да? — сўради Дюруа.

— Тўғри, лекин энг яхшиси — хроника, бу — пардаланган реклама,— деди сирли қилиб Сен-Потен.

Улар ўринларидан туришди ва бульварлардан Мадлен ибодатхонаси томонга қараб юришли.

— Менга қаранг,— деди тўсиндан Сен-Потен,— агар бошқа зарур ишларингиз бўлса, сизни овора қилиб ўтирамайман.

Дюруа унинг қўлинни сиқиб хайрлашиди.

Уни кечқурни ёзаман деб қўйган моқола қаттиқ ташвишга солмоқда эди, йўл-йўлакай нимани ёёсам экан деб ўйланиб борди. У аллақанча латифаларни эслади, кўрганлари, кузатганлари ва фикрларини бир ерга жамлашга, хulosалар чиқаришга ҳаракат қилиб кўрди, шу тариқа Елисей майдонига етганини ҳам сезмади, бу ерда саир қилувчилар сийрак эди, воқеан, иссиқ авжга минган кунлар Париж ҳувиллаб, бўшаб қолади.

Дюруа Этуаль майдонидаги Зафар арки олдида жойлашган майхонага кириб овқатланди, кейин ташқи бульварлар ҳалқасидан айланиб ўтиб, уйига келди, ёзгани ўтириди.

Бироқ олдида катта оппоқ варақ пайдо бўлиши билан ноқ бирдан калласи бўм-бўш бўлиб қолди, мияси худди парланиб кетгандай эди. У воқеаларни узук-юлуқ хотиралар, уларни миясида сақлаб қолишга уриннар, лекин энди тартибга солиб қоғозга туширмоқчи бўлганда, яна ҳаммаси чап бериб қочар, кўэ ўнгидан ҳамма нарса лип этиб ўтиб, яна гойиб бўларди, уларни қандай қилиб ушлаб олиш, қай тарзда қоғозга тушириш, нимадан бошлашни билолмай боши гаранг бўларди.

Бир соатча ўтириб, беш варақ қоғозни биринчи жумланинг турли варианлари билан тўлдириб ташлагач, у ўзига-ўзи: «Ҳали қўлим қаламга ўрганимабди. Яна битта

дарс олишга тўғри келади», деди. У Форестье хоним билан ёлғиз қолиб қандай бирга ишлашини, у билан узоқ ўтириб сирли сұхбат қуришни ўйлаб, буни кўз олдига келтириб, юраги сабрсиз қалтироқ, ҳаяжонга тўлди. Яна мақолага ўтирса, бирдан иш юришиб кетишидан чўчиган Дюруа апил-тапил тўшакка ётди.

Эрталаб у Форестье хоним билан бўладиган ширин висол дамларини ўйлаб анчагача ўрнидан турмади, бу дамлар қанча узоқ чўзилса, шунча ширин бўладигандай эди.

У таниш эшик олдига келиб, қўнғироқ тугмасини босгандан соат ўн бир бўлиб қолган эди.

— Жаноб Форестье бандлар,— деди хизматкор.

Дюруа эри уйда бўлиши мумкин-ку, деб ўйламаган экан. Шундай бўлса ҳам, у яна қайтариб айтишга мажбур бўлди:

— Айтинг, унда зарур ишим бор.

Беш минутдан кейин у кечагина ажойиб дамларни бошидан кечирган ўша хонага кирди.

Халат, шиппак, кичкина инглиз қалпоқчаси кийган журналист кеча Дюруа ўтирган креслога чўкиб нимадир ёзар, Форестье хоним бўлса, ўша-ўша оқ пеньюарда каминга тирсаги билан суюниб, оғзига папирос қистириб олган, эрига нималарнидир айтиб ёздиromoқдайди.

Дюруа ичкарига кирмай тўхтади.

— Маъзур кўрингиз, мен ҳалал бердим чоги?

Форестье унга еб юборгудай бўлиб қаради.

— Нима дейсан яна?— хушламай деди у.— Тезроқ бўл, вақтимиз йўқ.

— Йўқ, майли, кечир,— қимтинди Дюруа.

Форестье ёниб кетди.

— Гапирсанг-чи, нега чўзасан?! Бир қуллуқ қилиб чиқай деб, эшик турмини бузмагандирсан, ахир?

— Ундаймас...— деди ўзини бир оз ўнглаб олган Дюруа.— Биласанми, мақола яна яхши чиқмай қийнаб турибди... сен... сизлар ўтган сафар... қилган яхшиликларингиз... умид қилувдимки... келганимнинг боиси...

— Нима, бизни масхара қилмоқчимисан?— унинг гапини чўрт кесди Форестье.— Ўз ўрнингга мени ишлатиб кун кўрмоқчисан, шекилли. Топибсан роса аҳмогингни!

Форестье хоним жимгина папиросини тутатар, ғалати қилиб жилмаяр, назокатли табассуми тагида истеҳзоз яшириниб ётгандай эди.

— Уэр, уэр... ўйловдимки... хомкалла...— қип-қизариф деди Дюруа, кейин тўсиндан равшан қилиб гапирди: Мени кечиришингизни ўтиниб сўрайман, хоним, кеча менга ёзиб берган мақолангиз учун яна бир карра раҳмат.

У таъзим қилди. Шарлга қараб деди:

— Соат учда редакцияда бўламан.

Чиқиб кетди.

Үйга қараб шитоб билан кетиб бораркан, ўзига-ўзи минифирлаб: «Майли, ҳозир ўзимиз ёзиб ташлаймиз, кўрарсиз ҳали...» дерди.

Жаҳд устида хонасиға кириб борган Дюруа шу заҳоти ишга ўтириди.

У Форестье хоним чизган воқеа чизигидан бориб, бульвар романлардан ўзлаштирилган тафсилотлар, ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар, чучмал, ҳашаки тасвирларни бирбирига қалаштириб ташлади, унинг тили мактаб боласиники каби тўмтоқ, айни чоқда унтер-офицернинг жаргонлари билан лиқ тўла эди. Бир соат ичida у мақолани битказди ва ҳосил бўлган бўтқани редакцияга кўтариб жўнади.

Бу ерда биринчи кўзига тушган одам Сен-Потен бўлди. У Дюруанинг қўлини маҳкам сиқиб, худди сирдош одамдай:

— Ҳинди билан хитойдан олган суҳбатимни ўқидингизми? — деб сўради.— Қизиқ эканми, а? Бутун Париж мақоладан хурсанд. Мен бўлсан, уларни хатто кўрганим ҳам йўқ.

Дюруа ҳали газетани кўриб улгурмаганди, у дарров газетани олиб, «Ҳиндистон ва Хитой» деб аталган узун мақолани кўздан кечира бошлади, Сен-Потен эса унга қўли билан энг қизиқ жойларини кўрсатиб турди.

Ишчан, ташвишли бир чеҳра билан ҳарсиллаганча Форестье кириб келди.

— Шу ердамисизлар? Айни муддао. Менга икковингиз керак бўласиз.

Кейин уларга ўзига қандайдир сиёсий тусдаги маълумотлар кераклигини, буларни кечгача топиб келишлари зарурлигини тушунтириди.

Дюруа унга қўллэзмасини узатди.

— Жазоир ҳақидаги мақоланинг давоми.

— Жуда яхши, қани, қани, мен хўжайнга кўрсатаман.

Шу билан гап тугади.

Сен-Потен янги ҳамкасаба дўстини олиб кетди, коридорга чиққанларида у сўради:

— Кассага кирдингизми?

— Йўқ. Нимага?

— Нимага бўларди. Пул олишга. Моянани бир ой бурун олиб қўйган маъқул. Одам эртага нима бўлишини билмайди.

— Хайр, нима ҳам дердик, майли...

— Сизни кассир билав таништириб қўяман. Тихирлик қилиб ўтирумайди. Яхши ҳақ тўлашади.

Дюруа икки юз франк ойлик ва кечаги мақола учун йигирма саккиз франк олди,— боя идора берган пулнинг қолган-қутгани билан ҳаммаси бўлиб уч юз қирқ франкка етди.

У қўлига ҳеч қачон бунчалар кўп пул ушламаган эди, назаринда, бу бойликин сёб-ичиб сарфлаб адо қилиб бўлмайдигандай эди.

Сен-Потен менга керакли маълумотларни бошқалар олдинроқ қўлга киритишган бўлса ажаб эмас, сўраб-суриншириб, мияларини қўлларига қоқишириб бериб, ҳаммасини улардан оппа-осон билиб оламан деб, Дюруани бирбирига ўхшамаган турлича газеталарнинг редакцияларига бошлади.

Дюруа кечта бориб ишини битирди, кейин Фоли-Бержерга боргиси келиб қолди. Амаллаб кириб оларман деган хаёлда тўғри контролёрга қараб юрди:

— Мен «Француз ҳаёти» редакциясидан келдим. Жорж Дюруа бўламан. Яқинда мен бу ерга жаноб Форестье билан келган эдим, у менга рухсатнома олиб бераман деганди. Ишқилиб, унутмаган бўлсин-да.

Рўйхатга қарашибди. Унинг фамилияси кўринмади. Шунга қарамай контролёрлар илтифот билан уни киритиб юборишиди.

— Майли, кираверинг, афандим,— деди контролёр,— фақат шахсан директорнинг ўзинга учрашинг. У, албатта, сизга йўқ демайди.

Жорж Дюруа кирган замони Рашелни кўрди — бу ўтган сафар у билан бирга кетган ўша хотин эди.

Хотин унинг олдинга келди.

— Салом, жоннм. Яхшимисан?

— Жуда яхши. Ўзинг-чи?

— Эмон эмас. Биласанини, сени икки марта тушимда кўрдим.

Дюруа талтайиб кетди.

— Оҳ, оҳ! Бунинг сабаби нимада экан, а? — сўради у илжайганча.

— Сабаби шуки, жиннивой, сен менга жуда ёқасан, қачон истасанг, яна бирга бўлишимиз мумкин.

— Хўп, десанг, бугун.

— Жон-жон дейман.

— Бўлти, лекин биласани?..

Дюруа ямланиб қолди, айтай деса андак уялиб турарди.

— Гап шундаки, пулнинг мазаси йўқроқ: клубга борувдим, ютқизиб, қип-ялангоч бўлиб қолдим.

Эркакларнинг бунаقا пайтларда пулни қисадиган одатларини яхши билган тажрибакор хотин унинг ёлғон гапи-раётганинги сезди, кўзларига тик боқди.

— Вой, ёлғончи-ей! — деди у.— Менга бундай дейининг яхшимас.

Дюруа уялиб жилмайди:

— Бор-йўғи ўн франк пулим бор, хўп десанг, олақол.

Хотин тантик, лекин тама қилмай шипшиди:

— Жонгинам, бари бир сени дейман.

Рашель унинг муртларига ҳавасланиб боқаркан, севганини топиб олгандай эркаланиб унинг қўлларига осиади.

— Олдин сув ичайлик,— деди у.— Кейин озгина айланамиз. Сен билан жуда театрга боргим келади, одамларга, мана менинг қандоқ йигитим бор, деб кўз-кўз қилишни истайман. Салдан кейин менингига борамиз, хўпми?

Дюруа уницида узоқ қолиб кетди. У ердан чиққанда тоңг ёришганди, дарров «Француз ҳаёти»ни олиш кераклиги эсига тушди. Қўллари ҳаяжондан титраб газетани очди — мақола йўқ өди. У мақола бордир деб, газетага кўз юргутирганча йўлкада узоқ турди.

Бирдан оғир тош осилгандай кўкраги сирқиради. У кечаси билан ухламай толиққан, бунинг устига манови дилхиралиқ қўшилиб кўнглини буткул вайрон этганди, у ўзини бактсиз деб ҳис қиади.

Уйига келиб, ечиниб ҳам ўтирмай ўзини ўринга ташлаб, ухлаб қолди.

Бир неча соатдан сўнг у редакцияга келиб ноширининг кабинетига кирди.

— Бугунги сонда менинг **Жазонир** ҳақидаги иккинчи мақолам чиқмабди. Жаноб Вальтер, мен жуда ҳайрон бўлиб қолдим.

Ношир бошини кўтариб, қуруққина қилиб деди:

— Мен дўстнингиз Форестъега мақолани кўриб чиқишни айтдим. У мақоладан қониқмади. Қайтадан ишланг.

Дюруанинг жон-пони чиқиб кетди: у кабинетдан индамай чиқди-да, бориб Форестъега ёпишиди:

— Нега бугун менинг мақоламни чиқармадинг?

Журналист креслога ястаниб олганча, оёқларини стол устидаги ўз қўлёзмасига қўйиб папирос чекиб ўтирган экан. У юзини буриштири, гўё ҳеч нарса бўлмагандай ёр қаъридан келаётганга ўхшаш бўғик овоз билан дона-дона қилиб деди:

— Ҳўжайин уни ярамайди, деб айтди. Бошқатдан ишласин деб, менга қайтариб берди. Мана, ол.

У пресс-папье тагида ётган қўлёзмани кўрсатди.

Дюруа камоли хафа бўлганидан нима дейишини билмади, у қўлёзмани олиб, чўнтағига тиқди. Форестъе эса давом әтди:

— Бу ердан чиқиб тўғри префектурага борасан...

• У кириб чиқиш зарур бўлган яна бир қанча жойларнинг номини айтди, ўзига бугун керак бўладиган маълумотларни санаб берди. Дюруа Форестъени нима деб чандиб олишини билмай, дами ичиди, индамай чиқиб кетди.

Эртасига у яна мақолани олиб келди, уни яна қайтариб беришиди. Мақолани учинчи марта ҳам қайта ишлаб ўтказолмагандан кейин, у шошилганини, бу йўлдан фақат Форестъенинг етагида юрган тақдирдагина косаси оқаражагини англади.

У «Африка ўқчисининг хотиралари» ҳақида бошқа чурқ этиб оғиз очмади, бундан кейин эҳтиёткорроқ бўлиш керак экан, деб дилига туғиб қўйди, келажакда бир нарсага эришаман десанг, ҳозирча ўзингнинг репортёрлик вазифаларингни ғайрат билан адо әтишинг зарур, деди у ўзига ўзи.

У театр ва сиёсатнинг ичига кириб борди, депутатлар палатасининг сирларини ўрганди, давлат арбобларининг қабулхоналарида бўлди, муҳим топшириқларни бажара-диган амалдорларнинг турқи тароватларига синчилаб разм солди, бадқовоқ, уйқу босган швейцарлар билан осон тил топди.

У министрлар, қоровуллар, генераллар, айгоқчилар, князлар, хотинбозлар, эрмак хотинлар, әлчилар, епископлар, қўшмачилар, номдор муттаҳамлар, жамият одамлари, извошчилар, официантлар, фиригарлар билан муомалада бўлар, уларга ўзини дўст тутар, ичидагини сиртига чиқармасди. Юрагининг тубида эса уларга совуққонлик билан қарап, уларнинг ҳар бири билан кун сайин, соат сайин учрашиб, ўзига керакли гапларни билиб олар, айни чоқда ҳаммасини тарозининг битта палласига қўйиб тортар, бир хил кўз билан қарап, назарида улар бир-бирларидан фарқ қилмайдигандай, ҳаммаси бир гўр әди. Ўзини эса турли виноларни ичиб кўришга мажбур бўлган ва охирида шатомаргони аржантейлдан ажратолмай қолган одамга ўхшатарди.

Қисқа муддатда у ўз ахборотларининг аниқлигига заррача шубҳа қолдирмайдиган ажойиб мухбир бўлиб етишиди, унинг зеҳни ўткирлашди, эпчил чапдаст бу одам шу

Гариқа газета учун чинакам ҳазинага айланди. Илло, ходимларни беш қўлдай биладиган қария Вальтер уни шундай деб атар эди.

Шунга қарамасдан у ҳамон ҳар қаторига ўн сантимолар, маоши икки юз франқдан ошмаган эди, кафе, ресторанлар жуда қимматга тушганлигидан у муттасил пулсиз қолар, йўқчилиқдан дали дунёси қоронғи бўлиб кетарди.

У баъзи бир ҳамкасларининг чўнтаклари доимо тилла билан қаппайиб юришини кўриб: «Бунинг сири қаерда экан?» — деб ўйлар, уларнинг қандай йўл билан тўқ, фаровон яшаётганлари устида бош қотирар, лекин қалаванинг учинни тополмас эди. Унинг ич-этини ғашлик кемириб борар, назаридагандир одам тусиға кириб кетган ғайриқонуний, шубҳали ишлар бўлаётганга ўхшар, қўлнинг кирини қўл ювади зайлida сиздан угина, биздан бугина қилишиб, бир-бирларининг чўнтакларини тўлдиришиб юришигандир деган хаёлга борар, буларнинг баридан қуруқ қолаётган каби куйиб ўртнарди. Йўқ, бунақаси кетмайди, қандай бўлмасин у сирнинг тагига етиши керак, улар билан ими-жимида тил биринтириши, ўлжани бўлиншиши истамаётганларни пари-бери суриб қўйиши керак.

Оқшомлари деразадан туриб ўтиб бораётган поездларни томоша қилар экан, у узоқ режалар тузадиган бўлиб қолди.

V

Икки ой ўтди. Сентябрь яқинлашиб қолди, лекин Дюруа орзу қилган шуҳратнинг тожи ҳали қорасини кўрсанганича йўқ эди. Уни ҳали қўпчилик тан олмаган, бу унинг иззат-нафсиға қаттиқ тегар, лекин у ўзини ҳаётининг юксак чўққиларига кўтариши керак бўлган йўлни тополмай турарди. Ўзига ўзи қўлидан оддий муҳбирликдан бошқа иш келмайдиган ношудгина одам бўлиб кўринарди. Уни қадрлашар, лекин менсишмас эдилар. Ўлибтирилиб хизматини қилишга қарамай, ҳатто Форесте ҳам унни бошқа бирон марта зиёфатга таклиф қилмади, улар ҳамон сенсирашиб гаплашишар, лекин Форесте унга ўз ходими дебгина қарабди.

Тўғри, Дюруа мақола чиқариш имконияти туғилганда, уни сира қўлдан бермасди. Хабарлар ёзавериб, қалами чархланди. Жазоир ҳақидаги иккинчи мақолани ёзган кезлари етишмаган нарсаларнинг барига энди эришди, у ҳонир мақолаларим чиқмай қолса-я, деб қайғуриб ўтирас, уларнинг яхшилигига ишонарди. Лекин хабар ёзиш бошта, ҳаёлга кенг ўрин бериш мумкин бўлган очерк ёки

билиғон одам томонидан ёзилган сиёсий мақола бошқа. Оддий аравакашининг Булон ўрмонида от ҳайдаб бориши билан шу отларнинг соҳиби бўлиб, уларни бошқариш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Уни ҳаммадан ҳам юқори доираларнинг эшиклари ўзи учун ёпиқлиги гоят азобга солар, шундан ўзига ўзи паррихта, қадр-қиммати йўқ одамга ўхшаб кўринарди. Ҳеч ким уни ўзига тенг кўрмас, хотинлардан ҳам тузук таниш-билишлари йўқ эди. Фақат аҳён-аҳёнда таниқли актрисалар нимадандир умидвор бўлиб уни бемалол қабул қиласар эдилар.

У ўз тажрибасидан барча донгдор кибор хотинлару учинчи даражали актрисаларнинг ҳаммаси уни кўрганда бошқача бўлиб кетишларини билар, уларни бир зумда ўзимга оғдириб ола биламан деб ўйларди. Шунинг учун Дюруа тушовланган тулпордай нурли чўққилар томон әлатидиган гўзал хоним сари интилар эди.

У Форестье хонимнинг ҳузурига яна боргиси келар, бироқ ўтган сафар боргандага таҳқирангани эсидан чиқмаган, шу уни тутиб турарди, бундан ташқари, эри таклиф қиласа, бораман, деб кутарди. Ниҳоят, у де Марель хонимни эслади, у келинг, деб таклиф қилганди, шунинг учун ҳам бир куни бўш пайтини топиб, кундузи хонимни кига борди.

«Соат учгача доим уйда бўламан», деганди де Марель хоним ўшанда.

Дюруа соат икки яримда эшик тугмасини босди.

Хоним Верней кўчасида, бешинчи қаватда тураркан.

Унга навжувон, соchlари тўэгиган хизматкор қиз пешвоз чиқди, у бошига илган қалпоқчасини тўғриларкан, деди:

— Де Марель хоним уйдалар, Фақат турдиларми, йўқми, билмайман.

У шундай деб, меҳмонхонага кириладиган ярим очиқ эшикни очди.

Дюруа кирди. Хона анча кенг, жиҳозесизроқ, яхши йигиштирилмаган эди. Девор ёқалаб эски, ранглари тўзиб қолган креслолар қатор қўйилганди, афтидан, хизматкор қизининг ўзи ўзи диди билан шундай қилганга ўхшар, воқеан, уйда саранжом-саришта аёлнинг чевар ва меҳрибон қўли сезилмас эди. Тўртта ноҷоргина сурат чизимчаларга баланд-паст қилиб осиб қўйилганди, уларда дарёда сузиб бораётган қайиқ, денгиздаги кема, даладаги тегирмон ва ўрмонзорда дараҳт кесувчи тасвирланганди. Уларнинг осиб қўйилганига неча замонлар бўлгани ва уй бекаси уларга қарамай қўйгани кўриниб турарди.

Дюруа ўтириб кута бошлади. Анча кутишга тўғри келди. Нихоят, эшик очилиб, чопқиллаганча де Марель хоним кириб келди, унинг эгнида пушти кимоно, кимонога тилла ип билан манзаралар туширилган, манзаралар ичида мовий гуллар ва оппоқ қушлар тасвирланганди.

— Буни қаранг, ҳали ўрнимдан турмаган эдим,— деди у.— Кўргани келибсиз, қандай яхши. Мени унтиб юборгансиз деб ўйлагандим.

У гул-гул яшнаган чеҳра билан Дюруага иккала қўлини узатди, шунда Дюруа бу камсуқумгина хонада ўзини анча эркин ҳис қилди ва хонимнинг қўлларини олиб, худди бир вақтлар Норбер де Варен қилгандек биттасини ўпди.

Де Марель хоним уни ўтқазди.

— Жудаям ўзгариб кетибсиз! — хитоб қилди хоним Дюруага бошдан-оёқ разм солиб чиқаркан.— Рант-рўйингиз яхши. Париж ёқибди сизга. Қани, энди янгиликлардан гапириб беринг.

Шундан кейин улар худди қадрдонлардай ундан-бундан гаплашиб ўтиридилар, иккаласи ҳам кутилмаганда ораларида туғилган оддий, самимий муносабатдан лаззатланишар, юракларида бир-бирларига тобора яқинлик туйиб ораларида ўзаро ишонч пайдо бўлаётганидан, юлдузлари юлдузларига тўғри келиб турганлигидан хурсанд эдилар. Одатда мана шуларга кўра икки руҳан ўхшаш, ёшлири бир-бирларига муносиб кишилар кўз очиб юмгунча қалини дўст бўлиб кетадилар.

Тўсиндан де Марель хоним сухбатни бўлди.

— Қизиқ, сиз билан ўзимни жуда бошқача ҳис қиласман,— деди у ҳайратомуз оҳангда.— Назаримда, сизни худди ўн йилдан бери танийдигандекман. Мен дўст бўлиб кетишимизга ишонаман. Истайсиэми?

— Жуда ҳам,— жавоб қилди Дюруа.

Бироқ унинг табассуми дўстликдан ҳам бошқачароқ бир нарсани истаётганигини англатиб турмоқда эди.

Ҳарир ва порлоқ кўйлакда хоним фоят жозибадор эди, албатта. У оппоқ пеньюар кийган Форестье хоним билан нафислик, латофатда балки беллашолмас, у каби сўлим кўринмасди, бироқ ундан кўра жазби зўрроқ, сўлқиадоқ-роқ, малоҳатлироқ эди.

Форестье хонимнинг табассум аримаган чеҳраси бир пайтнинг ўзида «Сиз менга ёқасиз», деб тургандай бўлса, айни чоқда «Ҳушёр бўлинг!» деб таҳдид қиласар, табассумининг асл маъносини уқиб бўлмас, у ўзига бирда ромнилиб турса, бирда ҳуркитар эди. Шу табассумни кўрган-

да Дюруа ўзини унинг оёқларига ташлагиси, этакларини ўнгиси, тўр билан тўсиљган қўкракларидан келаётган анбарини ислардан тўйиб-тўйиб ис олгиси келарди. Де Марель хонимга қараганда эса, у жисмида шавқ ва ҳирс аланга олаётганлигини ҳис қиласар, нафис ипак ичра тўлқинланиб турган бадан қўзларини куйдирар, қўллари қалтираб кетарди.

Хонимнинг оғзи гапдан тинмас, гап орасида қизиқ-қизиқ сўзлардан қўшиб қўярди. Баъзи уста ҳунармандлар бошқалар қилиб бўлмайди деб ўйлаган нарсаларни одамларнинг кўз ўнгидаги мана шундай қойил қилиб бажариб қўяди. Дюруа уни тинглаб тиаркан: «Буларни эслаб қолинса ёмон бўлмасди. У г гапираётган гапларидан Парижнинг бир куни ҳақида зўр мақола тайёрласа бўлади»,— деб ўйларди.

Кимдир эшикни оҳиста билинар-билинмас қитирлатди.

— Киравер, қўзим! — қичқирди де Марель хоним.

Қизча эшикдан тўғри Дюруага пешвоз юрди ва бориб унга қўлини узатди.

— О, бу чинакам ғалаба,— деб шивирлади ҳайратда қолган онаси...— Мен Лоринани танимай қоляпман.

Дюруа қизчани ўпид қўйди-да, уни ўз ёнига ўтқазиб, эркаловчи бир оҳангда, айни чоқда жиддий туриб ундан нима ишлар қилаётганлигини сўрай бошлади. Қизча унинг саволларига катталардай сиполик билан жавоб берар, товуши най сасидай ингичка әди.

Соат учга бонг урди. Дюруа ўрнидан турди.

— Тез-тез қелиб туринг,— деди де Марель хоним,— бугунгидай ундан-мундан гаплашиб ўтирамиз, сиздан жуда курсандмиз. Айтмоқчи, нега сиз Форестъеларникига бормай қўйдингиз?

— Нима десам экан,— деб жавоб берди у.— Шу кунларда жуда банд әдим. Тез кунларда у ерда учрашиб қолсанк ҳам ажабмас.

Шундан сўнг у бир олам аллақандай умид билан тўлган ҳолда чиқиб кетди.

У Форестъега ўзининг меҳмонга боргани ҳақида чурқ әтиб оғиз очмади.

Лекин у бу суҳбатни анчагача эслаб юрди — эслаганда ҳам, худди назарида ўша хотин доимо ёнида тургандай, у билан гаплашаётгандай бўлиб туюлаверди. Гўё унинг нимасинидир ўзи билан қўшиб олиб кетгандай әди: у кўз ўнгидан кетмас, у билан аллақандай ички бир унсият топиб олгандай қўринарди. Севган одаминг билан ойдин висол онларини бошдан кечирганингдан кейин унинг қиёфасини мана шундай унутолмай, уни юрагингнинг ту-

біда асраб юрасан. Бу жуда ғалати, мубҳам, хуфия, ҳаяжонли, ўзининг сирлилиги билан одамни тўлқинлантирадиган гирифторликнинг ўзгинаси эди.

Кўп ўтмай у яна борди.

Ходима қиз уни ичкарига олиб кириши билан Лорина чиқиб келди. Бу сафар у қўлини узатиб ўтирамай, унга ўзининг манглайнин тутди.

— Ойимлар ҳозир чиқадилар,— деди Лорина.— Ўн беш минут кутар экансиз, энди кийиняптилар. Сиз билан ўтириб тураман.

Лоринанинг сертакаллуф муомаласидан Дюруа завқланаркан, деди:

— Жуда ҳам хурсандман, ойим, мен бу вақт ичидагиз билан суҳбатлашишдан ғоят баҳтиёр бўламан. Фақат сиз мени жуда жиддий ва сипо одам әкан деб ўйламанг. Мен куни бўйи ўйнаб юраман. Шунинг учун сизни мушук-сичқон ўйинига таклиф қиласман.

Қизча ҳайратланиб боқди. У катта хотинлар ғалати ахволга тушиб ҳайрон бўлиб қолганларида қандай жилмайсалар, шунаقا қилиб табассум қилди, сўнг секингина деди:

— Уйда ўйнаш мумкин эмас.

— Бу гапнинг менга алоқаси йўқ,— деб эътироуз билдириди Дюруа.— Мен истаган жойимда ўйнайман. Қани, тутиб олинг мени! — Шундан сўнг у Лоринани ўйинга қизиқтириб, стол атрофида айланиб чопа бошлади, қизча эса сиполик билан жилмайганча унинг кетидан ора-чора ботин-майгина унга қўлини теккизиб қўяр, бироқ ҳамон унинг ортидан чопишга журъат этмасди.

Дюруа тўхтаб чўк тушар, лекин қизча ишонқирамай унга яқинлашиши билан у худди қутичадан отилиб чиққан шайтонваччадай меҳмонхонасининг нариги бошига бориб қоларди. Бундан қизчанинг кулгиси қистар, ниҳоят, у ўзини кулгидан тўхтата олмай жиндак хавфсираб, айни чоқда шодон қичқирганча уни қува кетди, ҳар сафар уни ушлаб олай-ушлаб олай деганда қийқириб куларди. Дюруа қизчанинг йўлини курси қўйиб тўсиб олар, қизча унинг атрофидан бир неча бор айланиб чопишга мажбур бўлар, кейин у бунисини қўйиб, бошқа курсини тутарди. Янги ўйинга қизиқиб қолиб, лоладай қизариб кетган Лорина энди хонани чир айланиб қувалар, чарчоқ нималигини билмас, Дюруанинг шўхликлари, айёрликлари, алдоқчиликларини кўриб хонани бошига кўтариб қаҳ-қаҳ уради.

Алоҳа у Дюруани мана-мана ушлаб оламан деб турганда, Дюруа қизчани тутиб олди-да, ширтга кўтариб қичқирди:

— Ушладим!

Кизча қўлдан чиқишига уриниб, оёқларини типирлатар, ўзинда йўқ шодланиб қийқирапди.

Де Марель хоним кириб келди ва уларга ҳайрат ичидатикилиб қолди:

— Вой худойим-ей, Лорина!.. Лорина ўйнаяпти... Сиз сеҳрарнинг худди ўзи экансиз, афандим...

У қизчани пастга қўйди, онасининг қўлини ўпди, шундан сўнг улар Лоринани ўрталарига олиб ўтиришди. Бирбирлари билан жуда гаплашгилари келиб турар, бироқ одатда жимгина ўтирадиган Лорина бугун ҳаяжонланиб, тинмай бидирлагани бидирлаган эди,— алоҳа уни болалар хонасига чиқарib юборишга тўғри келди.

Кизча индамади, лекин чиқиб кетаётганда кўзларида ёш филтиллади.

Иккалалари холи қолишгач, де Марель хоним овозини пасайтириб деди:

— Биласизми, мен ажойиб бир ишни ўйладим, унда сиз иштирок этишингиз керак. Гап бундоқ: мен ҳар ҳафтада Форестъеларникида меҳмон бўламан. Шунинг учун ўз навбатида мен ҳам вақти-вақти билан уларни ресторанга таклиф қилиб тураман. Мен уйда меҳмон кутишни ёқтиромайман, бунга одатланмаганман. Бунинг устига овқат-повқат, хўжалик ишларидан мутлақо хабарим йўқ, ҳеч вақо билмайман. Таралабедод қилиб юрганим-юрган. Шунаقا, мен уларни вақти-вақти билан ресторонга таклиф қилиб тураман, лекин уч киши бўлганда унча яхши чиқмайди, улфати чор — анда маза бор, менинг танишларим эса уларга тўғри келмайди. Буларни нега менга гапиряпти деб ҳайрон бўлманг, сизга тааллуқли жойи бор. Сиздан менинг зиёфатимда бирга бўлишингизни сўрайман. Биз шанба куни соат етти яримда. Риш кафесида йигиламиз. Каердалигини биласизми?

У жон-жон деб рози бўлди.

— Тўрт киши бўламиз — жуфт жуфти билан,— деб давом этди у.— Бундай зиёфатлар биз хотинлар учун яхши эрмак: унга энди-энди одатланиб келямиз, ахир.

Хоним эгнига қўнгир тусли кўйлак кийган, кўйлак унинг беллари, кўкрак елкаларига чип ёпишиб турар, одамнинг ҳавасини келтирапди. Унинг нозик, дид билан кийиниши-ю, меҳмонхонанинг қаровсизлиги ўртасида аллақандай номувофиқлик бўлиб, Дюруа бундан ҳайрон бўлар, дилида ўзи ҳам англамаган қандайдир ўнғайсизлик сезар эди.

Уни нимаики кийган бўлса, нимаики баданига ёпишиб турган бўлса, бари жуда ҳам нозик диддан дарак бериб

туар, ғоятда нафис кўринарди. Унинг, афтидан, шулардан бошқа ҳеч нарса билан иши-ҳуши йўқ эди.

Дюруа у билан хайрлашиб кетди-ю, бироқ назарида у ҳамон ёнида тургандай эди, ҳамон суҳбатлари давом этарди. У, айтилган куни жуда интизор бўлиб кутди.

У, маблаги ҳали етарли бўлмаганигидан яна қарэга фрак олди ва ҳаммадан бурун келишилган вақтдан бир неча минут илгари ресторонга келди.

Уни учинчи қаватга, деворларига қизил мато қопланган, биттагина деразаси хиёбонга қараган мўъжазгина хонага олиб чиқиши. Тўрт киши учун мўлжалланган чорси столга ташланган дастурхон худди локлангандай ярақ-ярақ қиласарди. Икки баланд қандилга ўрнатилган ўн иккита шамнинг порлоқ нури стол устига терилган қадаҳлар, кумуш идишларда жилваланиб ўйнарди.

Дераза рўпарасида дараҳт ўсган бўлиб, унинг япроқлари хоналардан тушган ёрқин нур ичиди бирлашиб зумрад парча бўлиб кўринарди. Дюруа деворлардагидек қирмизи мато қопланган пастаккина диванга ўтирди, диванинг таг симлари бўшашиб қолган экан, ўтираётгандан худди чукурга тушиб кетаётгандай бўлди.

Бу улкан иморат ари инидай ғалати гувиллаб турарди, коридорлардан слиб-югуриб турган лакейларнинг гиламлардан чиқсан босиқ қадам товушлари, кумуш идишларнинг жаранги, бир зумга очилган эшикларнинг ғичирлаши ва алоҳида-алоҳида хоналарга кириб олган хўрандаларнинг аҳён-аҳён эшитилиб қолган овозлари қўшилиб катта ресторанларга хос бўлган бир шовқин кўтариilar эди.

Форесте кирди, унинг қўлини дўстона самимият билан сиқди, лекин «Француз ҳәёти» редакциясида у ҳеч қачон бундай самимият кўрсатмас эди.

— Хонимлар бирга келишади,— деди у.— Ресторандаги бунақа ўтиришларни жуда яхши кўраман!

У столни кўздан кечириб чиқди. Хира ёнаётган газ чироқни ўчириди. Шамол кирмасин деб, деразанинг бир тавақасини ёпди ва елвизак тегмайдиган жойни ўтиришга танлаб, деди:

— Мен жуда эҳтиёт бўлишим керак. Туппа-тузук юрган эдим, яна ўзимни ёмон сезяпман. Сешанба куни театрдан чиқа туриб шамолладим шекилли.

Эшик очилиб, метрдотель етакчилигига хотинлар кириб келишиди. Уларнинг шляпачаларидаги тўр юзларига туширилган, камтарин, камсукум кўринишарди. Одатда, барча хонимлар хавфли ва ғалати учрашувларга тўла бундай

жойларда ўзларини мана шундай ажойиб сирли бир разинида тутадилар.

Дюруа Форестье хонимга пешвоз юрди, хоним бизнисига бормай қўйдингиз, деб ундан гина қила кетди.

— Биламан, биламан, сизга де Марель хоним кўпроқ ёқади,— деди у табассум билан дугонасига қарап экан,— унга келганда, сиз доимо вақт топасиз.

Ҳаммалари ўтирганлари ҳамоно метрдотель Форестьеага виноларнинг хиллари ёзилган қофозни узатди.

— Эркаклар билганларини қилишсин,— деди ҳаяжонли товуш билан де Марель хоним,— лекин бизга энг яхши ҳамда ширин шампан келтиринг, муздек бўлсин, тушунарлими? Бошқаси билан ишим йўқ.

Метрдотель кетгач, у асабий кулиб деди:

— Бугун тўйиб ичаман. Базми жамшид қиласиз, чинакам базми жамшид.

Форестье, афтидан, унинг гапларини эшитмади.

— Деразани ёпиб қўйсам майлими?— сўради у.— Бир неча кундан бери кўкрагим оғриб юрибди.

— Бемалол, bemalol.

У дераза олдига бориб, унинг иккинчи тавақасини ҳам беркитди-да, чеҳраси очилиб жойига бориб ўтири.

Унинг хотини фикр дарёсига гарқ бўлиб жимгина ўтиради. У кўзларини пастга қадаб олган. Қадаҳларга масхараомуз табассум билан сирли тикиларди. Кичкина қулоқчаларга ўхшайдиган майда, мойлик остенд утрицалари келтиришди — улар оғизда шўртак конфетга ўхшаб эриб кетарди.

Кейин суюқ ош беришди, сўнг худди қиз боланинг баданидай қизғимтири форель тортилди. Суҳбат бошланди.

Гап жуда кўп шов-шувларга сабаб бўлган бир ишкан воқеа устида борди. Киборларга мансуб бўлмиш бир хоним аллақандай бир хорижлик шаҳзода билан алоҳида хонада суҳбат қураётганларида эрининг дўсти уларнинг устидан чиқиб қолади. Гап-сўз тарқалади.

Бу саргузаштни эшитиб, Фарестье қотиб-қотиб кулди, бироқ хонимлар гап ташиб юрган фийбатчининг қилифини пасткашлиқ ва абллаҳлик деб баҳоладилар. Дюруа уларнинг тарафидан бўлди ва эркак одам бунаقا пайтда ким бўлишидан қатъи назар, асосий айбдорми, тасодифий гувоҳми ёки шерикми, барибир миқ этиб бирорвга оғиз очмаслиги керак, деди.

— Бир-бирларимизга bemalol ишониш мумкин бўлганда, бу дунёда яшаш нақадар ажойиб бўлар эди-я! — деб хитоб қилди у.— Кўпинча жуда кўп пайтларда аёллар қилғиликлари ошкора бўлиб қолишидан қўрқиб, бундай ишлардан ўзларини тиядилар. Ахир шундай эмасми?—

давом этди у жилмайган ҳолда.— Агар хотин киши бир онли баҳтиёр дамлар учун аччиқ кўз ёшлар тўкиб бир умр шармисор бўлиб ўтишдан чўчимаганда эди, у ўзини хаёлида ғужғон ўйнаган гаройиб ишқий можаролар қучогига ташлаган, бирдан аланг олиб кетган эҳтиросларига бўйсуниб, ўткинчи ҳою ҳавасларга боши билан шўнгиган бўларди!

У худди бирорни, балки ўзиними ҳимоя қилаётгандай ишонч билан куйиб-ёниб сўзлар, гўё бу сўзлари билан: «Менга ишонинглар, бунақа ишларда синааб кўришларингиз мумкин», дейётгандай бўларди.

Хонимларнинг ҳар икковлари ҳам унинг гапини маъқулаб қараб қўйишар, орага гап қўшмаганларига қараганда, уларнинг парижлик хонимларга хос жиддий хулақи сирсақданашига ишонч туғилган тақдирда жиддийликка кўпда риоя қиласкермаслигини англатарди.

Форестье бир оёғини тагига олиб диванда ёнбошлаб ёттар, фракни ифлос қиласмаслик учун олдига сочиқ тутиб олганди.

— Ўхў! Уларга эрк бер-чи, кўрасан нима ҳангомалар кўрсатишларини! — гапга аралашди у ҳаёсизлик билан ҳирингларкан.— Шўринг қурғур эрлар!

Севги ҳақида гаплашишди. Дюруа абадий севги борлингига ишонимас экан. Лекин киши бир-бирига ишонса узоқ муддат чин юракдан дўст бўлиши мумкин. Жисмоний яқинлик қалбларни бир-бирига янада жипсероқ қилиб боғлаб қўяркан. Бироқ у гап рашқ жанжаллари, оғир азобуқубатлар, ялиниш, илтижо, таъналарга келганда жуда газабланиб сўзлади.

У гапини тугатганда, де Марель хоним ҳўрсинибгина деди:

— Ҳа, муҳаббат умрнинг бирдан-бир қувончи, бироқ ҳар хил талаблар қўявериб, биз ўзимиз уни расво қиласмиз.

— Ҳа... ҳа... севилиш қандай яхши...— деб уни тасдиқлади Форестье хоним.

Бироқ унинг башарасидан орзулари бундан ҳам йироқларда қанот қоқаётгани, у ўзи ҳеч қачон гапиришга журъат қиласмайдиган нарсаларни ўйлаётгани кўриниб турарди.

Навбатдаги таом тортилгунча ҳаммалари шампан ичинишиб, курсиллама нондан офиизларига солиб ўтирилар. Бора-бора қултум-қултумлаб ичга тушиб қонни жўш урдираётгани, ақлларини ўғирлаётган худди мана шу май каби муҳаббат ҳам уларнинг бутун фикрларини қамраб олди, ишларни махмур қилиди, исканжасига олди.

Ниҳоят қалин қилиб солинган майдада сарсабил мева-

сининг устига гоятда сершира, майни қўй этидан қилинган қийма дўлма қўйиб келтирилади.

— Курмагур, жуда антиқа нарса-да! — деб хитоб қилди Форестье.

Ҳаммалари майин гўштнинг таъмидан гоятда лаззатланиб унга сарсабилнинг мойли мевасидан аралаштириб оҳиста тамшаниб едилар.

— Мен бирорни яхши кўриб қоласам, дунёдаги ҳамма нарсани унутаман,— деб яна гап бошлади Дюруа.

У буни тўлик ишонч билан айтди: ишқ лаззатни ҳақидаги ўй ширин таом лаззатига қўшилиб уни буткула тўла-қинлантириб юборди.

Форестье хоним одатдагича чеҳрасида лоқайдлик ифодаси билан оҳиста деди:

— Илк бора қўл беришиб кўришгандаги қувончга деч нарса тенг келолмайди: шунда бир қўлингиз «Сиз мени севасизми?» деб сўраганда, иккинчи қўл «Ха, мен сени севаман», деб жавоб беради.

Де Марель хоним қадаҳдаги шампанни бир кўтаришда сипқарди-да, бўш идишини столга қўяркан, шўхлиқ билан деди:

— Мен эса гапнинг ўғил боласини яхши кўраман.

Буни маъқуллаб куладилар, кўзларда шавқ ўти ўйнай бошлади.

Форестье диванга бемалол ётиб одди, қўлларини икки ёнига ташлаб ёстиқларга ястанди. Кейин жиддий оҳантда гап бошлади:

— Очиқ гапирганинг яхши. Гапдан кўра иш яхши дейдиган хотинлардан эканлигинги кўриниб турибди. Лекин битта саволим бор, рухсат этинг: бу масалада жаноб де Марелнинг фикри қандай?

Хоним елкаларини оҳиста учирив ўзининг бекиёс нафратини ифода қилди ва бийрон қилиб деди:

— Жаноб де Марелнинг бу масалада ўз фикри йўқ. У кишим... ўзларини айдилар.

Мана, ниҳоят, ишқнинг пештоқи баланд назарияларидан гап сингил шамаларнинг гуллаган боғига кўчди.

Тиалар ешиади ва худди аёл киши этагини кўтаргандай ўртадан парда кўтариади, имо-ишоралар, нозик пардаланган эркин гаплар, ибосиз мунофиқлик, пардалангани, пардасиз шамалар палласи бошланди. Шундай бир гаплар айтилардики, улар киши кўз ўигида оддий гап билан тушунтириб бўлмайдиган нарсаларни яққол гавдлантириб қўярди. Киборлар мана шундай имо-ишоралар билан нозик ва сирли ишқ ўйинини ўйнайдилар, ҳаёсиз

орзуларга бериладилар. Ўзларини бузуқ ҳаёлнинг шаҳват
қайнаған қучогига ташлайдилар, шаҳват түшагида рўй берадиган ва ҳаммадан яшириладиган уят нарсаларни беҳад
хуэурланиб бирма-бир хотираларида жонлантирадилар.

Қовурдоқ келтирилди — каклик ва беданалар устига
кўк нўхат солинганди, кейин қийма паштет тортилди, паштетга қўшиб ейиш учун катта идишда тўла кўк салат
берилди. Суҳбатдошлар энди гоятда гапга берилиб кетган,
таомни боягидай тамшаниб, мазасидан лаззатланиб эмас,
шунчаки еб ўтирадилар.

Ҳар иккала хоним баъзан-баъзан қалтис гаплар ҳам
қилиб қўйишар, бу ҳазиллар де Марель хонимни тили
ботир, хонзодаҳон эканлигидан дарак берса, Форестье хоним
сиполик ва босиқдик билан сўзлар, унинг сиполиги ўзига
жуда ҳам ярашар, овозида, гапларининг оҳангига, табас-
сумида, қилиқларида аллақандай ибо сезилиб турар, лекин
бу ибо унинг ибосиз гапларини юмшатмас, балки янада
ўткирроқ қилиб кўрсатар эди.

Форестье ёстиқларга ястаниб олганча хандов ташлаб
кулар, иштаҳа билан овқат туширас, гоҳо-гоҳо гап орасида
шўхроқ ёки шармизроқ бир фикр қистириб қўяр,
шунда хонимлар андак унинг қўполлигидан, лекин кўп-
роқ одоб юзасидан ўзларини уялгандай қилиб кўрсатар
видилар.

— Шунақа, шунақа, болаларим,— дерди у биронта уят-
сизроқ гапдан сўнг.— Агар шу зайлда кетаверсанглар,
сизлардан ҳали бундан ҳам зўрроқлари чиқади.

Десерт, сўнг кофе тортилди. Ликёр оташин улфатлар-
нинг кайфиятига яна кайфият қўшди, уларнинг бошлари
анча айланиб қолди.

Де Марель хоним айтганида турди: у чиндан ҳам
кайф қилди. У маст бўлиб қолганилгини шўхлик билан
тан олар, меҳмонларга қизиқ қўриниш учун ўзини янада
мастроқ қилиб кўрсатаётган қувноқ аёлларга ўхшар, маст-
лигига ҳам латофатини йўқотмасди.

Форестье хоним индамай қолди, балки эҳтиёт бўлаёт-
гандир. Диюра вожӯя бир қилиқ қилиб қўймай деб, ҳаяжо-
нини устомонлик билан яширишга уринарди.

Палирос чекишиди, шунда бирдан Форестьевни йўтал
тутди.

У кўкраги йиртилгудай бўлиб йўталарди. Пешонасидан
тер чиқиб кетди. У сочиқни оғзига босиб турар, йўтал-
нинг зўридан ўпкадай қизарған, бўғилиб қолай дерди.

— Йўқ, зиёфатлардан чиқиб қолибман,— деди у сал
ўзига келгач хафаланиб.— Йиш расво!

Бетоблиги эсига тушиб, унинг кайфияти бузилди, бояғи хушиудлигидан асар ҳам қолмади.

— Юринглар кетамиз,— деди у.

Де Марель хоним ләкейни чақириб, ҳисоб сўради. Унга ҳисобни талаб қилган замони беришди. Хоним унга кўз ташлаши билан ҳарфлар чириллаб айлана бошлади, у ҳисоб қофозини Дюруага узатди.

— Менга қаранг, мен учун тўлаб қўйинг, ҳеч нарсани кўрмаялман. Жуда маст бўлиб қолибман.

У шундай деб, ҳамёнини берди.

Ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз франк бўлибди. Дюруа ҳисобни бир бошдан текшириб чиқди, иккита қоғоз пул узатди. Қайтимини олар экан, хонимдан шивирлаб сўради:

— Кузатиб қўйишига ижозат берарсиз?

— Албатта. Бир ўзим уйга етиб боролмайман.

Улар Форестъелар билан хайрлашдилар, кейин Дюруа де Марель хоним билан экипажга ўтирди.

У хонимнинг ёнида, унинг шундоқ биқинида ўтирибди, экипажнинг ичи қоронғи ва тўрт томондан берк, фақат онда-сонда унга кўча чироқларининг ёруғи тушиб қолади. У кийимининг устидан хонимнинг елкаларидан ўтаётган иссиқни ҳис қилиб турар, миқ этиб оғиз очишга журъат әтмас. Қани энди тилига бир сўз келса. Унинг фикри ёди аёлни қучоқлаш билан банд. Шу истак унинг бутун борлигини қамраб олганди.

«Бир уриниб кўрсаммикин?» — ўйларди у. Ўтирганларида айтилган гапларни эслаб, кел, таваккал қилиб қўрай, деб ўйлар, лекин жанжал чиқишидан қўрқиб яна ўзини тияр эди.

Хотин ҳам бурчакка қисилиб олиб қимир әтмас, овоз чиқармас эди. Мундоқ қараганда, у ухлаб қолганга ўхшар, аммо кўча фонарларидан ёруғ тушган чоғларда унинг кўзлари йилтиллаб кетарди.

«Нимани ўйлаяпти?» Бундай пайтларда Дюруа жимликни бузмаслик кераклигини билар, чунки бир оғиз сўз, биргина сўз ҳаммасини чиппакка чиқариши ҳеч гап әмасди. Чапдаст ва дадил ҳаракат қилишга эса юраги дов бермай турарди.

Кутилмаганда хоним оёғини оҳиста қимирлатди. Бўла қолсанг-чи, деган маънода шарттасига қилинган бу билинрабилинмас, асабий, сабрсиз ҳаракат балки нимагадир чақириқ әдики, бундан Дюруанинг бутун жисми жўш уриб кетди ва дафъатан унга ўгирилиб, талпинди, лаблари ила унинг дудоқларини, қўллари ила белларини излади.

Хотин секингина қичқириб юборди, ўзини тиклашга,

унинг қўлидан чиқишга ҳаракат қилди, уни итариб юбормоқчи бўлди, бироқ қаршилик кўрсатишга мажхоли қолмагандай, ниҳоят таслим бўлди. Кўп ўтмай карета хонимнинг уйи оидида тўхтади, шошиб қолганидан Дюруанинг тилига хотинларни эркалайдиган биронта сўз келмади. У хонимга миннатдорчлик билдиromoқчи, унга ташаккур айтмоқчи, сизни севаман, сизни бошимга кўтариб юраман, демоқчи эди. Илло, хонимнинг ўзи ҳам рўй берган воқеадан қотиб қолган, қимир әтмасдан ўтиради. Файтончидаги шубҳа туғдирмаслик учун у каретадан биринчи бўлиб сакраб тушди ва хонимга қўлини узатди.

Хоним салгина гандираклаб әкипаждан индамай тушди. У эшик қўнғирогини чалди. Дюруа чиқиб эшикни очгуниларича шуни сўраб улгурди:

— Қачон қўришамиз?

— Меникига нонушта қилгани келинг,— эшитилар-эшитилмас даражада базўр шивирлади хоним ва оғир эшикни тўп отгандай қилиб гумбурлатиб ёғганча ичкарига кириб кетди.

Дюруа файтончига беш франк берди ва шодлигидан ўзини қўярга жой тополмай уйга югурди.

Мана, алоҳа қулинг ўргилсан хотинни қўлга киритди!
Яна киборлардан-а! Чинакам кибор хотин! Парижлик хотин! **Ҳаммаси кутимаганда ўз-ўзидан бўлди-қўйди!**

Аппалари у буидай ҳурилиқ хотинларни қўлга киритиш жуда қийин бўлса керак, бир дунё сабр-қаноат, усталик ишлатиш керак, деб юрган экан. Арқонни узун ташлаб қўйиб, секин айлантириш, бош-кўзини тиндириш, ишқибозлик қилиш, ширин сўзлар айтиш, сизсиз туролмайман деб кўқракларига уриш ва ниҳоят, савготлар бериш каби чораларни адо этиши зарур деб ўйлаган экан. Лекин у биринчи учратган хотин салча зўр бериши биланоқ таслим бўлди, яна бу шунчалар тез рўй бердики, мана, ҳалигача у ўзинга келолмай гаранг.

«У масти эди,— деб ўйлади у,— эртага ашулани бошқача қилиб олади. Йиги-сиги бўлса ажабмас». Бу фикр уни хавотирга солиб қўйди, лекин шу заҳоти ўзига ўзи: «Майли, майли! Энди у меники, мен уни гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб оладиган одамман». Ўзининг шоншуҳрат, баҳт-иқбол, давлат, муҳаббат ҳақида сурган хаёлларининг саробий туманлари ичра бирдан жуда бадавлат, гоятда латиф, қўлларини қаерга узатса етадиган гўзал хотинларнинг сафини кўрди, улар хаёли саҳнасида бир дам пайдо бўлиб, сўнг унинг умидларидан тўқилган олтин булутлар издиҳоми ичра табассумлар қилиб, бирин-бирин гойиб бўлардилар.

Туні билан ғалати тушлар кўриб чиқди.

Эртасига пиллапоядан де Марель хонимниги кўтари-ларкан, юраги дукиллаб уради. Уни қандай қабул қи-ларкин? Үмуман, уйга киритмаса-чи? Қабул қилмаса-чи? Агар ҳаммасини оқизмай-томизмай... Йўқ, буни айтиб бе-риш учун юзни сидириб ташлаш керак бўлади. Шундай бўлгач, ғалаба унинг қўлида деб ҳисоблаш мумкин.

Наврастагина ходима эшикни очди. Унинг боқишилари одатдагидай эди. У ходима эшикни унга рўйхуш бермай очишини кутганди, хайриятки ундаи бўлмади. Дюруанинг кўнгли жойига тушди.

— Де Марель хоним тузукмилар? — сўради у.

— Яхшилар, афандим, ҳар доимгидай, — деб жавоб берди ходима ва уни меҳмонхонага бошлади. У ўзининг энгилбошига қарашиб учун камин олдига келди ва ойна олдида галстугини тўғриларкан, тўсатдан ётоқхона бўсағасидан унга тикилиб турган де Марель хонимни кўриб қолди.

У хонимни кўрмаганга солди ўзини ва юзма-юз бўлгунларича ойнадан бир-бирларига эҳтиёткор синчковлик билан назар солиб туришдилар.

Мана, ниҳоят, у ўгирилиб қаради. Хоним ўрнидан жилмади — у ниманидир кутаётганга ўхшарди. Шунда у ўзини хонимга отиб, шивирлади:

— Сизни жуда севаман! Жуда ҳам севаман сизни!

Хоним қучоқларини очди, унинг тўшига бошини қўйди, кейин кўзларига қаради. Узоқ бўса олишди.

«Мен кутгандан ҳам жўнгина чиқди,— деб ўйлади у.— Ишлар юришиб кетди».

Ниҳоят, бир-бирларини қўйиб юборишли. Дюруа ўзининг чексиз муҳаббатини кўрсатиш учун унга жимгина кулиб боқар, боқиб, гўё тўймасди.

Хоним ҳам жилмайиб турар — хотинлар рози бўлганида, истак билдирганларida, ўзларини бағишилаганларida мана шундай жилмаядилар одатда.

— Ўзимиз ёлғизмиз,— шипшиди у.— Лоринани но-нушта қилгани ўртоғиникига жўнатдим.

— Ташаккур,— деди унинг қўлларини ўпаркан Дюруа сўлиш олиб.— Сизни жонимдан суюман.

Хоним уни худди ўз эридай кўриб, қўлидан ушланча диванга олиб келди ва улар ёнма-ён ўтиридилар.

Энди унга нозик ҳаяжонли ишқ сухбатини бошлаб юбориш фасли келганди. Лекин у гапни нимадан бошлани билмай, секин илмоқ ташлади:

— Сизни хафа қилиб қўймадимми?

Хоним унинг лабларига кафтини босди.

— Кўй, ганирма!
Улар бир-бирларининг қайноқ қўлларини қисишиганча,
термилини ўжимтина ўтиришиди.

Си он шундоқ согигандимки! — деди Дюруа.

Ганирма! деди у яна.

Онҳонада ходиманинг тарелкаларни тарақлататётгани
шундоқ интилиб турарди.

Дюруа ўридаи турди.

Сизнинг ёнингизда ўтиrolмайман. Бошимни йўқотиб
қўйинман.

Эшик очилди.

— Емак тайёр.

Дюруа хонимни тантанали суратда дастурхонга олиб
борди.

Улар бир-бирларига рўпарама-рўпара ўтиришиди, ишоҳ-
ларини бир-бирларидан узишолмас, лабларидан майин та-
бассум аримас, бутун борлиқларини бир-бирларига нисба-
тни севги ва меҳр қамраб келмоқдайди. Улар нима еяст-
ганиларини ҳам билишмасди. Шунда тўсиидан, у стол та-
гида нозик оёқлар типирчилаб унинг обғига текканини
сезди. Дюруа унинг оёқларини иккала оёғи орасига олиб
қаттиқ қисди ва бошқа қўйиб юбормади.

Ходима кириб чиқиб турар, таомлар келтирад, бўша-
ган идиш-оёқларини олиб кетар, кўринишидан шу қадар
осуда эдики, гўё ҳеч нарсани сезмасди.

Нонуштадан сўнг улар меҳмонхонага қайтиб киришиди
ва яна диванга ёима-ён ўтиришиди.

Дюруа унга борган сари яқинроқ сурилиб борар, уни
қуchoқлашга интилар эди. Ласкин хоним эркалик билан
ўзини олиб қочарди.

— Эҳтиёт бўлинг, кириб қолишлари мумкин.

— Қачон ёлғиз ўзимиз қоламиз? — шивирлади Дю-
руа. — Сизни қанчалар севишимни қачон кўрсатсан бў-
лади?

Хоним унинг қулогига эгилиб шивирлади:

— Шу кунларда сизникига бирров кириб ўтаман.

У ўзининг қизариб кетаётганини сезди.

— Лекин мен... менинг уйим... оддий.

Хоним табассум қилди:

— Бунинг аҳамияти йўқ. Мен уйингизни томоша қил-
гани эмас, сизни кўргани бораман.

Дюруа ундан қачон боришини аниқ билib олгиси келди.
Хоним янаги ҳафтанинг охирида деди. Дюруа унинг қўл-
ларини сиқиб, буаркан, тезроқ учрашишларини сўради,
ялиниди, ёлворди, у ҳаяжонланиб пойма-пой сўзлар, кўз-

лари шавқ ўти билан ёнар, икки юзини истакнинг алангаси қоплаб олган, бундай сўндириб бўлмас истаклар эса одатда фақат икки киши ёлғизликда овқатланганда гина бўлади.

Бу алангали ёлворишлар аёлга ёқар ва у борган сари учрашувни бир кунлаб яқинроққа суро бормоқда эди. Лекин Дюруа қўймасди.

— Эртага... Эртага денг...

Ниҳоят, у рози бўлди.

— Хўп. Эртага. Соат бешда.

Дюруанинг кўкрагидан шодон хўрсиниш тошқини отилиб чиқди. Шундан сўнг улар худди йигирма йилдан бери таниш одамлар каби ундан-бундан гаплашиб ўтиришди.

Қўнғироқ садоси эштилди. Икковлари ҳам чўчиб тушишди ва бир-бирларидан нарироқ сурилиб ўтиришди.

— Лорина келди, шекилли,— дея шивирлади хоним.

Қизча кирди ва камоли ҳайратланиб, тўхтаб қолди, кейин ўзида йўқ қувонч билан чапак чалиб юборди ва Дюруанинг олдига чопқиллаб келди.

— Вой, Азизим! — қичқириб юборди у.

Де Марель хоним кулиб юборди.

— Нима дейсан? Азизим? Лорина сизга ном бериб қўйибди-ку! Меннимча, бу жуда ҳам ажойиб лақаб. Мен ҳам сизни Азизим деб чақираман!

Дюруа қизчани тиззасига ўтқазди ва ўзи ўргатган ҳамма ўйинларни ўйнаб чиқдилар.

Соат йигирма минути кам учда улар хайрлашдилар ва Дюруа редакцияга қараб йўл олди. Кетар экан у пиллапояда ярим очиқ эшикка қараб яна бир карра шипшиб қўйди:

— Эртага. Соат бешда.

Де Марель хоним унинг лабларининг қимирилашидан нима демоқчи бўлганлигини англади-да, жилмайиб «ҳа», деди ва ичкарига кириб кетди.

Редакциядаги ишларини битиргач, у маъшуқасининг келишига уйни қандай қилиб қўйсам экан, деб бош қотира бошлиди. Миясига уйнинг деворларига япон безакларидан осиб қўяман деган фикр келди. Беш франкка турли кичкина елпуғичлар, суратлар, рангли матолар сотиб олиб деворлардаги доғлар устига осиб чиқди. Дераза ойналарига эса, дарёдаги кемалар, қизғимтири осмонда учиб кетаётган анвойи қушлар, балконларга чиқиб турган қора танли хотинлар ва қор босган далалардан бораётган қоп-қора одамлар тасвириланган ҳарир суратларни ёпишириб қўйди.

Унинг торгина хонаси кўп ўтмай ҳар турли суратлар солиб ташланган қоғоз фонарга ўхшаб қолди. Қилган ишидаи кўнгли ёришиб, у кечга довур раангли қоғозлардан қирқилаган қушчадарни шипга ёпиштириб чиқди.

Кейин паровозларнинг чинқириқ садолари остида ухлалани ётди.

Өртасига у ишдан барвақтроқ қайтди ва уйга баққолликдан бир саватчада пирожний, бир шиша мадера келтириди. Сал ўтмай яна ташқарига чиқиб иккита тақсимча билан иккита стакан олиб келди. Кичкина столча устига сочиқ ташлаб, кирини беркитди-да, таомларни шунинг устига қўйди. Тос билан кўзани эса пастга яширди.

Шундан сўнг кута бошлади.

Хоним бешдан чорак ўтганда келди ва кўзни қамаштирадиган ялтирилар расмларни кўриб, ҳайратидан беихтиёр чапак чалиб юборди:

— Мунча яхши уйингиз! Ғақат ташқаридаги одам жуда кўп экан.

Дюруа уни қучоқлаб олди ва ҳирснинг зўридан ҳансираб, хотиннинг шляпаси остидан чиқиб турган соchlарини тўр пардаси устидан ютоқиб ўпа бошлади.

Бир ярим соатдан сўнг у хонимни Рим кўчасидаги файтон тўхтайдиган жойгача кузатиб қўйди. У файтонга ўтиргач, Дюруа унга шипшиди:

— Сешанба куни, ўша вақтда.

— Ўша вақтда, сешанба куни,— деб тасдиқлади хоним.

Қоронги говгум бўлиб қолганди ва хоним каретанинг очиқ эшигидан туриб унинг бошини ўзига тортди-да, лабларидан ўпиди. Аравакаш қамчини кўтарди, хоним хайрлашди:

— Кўришгунча, Азизим!

Шундан сўнг оқ от қўшилган эскигина файтон ҳорғинингина йўртиб кетди.

Дюруа уч ҳафта мобайнода икки-уч кун оралатиб де Марель хонимни қабул қилиб турди. Учрашувлари баъзан эрталаб, баъзан кечқурун бўлар эди.

Бир куни кундузи уни кутиб турган эди, зинадан қаттиқ-қаттиқ гапирган, қичқирган овозлар келиб қолди, у эшик тагига бориб қулоқ солди. Боланинг йигиси эшитилди. Эркак одам жаҳл билан алланималар деди:

— Вой жиннивой-ей, нега йиглаяпсан?

— Э, анов журналистнинг олдига келиб юрадиган қаниқ Николамизни йиқитиб кетди. Мен бўлсам, бу суюқларни қадам бостирмас эдим, оёғининг тагидаги болани кўрмайди-я!

Дюруа ваҳимаси келиб эшикдан нари кетди, унинг қулогига шошилинч қадам товушлари, ипак либосларнинг шилдираши чалинди. Сал ўтмай у ҳозиргина ёпиб қўйган эшик тақиллади. У эшикни очди ва хонага ҳарсиллаганча дарғазаб де Марель хоним отилиб кирди.

— Эшитдингми? — базўр тили қалимага келиб сўради у. У ўзини ҳеч нарсадан хабарсиз қилиб кўрсатди.

— Йўқ, нимайди?

— Куним сўкиш эшитишга қолдими-а?

— Ким сўқди?

— Бир қават пастда турадиган абллаҳлар.

— Йўғ-ей! Нима бўлди, айт?

Хоним жавоб бериш ўрнига йиглаб юборди.

Дюруа унинг шляпасини олди, корсетини ечди, каравотга ётқизиб, нам сочиқ билан чаккаларини ишқалади. Ҳөтин бўғилиб ҳансирарди. У салдан сўнг бир оз ўзиға келгач, газаби қайнаб тоша бошлади.

Хоним унга ҳозирнинг ўзида пастга тушиб уларни дўппослаб чиқ, уриб ўлдир, деб қисталанг қилди.

— Қўй-э, булар оддий ишчилар-ку, қўпол одамлар,— деб қайтарарди уни бу йўлдан Дюруа.— Ўйлаб кўргин, судга беришга тўғри келади. Сени билиб қолишлиари, қамашлари мумкин ахир. Унда ишинг расво бўлади. Бунаقا одамлардан яхшиси нарироқ юрган маъқул.

Хоним бошқа гапни ўртага солди:

— Қандай қилсак экан? Мен бошқа бу ерга келмайман.

— Бунинг йўли осон,— деб жавоб берди Дюруа.— Мен бошқа квартирага кўча қоламан.

— Ҳа...— шивирлади хоним.— Лекин бунга анча вақт кетади.

Бирдан унинг калласига бир фикр келиб қолди.

— Йўқ, йўқ, менга қара,— деди у бирдан тинчланниб,— ўйлини топдим. Ҳаммасини ўзим қиласман, сен ташвиш чекиб ўтирма. Эртага эрталаб сенга кўк хат юбораман.

«Кўк хат» деб у шаҳар ичидаги юбориладиган телеграммаларни айтарди.

У ўзи ўйлаган нарсадан чеҳраси гул-гул очилди, лекин бунинг нималигини Дюруага айтмади. Шу куни у қаттиқ ҳирс қўйиб ишқибозлик қиласди.

Шундоқ бўлса ҳам у зинадан тушаётганда, ҳаяжондан сёқлари чалишиб кетди ва бутун оғирлигини жаэманининг кўлига ташлади.

Йўлларида ҳеч кимни учратмадилар.

Дюруа жуда кеч турарди, эртасига эрталаб у ҳали

ўрнида ётаркан, соат ўн бирда почтальон кеча ваъда қилинган «кўк хат»ни келтириди.

Дюруа уни очиб ўқиди:

«Учрашув бугун соат бешда. Константинополь кўчаси, 1.7. Дюруа хоним томонидан ижарага олинган квартиранни очиб беришларини айт.

Сени ўпид, Кло».

Роппа-роса соат бешда у мебелли хоналар ижарага бериладиган каттакон уйнинг қоровулхонасига кирди.

— Дюруа хоним шу ерда ижарага уй олдими? — сўради у.

— Ха, афандим.

— Марҳамат қилиб, менга кўрсатиб қўйсангиз.

Қалтис вазиятларни кўп кўрган қоровул жуда ҳам эҳтиёткор бўлиб қолган шекилли, унга диққат билан тикилди ва каттакон боғламдан қалитни оларкан, сўради:

— Жаноб Дюруа сиз бўласизми?

— Ҳудди ўзи-да!

Сал ўтмай Дюруа шундоқ қоровулхона қаршисидаги икки хонали квартирага қадам ранжида қилди.

Квартирининг катта хонасининг деворларига озодагина ранг-бараинг қогоzlар ёпиштирилган, қизил оғочдан ишланган мебеллар қўйилган, мебелларга сариқ йўллари бор кўкимтири ренс қопланган бўлиб, хона сатҳига юпқагина нимдошгина гулдор гилам тўшалганди, гилам тагида полшинг тахталари билиниб туарди.

Мўъжазгина иккинчи хонанинг учдан икки қисмини хайҳотдай каравот эгаллаганди. Каравот устига қип-қизил юмшоқ адёл ташланган, адёлнинг ҳар жой-ҳар жойларida галати доғ-дуғлар кўзга ташланарди. Каравот қалин ҳаворанг репс дарпардалар билан тўсиљган бўлиб, у бутун ичкари девор томонни эгаллаганди.

Дюруа норози бўлиб, ташвишга тушди. «Бу уйча тоза нул ейди,— деб ўйлади у.— Яна қарзга ботишга тўғри келади. Шунақа ҳам аҳмоқлик бўладими?!»

Эшик очилиб, хонага ипак кийимларини шилдиратиб қучоқларини кенг очганча Клотильда елиб кирди. У ўзида йўқ хурсанд эди.

— Яхши, тўғрими, яхши-а? Кейин юқорига кўтарилишинг кераги йўқ. Кўчадан тўғри кириб келаверасан. Деразадан ошиб тушсанг ҳам бўлади. Қоровул кўриб ўтирибдими? Иккевимиз маза қиласиз бу хонада!

Дюруа тилининг учидаги турган савонни беришга журъат қиласмай, уни совуққина ўпиди.

Клотильда хонанинг ўртасида турган доира столга кат-

такон пакет қўйди. Уни очиб ичидан совун, атир суви, бадан суртмалар, сунгир, бир қути шпилка, туфлига илгак, пешанага тушиб кетаверадиган соч толаларини қистириб қўядиган кичкина тўғнағичлар олди.

У ўзини янги кўчиб келган хотиндай тасаввур қилишни, ҳар бир нарсанинг ўз ўрнини топиб жойлаштиришни яхши кўради.

Яшикларни очиб ёпаркан, у тинмай сўйлагани-сўйлаган әди:

— Ҳар эҳтимолга қарши бу ерга бир оз кийим-кечак ҳам келтириб қўйиш керак. Вақти-бевақт кийимни алмаштириш мумкин бўлади. Жуда қулай бу. Агар кўчада жала тагида қолсам, қочиб бу ерга киришим мумкин. Сенда ҳам, менда ҳам ўз калитимиз бўлади, учинчи калит қоровулда туради. Агар ўзимизникини эсдан чиқарсан, ундан оламиз. Мен уч ойга ижарага олдим. Албатта сенинг номингга. Ўзимникини айттолмайман-ку, ахир.

— Сен қачон пулинни тўлаш кераклигини менга айтарсан? — чидолмай сўради Дюруа ниҳоят.

— Аллақачон тўлаб қўйилган, жоним,— деди содда хотин.

— Мени қарздор қилиб қўйибсан-да, а? — ижикилаб сўради у.

— Қўйсанг-чи, бўталогим, бунинг сенга алоқаси йўқ, қўнглим шундай қилишни тусаб қолди.

Дюруа ўзини жаҳли чиққандай қилиб кўрсатди.

— Кечир, бунақаси кетмайди! Мен бунга йўл қўймайман.

Хоним илтижоли бир нигоҳ билан қўлларини унинг елкаларига ташлади:

— Илтимос, жон Жорж. Мен учун хўп де. Мен учун хўп де. Бизнинг шу уячамиз менини бўлишини жуда-жуда истайман. Бир ўзимники бўлсин. Сен хафа бўлмайсан, а, тўғрими? Бу севгимиз ҳақи қилган ҳадям бўлсин. Ке, розиман деб айта қол, жоним Жорж, розиман де!..

Хотиннинг бутун нигоҳи илтижога айланган, дудоқларида шу илтижо, бутун жисмида шу илтижо ҳукмрон әди ҳозир.

Дюруа яна анчагача ялинтириб турди, юзларини бужмайтириб қўнмаган киши бўлди, бироқ ҳеч иложи қолмагандан сўнг алоҳа розилик берди: юрагининг тубида шуниси тузук деб ўйлади у.

Жувон кетгач, қўлларини бир-бирига ишқаб, «Ҳар-ҳолда, жуда ёқимтой хотин-да», деб қўйди. Нега у ҳақда бугун шундай фикрга келди, бунинг тагини чуқур ўйлаб ўтиrmади.

Бир неча кундан сўнг у яна кўк хат олди:

«Бурии кечқурған бир яром ойлик ревизиядан кейин
врим қайтиб кетади. Бир ҳафта кўришолмаймиз. Шуни ўй-
лаб юратим сизниб кетсанти, жоним.

Сеники бўлган Кло».

Дюруа ҳайратга тушди. Шу пайтгача унинг эри борли-
ғини асламаган ҳам экан. Бу зотнинг қандайлигини бир
кўриб қўйилса, афтидан, ёмон бўлмасди.

Дюруа унинг иш билан кетинини сабр-тоқат билан
кута бошлади, шундай бўлса ҳам, яна икки кечани Фоли-
Бержерда ўтказди. Рашель яна уни ўзиникига олиб кетди.

Бир куни эрталаб тагин телеграмма келди, унда тўрт-
тагина сўёз бор эди: «Бугун соат бешда. Кло».

Хотин учрашувга вақтидан олдин келди. У ўзини ҳирс-
нинг шиддати билан йигитнинг қучоқларига отди; Дюруа-
нинг юзларидан қайноқ бўсалар олди, кейин деди:

— Бир-биримизга тўйганимиздан сўнг мени бирон ерга
овқатлантиргани олиб борасан, хўпми? Энди эркин қуш-
ман.

Ҳали ойбоши эди. Дюруа эса моянасини олдидан олиб
ишлатиб бўлган, ҳозир қарз-қавола қилиб тириклилигини
ўтказиб турган пайти эди, лекин буни қарангки, тасо-
дифан бугун чўнтағида пули бор эди. Шунинг учун ҳам
унга андак пул сарф қилиш имконияти туғилганидан хур-
санд бўлди.

— Албатта, азизам. Қаерни истасанг, шу ерга олиб
бораман,— деди у.

Соат еттига яқин улар ташқи хиёбонларга чиқишли. Клотильда Дюруанинг қўлига осилиб олганча унинг қу-
логига шивирлади:

— Сен билан қўлтиқлашиб юришни қанчалар яхши
кўришимни билсайдинг, ёнимда юрганингдан қанчалар баҳ-
тиёrlигимни англасайдинг!

— Латюилга борамиزمи?— сўради ундан Дюруа.

— Йўқ, у ер жуда ҳашамдор,— эътиroz билдириди жу-
вон.—Мен оддийроқ, қувноқроқ жой бўлса девдим, ишчи-
хизматчилар борадиган бирон одмироқ ресторон бўлсай-
ди. Мен қовоқхоналарни яхши кўраман! Қанийди энди
шаҳардан ташқарига чиқиб кетганимизда!

Бу атрофда Дюруа унинг дидига мос бирон ерни ай-
толмади. Улар йўлларида овқатланиш учун алоҳида зали
бир майхонага дуч келгунларича хиёбонларда анча
кезиб юришди. Клотильда дераазадан икки ҳарбий билан
ўтирган бошлари очиқ қизларни кўриб қолди.

Эпизиз, узунчоқ хонанинг ичкарисида уч извошли ўтириб овқатланишарди. Яна бир башараси шубҳали одам стулга ястаниб олиб, қўлларини камарининг орасига қистирганча, трубка тутатарди. Унинг курткасида доеғ тегмаган соғ ер қолмаганди. Шалвираган чўнтакларидан эса шишанинг оғзи, пои бўлаги, газетага ўралган алланарса ва чизимчанинг учи чиқиб туради. Унинг соchlари қуюқ, жингала, ҳурнайган, кир эди. Полда, столнинг тагида унинг фурражкаси ётарди.

Келишган, чиройли кийинган хонимнинг кириб келиши бу ерда бутуилай кутилмаган таассурот қолдирди. Бояги жуфт-жуфт бўлиб ўтирганлар шивир-шивирни тўхтатишиди, извозчилар жашжалларини бас қилишиди, шубҳали нусха эса оғзидан трубкасини олиб, полга тупурди ва бошини сал бурниб қўйди.

— Бу ер жуда соз экан! — шивирлади Клотильда. — Маза қилишимиз турган гап. Келаси сафар мен хизматчилардай кийиниб оламан.

У ёғ босиб йилтираган, пиво тўкилган, гарсон чопиб келиб, наридан-бери артган оғоч столга сира тортинмай, ирганмай бемалол ўтириб олди. Диоруа ғалати бир алфозда қолиб, бир оз қисиниб цилиндрини қаерга илишини билмай турди. Осгани қозиқ тополмай, охири уни шундоқ стул устига ташлаб қўя қолди.

Кўзи гўшидан рагу, жиго ва салат келтиришиди.

— Мен шунақа овқатларни ёқтираман,— деди Клотильда.— Диидим қурсин, шунақароқ. Инглиз кафесидан кўра бу ер менга кўпроқ маъқул.

Кейин қўшиб қўйди:

— Агар мени жуда ҳам хурсанд қиласман десанг, танца зали бўлган қовоқхонага олиб бор. Шу яқин ўртада битта шунақаси «Оқ малика» деб аталади.

— Сени у ерга ким олиб борган?— ҳайрон қолиб сўради Диоруа.

Унга қараб жувоннинг қизариб кетганиligини пайқади, кутилмаган бу савол, афтидан, унинг ёдига қачонлардир бўлиб ўтган хуфиёна бир сухбатни туширди шекилли, Клотильда ҳамма аёллар каби жиндак иккиланиб тургандан кейин шундай деб жавоб берди:

— Дўйстларимдан бири...

У бирпас индамай турди-да, қўшимча қилди:

— У ўлган.

Унинг чеҳрасига қайғу кўлка солиб ўтди, кўзларини ерга қадади. Ана шундагина Диоруа биринчи марта унинг ўтмиши ҳақида ҳеч нарса билмаслигини ўйлади. Албатта

унинг ўз ошиқлари бўлган, лекин кимлар, қайси доирадан? Дюруанинг юрагида ўзи англаб етмаган аллақандай рашк ҳисси бош кўтарди, нимадаидир гижинди, бу — жувон ҳақида билмаган нарсаларидан туғилган ғашлик эди, бу — жувонини ҳаётида Дюруага тегишли бўлмаган, унинг қалбидиа Дюруага бегона бўлган нарсалар борлигидан туғилган гижинини эди. У жувонга аччиғи келиб қараб ўтирас, афтиға тикилиб, мана шу кўҳлик бош ичига яширинган барча спу асрорларни билиб олмоқчи бўларди. Эҳтимол, худди мана шу тобда у бошқа биронни, бошқаларни маҳвун хәсллар ичра эслаетгандир. Дюруа унинг хотиралари ичига киришни нақадар истарди, қанийди уларни ковлаштираса, ҳаммасини билиб олса, ҳаммасини ўрганса!..

— Хўш, «Оқ малика»га борамизми? — яна қайталаб сўради у. — Мен учун бу чинакам байрам бўларди.

«Э, нима, унинг ўтмишини бошимга ураманми! Бўлмаган гап деб кайфиятини бузиб нима қилдим!» — ўйлади у ва табассум билан жавоб берди:

— Албатта борамиз, жоним.

Кўчага чиққач, хоним бекитиқча бир нарсани айтаетгандай унга сирли қилиб шивирлади:

— Мен шу пайтгача бир нарсани сендан сўрашга ботинмаган эдим. Лекин мен фақат бўйдоқлар борадиган ва аёл кишилар боришдан тортинадиган ерларга бош тиқиб кўришни жуда ҳам севаман. Карнавал кунлари мактаб бола кийимини кийиб оламан. Мактаб кийимида жуда антиқа кўринаман.

Улар танца залига киргандарида, у қўрқибгина, лекин мамнун бир қиёфада унга суйканди. У ўйинбоз кишилар ва енгил хотинларга ҳайратланиб тикиларди. Гоҳо-гоҳо хавф туғилиб қолган тақдирда ҳимоя қиласидиган одамни қидиргандай Дюруага қимир этмай турган девқоматли полициячини кўрсатиб: «Савлатини қара, от ҳуркади-я!» — деб қўярди. Чорак соатлардан сўнг буларнинг бари унинг жонига тегди. Кейин Дюруа уни уйига кузатиб қўйди.

Шундан сўнг улар яна бир неча марта авом халқ йигиладиган жойларга боришиди. Шунда Дюруа дайди, эркин, тартибсиз ҳаёт кечирадиган одамларнинг ҳаёти ўзининг маъшуқаси учун антиқа бир ҳаёт бўлиб кўрининини билди. Клотильда учрашувга полотно кўйлак кийиб, бошига водевилда ўйнадиган артисткалар иладиган рўмол ўраб келарди. Унинг кийимлари нафис, ноёб, айни чоқда одми бўларди. Бунинг устига у билагузуклар, узуклар, сирғалар ҳам тақар, Дюруа ундан буларни тақма деб қанчалар сўрашига қарамасдан, доимо бир гапни айтарди:

— Бўлмаган гап! Ҳамма буларни оддий тош деб ўйлади.

Шу маскарад кийим-кечак унинг дидига ғоятда ўтиришган эди, аслини олиб қараганда эса, унинг ниқобланиши товусникидан фарқ қилмасди, Клотильда ушбу лиbosга чирманиб, ёмон донги кетган бузуқхоналарга борар экан, у Дюруадан ишчи кийимини кийиб олишни сўрар, бироқ Дюруа ўз әгин-бошини тарқ эшитишни истамади, бундай уст-бошини ҳашаматли ресторонларда канда қилмай қатнаб турадиган одамлар кияр, шунинг учун у ҳатто цилиндрини юмшоқ тўр шляпага алмаштиришни ҳам хоҳлади.

— Майли, одамлар мени бадавлат хонадоннинг ходимаси экан, асиазода йигит унинг бошини айлантириб юрган экан, деб ўйлаша қолсинлар,— ўзини овунтириди Клотильда Дюруани ҳеч кўндиrolмагач.

Бу масҳарабозлик унга чинакам ҳузур бағишлар эди.

Улар арzonгина қовоқхоналарга кириб, нимқоронги, та-
маки тутунларига тўлган хонанинг охирига бориб, лиқиллаб турган стол-стулларга ўтиришарди. Ҳона аччиқ дим тутунига тўлган, тутунга қовурилган балиқнинг дуди аралашган бўларди. Кенг калта кўйлак кийиб олган эркак кишилар стаканларда май тортиб, ғовур-ғувур қилиб ўтиришарди. Гарсон ушбу ғалати жуфтга ҳайрон бўлиб қараб, уларнинг олдига ичига олча арафи солинган икки қадаҳ кўйиб кетарди.

Ҳурккан, қилиллаган, лекин баҳтиёр бўлган жувон атрофга чўғдай кўзларини югуртириб, олазарак нигоҳ ташла-
ганча қизил ичимлиқдан оз-оздан тотиниб ўтиарди. Ют-
ган ҳар бир олчаси унга назарида бир жиноят бўлиб кўринар, алангали ва хуш исли ичимлиқнинг ҳар қул-
туми ичига тушганда, у ўзини аллақандай уят, ман этилган иш қилгандай сезиб, шу сезигдан жони беқиёс бир ўт-
кир ҳузур ичра чўмарди.

Кейин у овозини пасайтириб дерди:

— Юр энди, кетамиз.

Шундан сўнг улар бу ердан чиқиб, кетишарди. У кўзларини ерга қадаганча, худди саҳнадан чиқиб кетаётган актрисаларга ўхшаб майда қадамлар билан тез-тез юриб столларга таяниб қолган маст-аластлар орасидан ўтиб бора-
рар, улар жувонни сергак тортиб, ёв қарааш қилиб кузатиб қолар эдилар. Остонадан ўтган ҳамоно у худди оғир хатар-
дан қутулган одамдай эркин нафас оларди.

Баъзи кезлар у дағ-дағ титраган бир алфозда йўл-
дошига қаратадерди:

— Мана шундай жойларда мени ҳақорат қилиб қўй-салар, нима қиласардинг?

Дюруа чираниб, кўкракларига уриб дерди:

Эҳ-ҳе, сени қандай ҳимоя қилишни ўзим биламан!

Унинг гапларидан дили чарақлаб очилган Дюруанинг қўлларини сиқар, эҳтимолки, кўнглининг тубида ўзини ҳақорат қилишлари ва шундан сўнг ҳимоя этишларини истар, унинг ошиғи қандай бўлмасин, эркаклар билан у туфайли жанг қилишини хоҳларди.

Бироқ хафтасига икки-уч бор тақрорланадиган бу сайиллар Дюруанинг жонига тегди. Бунинг устига ҳар сафар ичимлик ва извош учун пул топиш борган сари оғирлашиб кетмоқдайди.

Шу кезлар у қаттиқ муҳтоҷликда яшар, муҳтоҷлик темир йўл бошқармасида ишлаган пайтларидагидан ҳам баттарроқ эди, зотан, журналистлик қила бошлагандан бери биринчи ойларда у кейин катта-катта топаман деган умид билан пулини режасиз, ҳисобсиз сарфлаб қўйди ва ахийри барча маблағларини еб битириб, ўзига пул топиш йўлларини беркитиб ташлади.

Кассадан олиб турай деса, йўл йўқ, тўрт ойлиқ моянини олдиндан олиб қўйган, бунинг устига бўлажак гонорар ҳисобидан яна олти юз франк қарз ҳам қўтарганди. Форестъедан юз, ҳамёни ҳамма учун очиқ Жак Ривалдан уч юз, булардан ташқари ундан-мундан беш-ўн франкдан олавериб, бошдан-оёқ қарзга ботганди.

У маслаҳат сўраб Сен-Потенга мурожаат қиласан эди, бунақа ишларни дўндириб ташлайдиган дўсти ҳам қаердан юз франк олиб турсам әкан, деб анча бош қотирди-ю, барин-бир чора тополмади. Шунда бундай муҳтоҷликка қарши Дюруа қалбida ғалаён бошланди, чунки чорасиз бўлиб қолган, эҳтиёжлари аввалгиларга қараганда анча зўрайиб кетган, бироқ унумнинг тайини йўқ эди. Унинг юрагида яширин қаҳр-газаб орта борди. Олам кўзларига хунук ва қоронги кўринди. Арзимаган нарсалардан тез жаҳли чиқадиган, тажанг бўладиган бўлиб қолди.

Кўп маҳаллар у ўзига ўзи савол бериб кўрарди: ортиқча катта еб, катта ичаётгани, кўнглига нима келса, шунни қилаётгани йўғу, нега энди ойнига ўртача минг франкка яқин сарф бўлиб кетмоқда? Бироқ бундоқ ўтириб ҳисоблаб кўрса, шуларни аниқлади: зўр бир ресторанда қилинадиган нонушта саккиз франк туради. Тушлик — ўн икки франк, демак, бир луидор бўлдими, энди кунига майдачуйдага беҳисоб сувдек оқиб кетадиган харажатларга ўн франк ажратсан, ҳаммаси бўлиб ўттиз франк бўлади. Кү-

нига ўттиз франкдан кетганда, ойнга тўққиз юз франк бўлади. Бунга ҳали кийим-кечак, уларни ювдириш ва ҳоказолар кирмайди.

Шундай қилиб, ўн тўртинчи декабрга келиб унинг чўнтағига бир пул ҳам қолмади. Кимдан қарз олсамикин деб қанча бош қотирмасин, барибир қарз олиб бўладиган одам тополмади.

Худди илгариги пайтларида гидек, у нонушта қилолмай қолди ва кун бўйи ташвишга тушган; дарғазаб бўлган ҳолда редакцияда ўтириди.

Соат тўртларда у маъшуқасидан кўк хат олди: «Бирга тушлик қиласми, истайсанми? Кейин бирон ерга ўйнагани борамиз».

Дюруа шу заҳоти: «Ҳеч иложи йўқ», деб ёзиб жўнатди. Кейин у билан ўтказиладиган ажойиб дамлардан қочиб ўтириши бемаънилиқ-ку, деб ўйлади-да, яна қўшимча қилиб қўйди: «Соат тўққизда сени ўзимизнинг ўйимиэда кутаман».

Телеграммага танга сарфлаб ўтираслик учун хатни редакциянинг югурдакларидан бирига бериб жўнатди. Кейин қаердан пул топсам экан деб, яна хаёлга толди.

Соат етти ҳам бўлдики, у ҳамон бир фикрга келмаганди. Камоли очқаганидан қорни пастга осилиб кетаётгандай бўлди. Шунда у нима бўлса бўлди, деб сўнгги қарорга келди: ҳамма редакция ходимлари чиқиб кетишни кутиб ўтириди-да, кейин қўнғироқ чалди. Бошлиқнинг бинони қўриқлаш учун қолган қоровули келди.

Уни кўриб Дюруа асабий суратда чўнтақларини ковлаштира бошлади.

— Менга қаранг,— Фукар деди у парвосизлик билан,— мен ҳамёнимни ўйда қолдириб келаверибман, Ҳозир Люксембург боғига шошилинч зиёфатга боришим керак. Менга извошга эллик су бериб туринг.

Коровул нимчасининг чўнтағидан уч франк чиқардида, сўради:

— Бошқа керакмасми, жаноб Дюруа?

— Йўқ, йўқ, етади. Катта раҳмат.

Дюруа кумуш тангаларни ола солиб зиналардан пастга югурди. Қора кунларида ўзи доим овқатланиб юрадиган ошхонага бориб тамадди қилди.

Соат тўққизда у ўзларининг мўъжазгина меҳмонхоналарида оёқларини каминда иситиб, маъшуқаси кутиб ўтиради.

У хандон-хушон, қувноқ, совуқдан қизарниб кетган ҳолда кириб келди.

— Олдин бир айланниб келмаймизми? — деб таклиф қилди Клотильда. Соат ўи бирлардан кейин уйга қайтардик? Ҳаво бирам ажойиб.

Күйсан чи. Шу ернинг ўзи ҳам яхши-ку, — деди. Дюруа пунчулаб.

Онинг қанақалигини айтмайсанми, бир кўрсайдини! шлянасини ечмаган кўйи давом этди Клотильда. — Бундай кечада сайр қилишнинг ўзгача гашти бор.

— Бўлса бордир, лекин менинг сайилга тобим келмай турибди.

Унинг кўзлари қаҳрли йилтираб кетди. Клотильда ажабланди. Ҳафа бўлди.

— Нима қилди? — сўради у. — Шу ҳам муомалами? Менинг айлангим келди, холос, шунга шунча зардами?

Дюруа сакраб туриб кетди.

— Зарда қилаётганим йўқ! — тажанг деди у. — Жонимга тегиб кетди ҳаммаси. Гап шу!

Де Марель хоним бироннинг қайсарлигини ёқтирамайдиган, қўполлигини кўтаролмайдиган аёллар тоифасидан ёди.

— Мен билан бундай гаплашишга йўл қўймайман, — деди у. Дюруага нафратомуз назар ташлаб қаҳр билан. — Мен бир ўзим бораман. Ҳайр!

Иш чатоқлашиб бораётганлигини кўрган Дюруа ўзини унга отди ва қўлларини ўпа бошлади.

— Кечир жоним, кечир, — деб ғўлдиради у, — бугун негадир жуда кайфиятим бузук, сал нарсага жаҳлим чиқиб кетяпти. Ишим қанчалар оғирлигини ўзинг биласан...

— Бунинг менга сира даҳли йўқ, — ҳали ҳам жаҳлдан тушмаган, лекин бирмунча юмшаган ҳолда деди жувон. — Аламингизни мендан олишингизни сира ҳам истамайман.

Дюруа уни қучоқлаб, диванга олиб келди.

— Менга қара, шакарим, сени сира ҳам хафа қилмоқчи эмасдим. Мен ўйламай гапириб юборибман.

Уни зўрлаб ўтқазиб, ўзи онинг олдида тиз чўкди.

— Сен мени кечирдинг, а? Кечирдим, де.

— Яхши, лекин иккинчи бу қайтарилмасин, — совуққина қилиб деди Клотильда ва ўрнидан турди. — Энди юр, ўйнаб келамиз.

Дюруа ҳамон тиз чўкиб ўтирганча, онинг оёқларини қучоқлаб турар ва ғўлдираб дерди:

— Илтимос. Шу ерда қолайлик. Ялинаман. Бир марта айтганимга кир. Бу оқшомни сен билан шу ерда, камин олдида ўтириб қарши олайлик. Ҳўп де, илтимос. Ҳўп де.

— Йўқ,— аниқ ва қатъий қилиб деди жонон.— Мен сайр қилмоқчиман, мен сенинг инжиқликларингни эшишиб ўтиromoқчи эмасман

— Ялиниб сўрайман сендан,— қўймасди Дюруа ҳам.— Сабаби бор, жуда жиддий сабаби бор...

— Йўқ,— чўрт кесди жонон.— Истамасанг, сенинг ишининг. Мен бир ўзим бораман. Хайр.

У Дюруанинг қўлидан юлқиниб чиқди-да, эшикка қараб юрди. Дюруа ўридан туриб маҳкам қучоқлаб олди.

— Қулоқ сол, Кло, жонажоним Кло, қулоқ сол, бир гал майли де...

Жувон бошини йўқ деб сарак-сарак қилар, унинг ўпичларидан ўзини олиб қочар, қучоқларидан бўшаниб чиқшига интиларди.

— Кло, азизим, меҳрибоним Кло, тушунсанг-чи ахир, сабаби бор...

Жувон тўхтаб унинг юзига қаради.

— Ёлғон... Қандай сабаб?

Дюруа қизариб кетди, у нима дейишини билмасди.

— Кўриб турибман алдаётганингни... Ярамас! — қаттиқ порози бўлиб деди Клотильда.

У юлқиниб унинг қўлларидан чиқди, кўзларида ёш фиалилларди.

Кийналиб кетган, бор гапни айтиб беришга қарор қилган Дюруа, ишқилиб Клотильда кетиб қолмасин деб, яна унинг елкаларидан тутди ва изтироб ичиди деди:

— Ахир, менинг бир тийиним ҳам йўқ... Ана!

Жувон ўгирилиб қаради ва тўғри сўзлаяптими, йўқми, дегандай, кўзларига тикилди.

— Нима дединг?

Дюруанинг лавлагиси чиқиб кетди.

— Бир тийин ҳам пулим йўқ. Тушундингми? Бир тийин, агарда кафега кирадиган бўлсак, бир рюмка ли-кёрга ҳам тўлайдиган пулим йўқ. Мени уялтириб, шуни айтишга мажбур қилдинг. Сен билан кўчага чиқиб столга ўтиргандан кейин нарса чақиртириб, кейин худди ҳеч нарса бўлмагандай кўзимни лўқ қилиб сенга, пулим йўқ, дёёлмасдим-ку, ахир.

— Шундай дегин... Ростданми?

Дюруа кўз очиб-юмгунча шими, нимчаси, пиджагининг чўнтакларини ағдариб ташлади.

— Бўлдими... хурсандмисан энди? — тишларини ғижирлатиб сўради у.

Жувон қучоқларини очиб, меҳри жўш уриб ўзини унинг бағрига отди, бўйнидан қучоқлаб олди.

— О, шўрликкинам, шўрлик болажон! Шўрликкинам!..
Мен билсайдим! Нега буидай бўлди?

Клотильда уни ўтқизди, ўзи унинг тиззасига ўтириди
на бўйнидан маҳкам қучоқлаб, тинимсиз мурти, лаблари,
кўзларидан ўна бошлади, қандай қилиб, бу аҳволга тушиб
команлигини айтиб берини сўради.

Дюруа бирнаса да одамнинг хўрлигини келтирадиган бир
гани тўқиди: отам ёрдамга муҳтож бўлиб қолди, унга ҳамма
пудларимни бердим, қарзга ботдим.

— Камида ярим йил оч юришимга тўғри келади, бар-
ча маблагларим тугади,— деди у.— Майли, зараби йўқ, ҳа-
ётда бундай воқеалар бўлиб туради. Бир камим пул деб,
хафа бўлиб ўтиришим керакми?

— Сенига пул қарз бериб турсам майлими? — унинг
қулогига шивирлади Клотильда.

— Сени жуда ҳам оқ қўнгилсан, жоним,— гурур билан
жавоб берди Дюруа,— бас, бу ҳақда бошқа гаплашмай-
миз, илтимос. Хафа бўламан.

Клотильда жим бўлиб қолди.

— Сени қанчалар севишимни билсайдинг! — деди сал
ўтмай жувон уни қучоқларига босиб эркаларкан.

Шу кеча уларнинг бир меҳрларига ўзи меҳр қўшил-
ган кеча бўлди.

Кетишга отланаркан, Клотильда жилмайиб туриб деди:

— Сенинг аҳволингга тушиб қолган одам тўсиндан
чўнтакларининг бир бурчига тушиб кетган пулни топиб
олса қанчалар қувониб кетаркин. Тўғрими?

— Тўғри бўлгандаги қандоқ! — ростданам шунга ишониб
деди Дюруа.

Клотильда ҳаво жуда ҳам ажойиб, деган баҳона билан
уйгача яёв кетадиган бўлди. Йўл бўйи осмондаги ойни мақ-
таб борди.

Кечаки тиниқ ва совуқ эди — бундай кечалар қиши бошли-
шида бўлади. Отлар ва одамлар ёнгилгина совуқдан
қадамларини тезлатгандилар. Йўлкалардан пошиналарнинг
лўқирлагани аниқ жаранглаб эшитиларди.

— Индинга учрашамиз, майлими? — сўради Клотильда
хайрлашаркан.

— Ҳа, албатта.

— Ӯша соатдами?

— Ӯша соатда.

— Хайр энди, жоним.

Улар юраклари севги билан тўлиб, ўпишиб хайрлаш-
дилар.

Дюруа рўй берган аҳволдан қандай қутулиш, эртага

нималар қилиш мумкинлигини ўйлаб, уйга катта-катта қадамлар билан юриб кетди. Лекин ўз хонасининг эшигини очиб, нимчасининг чўнтагидан гугурт изларкан, бармоқла-рига танга илиниб, ҳайрон бўлди.

У чироқни ёқди, тангани қўлига олиб қаради. Бу йигирма франкли тилла танга эди!

Назарида, эсдан оғаётгандай бўлди.

У тангани ўёқдан-буёққа айлантириб кўрар, унинг қаердан келиб қолганлигини билмоқчи бўларди. Осмондан тушмагандир-ку, ахир!

Ниҳоят, билди ва жон-пони чиқиб кетди. Ҳалигина маъшуқаси айтувди-я, баъзан танга чўнтакнинг бир бурчига тушиб кетиб, кейин одам топиб олса суюниб кетади, деб. Демак, унга садақа ташлаб кетибида. Шармандалик!

У сўқинди:

— Яхши! Шошмай тур, индинга кунингни кўсатаман! Бирпас жонингни олмасамми сенинг!

У даргазаб бўлган, ҳақоратланган ҳолда ухлагани ётди.

Эрталаб кеч уйғонди. Очликдан ичи таталаниб кетмоқдайди. У соат иккidan бурун турмаслик ниятида яна ётиб ухламоқчи бўлди. Кейин ўзига деди:

— Шу ҳам гапми, нима бўлганда ҳам пул топишим керак.

Кўчада бошимга бир фикр келиб қолар, деган умидда отланиб уйдан чиқди.

Барибир калласига бир фикр келмади, ресторанлар ёнидан ўтганда эса оғзидан сўлакайи оқди. Кун пешинга боргандা, бошқа чораси қолмади: «Майли, йигирма франкдан озроқ ишлатиб турман. Эртага ўрнини тўлдириб қайтариб бераман».

Дюруа пивохонага кириб икки ярим франк сарфлаб чиқди. Редакцияга келгач, қоровулга қарзини қайтарди.

— Олинг, Фукар, кеча сиздан извошга олувдим.

Соат еттигача ишлади. Кейин овқатлангани борди ва яна уч франк ишлатди. Кечки икки кружка пиво билан ҳаммаси бўлиб бир кунлик сарф-харажати тўққиз франку ўттиз сантимга етди.

Бир кунинг ўзида бунча пулнинг ўрнини тўлдириб қўйишлиқ ёки тирикчилик учун янги бир манба топишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун эртасига у яна йигирма франкнинг олти ярим франкини ишлатишга мажбур бўлди. У йигирма франкни кечқурун қайтариб беришга жазм қилганди, бироқ кечқурун учрашувга келганида чўнтагида бор-йўғи тўрт франку йигирма сантим пул қолганди, холос.

У чаён чақиб олгандай гезарид, жаҳл отига миниб

турди, маъшуқаси билан орани очди қилиб олмоқчи бўлди. У таҳминан шундай демоқчи эди: «Сен чўнтағимга солиб кетган йигирма франкни топиб олдим. Мен уни сенга бугун қайтаролмайман, чунки аҳволим ўша-ўши, ўзгаргани йўқ, негаки, нул масаласи билан шугулланинг сира вақтим йўқ. Лекин келаси сафар сенга албатта қарзимни қайтараман».

Клотильда эшикдан кириши билан унга майин, ҳуркак, шу билан бирга ялиничақ назар ташлади. Уни қандай қабул қиласкин? Ганини нарироққа суриш учун уни узоқ ўпди.

Дюруя эса бу пайт шундай деб ўйларди: «У билан ҳали бу ҳақда гаплашиб улгураман. Баҳона топилса бўлгани».

Лекин қанча уринмасин, баҳона топилавермади ва унга ҳеч нарса демади: афтидан, пулдан гап очишга журъат қилолмас эди.

Клотильда бўлса энди сайд қиласиз, деб хархаша қилмас, қайтага кўп дилбарликлар кўргазмоқдайди.

Улар келаси ҳафтанинг чоршана бу кунига учрашув тайин қилиб, ярим кечага яқин хайрлашдилар. Келаси ҳафта у кетма-кет бир қанча зиёфатларга таклиф қилинган экан. Тагин танталарининг бири тилла эди.

Биринчи калласига келган гап, кеча қайтим билан бирга инглишиб тилла танга бериб юборибдилар, деб ўйлади, бироқ сал ўтмай гап нимадалигини тушунди ва юраги ўйиаб кетди — тиланмаган бу садақа нақадар одамии ерга урар эди.

Нега кеча уни бопламади! Сал аччиқроқ гапирганимдами, бундай қилиқни иккинчи марта тақрорламаган бўларди.

У тўрт кун уриниб беш луидор топишга ҳаракат қилиб кўрди, бироқ удда қилолмади, алоҳа Клотильданинг иккинчи луидорини ҳам ишлатишга мажбур бўлди.

Улар учрашганиларидан сўнг Дюруя дарҳол унга пўниса қилиб қўйди: «Менга қара, бу қилиқларинигни бас қилас. Бўлмаса қаттиқ хафалашиб қоламиз». Бироқ у кетаётгандан шимининг чўнтағига яна йигирма франк солиб кетибди.

Бу пулни кўриб, Дюруя: «Шайтон!» — деб ғудранди, бироқ унинг кармонида бир сантим ҳам бўлмаганидан у пулларни шимидан олиб нимчасининг киссасига солиб қўйди: қўл остида бўлгани яхши-да, ҳарқалай.

«Унга ҳаммасини бир қилиб қайтараман,— деб юпатарди ўз виждонини у.— Қарэ олаётгандайман ҳисоби».

Кассир ниҳоят унинг ялиниб-ёлворишларига чидомлай, ҳар куни беш франкдан бериб турадиган бўлди. Бу ебинчишига етиб турар, лекин олтмиш франкка чиқиб кетган қарзни тўлашга сира ҳам имкон бермасди.

Бу орада Клотильда яна Парижнинг барча пастқам қовоқхоналарини тунда кезиши иштиёқига тушиб қолди, ушбу хавфли саргузаштлардан сўнг чўнтағидан тилла танга топиб олса, Дюруя энди хафа бўлмас, тангалар гоҳ чўнтағидан, гоҳ ботинкасининг ичидан, гоҳ соатининг филофидан чиқиб қоларди.

Ҳамонки, у хонимнинг кўнглини ололмаётган экан, бу нағмалардан воз кечиши ўрнига пулларни хонимнинг ўзи тўлаётган экан, бунинг нимаси ёмон?

Шундай бўлса ҳам, Дюруя Клотильда бераётган пулларни ҳисоблаб юрар, вақти келиб бир кун қайтараман деб ўйларди.

Бир куни кечқурун Клотильда унга деди:

— Биласанми, мен бирон марта ҳам Фоли-Бержерга борганим йўқ. Борамизми?

Дюруя нима дейишини билмасди: у Рашель билан дуч келиб қолишдан қўрқиб турарди. Лекин шу заҳоти: «Майли! Нима, менинг хотиниммиди? Мени кўрса, ўзи тушунар, гап қўзғаб юрмас. Бунинг устига биз ложада ўтирамизку, ахир», деб ўйлади.

Унинг рози бўлишига яна бир сабаб бор эди: у шунинг билан де Марель хонимни театр ложасига таклиф қилиш шарафига муяссар бўлган ва бунинг учун ҳеч нарса тўламас ҳам эди. Ундан ташқари Клотильда қилаётган яхшиликларга андак бўлса ҳам яхшилик билан жавоб қайтаргандай бўларди бир ҳисобда.

Дюруя Клотильдан каретада қолдириб, ўзи контрамарка олгани кетди.

Клотильда ичкарига кириш учун пул тўланмаганлигини билишини истамасди. У қайтиб келгандан кейин таъзим қилиб турган котролёрлар олдидан ичкарига кириб кетишиди.

Фойе тўла одам эди. Улар эркаклар ва шавақи хотинлар издиҳоми орасидан базўр ўтиб олишиди. Ниҳоят, ғувиллаб ётган галерка жимжит партер орасида сиқилиб қолишиди.

Де Марель хоним саҳнага қарамас, у ложа ортларида кезиб юрган сатанглардан кўзларини узмас эди. Уларга ҳа деса ўгирилиб қарап, бошдан-оёқ разм солар, уларни ушлаб кўргиси, корсажлари, юзлари, соchlарини пайпаслаб

бу галати мавжудотлар нималардан ясалганини билмоқ-
чидаи бўларди.

Кутилмаганда у Дюруага қараб деди:

— Анов семиз қорача хотин иуқул бизга қарагани
қараган. У худди биз билан гаплашгиси келаётганга ўх-
шайди. Кўзинг тушдими?

— Йўқ, сенга шундай туюлаётгандир,— эътиroz бил-
дири Дюруа.

Лекин у аллақачон Рашелни кўрганди. Рашелъ улар-
нинг ложаси атрофидан кетмас, кўзлари ёвуз йилтирас,
тилдан аламли қарғишлар отилай деб турганга ўхшарди.

Дюруа ҳозиргина у билан рўпара келиб қолган, Ра-
шелъ унга секингина «Салом» деган, муғамбirona қисил-
ган кўзлари эса, «тушуниб турибман» деган маънони анг-
латгандай эди. Бироқ маъшуқасидан қўрқиб унга жавоб
бермаган, бошини баланд кўтариб, лабларини такаббуро-
на қисганча совуқцина ўтиб кетганди. Англашилмас бир
рашкнинг сўзига кирган Рашелъ унинг орқасидан бориб,
слкасига туртган ва овозини энди баландроқ кўтариб:

— Салом, Жорж,— деган эди.

Дюруа яна жавоб бермаганди. Шунда Рашелъ нима
бўлмасин ўзини танитиш мақсадида саломлашиш учун қу-
лай фурсат кутиб уларнинг атрофида айланана бошлиганди.

Де Марель хоним қараётганини сезгандан кейин у
Дюруанинг олдига келиб, унинг елкасига қўлини теккизди.

— Салом. Аҳволларинг яхшими?

Дюруа ҳатто ўғирилиб ҳам қарамади.

Нима, дарров кар бўлиб қолдингми?

Дюруа унга жавоб бериб ўтирамади, ўзининг шу наф-
ратомуз боқишида бу пастарин махлуқ билан муомала қи-
либ ўтиришни лозим кўрмаганлигини билдириб турарди.

Рашелъ заҳарханда ташлаб қақолади:

— Ие, сен ҳали соқов ҳам бўлиб қолибсан-ку?— ти-
линни тиймасди у.— Наҳотки манови хонимча тилингни
тишлаб олган бўлса?

Дюруа пашишани ҳайдаган каби ҳаракат қилди.

— Мен билан бундай гаплашгани нима ҳаққингиз
бор?— дарғазаб бўлиб бақирди у.— Жўнанг бу ердан,
бўлмаса, айтаман, ушлаб олиб кетишади.

— Ҳали шунақамисан?! — кўзларини ялтиллатиб қич-
қирди Рашелъ қутурганча.— Вой, абллаҳ! Мен билан ётиш-
ни биласану саломлашиши билмай қолдингми? Бугун
бошқасини етаклаган бўлсанг, мени танимай қоларкансан-
да, а? Олдингдан ўтаётганимда бошингни шундоқ силкиб
кўя қолсанг, нима, асақанг кетармиди? Мен ҳам индамас

әдим. Бурнингни кўтарганингни қара-чи! Қилифинг қурсин! Сенга кўрсатиб қўяман! Ҳали шундайми! Сен саломлашимай ҳам ўтдинг-а, мен билан...

У ҳали анча надомат қилмоқчи эди, лекин де Марель хоним ложадан чиқиб қоча бошлади, әшикни ахтариб, ўзини у ёқдан-бу ёққа урди.

Дюруа унинг орқасидан чопди.

Рашель улар қочиб қутулмоқчи бўлганларини кўриб, масхара қилиб қичқирди:

— Ушланглар уни! Ушланглар! У менинг ўйнашимни ўғирлаб кетди!

Одамлар ичидаги кулги кўтарилиди. Иккита эркак Клотильдани ушлаб четга судрамоқчи, ўпмоқчи бўлди. Бироқ Дюруа унга етиб олиб Клотильдани уларнинг қўлидан тортиб олди ва кўчага олиб чиқди.

Клотильда ён кўчада турган бўш экипажга ўзини урди. Дюруа ҳам унинг кетидан сакраб чиқди. Извошчининг: «Қаерга юрайин, жаноб?,— деган саволига: «Истаган ерингиэга»,— деб жавоб берди.

Карета оҳиста жойидан жилди, ғилдираклар кўча тошлирига тегиб сакрай бошлади. Клотильда юзларини қўллари билан тўсиб олди, у худди ҳушсиз қолганга ўхшарди. Унга ҳаво етишмас, бўғилиб, зўрга нафас олмоқда эди. Дюруа нима қилишини, нима дейишини билмасди. Ниҳоят, унинг йиғлаётганини эшишиб ғўлдиради:

— Қулоқ сол, Кло, жоним Кло, сенга тушунтириб бераман! Мен айборд эмасман... Мен у хотин билан учрашганимга анча замонлар бўлиб кетди... мен унда эндиғина...

Клотильда юзидан қўлларини шарт олди: унинг бутун вужудини қаҳр, севган ва алданган аёлларда бўладиган даҳшатли қаҳр чулғаб олди. У тили калимага келган заҳоти қисқа-қисқа нафас олиб тез-тез, узуқ-юлуқ сўзлай бошлади:

— Вой абллаҳ... абллаҳ... Пасткаш!. Мени қара-я... Шармандалик!.. О, худойим, қандай шармандалик!..

Унинг онги тиниқлашган, ақли ўзига келган сайин қаҳрғазаби ҳам ортиб борар, борган сари унинг шаънига оғиртаъна тошларини отарди.

— Унга менинг пулларимдан тўлаб турган бўлсанг керак-да, а? Яна унга пул бериб юрибман-а... оймтилла учун... оҳ, абллаҳ!..

У бир неча дақиқа яна ҳам оғирроқ таъсир қилалигидан сўз қидиргандай жим бўлиб қолди, лекин бундай сўзни тополмади шекиали, бирдан худди унинг юзларига

га тупурмоқчи бўлгандай, важоҳат билан қарғай бошлади:

— Вой, тўнғиз, тўнғиз. Менинг пулларим билан уни хурсанд қилибсан-да... Тўнғиз, тўнғиз!..

Унинг оғзига бошқа сўз келмас, нуқул бир сўзни қайтарарди:

— Тўнғиз, тўнғиз...

Кутилмаганда у даричадан бош суқиб аравакашнинг сингидан ушлади-да, қичқирди:

— Тўхтанг!

Эшикни очиб кўчага отилиб тушди.

Жорж ҳам унинг кетидан апил-тапил тушмоқчи бўлган эди:

— Тушма извошдан! — деб шундай қаттиқ бақириб бердики, натижада атрофига бирпасда одам йигилди.

Дюруа жанжал чиқмасин деб, извошдан тушмаёқ қўяқолди.

Клотильда ҳамёйчасини олиб, фонарнинг ёруғида икки ярим франк санаб извошчига узатди-да, ҳаяжондан қалтираган овоз билан тутилиб-тутилиб деди:

— Мана... олинг... Мен тўлайман... Мен учун манови лакалов муттаҳами Бурсо кўласига, Батинъолга элтиб ташланг.

Томоша қилиб турғанлар хаҳолаб кулишди.

— Яша, жонон! — деди қандайдир бир жаноб.

Кўчада юрган болалардан бирин эса, извош зинасига сакраб чиқиб, очиқ қолгани эшикдан бошини суқди-да, чинқириб деди:

— Оқ йўл, Биби!

Шундан сўнг извош одамларнинг қийқириғи остида йўлга тушди.

VI

Эртасига эрталаб Жорж Дюруа ўрнидан дили ғаш бўлиб турди.

У шошилмасдан кийинди, дераза олдига бориб ўтирида, хаёлга толди. У ўзини худди уриб дабдала қилиб ташланган одамдай ёмон ҳис қиласар, бадани шол-шол бўлиб кетганга ўхшарди.

Пулсизлик яна уни қамчилагандай кўчага чиқишга мажбур қиласди. У Форестъенинг олдига йўл олди.

Ошиаси кабинетида ўтириб, оёғини каминга қўйиб иситатётган экан.

— Каллаи саҳарлаб бирор қувиб келяптими сени?

— Мұхим иш. Йигитлик қарзи.
— Картадесанг-чи?
— Картадеб таъкидлади бир оз иккиланиб турган-
дан сүнг Дюруа.
— Қанча? Каттами?
— Беш юз франк!
Унииг қарзлари фақат икки юз саксон франк әди.
— Кимдан қарз бўлиб қолдинг? — ишонқирамай сў-
ради Форестье.

Дюруа бирдан нимадеб жавоб беришни билмай дов-
диради.

— Жаноб... жаноб... жаноб... э... де Карлевилдан.

— Ҳа-а! У қаерда туаркан?

— Кўчаси... Ҳаҳ! Кўчаси...

Форестье хахолаб кулиб юборди.

— Борса келмас кўчасидан десанг-чи, тўғрими? Би-
ламан у жанобни. Гап бундоқ, азизим: сенга йигирма
франк бериб туришим мумкин, лекин бошқа сўрама.

Дюруа ундан тилла тангани олди.

Кейин у барча танишлариникига бирма-бир кириб чиқ-
ди, соат бешга бориб зўр-базўр саксон франк тўплай
олди.

Яна икки юз франк етмай туарди, бироқ у ҳозирча
тўхтаб туришга қарор берди, йиққан пулларини беркитар-
кан, ўзига-ўзи: «Тупурдим барига, қандайдир бемаза хотин
деб ич-этимни сийшим қолувдими энди! Қўлимга пул
тушганда обориб берарман», деб қўйди.

У ўзини анча қўлга олди: икки ҳафта мобайнода ўзини
кўп нарсалардан сиқди, ишга тўғри бориб, тўғри келиб
юрди. Кейин яна ҳирси ғалаён қила бошлади. Назарида,
худди аёл кишини кўрмаганига бир неча йиллар бўлиб
кетганга ўхшарди. Шунинг учун бўлса керак, кўча-кўйда
хотин кишининг этагини кўрса, ер кўрган матросдай боши
айланиб кетаверди.

Бир куни кечқурун у Рашельни кўриш мақсадида яна
Фоли-Бержерга йўл олди. Рашель деярли ҳамма вақтини шу
ерда ўтказар, шунинг учун ҳам Дюруа ичкарига кириши
биланоқ кўзи унга тушди. Дюруа лабларида табассум би-
лан унга пешвоз юрди ва қўлларини узатди. Рашель унга
бошдан-оёқ сарасоф солиб чиқди.

— Менда ишингиз борми?

Дюруа кулишга уриниб кўрди.

— Бўлди, бўлди, жинни бўлма.

Рашель орқасини ўгириб олди.

— Ҳезалакларга тобим йўқ.

Рашель уни қаттиқ ҳақорат қилди, Диюра қип-қизаридекетди. Фоли-Бержердан ёлғиз чиқди.

Редакцияда эса касал, ҳолдан тойған, асов йўтал бўлиб қолган Форестье уни ўз ҳоли жонига қўймасди: гўё атай қилгандай нуқул унга ёнг бемаза топшириқларни берарди. Бир куни уни қаттиқ йўтал тутди, дунё кўзларига қоронги кўриди, шунда Диюруадан сўраган маълумотларини ололмагач, пўнгиллади:

— Э, аттанинг-а, мен ўйлагандан кўра ҳам аҳмоқроқ бўлиб чиқдинг-ку.

Диюра унинг башарасига солиб юборишдан ўзини базўр тутиб қолди ва кетаркан, пицирлади:

— Шошмай тур, ҳали сенга кўрсатаман.

Кутилмаганда хаёлига бир фикр келди.

— Бошингга мугуз илиб қўяман ҳали, оғайнижон,— деб қўшимча қилиб қўйди.

Кейин қўлларини бир-бирига ишқаганча чиқиб кетди.

У ўз режасини тезроқ амалга ошириш фикрига тушди. Эртасигаёт Форестье хонимнинг ҳузурига йўл олди.

Хоним диванда китоб ўқиб ётган экан.

Диюрани кўргандан кейин ҳам ўрнидан тургани йўқ. Фақат бошини унга ўгириб, қўлини узатди.

— Салом, Азизим,— деди у.

Диюранинг назарида юзига тарсаки билан туширгандай бўлди.

— Нега мени ундаи деяпсиз?

— Ўтган ҳафта мени де Марель хонимни кўрган эдим, у менга сизга шундай лақаб берганларини сўйлаб берди,— жилмайганча деди у.

Форестье хонимнинг назокатли гап оҳангларидан унинг кўнгли жойига тушди. Нима, унинг қўрқадиган жойи борми?

— Сиз уни жуда эркалаб юбордингиз,— давом этди хоним.— Менинг олдимга эса худди келишиб олгандай йилда бир келасиз.

Диюра ўтириди ва уни қизиқиш билан, антиқа нарсалар йигиб юрувчи одамнинг ўзгача бир қизиқиши билан кўздан кечира бошлади. Бу оқпари, соchlари нафис ва майин жувон чиндан ҳам фақат эркалаш учунгина яратилганга ўхшарди. «Бу чинданам ановига қараганда зўрроқ»,— деб ўйлади у. Диюра иши ўнгидан келишига ишонарди. Мундоқ қараганда, қўлингни узатсанг бас, ўзи пишган мевадай узилиб кафтингга тушиб турганга ўхшайди.

— Сизнинг олдингизга ҳадеб келавермаганим маъқулроқ кўриниади,— дадил гап бошлади у.

Хоним тушиумади.

— Қандай қилиб? Нега?

— Нега? Үзингиз билмайсизми?

— Йўқ, чин сўёнм.

— Негаки, сизни яхши кўраман... о, аста-секин сизнинг кўйингизда тамоман ошиқи беқарор бўлиб қолишдан кўрқаман.

Хоним, афтидан, бундан на ҳайрон бўлди, на ранжиди, на кўнгли ўси. У ҳамон ўзининг сипо табассуми билан жилмайиб, хотиржам жавоб берди:

— Барибир, меникига келиб турсангиз бўлади-ку. Мени узоқ яхши кўриб бўлмайди.

Дюруа унинг сўзларидан ҳам бурун гапининг оҳангидан ҳайрон қолди.

— Нега?

— Чунки бунинг фойдаси йўқ ва мен тўғрисини айтиб қўя қоламан. Агар сиз менга шу дардингизни аввалроқ айтганингизда, мен сизни бу йўлдан қайтарган ва аксинча, менинг олдимга тез-тез келиб туришни маслаҳат берган бўлардим.

— Сезгиларимиз бизга бўйсунса кошкийди! — деди Дюруа кўтаринки оҳангда.

Хоним юзини унга қаратди.

Қадрдан дўстим, мен ошиқи беқарор эркакни тан олмайман. У тентак бўлиб қолади: бундан ҳам ортиқ — у хавфли одамга айланади. Мени аёл сифатида яхши кўрадиганлар ёки атай ўзини шундай кўрсатадиганлар билан ҳамма муносабатларимни тўхтатаман. Биринчидан, улар меъдамга тегиб кетишади. Йиккинчидан, улардан қутурган итдан қўрққандай қўрқаман, доим одамга ташланаман, деб туришади. Мен ундейларни анчагача ўзимга йўлатмай қўйман, кейин улар тузалиб қолишади. Шуни эсингизда тутинг Мен яхши биламан, муҳаббат сизга очликка ўхшашган бир ҳолат, мен учун эса у руҳий муносабатга ўхшаш бир нарса, сиз эркаклар бунга ишонмайсизлар. Сизлар ишқнинг зоҳирий кўринишига эътибор берасизлар, менга эса унинг руҳий жиҳати керак. Қани... менинг кўзимга тўғри қаранг-чи...

У энди кулмасди. Чеҳрасида совуқ ва хотиржам бир ифода кезар, сўзлари дона-дона эшитилди:

— Мен ҳеч қачон, эшитяпсизми, ҳеч қачон сизга маъшуқа бўлмайман. Қайсаликнинг фойдаси йўқ, ҳатто бу сиз учун заарли ҳам. Ана энди... операциямиз тугади... ва биз дўст, яхши дўст бўлиб қолишими мумкин. Лекин дўст бўлганда ҳам чинакам, бегарауз дўст бўлайлик. Хўпми?

Дюруа ҳукм қатъий эканлигини, бошқа ҳаракатлари зое кетажагини англади ва тақдирга тан берди, қайтага ўзига шундай иттифоқчи ва ҳамкор орттираётганлигидан қувонди-ю, сира иккиланмасдан унга иккала қўлини узатди:

— Каминани ўз ихтиёрингида деб билинг.

Форестье хонимга унинг бу гапи самимий бўлиб эши-тилди ва у ҳам қўлини берди.

Дюруа унинг қўлларини ўпди ва кўзларини унга тикиб юрагидан чиқариб деди:

— Қасамёд қиласманки, агар сизга ўхшаган аёлни учрат-ганимда унга албатта уйланган бўлардим!

Аёллар одатда Дюруаникига ўхшаган бундай мақтов-ларни юракларига яқин оладилар, шунинг учун ҳам хоним бу гапдан эриб кетди ва унга шундай бир миннатдор қараш билан боқдики, бунақанги қараш сизу бизни ўзига қул қилиб олади.

Кейин унинг нима деб гап бошлишини билмай турганли-гини кўриб, хоним қўлларини унинг елкасига теккизди ва меҳрибонлик билан деди:

— Ўзимнинг дўystлиқ бурчимни адо этишга ўтаман. Сиз атрофингизга эътибор бермай қўйибсиз...

Хоним ямланиб қолди.

— Сиз билан очиқчасига гаплашсам бўладими?

— Ҳа.

— Ростмана, а?

— Ростмана.

— Гап бундай. Вальтер хонимни бир кўргани боринг. Сиз ҳақингизда у жуда ҳам яхши фикрда. Унга ёқишига ҳаракат қилинг. Ана у ерда сизнинг мақтовларингиз ўринли бўлади, шуниси ҳам борки, у жуда ҳам яхши хотин, эшитяпсизми, ғоятда дилбар хотин. Шундай... у ерда ҳам отни қичаганингиз билан ҳеч нарсага эришмаслигингиз мумкин. Бироқ ўзингиз ҳақингизда яхши таассурот қолдирсангиз, кўп нарсага эриша оласиз. Редакцияда ҳалиям оши-гингиз олчи бўлиб кетмаганидан хабарим бор. Бундан қисиниб ўтираманг. Улар барча ходимларини яхши кутиб олишади. Гапимни ерга ташламай унинг олдига боринг, хўпми?

— Қуллуқ, хоним,— деди у табассум билан,— сиз фариштасиз, сиз менинг ҳалоскор фариштамсиз.

Шундан сўнг суҳбат бошқа мавзуларга кўчди.

Дюруа бу ерда узоқ қолиб кетди, хонимнинг суҳбати ўзи учун қанчалар ёқимли эканлигини яна бир карра кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекиалли, кета туриб у яна сўради:

— Шундай қилиб, биз дўстмиз?

— Нә.

Дюруа бояги мақтоби Форестье хонимга қанчалар таъсир қиласланғаныни пайқаган әди, ҳозир шу таассуротни янада мустаҳкамлаш мақсадида қўшиб қўйди:

— Агар кези келиб бева қолсангиз, мени ўз ихтиёрин-гизда деб билгайсиз.

Шундай деди-ю, унинг жаҳли чиқишини кутиб турмасдан, хайрлашиб жўнаб қолди.

Вальтер хонимникига ташриф буюргани Дюруа қисиниб юради: у Дюруани сира таклиф қилмаган, шундоқ боришга эса, суйканиб келганини қара, деган гап бўладими деб истиҳола қиласади. Иккинчи томондан, бошлиқ уни ҳурмат қиласар, ходим сифатида қадрлар, кўпинча энг масъулиятли топшириқларни унинг зиммасига юкларди,— шунга қаранганд, нега энди унинг илтифотидан фойдаланмаслиги керак, шу илтифот унинг уйи әшигини очишга калит бўлолмайдими, ахир?

Шундай қилиб, бир кун эрталаб барвақт туриб Дюруа бозорга бориб ўн франкка йигирмата сара нок сотиб олди. Уларни саватчага гўё олисдан келтирилгандаи қилиб яхшилаб жойлади-да, Вальтерларникига борди ва уни визит хати билан бирга қоровулга ташлаб келди. Хатчага шундай деб ёзиб ҳам қўйди:

«Жорж Дюруа

Вальтер хонимдан рижои ожизона тилайманким, бугун эрта билан Нормандиядан келтирилган ушбу тар меваларни қабул айласалар!»

Эртасига у ўзининг редакциядаги почта қутисида Вальтер хонимнинг визит хати солинган конверт топди, Вальтер хоним ўз хатида «жаноб Жорж Дюруага алангали ташаккурлар» билдирган ва ўзининг «шанба кунлари қабул қилишини» маълум қиласанди.

Шанба келиши биланоқ Дюруа уникига қараб равона бўлди.

Вальтер Мальзерб бульварида истиқомат қиласар, унинг ўз шахсий уйи бўлиб, ишбилармон одам бўлганлйгидан уйининг бир қисмини ижарага қўйиб яшарди. Уйининг бирдан-бир қоровули черков сўфиларига ўхшаган гоятда қоматдор кимса бўлиб әгнидаги ливрейининг тугмалари тилладан, қайтарма ёқалари қирмизи, йўғон оёқларида оқ пайпоқ билан қўш тавақа әшик орасида туарар, әшикни уй соҳибларига ҳам, ижаракиларга ҳам очиб бериб туарар, шунданми, бу уй асиазодаларнинг ҳашаматли саройларига ўхшишиб кетарди.

Меҳмон кутиладиган заллар иккинчи қаватда бўлиб,

уларга эшикларига дарпардалар осилган, деворлари гиламлар билан қопланган пешүйдан ўтиб бориларди. Бу ерда иккни лакей стулларда мудраб ўтиришарди. Улардан бири Дюруанинг пальтосини олди, иккинчиси қўлидаги асони олди ва әшикни очиб, олдинга ўтди-да, бўш залга қараб унинг исмини айтди, кейин четланиб унга йўл берди.

Дюруа талмовсираб атрофга аланглаб турган эди, шунда бирдан ойнада беш-олтита суҳбатлашиб ўтирган одамларни кўрди, улар гўё жуда узоқда тургандай бўлиб туюлдилар. Аввал у ойнага қараб адашиб бошқа жойга бориб қолди, кейин иккита бўш залдан ўтиб, ўзига хос безатилган бир хонадан чиқди. Хона гир айлантириб мовийранг айқтовон чечаклар солинган ипаклар билан ўралганди. Бунда тўрт хоним думалоқ столча атрофида ўтирганча чой ичиб суҳбатлашмоқда әдилар.

Дюруа марказда яшаб, касби юзасидан турли машҳур одамлар билан учрашиб, ўзини бепарво тутишга ўрганган эди, бироқ мана бу ҳашаматли хоналар ичига кириб, икки бўм-бўш залдан ўтгач, бирмунча довдираб қолди.

— Хоним афандим, мен журъат этиб... — пичирлади у ва кўзлари билан уй бекасини қидирди.

Вальтер хоним унга қўлини узатди. Дюруа унинг қўлларини сиқди. Шунда белигача букилиб кетди.

— Афандим, илтифот кўргазиб келганлигинги здан жуда миннатдормиз,— деди хоним Дюруага ўтиргани кресло кўрсатиб. Кресло Дюруага жуда баланд кўринганди, лекин ўтиргач, пастга чўкиб кетди.

Жимлик чўкди. Нихоят, хонимлардан бири тилга кирди. У, кунлар жуда совуқ бўлиб қолди, лекин бу совуқ ич терлама тарқалишининг олдини оладиган даражада қаттиқ эмас, конъкида ҳам тузукроқ учиб бўлмайди, деди. Шундан сўнг барча хонимлар Парижда турган совуқлару йишининг қайси фасли яхшироқ эканлиги хусусида гапга тушиб кетдилар, бу әзмаликлар ҳаммаси сийقا, хонага ўтирган чанг каби мияларига ўрнашиб қолганди.

Эшик эшиклилар-эшиклилас ғирчилади. Дюруа ўгирилиб қаради ва амальгама қопланмаган икки ойнадан яқинлашиб келаётган гавдали бир хонимни кўрди. У хонага кириб келиши билан ўтирганларнинг бири ўрнидан турти, ҳамманинг қўлини сиқиб хайрлашди ва чиқиб кетди. Дюруа бўм-бўш заллардан ўтиб бораётган бу хонимнинг инжуулар қадалган каби йилтиллаб жилваланиб бораётган қора либосини кўзлари билан кузатиб қолди.

Янги меҳмон туфайли қўзғалган ҳаяжон босилгач, гап айланиб ўзидан-ўзи Марокашдаги воқеаларга, Шарқда

бораётган урушларга ва Жанубий Африкада Англия дуч келаётган қийинчилликларга кўчди.

Бу масалаларни муҳокама қилишаркан, хонимлар саҳнада кўп марта ўйналган, ахлоқ-одоб доирасидан чиқмайдиган киборлар комедиясини кўрсататгандай бўлишар, ҳамманинг ўз ролини сув қилиб ичиб юборгани шундоқ билиниб турарди.

Яна меҳмон келди. Бу, кичкинагина, соchlарини жингалак қилдирган жувон эди. У келгандан кейин баланд бўйли, қотмароқ ёши ўтганроқ хоним чиқиб кетди.

Линэ ҳақида гап кетди, у академик бўла оладими, йўқми, муҳокама қилдилар. Янги келган хоним ажойиб «Дон Кихот» шеърий драмасининг муаллифи Кабанон Леба Линэнинг йўлини тўсиб чиқади, деб қаттиқ ишонар экан.

— Биласизми, қишида унинг асарини Одеон қўймоқчи!

— Ростдан-а? Албатта бориб қўраман — у чинакам санъат асари.

Вальтер хонимнинг овози равон, илтифотли ва лоқайд эди: у ҳеч қачон айтадиган сўзларини ўйлаб ўтирмас,— у доимо бошқалардан эшистилган, қолипи тайёр гапларни айтарди.

Хонага қоронғи тушди. Вальтер хоним лакейни чақириб, чироқларни ёқишини буюрди, шу орада у бўлажак зиёфат учун литографияга таклифномалар буюртириш ёдидан кўтарилиганини эслади, айни чоқда жилғадай шилдирашиб оқаётган суҳбат маромига ҳам қулоқ соларди.

Бир оз тўлишиб қолган, бироқ ҳамон чиройини йўқотмаган Вальтер хоним аёлларни ўтин қилиб қўядиган хавфли бир ёшнинг арафасида эди. У ўзига қаттиқ эътибор билан қарап, хавфли нарсаларнинг олдини олар, бадантарбия билан шуғулланар, танига анвои нарсалардан суртиб турарди. Шуларга кўра у ўзини анча сақлашга муваффақ бўлганди. У кўринишдан жуда босиқ, ўзини тутиб олган хотиналарга ўхшарди, у оқила, ҳамма нарсани ўйлаб, ўлчаб қиладиган аёллар тоифасидан бўлиб, ички дунёси кесиб, бутаб, тартибли қилиб қўйилган францууз боғларини эслатарди. Бу боғда сизин ҳайратга соладиган ҳеч нарса йўқ, лекин унинг ўзига хос жозибаси бор. Унда кенг хаёл йўқ эди, лекин бунинг ўрнини ўтқир, тийрак бир ақл босар эди. Унинг феъли кенг эди, кишига тез элакишарди, марҳамат ва мурувват туйгуларига бегона эмасди, барчага бирдай қарапди.

Дюруа шу пайтгача миқ этиб оғиз очмагани унинг назаридан қочиб қутулмади. Чиндан ҳам Дюруа билан ҳеч

ким гаплашмас, у ўзини жуда нокулай сезмоқда эди. Ниҳоят, барча хонимлар ўзларининг севимли мавзулари бўлган академиянинг гийбати билан банд эканликларини қўриб, Вальтер хоним унга мурожаат қилиб, деди:

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз, жаноб Дюруа, ахир сиз бу ишларни бошқалардан яхшироқ биласиз-ку?

— Мен, хоним афандим, бундай пайтларда номзодларнинг ёдам унчалик ишонқирамайдиган фазилатларидан қўра, уларнинг ёшлари ва сиҳат-саломатликларига кўпроқ аҳамият бериб қарайман,— ўйлаб ўтиромасдан жавоб қайтарди у.— Мен уларнинг кўрсатган хизматлари ҳақида эмас, қандай касалликларга чалингланлари ҳақида маълумот тўплаган бўлар эдим. Мен улардан Лопе де Вегани шеърий йўл билан таржима қилиб беришни эмас, жигар, ўпка, буйрак, орқа мияси қай аҳволда эканлигини сўраган бўлардим. Назаримда, жоҳил ҳалқларнинг шеъриятида ватанпарварлик мотивлари ҳақидаги том-том мулоҳазалардан кўра, юракнинг кенгайиши, қорасон ёки булардан ҳам маъқулорғи, мушакларнинг қуруқшаб қолиши каби касалликлар кўпроқ аҳамиятга молик деб қаралади.

Унинг сўзлари ҳаммани ажаблантириб қўйди, лекин ҳеч ким индамади.

— Нега ундаи деб ўйлайсиз?— сўради Вальтер хоним.

— Чунки мен қаерда бўлмай, нима қиласмай хотинларга ёқадиган нарсаларни топишга ҳаракат қиласман,— деб жавоб берди.— Академия, хоним афандим, шундай бир жойки, у академиклардан биронтаси ўлган кезлардагина сизнинг эътиборингизни жалб қиласди. Улар қанча кўп ўлса, сиз учун шунча яхши. Лекин улар тез-тез ўлиб турсин десангизлар, иложи борича энг қарилари ва рамақижон бўлиб қолганларини сайламоқ керак.

Хонимлар, афтидан, унинг нимага шама қилаётганлигини англамай турар эдилар, буни сезган Дюруа ўз фикринни тушунтириб беришга киришди:

— Ростини айтганда, Париж хабарлари ичida бирон академик вафот этибди, деган даракни эшитсан, ўзимдан ўзим хурсанд бўлиб кетаман. Мен шу заҳоти ўзимга савол бераман: «Ҳўш, энди унинг ўрнига ким бўлади?» Мен номзодлар танлашга киришаман. Бу жуда ажойиб эрмак, эрмак бўлганда ҳам, умри боқий кишилардан бири ўлганда барча Париж салонларида ўйналадиган эрмак ўйин, уни «эрмак ўлим ва қирқ қария» деб аташ ҳам мумкин.

Хонимлар ҳамон ҳали уни тўла англаб етмаган ҳолда, лекин ичларида унинг гапларига тасанин ўқиганча табассумлар қилишиди.

Сизларнинг ўзларингиз, муҳтарам хонимлар,— деди у ўринидан туаркан.— Уларни сайлаганда ҳам, тезроқ ўлсинлар, деб сайлайсизлар. Шундай бўлгач, қариларнинг энг қариларини, гоятда қартайиб, буткул путурдан кётиб қолганларини сайлангизлар, қолганлари билан ишларингиз бўлмаса ҳам бўлаверади.

Шундан сўйиг Дюруа ҳаммага кифтини келтириб таъзим қилиди-ю, чиқиб кетди.

— Антиқа йигит экан,— деди кетидан хонимлардан бири.— У кимди?

— Ходимларимиздан бири,— деб жавоб берди Вальтер хоним.— Ҳозирчалик у газетанинг майда ишлари билан банд, лекин унинг тезда ўсишига имоним комил.

Дюруа хурсанд, кайфияти кўтарилаған ҳолда Мальзерб бульваридан оёқларини кериб ташлаб борар ва ўзинга ўзи: «Бошланиши ёмон бўлмади», деб қўярди.

Кечқурун у Рашель билан ярашиб олди.

Кейинги ҳафтада унинг ҳаётида икки муҳим воқеа рўй берди: у хроника бўлимининг мудири қилиб тайнинланди ва Вальтер хонимникига зиёфатга таклиф қилиниди. Бу воқеалар бир-бири билан боғлиқ эканлигини у дарҳол фаҳмлади.

Савдогар Вальтер учун матбуот ҳам, депутатлик унвони ҳам таянч нуқталари каби хизмат қилар, «Француз ҳаёти» эса энг аввало савдо ишлари билан боғланган эди. Вальтер ўзини соддаликка солар, кишилар кўзига доимо ўзини оққўнгил, шод-хуррам қилиб кўрсатар, айни чоқда, ўзининг турли-туман мақсадларини амалга оширишда фақат синовдан ўтган, ишонса бўладиган, чаққон, ғайратли, чапдаст, ишбилармон, тегирмонга тушса бутун чиқадиган одамлардан фойдаланаарди. У Дюруага кўпдан назар солиб юрар эди, мана энди бу чапдаст йигит хроника бўлимининг бошлиғи сифатида кўп иш бериши мумкин деган Фикрга келганди.

Шу пайтгача хроника бўлимини эски журналист, ўз ишига пухта, айтган гапдан чиқмайдиган, худди кичкина амалдорлар каби журъатсиз редакциянинг секретари Буаренар бошқариб турганди. Ўттиз йил мобайнида у ўн битта турли газета редакцияларида секретаръ бўлиб ишлаган, шу билан бирга ўз Фикрлари, дунёқараши, яшаш тарзини ўзгартирган эди. У бир редакциядан иккинчисига бир ресторандан бошқасига ўтган каби ўтиб туар ва бунда ҳар жойда таомни ҳар хил усулда тайёрлашларини сезмасди. Сиёsat ва диний масалалар унга бутунлай ёт эди. У қайси газетада хизмат қилмасин, қўрққанидан эмас, вижданан ишлар, ўз билимлари ва қимматли тажрибасини аямас эди.

У ҳеч нарсани кўрмайдиган басир, ҳеч нарсани эшитмайдиган кар одам каби, ҳеч нарсани гапирмайдиган гунг кимса каби ишлар эди. Шулар билан бир қаторда у касбига кўрағоятда ҳалол одам бўлиб, қаламкашлик шаънига доғ бўлиб тушиши мумкин бўлган ҳар хил ножӯя ишлардан доим йироқ юрар, софдил, барчага баробар, олижаноб эди.

Бошлиқ уни қадрласа ҳам, лекин ўзи газетанинг юраги деб атайдиган хроника бўлимини кимга олиб берсам экан, деб бош қотириб юрарди. Ахир, янгиликларни тарқатадиган, мишмишларни учирма қиласидиган, афкор омманинг онгинга таъсир қиласидиган, биржа ишларини назардан қочирмайдиган бўлим шу хроника бўлими саналарди-да. Бунда киборларнинг әрмаклари ҳақидаги икки мақолача орасига киши билмас муҳим бир гапни суқиб юбориш, тўғрироғи, шама қилиб ўтиш санъатини билиш керак эди. Сатрлар бунда тагли гапларга тўлиқ бўлиши, бир нарсага раддия билдирилганда, шов-шувлар бундан янада ҳақиқатга яқинроқ гап каби туюлиши, тасдиқлаганда эса, шундай воқеанинг бўлганлигига ҳамма шубҳа билан қараши лозим эди. Хроника ишни шундай олиб бориши керак эдик, ҳар бир одам унинг ичидаги ўзи учун керакли гапларни топиши, ўзини қизиқтирган сўзларга дуч келиши лозим эди. Шундагина хроникани одамлар ўқишилари мумкин. Бунда ҳеч ким, ҳеч нарса эсдан чиқмаслиги, жамиятнинг барча табақалари, барча касблар, бутун Париж, Париж атрофлари, вилоятлар, ҳарбийлар ва рассомлар, руҳонийлар ва университет, амал эгалари ва сатанглар ҳаёти акс этмоғи зарур эди.

Бу бўлимнинг бошлиғи — репортёрлар батальонининг командири доимо ҳушёр туриши, воқеаларни сергаклик билан кузатиши зарур эди. У ҳамма нарсага ишонавермаслиги эҳтиёткор, уста, чақон, чапдаст, оғзидағини олдирмайдиган, тулқидай айёр, устомон, сеэгир ва зийрак, ҳақиқатга тўғри келадиган гапларни ҳақиқатдан йироқ гаплардан тез ажратадиган, нима дейиш керагу, нима демаслик зарурлигини яхши тушунадиган, у ёки бу хабарнинг газетхонларга қандай таъсир қилишини, уларда қандай фикрлар уйғотишини тасаввур қила оладиган одам бўлмоғи лозим эди. Булардан ташқари у ҳамма нарсани таъсирчан, ўқимишли қилиб бера билиши зарур эди.

Узоқ йиллар редакцияларда хизмат қиласидаги бўлишига қарамасдан, Буаренарда маҳорат ва ёрқин хаёл етишмасди. Муҳими, унда туғма ишбилармонлик қобилияти етишмас, шунинг учун, кўпинча, бошлиқнинг хаёлидаги яширин ниятларнинг фаҳмига етиб иш кўролмас, коса тагида нимкоса борлигини билмасди.

Дюруа бу ишни жуда боплаб адо эта олар, Норбер де Варенниг гапига кўра, «савдо-сотиқнинг чуқурликлари ва сиёсатнинг саёзликларида сузаётган» ушбу газета редакцияси га узукка кўз қўйгандай ярашиб турар эди.

«Француз ҳаёти»нинг ҳақиқий редакторлари олти депутат бўлиб, улар ношир юритадиган турли шубҳали ишларда иштирок этишар, ноширларни ҳар жиҳатдан қўллаб-куватлашарди. Палатада уларни «Вальтер тўдаси» деб аташар ва уларниг Вальтер билан ҳамтовоқ бўлиб ўмароётган бойликлариға ҳавасланиб қараашарди.

Сиёсий ҳаёт бўлимини Форестье бошқарар, бироқ у мана шу корчалонлар қўлидаги ўйинчиқ бўлиб, уларниг чизган чизигидан чиқмасди. У бош мақолаларни уйда ўтириб, ўзининг айтишига қараганда, «тинчгина ўтириб» ёзив келар, лекин ёзганда уларниг кўрсатмаси бўйича ёзарди.

Газетага марказий тус бериб, уни салмоқли қилиш учун редакция иккита адабни ишга тортган, булар ўз соҳаларида танилган одамлар бўлиб, уларниг бири Жак Риваль куннинг долзарб масалаларини ёритадиган мақолалар ёзар, шоир Норбер де Варен эса бадиий очерк ва янги услугубда ёзилган ҳикоялари билан қатнашиб турарди.

Булардан ташқари пул деса ўзини томдан ташлайдиган турли тоифадаги қаламкашлардан арzon-гаровга адабий, музика, театр таңқидчилари ёлланган, суд ва улоқ бўйича ҳам муҳбиrlар тайинланганди. Юқори табақадан бўлган иккни хоним бири «Пушти домино», иккинчиси «Оқ панжа» лақаблари билан киборлар ҳаётидан ёзишар, янгиликлардан хабардор қилишар, киборлар ахлоқи, қоидалари, муомалари ҳақида мақолалар беришар, оқсуяқ хонимларниг гўрига фишт қалаб чиқишарди.

«Француз ҳаёти» шу тариқа турли даражадаги дарғалар томонидан «чуқурликлар ва саёзликларда» бошқариб бориларди.

Дюруа ҳали янги вазифанинг қувончидан ўзига келиб улгурмасдан, кичкина таклиф хати олди. Унда: «Жаноб Вальтер ҳамда Вальтер хоним жаноб Жорж Дюруани 20 январь пайшанба куни бўладиган зиёфатларига таклиф қиладилар», дейилганди.

Биринчи илтифот изиданоқ етиб келган бу эътибор нишонаси уни шунчалар суюнтириб юбордики, таклифномани ҳудди ишқий хат олган каби лабларига босди. Кейин чалкаш молия масаласини ҳал қилгани кассир олдига кетди.

Одатда, хроника бўлимининг мудири ўз сарф-харажатига эга бўлади. Шунга кўра ўзига керакли барча яроқли-

яроқсиз ахборотларни худди қўқчига резавор етказиб бера диган деҳқонга ўхшаб, етказиб келтирадиган мухбирларга ҳақ тўлар эди.

Бошламаснга Дюруага буидай харажатлар учун ойига бир минг икки юз франк маблағ ажратишиди, лекин бунча шунинг асосий қисмими у ўз чўнтағига уриш ниятида эди.

Дюруа талаб қилгач, кассир ҳозирча тўрт юз франк берриб туришга рози бўлди. У аввал икки юз саксон франкни де Марель хонимга юборсанмикин, деди, лекин қўлида қолган бир юз йигирма франкка ишни яхши йўлга қўйиб бўлмаслигини ўйлаб, қарэни кейинроқ тўларман деган қарорга келди.

Икки кун янги вазифани ўзлаштиришга кетди. Бутун редакция жойлашган каттакон хонанинг бир чеккасида унинг энди алоҳида стол ва хат-хабарлар олинадиган қутилари бор эди. Хонанинг бир бурчида унинг ўзи, рўпарасида эса, қоп-қора тўсдек соchlари жингалак бўлиб пастга осилиб тушган, анча ёшга бориб қолган бўлишига қарамасдан ҳали уларга оқ ораламаган Буаренар қўлёзмалардан бош кўтармайгина ўтиради.

Хонанинг ўртасидаги узунчоқ стол «учқур» ходимлар учун қолдирилган эди. Одатда, бу стол ўриндиқ вазифасини бажаарарди: ходимлар унинг устига ё оёқларини осилтириб, ё чордона қурган ҳолда ўтириб олардилар. Баъзан беш-олти одам стол устига қўнқайиб ўтирганча соқقا ўйинига тушиб кетишарди.

Бора-бора Дюруа ҳам бу ўйинга қизиқиб кетди. Сен-Потен унга ўргатиб турди, тезда қўли ҳам қовуша қолди.

Форестье кундан-кунга қурбдан кетиб борар, шунинг учун у антиль оғочидан ишланган ғоятда ажойиб, бир оз залварлироқ соққасини Дюруага тақдим этди, энди Дюруа каттакон чўнг соққани чизимчасидан бақувват қўллари билан тортаркан, пицирлаб санаб борарди:

— Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти...

У Вальтер хонимникига зиёфатга борадиган куни биринчи марта йигирма очко урди. «Яхши кун,— деб ўйлади у,— омадим келиб турган экан». «Француз ҳәёти» редакцияси ходимларининг назарида эса соқقا ўйинини яхши ўйнай билиш анчагина ҳурмат-эътиборга сазовор қиласр эди.

У кийимларини алмаштириб улгуриш учун редакциядан барвақтроқ қайтди. Лондон кўчасидан кетаётганида унинг олдида бўйчангина бир хотин кетиб борарди, унинг қаддиқомати де Марель хонимга ғоятда ўхшар эди. Дюруанинг иссиғи чиқиб кетди, юраги дукиллаб ура бошлади. Дюруа унга яхшироқ назар солиш учун кўчанинг нариги томонига

ўтди. Хотин ҳам тўхтади — у ҳам кўчанинг нариги томонига ўтмоқчи эди. Хайрият-е, бошқа экан. Дюруа елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил нафас олди.

У ўзига-ўзи, агар уни учратиб қолсам, ўзимни қандай тутишим керак, деб савол берарди. Таъзим қилиш керакми ёки ўзини кўрмаганга олсинми?

«Ўзимни кўрмаганга оламан», деб ўйлади у.

Кун совуқ эди, кўлмаклар музлаб қолганди. Йўлкалар газ фонарларнинг ёғдусида қуруқ ва бўзранг бўлиб чўэилиб ётардилар.

Үйга келгач, хаёлига бир фикр келди: «Уйни ўзгартириш керак. Энди бу ерда туришим жоиз эмас». Унинг димоги чоғ эди, томларга чиқиб чопгиси келарди, дераза билан каравот орасида у ёқдан-буёққа бориб келаркан, овонини чиқариб ҳадеб:

— Омадмикин, бу? Омад! Отамга ёзишим керак,— деб тақрорларди.

Аҳён-аҳён у отасига хат ёзиб турар ва унинг хатлари Руан ва Сена оралигидаги кенг водийда баланд адир узра йўл ёқасида жойлашган норманд қовоқхонасининг кекса соҳиблари қалбига бир олам қувонч олиб келарди.

Онда-сонда ўғил ҳам титраган бармоқлари билан йирик-йирик қилиб ёзилган кўк конверт олар ва отасининг хатлари доимо қуйидаги сўзлар билан бошланарди:

«Қимматли ўғлим, шунинг билан сенга маълум қиласман-ким, бизлар, мен ва онанг соғ-саломат юрибмиз. Ўша ўзинг кўргандаймиз. Илло, яна шуни маълум қиласманким...»

Дюруа қишлоқ янгиликларини кўнглига яқин олар, қўшиллари, экин ва ҳосилнинг аҳволи ҳақидаги гаплардан ҳаяжонга тушар эди.

У кичкинагина ойна олдида туриб оқ галстугини бойларкан, яна хаёлга чўмди: «Эртагаёқ отамга ёзиб юбораман. Бугун кечкурун қаерга бораётганимни билса, чол қойил қолади. Зиёфатда эса мени чолнинг ҳатто етти ухлаб тушига кирмаган ноз-неъматлар билан меҳмон қилишади». У шу пайт хўрандалар учун мўлжалланган бўм-бўш хона биқинидаги ўзларининг ис босган ўчоқбошисини кўз олдига келтирди. Девор ёқалаб кострюлькалар терилган, уларда сарғиш ёғду жилваланади, ўчоқ олдида мушук мудрайди, ёғоч стол эскириб кетганидан ва нарсалар тўкилаверганидан ялтираб, чирк босган, товоқ ичиди хўрда буғланиб туради ва икки талинка ўртасида шам ёнади. У яна чинакам дехқон одамлардан ота-онасини кўз ўнгига келтирди, уларнинг суюқ ошни оз-оздан хўплаб ичаётганиларини тасаввур қилди. Ота-онасининг юзларидаги ҳар бир ажин, қиладиган ҳара-

катлари, қилиқлари унга беш қўлдай маълум эди. Ҳатто ҳар куни кечқурун чол-кампирининг таом чоғида рўбарў ўтиришиб олиб бир-бирларига айтадиган гапларини ҳам ёддан биларди.

«Уларни вақт топиб бир кўриб келмасам бўлмайди», деб ўйлади Дюруа. У кийиниб, тарасиб бўлгач, чироқни ўчириди-да, зинадан пастга тушди.

Ташки бульварлардан бораркан, фоҳишалар ўраб олиб ҳоли жонига қўйишмасди. «Тинч қўйинглар мени!!»— дерди у жаҳл билан қўлларини силтаб, буни шундай ғазабнок оҳангда айтар эдики, гёё улар ўзини таҳқираётгандай, хўрламоқчи бўлаётгандай... Бу ярамаслар уни ким деб ўйлашяпти ўзи? Нима, менинг кимлигимни улар кўришмаяптими? У эгнига фрак кийганди, бадавлат, эътиборли, қўлини қайга узатса, шу ерга етадиган одамларникига зиёфатга бормоқда — буларнинг бари, назарида, уни бутунлай бошқача қилиб қўйган, бошқача дунёга олиб кирган, дунёнинг зўр кишилари қаторига қўшганди.

У баланд қандиллардан чарогон қабулхонага шахдам қадамлар билан кириб борди ва югуриб келган иккакейига пальто ҳамда таёқчасини бунга одатланиб кетган одамдай қилиб узатди.

Ҳамма заллар чарогон ёритилганди. Вальтер хоним меҳмонларни иккинчи катта залда қабул қилмоқдайди. Дюруани у мафтункор бир табассум билан қарши олди. Дюруа ўзидан илгари келган икки эркак меҳмон билан саломлашди — булар жаноб Фирмен ва жаноб Ларош-Матье бўлиб, редакцияда ҳам шу боисдан уни жуда ҳурмат қиласардилар. Пайти келиб унинг министр бўлишига ҳеч ким шубҳа қиласди.

Хотини билан Форестье кирди: унинг жозибадор хотини пушти кўйлак кийганди. У ҳар иккала депутат билан ҳам апоқ-чапоқ гаплашди. Бу Дюруа учун янгилик эди. Беш минутми, балки, ундан ортиқроқ хоним камин олдида Ларош-Матье билан пичирлашиб турди. Шарлнинг ҳоли гоятда ёмон эди. Сўнгги ойлар ичida у озиб-тўзиб кетган, тинимсиз ўйталар ва: «Қишида жанубга кетмасам бўлмайди», деб такрорлагани-такрорлаган эди.

Жак Риваль ва Норбер де Варен бирга киришди, сал ўтмай залнинг ичкари эшиги очилиб, икки қизини бошлаб Вальтер пайдо бўлди — қизларнинг бири хунук, иккинчиси кўҳликкина эди. Уларниг бири ўн саккиз, иккинчиси — ўн олти ёшда эди.

Дюруа бошлигининг қизлари борлигини билар, шундай бўлса ҳам у ажабланиб қўйди. Шу пайтгача у ноширенинг

қизлари ҳақида етиб бўлмас олис мамлакатлар ҳақида ўйлаган каби бир тасаввурда эди. Бундан ташқари уларни жуда кичкина, деб юрарди. Шунинг учун ҳозир етилган қизларни кўриб ҳайрон қолди. Кутимаган бу воқеадан у бирмунча ҳаяжонланди ҳам.

Уни опа-сингиллар билан таниширишгач, қизлар унга бирма-бир қўлларини узатдилар. Кейин, афтидан, улар учун атай қўйилган бўлса керак, кичкина столга ўтиродилар ва саватчадаги ипак ип ўрамларини чувий бошладилар.

Яна кимдир келиши керак эди. Ҳамма шундай зиёфатлар олдида бўладиган бир қисиниш ичида жим қолди, ҳаммалари кун бўйи ўз ташвишлари билан бўлиб келган, ундан ташқари бир-бирларига унчалик сирдош ҳам бўлмаганларидан бу жимлик тушунарли эди.

Дюруа зерикиб кетганидан кўзларини деворларга югуртира бошлади. Буни сезган Вальтер мақтангиси келди шекилли, узоқдан туриб унга қичқирди:

— Менинг суратларимни томоша қиляпсизми? — У «менинг» сўзини таъкидлаб, ўзгача ургу бериб айтди.— Мен ўзим сизга уларни кўрсатаман.

У меҳмонга суратларни яхшироқ кўрсатиш учун қўлига чироқ олди.

— Бу ерда манзара суратлар,— деди у.

Уртада Гильменинг катта ялотноси осилган эди — унда қора булатлар босган, чақмоқлар чақаётган Нормандия соҳили тасвирланганди. Пастроқда — Арпини ўрмони ва Гийоме мўйқаламига мансуб уфқда тую билан Жазоир чўллари тасвирланганди — түянинг оёқлари узун-узун бўлиб, кўринишдан ғалати ҳайкалга ўхшарди.

Бошқа деворларга ўтар экан, Вальтер худди товачилар-дек эълон қилди:

— Улуғ рассомлар.

Бунда тўрт полотно: Жервекснинг «Касалхонада қабул куни», Бастьен-Лепажнинг «Ўроқчи», Бугронинг «Бева» ва Жан-Поль Лоранснинг «Қатл» асарлари қўйилганди. Кейинги суратда «Кўклар» отряди томонидан черков девори тагида отилаётган Вандей руҳонийси тасвирланган эди.

Яна бошқа бир деворга ўтар экан, Вальтернинг жиддий чеҳрасида табассум жилваланди:

— Булар енгил жанрлар.

Бу ерда ҳаммадан бурун Жан Беронинг «Юқоридан ва пастдан» деб номланган сурати диққатни жалб қиласр эди. Лобаргина парижлик қиз юриб кетаётган конъкининг зинасидан чиқиб бораётиди. Унинг боши иккинчи қаватга етади

деб қолган, скамейкаларда ўтирган эркаклар ўрталарида найдо бўлиб қолган бу ёнгина кўҳлик чеҳрага суқ билан тикилиб қолганилар, лйни замонда пастдаги саҳначада турган эркаклар унинг осқаридан кўзларини узолмай турад, уларнинг нахаридаги ҳирса ва ўкинч акс этарди.

Хўш, қалай? Зўрми? Зўрми? — қўлида чироқ ушлаганича шўх кулиб тақрорлади Вальтер.

Кейин у Ламбернинг «Чўкаётганинни қутқариш» суратига чироқ тутди.

Овқатланиладиган столдан барча идиш-товоқлар йиғишириб олинган. Стол устида мушук бола ўтирибди. У кўзларини стакан ичидағи сувга тушган пашшага ҳайрат ичидатиккан. Мушук пашшани тезгина ушлаб олиш учун панжаларини юқорига кўтарган. Бироқ у ҳали иккиланиб турибди. Бирор қарорга келганий ўқ. Охири нима бўларкин?

Кейин Вальтер Детайянинг «Дарс» суратини кўрсатди: казармада солдат итни барабан чалишга ўргатмоқда.

— Боплаган! — деб қўйди хўжайнин.

Дюруа маъқуллаб кулар, ўзининг қойил қолганлигини билдирадар эди:

— Ажойиб, ажойиб, ажо...

У ҳозиргина кириб келган де Марель хонимнинг овозини ёшлитиб, тилини тишлагандай жимиб қолди.

Хўжайнин суратларни кўрсатишда давом этар, уларнинг мазмунини сўйлаб бораради.

У чироқни Морис Лелуарнинг «Тўсиқ» деган суратига тутди. Кўчанинг ўртасида икки девдай-девдай йигит олишиб ётибди. Уларнинг жанжалидан портшез ўтиб кетолмайди. Портшезнинг дарчасидан дилбар бир қиз қараб турибди. Унинг чеҳрасида на сабрсизлик ва на қўрқув бор... У таъбир жоиз бўлса, икки сўқимнинг олишувига қизиқиш билан боқади.

— Бошқа хоналарда ҳам менинг суратларим бор,—деди Вальтер,— фақат улар ҳали ном қозонмаган рассомларнинг қаламига мансуб. Бу ер эса менинг «Катта залим». Шу кунларда мен фақат ёш рассомларнинг, жуда ҳам ёшларнинг суратларини сотиб олмоқдаман ва ҳозирча уларни орқа хоналарда сақлаб турибман — уларнинг машҳур бўлиб кетишларини кутяпман. Ҳозир росаям сурат сотиб оладиган пайт келди.— деди у овозини пасайтириб, кейин қўшиб қўйди.— Мусаввирлар очдан ўлмоқда. Уларнинг бир тийини ўқ, бир тийини...

Бироқ энди Дюруанинг кўзларига ҳеч нарса кўринмас, қулоқларига гап кирмас, англамас эди. Де Марель хоним шу ерда, унинг орқасида турибди. Нима қилиш ке-

рак? Унга таъзим қилсам, яна орқасини ўгириб олса, бу ҳам етмагандай гап билан узиб-узиб олса-чи? Агар унинг яқинига йўламай қўя қолинса-чи, қандай бўларкин?

«Ҳарҳолда тўқнашувни сал орқароққа суриб турган маъкул», деган қарорга келди Дюруа. У шунчалар тўлқинланиб кетган эдики, бир хаёли мазам қочиб турибди, деб уйга кетвoriшни ҳам ўйлади. Суратлар кўриб бўлинди. Вальтер чироқни столга қўйиб, янги келган меҳмонни қаршилагани юрди. Дюруа худди улардан кўз узолмай қолгандай яна суратларни томоша қила бошлади.

Унинг боши ғовлаб кетди. Нима қилса экан? Қулоғига узуқ-юлуқ овозлар чалинар, чала гаплар эшитиларди.

— Менга қаранг, жаноб Дюруа,— унга мурожат қилиб деди Форестье хоним.

Дюруа ҳаялламай унинг ҳузурига борди. Хоним уни, ўзининг бир дугонаси билан таништироқчи экан. У хоним бал бераётган бўлиб, бал ҳақида «Франция ҳаёти» хабар берса деган тилакда экан.

— Албатта бўлади, хоним афандим, албатта...— мингирлади Дюруа.

Де Марель хоним энди унинг шундоқ ёнгинасига келиб қолганди.

Орқасига ўгирилиб нарироқ кетишга унинг юраги дов бермади.

Шунда бирдан у әсдан оғиб қолаёди.

— Яхшимисиз, Азизим,— деди дона-дона қилиб де Марель хоним.— Мени танимай қолдингизми?

У тез ўгирилиб қаради. Хоним чеҳраси очилган, шод табассум қилган ҳолда унинг қаршисида турарди. У Дюруа-га қўлларини чўэди.

Дюруа унинг қўлларини юраги бир орзиқиб тушиб олди, у ҳамон бир кори ҳол рўй бериб қолмасайди, деб чўчиб турарди.

— Сизга нима бўлди? Анчадан бери кўринмайсиз?— деди хоним самимийлик билан.

— Мен жуда банд эдим, хоним афандим, ҳеч қўлим ишдан бўшамай қолди,— пойма-пой қилиб сўйлай бошлади у, ўзига келишга ҳаракат қиласар экан.— Жаноб Вальтер менга янги вазифа юклаб қўйдилар, ишим жуда кўпайиб кетди.

Де Марель хоним ҳамон кўзларини унинг юзларидан узмай турар, бироқ Дюруа унинг чеҳрасига қанча зеҳн солмасиз, ўзига ихлосдан бошқа нарсани уқмади.

— Биламан,— деди хоним.— Бироқ бундан дўстларни унутиб юборинг, деган маъно келиб чиқмайди.

Уларнинг сұхбатларини ҳозиргина кириб келган, елкалари кеңг очилған, тұла семиздан келган хоним бұзди, бу хонимнинг құллары, ёноқлари қип-қиэзіл әди, у жуда оңанжама билан кийніган; сочларини ғалати қилиб ўрган, таманиси жүр әди. Уннинг қадамлари залворли тушар, шундан оеклары қанчалык йўғонлигини тасаввур қилиш мумкин әди.

Дюруа ҳаммалари у билан жуда иzzат-икромда муомала қиласыттаиларни күриб, Форесте хонимдан сўради:

— Бу киши ким бўладилар?

— Виконтесса де Персмюр, «Оқ панжа» лақаби билан ёзадиган хотин.

Дюруа кўзларига ишонмай қаради, уннинг ҳаҳолаб юборишига оз қолди.

— Оқ панжа! Оқ панжа! Мен бўлсан, уни сиз тенги ёш жувон бўлса керак, деб юардим. Оқ панжа шу киши денг? Койил, қойил, тараф йўқ!

Эшиқда хизматкор кўриниб:

— Таом тайёр,— деб маълум қилди.

Одатдагидай қувноқлик билан овқатландилар. Ҳамма эсига келган нарсани гапирап, бири боғдан кёлса, бири тоғдан келарди. Дюруа Вальтернинг түнгич қизи хунуккина Роза билан де Марель хоним ўртасида ўтирганди. У де Марель хонимнинг ёнида ўтирганидан қисинар, тортиноқлик қиларди. Хоним эса бепарвогина гангур-гунгур сұхбатлашиб ўтирап, қилиқлари ғоятда бегидир, табиий әди. Аввалига Дюруа худди нотадан адашиб кетган музикачи каби ўзини ноқулай сезиб, ҳаяжонланиб ўтири, нимадандир чўчиди. Лекин аста-секин ўзини тутиб олди, шундан сўнг уларнинг бир-бирларига саволомуз қараб қўйишлари, бир-бирларига қарамасдан ўтиромасликлари билинди, бу нигоҳлар аввалгидаға фақат икковларигина аংглашлари мумкин бўлган маъноларга тўла, дил розлари акс этиб турган қарашлар әди.

Шунда тўсинидан Дюруанинг оёғига нимадир тегиб кетгандай бўлди. Дюруа оёғини оҳиста узатиб де Марель хонимнинг оёғини топди, у оёғини тортиб олмади. Бу дамда ҳар икковлари ҳам ўз қўшнилари билан чақчақлашиб ўтирап әдилар.

Дюруанинг юраги қаттиқ уриб кетди, у тиэзасини яна озгина чиқарди. Үнга енгил турткі билан жавоб бердилар. Шунда у ўрталаридаги ишқий муносабатлари яна қайтадан изга тушажагини англади.

Улар кейин бир-бирларига нималар дедилар? Айтарли ҳеч нарса, бироқ назарлари ҳар сафар бир-бирларига тушгана, дудоқлари титраб кетарди.

Шунинг баробарида Дюруа бошлиқнинг қизини ҳам унумтас, вақти-вақти билан унга ҳам гап ташлаб қўярди. Қиз ҳам онасига ўхшаб, унга ўйланиб ўтирасдан шартта жавоб қайтарарди.

Валтернинг ўнг ёнида маликалардай бўлиб виконте́сса де Персмюор виқор билан савлат тўкиб ўтиради. Дюруа ҳар сафар унга қараганда ўзини базўр кулгидан тиярди.

— Яна биттаси бор-ку, «Пушти домино» дегани. У ким? Биласизми? — секин сўради у де Марель хонимдан.

— Баронесса де Ливарми? Билганда қандоқ.

— У киши ҳам бу кишимга ўхшайдиларми?

— Йўқ. Лекин шунақа ажойиб. Олтмиш ёшли кампирни тасаввур қилинг. Эти суягига ёпишган, соchlари улама, тишлари ясама, одатлари эса Реставрация даврининг одатлари ва қилиқлари.

— Бу топилмасхонларни қаердан кавлаб олишди.

— Янги бойлар доимо асилаодаларнинг қолган-қутгандарини йифишириб биқиниларига олиб юришади.

— Балки, бошқа сабаблари бордир?

— Бошқа ҳеч қандай сабаби йўқ.

Шундан кейин хўжайн, ҳар иккала депутат, Жак Риваль ва Норбер де Варен сиёsat ҳақида баҳслаша кетишиди, бу баҳс то енгил таомлар тортилгунга қадар давом этди.

Барча меҳмонлар меҳмонхонага ўтишгандан сўнг Дюруа де Марель хонимнинг олдига келди-да, унинг кўзларига тикилиб туриб сўради:

— Сизни кузатиб қўйишимга ижозат этасизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Чунки қўшним Ларош-Матье ҳар сафар бу ерда зиёфатда бўлганимдан сўнг мени уйга элтиб қўяди.

— Қачон энди кўришами?

— Эрталаб нонушта қилгани келинг.

Бошқа бир-бирларига бир сўз демай ажralишдилар.

Меҳмондорчилик Дюруага жуда зерикарли туюлиб кетди ва салдан сўнг у жўнаб қолди. Зинадан тушиб бораракан у Норбер де Варенин қувиб етди. Кекса шоир уни қўлтиқлаб олди. Улар турли соҳаларда иш кўришар, шунинг учун ҳам Норбер де Варен уни энди ўзига рақиб деб билмас ва унга оталарча меҳрибонлик билан қарап эди.

— Балки, сиз мени бир оз кузатиб қўярсиз? — сўради у.

— Жоним билан, муҳтарам устоз,— деб жавоб берди Дюруа.

Шундан сўнг улар Мальзерб бульвари бўйлаб секин-секин юриб кетдилар.

Тун совуқ. Париж кимсасиз эди, мана шундай кечаларда осмон кенгайиб кетгандаи, юлдузлар ниҳоятда баландга чиқиб олгандаи бўлиб туюлади ва шунда шамолнинг муздақ нафаси жуда жуда олислардан, олис маконлардан, сайдерлардан ҳам йирокроқ манзиллардан алланималарнидир ўз қионтида олиб келастганга ўхшаб туюлади.

Бирмушча вақт жимтина борди .

Ларон-Матье жуда ақлли, билимдон одамга ўхшаб кўришади,— деди Дюруа орадаги жимликка барҳам бериш ниятида.

— Ростданми?— пўнгиллади кекса шоир.

— Рост,— ишонқирамай деди Дюруа.— Ахир, уни палатанинг энг қўзга кўринган аъзоларидан деб ҳисоблашади-ку.

— Бўлса бордир. Булбул йўғида зоф булбул бўлган экан. Биласизми, биродар, булар ҳаммаси жуда ақли қисқа одамлар, улар сиёsat билан бойлик орттиришдан бошқа нарсани билмайдилар. Булар шу қадар тор одамларки, ҳатто улар билан ёэзилиб гаплашомайсан, сиз билан мен учун қимматли бўлган гаплар уларга бегона. Уларнинг ақлини балчиқ босиб кетган, тўғрироғи, ифлосланиб қолган. Сена Аньерга боргандада мана шундай ифлос бўлиб оқади.

Хаёли денгиз соҳилари каби кенг ва денгиз ҳавоси каби тоза одамларни топиш жуда қийин бўлиб кетди! Мен шундай одамларни билардим,— лекин улар ўлиб кетишиди.

Норбер де Варен дона-дона қилиб, лекин овозини кўтармай сўзлар, шоир атай шундай қилаётгани билиниб турар, бўлмаса унинг овози кеча тинчлигида гулдираб чиққан бўлар эди. Шоир ҳаяжонда эди: юрагини дард эзиб ётганга ўхшар, шу дард қалбининг барча торларини чалаётганга, титратгаётганга ўхшарди. Қора совуқ заминни ўз исканжасига олганда у мана шундай титраб кетади.

— Шуниси ҳам борки,— деб давом этди у,— сенинг талантинг борми, йўқми — барибир эмасми, охирида ҳаммаси йўқ бўлади!

У жимиб қолди.

Дюруа бугун ўзини қушдай енгил сезмоқдайди.

— Бугун кайфиятингизнинг мазаси йўқ, муҳтарам устоз,— деб қўйди Дюруа жилмайиб.

— Менинг кайфиятим доим шунақа, бўталогим,— эътироз билдири Норбер де Варен.— Шошмай туринг: бир неча йилдан сўнг сиз ҳам менингдек бўлиб қоласиз. Умр — тог. Кўтарилиб бораркансан, ўзингни баҳтиёр сезасан, чўқ-қиларга назар ташлайсан, лекин чўққига чиқиб улгурма-

сингдан дарров пастга тушадиган вақт бўлиб қолади, олдинда эса фақат ўлим бор. Чиққанда секин чиқасан, тушганда бирпасда ўзингни пастда кўрасан. Сизнинг ёшингизда биз ҳаммамиз шўх-қувноқ әдик. Кўнгилларимиз умидлар билан тўла әди, лекин умидлар рўёбга ҳеч қачон чиқмас экан, доимо армон бўлиб қолавераркан. Одам менинг ёшимга етгандан кейин ҳеч нарса кутмай қўяди... ўлимдан бошқа.

Дюруа кулиб юборди:

— Жин урсин, баданларим жимирилашиб кетди.

— Йўқ,— деди Норбер де Варен,— сиз ҳозир мени тушунмайсиз, лекин бир кун келиб менинг гапларимни эслаб юрасиз.

Биласизми, шундай кун келадики, кўплар учун у тезда келади, унда сиз кулги нималигини ҳам унугиб қўясимиз, ўшанда қаерга қараманг, нимага назарингиз тушмасин, барининг ортида ўлим турганлигини кўрасиз.

О, сиз ҳали «ўлим» сўзининг ўзи нима эканлигини англамайсиз! Сизнинг ёшингизда бу сўз ҳавоий бир нарсадай кўринади. Менга эса у жуда даҳшатли бўлиб туюлади.

Ҳа, бир кун келиб ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирдан у хаёлинга гавдаланади, уни тушуна бошлайсан, шунда бутун ҳаётинг ўзгариб, ўзгача маъно касб этади. Мана ўн беш йилдирки, у ич-этимни қуртдай кемириб ётиби. У мени кун-бакун, соатма-соат емириб, киши билмас пайимни қирқиб келади, мана энди мен қулай-қулай деб қолган иморатга ўхшаб қолдим. У мени шунчалар ҳам аброр қилиб ташладики, энди ўзимни ўзим танимай қоляпман. Мен ўттиз ёшимда соғлом, бақувват, тараалабедод йигит әдим, энди булардан менда урвоқ ҳам қолгани йўқ. Ўлим қаҳҳордир, у мана, неча йилдирки, аста-секин ҳеч адашмай қоп-қора соchlаримни оппоқ қилиб қўйди! У менинг бутун вужудимни сўриб олди, бужмайтириб ташлади, тишларим, мушакларим, йигитлик қувватимни тортиб олди, ёлғиз фарёд чекиб ётган ғариб жонимни қолдирди, уни ҳам қўймайди, тезда илиб кетади.

Ҳа, мени бутун кемириб ташлади, у нобакор, бутун вужудимни узоқ замон билинтиrmай, бир сония бўлсин тинмай даҳшатли суратда вайрон қилиб борди. Мана энди нимага қўлимни урмай, гўё ўлим ёқамдан олиб тургандай. Ҳар бир қадамим билан унга яқинлашиб боряпман, менинг ҳар бир ҳаракатим, ҳар бир олган нафасим у ғаламусга кўмак. Емоқ, ичмоқ, нафас олмоқ, ётмоқ, ишламоқ, орзулар қилмоқ — бу ўлимга бормоқдир. Яшамоқнинг асл маъноси ҳам ўлмоқдир!

О, булар ҳаммаси ўзингизнинг бошингизга ҳам тушади!

Агар сиз бу ҳақда озгинагина ўйлаб кўрганингизда эди,
сиз уни кўрган бўлардингиз.

Нимаши кутиб турибсан? Мұҳаббатми? Яна бир қанча
бўсалардан сўнг сиз лаззатлардан маҳрум бўласиз.

Яна нима? Нулими? Нимага? Хотинларни қўлга киритиш
учуними? Хайф! Суллоҳлик билан овқат сийш, семириш ва
кечалари боднинг оғриғига чидолмай бақириб чиқишгами?

Яна нима қолди? Шуҳратми? Лекин севгидан маҳрум
бўланингиздан кейин шуҳратнинг сизга нима кераги бор?

Шундай бўлгач, яна сизга нима керак? Ўлим — ҳақ.

Гоҳо унинг нафаси шундоқ, юзимга уриладики, қўлимни
улатиб нарига итқитиб юборгим келади. У замин сатҳини
тіламдек энлаб ётибди, у маконларни тўлдириб турибди.
Кўзларим уни ҳар ерда кўради. Йўл ўртасида мажақланиб
ёган қора қўнғиз, обияти кетган япроқлар, дўстимнинг
соқолидаги оқ тола — буларнинг бари юрагимни яралайди
ва: «Мана у!»— деб кўрсатади.

У, нимага уринмай, қўзларимга шуни хунук қилиб
кўяди, нимага нигоҳим тушса, нимани еб-ичаётган бўлсам,
нимани севсам: ойнинг зиёсими, тонгнинг отишими, бепоён
денигизларми, тўлиб оқаётган дарёларми, салқин ёз кечаларининг
оромбахш ҳавосими, нафас олиб, қараб тўймайдиган
нарсаларнинг барини заҳарлаб туради!

Шоир ҳансираф қолди, шунинг учун қадамини майдалаб
ташламоқда эди. У ёнидаги ҳамроҳини ҳам сезмай, гўё ўзи
билан ўзи гаплашиб борарди.

— Ҳеч бир зот у ердан қайтиб келмайди, ҳеч ким...—
давом этарди у.— Ҳайкаллар, нарсалар қуйилган қолип-
ларни асраб қолиш мумкин, нарсаларни уларга солиб яна
боинқатдан ясаш мумкин, бироқ менинг жисмим, менинг
чехрам, менинг хаёлларим, истакларимни бошқа тирилтириб
бўлмайди. Шуниси ҳам борки, яна миллионларча, миллиард-
ларча худди меникига монанд бир неча квадрат сантиметр
сатҳга жойлашадиган бурни, кўзлари, манглайн, ёноқлари,
лудоқлари бўлган мавжудотлар дунёга келади, уларнинг
лони ҳам менинг жонимга ўхшаган бўлади, лекин фақат
мен қайтмайман ва у сон-саноқсиз маҳлуқотлар, бир-бирига
сира ўхшамаган, айни чоқда, бир-биридан сира фарқ қил-
майдиган маҳлуқотлар мендан бошқа ҳеч нарса ололмайди.

Нимага суюнса бўлади? Кимга ҳасратларингни ёзсанг
булади? Нимага ишонсанк бўлади?

Динлар — барчаси бирдай — сафсата: уларга болалар-
ниша ишониши мумкин, уларнинг ваъдалари худбин ва ғоят-
да бемаъни.

Ёлғиз ўлим ҳақ.

У тўхтаб, Дюруанинг пальтосини ёқасидан тутди-да, секин гапира бошлади:

— Буларни ўйлаб кўринг, йигит, кунлар, ойлар, ийлар ўйланг, шунда сиз ҳаётга бутунлай бошқача назар билан қарайдиган бўласиз. Нимаики кўкрагингизда тошдек осилиб турган бўлса, ундан тезроқ қутулишга ҳаракат қилинг, бир эўр бериб ўзингизни қўлга олинг-да, ҳали тирик экансиз, ўзлигингииздан кечинг, манфаатларни улоқтириб ташланг, фикрларингиздан қайтинг, одамзоддан ўзингизни четга олинг, нарсаларнинг туб моҳиятига назар ташланг — ана шунда сиз романтикларнинг натуралистлар билан олиб борган баҳслари, бюджет тўгрисидаги мунозаралар икки пўлга қиммат эканлигини билиб оласиз.

У қадамини тезлатиб олга юриб кетди.

— Айни замонда сиз ҳеч нарсадан умид йўқлиги ва бунинг нақадар даҳшатли эканлигини ҳис қиласиз. Шунда сиз иштибоҳлар гирдобида кўрасиз ўзингизни ва ундан ха-лос бўлиб кетолмай питирлаб ёта берасиз. Сиз: «Ёрдам беринг!» — деб фарёд кўтарасиз, бироқ ҳеч кимса сизнинг фарёдингизга қулоқ солмайди. Сиз нажот истаб қўлларингизни чўзасиз, ёлворасиз, севги, таскин, нажот тилайсиз, лекин ҳеч кимса ёрдамга қўл чўэмайди.

Нега биз бунчалар азоб чекиб яшаймиз? Бу эҳтимол шунинг учундирки, биз оламга руҳимиз эҳтиёжларини қондиргали эмас, танимизнинг талабларини бажо этгали кела-миз. Бироқ биз тафаккур қобилиятига эгамиз ва бизнинг тобора камол топиб борадиган онгимиз тирикликнинг тур-ган-битгани рўё эканлиги билан сира чиқиша олмайди.

Одми одамларга қаранг: улар бошларига бир баҳтсизлик тушмагунча ўз тақдирларидан ғоятда мамнун яшайдилар, улар дунёнинг ғанини чекиб ўтирмайдилар. Махлуқотлар ҳам шундай, қайгуни билмайдилар.

У яна тўхтаб қолди ва бир дақиқа ўйлаб тургач, ҳам- масига тан бериб қўйган, ғоятда ҳорган одамнинг овози билан деди:

— Мен тамом бўлган одамман. Менинг на отам, на онам, на акам, на опа-синглим, на хотиним, на фарзандим, на оллоҳим бор.

Кейин бир оз жим тургач, қўшиб қўйди:

— Менинг фақат қофиям бор.

Шунда у тўлин ойнинг бўз нурлари ёғилиб турган осмон-га қўзларини тикди-да, шеър ўқиди:

Мен осмон қатидаи ҳаёт сирин излайман,
Кезиб ойдин кечалар неларнидир бўзлайман.

Улар Иттифоқ кўпригидан ўтиб, Бурбон саройи ёнидан кетишди.

Уйланинг, дўстинам, яна гапга тушди Норбер де Варен, менинг ёнимдаги одам учун ёғизлик қандай бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қиломайсиз. Ёғизлик жуда юнимдан ўтиб кетди, мени тугаимас аламларга гирифтор қилимокда. Кенқурун уйда ёғиз ўтириб камин олдида исинарканман, бутун оламда ёғиз ўзим қолгандай, ҳеч кимим йўқдай туюлади. Бунинг устига бошимга аллақандай номаълум хатарлар бостириб келаётгандай, сирли ва қўрқинчли нарсалар бор каби кўринаверади. Мени нотаниш ён қўшнимдан ажратиб турадиган девор гўё бизнинг ўтамиздаги масофани юлдузлар қадар узоқлаштириб юборгандай бўлади. Шунда мен ўзимни қўярга жой тополмай қоламан, қўрқинч ва чорасизликдан дағ-дағ қалтирайман, мени деворларнинг соқов нигоҳи ваҳимага солади. Қанчалар гамзадалик билан тўлиб-тошган бу ёғиз гўша! Сенинг жисмингнигина эмас, бутун руҳингни ҳам жимжитлик қамраб олади ва стул салча ғижирлаб кетса, қўрқувдан дирдир титрайсан, зотан, бу серкулфат гўшада ҳатто сас ҳам ғалати әшитилади.

У бир оз жим қолгач, қўшиб қўйди:

— Ҳарқалай қариган чогда фарзандларинг борлигига не етсин!

Улар Бургунд кўчасининг ярмини босиб қўйдилар. Баланд бино олдида тўхтаган шоир қўнгироқ чалади.

— Қариб алжиб қолган бу одамнинг гапларини унутинг, йигит. Ёшингизга муносиб яшайверинг. Ҳайр!— ўз ҳамроҳининг қўлини сиқиб деди у ва қоп-қоронги йўлакка кириб кетди.

Дюруа юраги сиқилиб йўлида давом этди. Назарида, у ўлган одамларнинг суяклари тўлиб ётган ўрага қарагандай бўлди,— бир кунмас бир кун бу ўрага ўзи ҳам тушади, албатта.

— Қуриб кетсин!— деб пицирлади у.— Унинг уий қандайлигини тасаввур қилиш мумкин. Йўқ, мен у киши ўзишинг фикрларини кўрикдан ўтказаётган чогда биринчи қаторда ўтиришни истамас эдим. Каминаларини бундан озод этингиз.

Шунда у каретадан тушиб уйига кириб кетаётган атируна сепган хонимга йўл берди, ҳавода гулсафсар ва тизимгул ислари анқиб кетди. Дюруа бу ифор ислардан тўйиб нафас олди. Ўпкаси ютоқиб бу анбарин ҳидларни шимириди, юраги шодон тепа бошлади. У әртага де Марель хонимни

кўраман, деб ўйлади ва уни эслаган замони бутун вужудига иссиқ юргургандай бўлди.

Ҳамма нарса унга қулиб боқмоқда, ҳаёт уни алқамоқда. Умидларинг йўлдош бўлса қанчалар соз!

У ўзини тенгсиз бир фарогат оғушида ҳис қилиб уйқуга ётди ва висол дамларидан олдин Булон хиёбонларини кезиш учун барвақтроқ турди.

Шамол энди бошқа томондан эсмоқдайди, кечаси билан ҳаво юмшоқ бўлиб қолган, офтоб худди апрель ойи келгандай иситар, кун илиқ эди. Булон ўрмонининг ошиқлари эркаловчи, тиник осмон чорлаб келгандай сайр қилиб юрардилар.

Дюруа худди кўклам кўкатларидай тоза ва барра ҳаводан тўйиб-тўйиб шимириб, оҳиста бораарди. Зафар аркидан ўтгач, от-улов учун мўлжалланган йўлнинг ёнидаги кенг хиёбон бўйлаб кетди. У отларини ким йўрттириб, ким чоптириб бораётган бадавлат киборларга, әрлар ва хотинларга қараб борааркан, кўнглида жиндек ғаш ва ҳавас уйгониб кетарди. Унинг репортёрлик ҳунари довруқли одамларнинг барчаси билан тўқнаштирган, у уларнинг адрес-календарига, барча Париж жанжалларининг қомусига айланиб қолганди, бу жанобларнинг барчасини у исмларигача, қанча мулдавлати борлигигача, турмушининг кўпчиликка қоронги бўлган томонларигача беш қўлдай биларди.

Унинг ёнгинасидан әнгилларига ёпишиб турган мовут костюм кийган сувора хонимлар ўтиб боришар, уларнинг бутун саҳт-сумбатидан отга мингган кўпчилик хотинларда пайдо бўладиган кубароларча кеккаймачоқлик акс этиб турарди. Дюруа шунда ўзига эрмак топиб олди: у худди черков алёрчиси каби паст овоз билан уларнинг ўйнашлари, деб ҳисобланган одамларнинг исм-фамилиялари, асъаса-унвонларини атай бошлиди, баъзан у: «Барон де Танкле, князь де ла Тур-Энгеран...» деб санаб келарди-да, бирдан бошқа бир саноқни бошлаб юборарди. «Булар эса, Лесбос оролига мансуб хотинлардан: Водевилдан Луиза Мишо, операдан Роза Маркетен».

Унга ўзининг бу эрмаги жуда хуш ёқиб кетди: улар ўзларининг димоғдор кўринишлари билан ўтакетган пасткашликларини ниқобламоқчи бўлардилар, Дюруанинг бунга ишончи комил эди. У бундан мамнун эди, юраги бундан таскин топар, бу уни илҳомлантирас эди.

— Мунофиқлар! — деди у овозини баланд қилиб ва энг хунук мишишлар тарқалган одамларини кўзлари билан қидира кетди.

Суворийлар орасида гирром қиморвозлар ҳам оз эмасди,

нима деманг, қиморхоналар уларга бирдан-бир туганмас бойлик орттириш манбай бўлиб ҳисобланарди.

Уларнинг батъилари қанчалар машҳур бўлишларига қаримасдан фақат хотинларининг маблағлари билан кун кўришар ва бу ҳеч кимга сир эмасди, бошқа бирлари эса, өиласидиган одамларининг айтишларига қараганда, маъшуқ-қарининг ҳисобига кун кечирав әдилар. Уларнинг кўплари ўз қараларини тўлаб қўйишганди (тасанно дегинг келади), лекин ҳеч кимса улар бу пулларни қаердан олганликларини айтиб беролмасди (одам унча ишонмайдиган сир). Дюруанинг кўз олдидан зўр пулдорлар ўтиб туришар, уларнинг ҳозирги афсонавий давлати оддий ўғирликдан бошланганди, лекин шунга қарамасдан, уларни ҳар ерда қабул қилишар, энг яхши хонадонларнинг эшиклари улар учун очиқ әди. Бунда яна шунчалар ҳурматли шахслар ҳам бор әдики, уларни кўрганда майда буржуалар шляпаларини қўлларига олишар, ваҳоланки жамиятни таг заминидан кузатиб юрган кишилар уларнинг ғоятда йирик давлат ташкилотларини ичдан ўмарид ётганларини яхши билишарди.

Лабларини кибру ҳаво билан қимтиб олган, юзларида сурбетлик ифодаси акс этиб турган бу жаноблар бари ғоятда калондимоғ әдилар: улар бакенбард қўйган бўлсалар ёки бакенбард ўрнига мурт ўстирган бўлсалар — бунинг аҳамияти йўқ әди.

Дюруа масхара қилиб кулиб борарди.

— Афтингдан олгурулар-е! — такрорлади у. — Ҳаммаси олғир, ҳаммаси муттаҳам! Бари бир гўр булаrinнig.

Шу он пастаккина, усти очиқ чиройли коляска ўтиб қолди, коляскага ёл ва думлари ҳиллираб бораётган иккита оқ от қўшилган әди, отларни ёшгина, ғоятда нозик, сочлари кумушсимон бир жувон бошқариб кетмоқда, унинг орқасида икки малайи ҳам бор, бу донғи кетган эрмак хотинлардан әди. Дюруа тўхтади — ўз ишини қойил қилиб юқори табақалар ичига кириб олган, ишқ бозорини чаққон қизитиб юборган ва барча мунофиқ асилиздалар сайрга чиққан бир пайтда ўзининг кўрпа тагидан топилган ялтироқ ҳашам-хушамини намойиш қилаётган ушбу зеб-зийнат соҳибасига қуллуқ қилиб қўйишни истарди. Балки у ўзи билан бу хотин ўртасида қандайдир ўхшаш томонлар борлигини, хотиннинг табиатида ўзига яқин бир нарсалар мавжудлигини сезгандир, икковлари бир тоифада, юраклари бир-бирларига ҳамоҳанг эканлигини ва ўзи ҳам олдига қўйган мақсадларига худди унинг сингари одамни лол қиласидиган йўллар ва воситалар билан эришажагини фаҳмлаб қолгандир.

У шошмасдан орқага қайтди, вужудини аллақандай мамнунлик ва қониқиши ҳислари чулгади, лекин қанча секин юрмасин, маъшуқасининг ҳузурига андак барвақтрок кири борди.

Хоним уни қаршилаб оларкан, гүё ўрталарида ҳеч вақо бўлмагандай лабларини бўсага тутди. Ҳатто у бир неча дақиқага ўз уйда турганилиги, эҳтиёт бўлиш зарурлигини ҳам унугиб қўйди, бошқа пайтларда у уйда жўшган эҳтиросларини жиловлашга ҳаракат қиласарди.

— Биласанми, жоним, аттанг дейдиган бир иш бўлиб қолди? — деди хоним Дюруанинг шоп мўйлабларининг учидан ўпаркан. — Сен билан ўзимнинг ажойиб асал ойимни ўтказмоқчи бўлиб турсам, томдан тараша тушгандай эrim келиб қолса бўладими, унга отпуска беришибди. Бироқ мен сени шунча кўрмай юриб яна бир ярим ой кўрмасдан туролмайман, шунинг учун хаёлимга бир фикр келди: унга сен ҳақингда бир гапиргандим. Гап шуки, душанба куни бизникуга меҳмон бўлиб келасан ва сизларни таништириб қўйман.

Дюруа иккиланди: боши қотиб турганининг сабаби, у ҳали бирон марта хотини билан дон олишиб, устига эри билан улфатчилик қилиб кўрмаганди. У арзимаган нарсадан ўзимни фош қилиб қўйманми, деб қўрқарди.

— Йўқ, — деб ғўлдиради у, — эринг билан танишгим йўқ.

Дюруанинг кўзларига тонг қолиб тикилар экан, содда хотин қисталанг қиласди:

— Нега ундей дейсан? Бўлмагур гап! Ҳамма шундай қиласди! Сени ақлли йигит деб ўйловдим.

Бу унинг қитиқ патига тегиб кетди.

— Майли, бўпти, душанба куни келаман.

— Мен Форестъеларни ҳам чақираман, унда нур устига нур бўлади, — деб қўшиб қўйди де Марель хоним. — Уйимда меҳмон кутиш жинимга тўгри келмаса ҳам майли.

То душанба келгунча Дюруа бўлажак учрашув ҳақида ўйлагани йўқ. Бироқ у де Марель хонимникуга зинадан кўтарилааркан, юрагини алланечук бир безовталик чулгади: маъшуқасининг эри билан қўл олишиб кўришмоқдан, унинг виносини ичиб, нонини баҳам кўришдан тортиниб тургани йўқ эди — йўқ, у нимадандир қўрқмоқдайди, лекин нимадандлигини ўзи ҳам билмасди.

Уни меҳмон кутиладиган хонага олиб кирдилар, у ҳар қачонгидай яна кута бошлади. Кейин эшик очилиб кўкрагига орден таққан, яхши кийинган, баланд бўйли, соқоллари

оқарған, салобатли одам унинг қаршисига юриб келди-да, назокат ва муло замат билан деди:

Сиз билан танишганимдан ғоятда хурсандман, афлидим, хотиним сиз ҳақингиэда анча гапириб берган иди.

Чедрасига иложи борича дўстона ва самимий бир ифода беринига ҳаракат қилган Дюруа уй соҳибига пешвуз юрди ва атай унинг қўлларини қаттиқ қисиб қўйди. Бироқ ўтирганлари ҳамоно Дюруанинг тили танглайига ёпишиди.

— Газеталарга анчадан бери ёзиб турасизми? — сўради жаноб де Марель каминга ўтин ташларкан.

— Бир неча ой бўлди, холос,— жавоб берди Дюруа.

— Шундай денг! Жуда тез кўтарилибсиз!

— Ҳа, шундай бўлди.

Шундан сўнг у гапираётган гапларини ўйлаб ўтиrmай, биринчи марта учрашиб турган одамлар каби умумий йўсинда бир ундан, бир бундан гапга тушиб кетди. Энди унинг кўнгли ўрнига тушди, бу суҳбат кўзига қизиқ бўлиб туюла бошлади. Жаноб де Марелнинг кўркам оқ соқоли ва жиддият акс этиб турган чехраси Дюруанинг кулгисини қистатар, унга қараб ўйлар эди: «Сени боплаганман, қария, сени, боплаганман». Бора-бора у тубанлик бўлса ҳам ич-ичдан мамнун бўла бошлади, у худди қўлдан чиқиб кетган ўғри каби ўзида ийқ шод эди. У тўсиндан шу одамга дўст бўлгиси, унинг ишончини қозонгиси, барча сирларини билиб олгиси келди.

Бирдан де Марель хоним кириб, уларга муғомбirona киши билмас назар ташлаб, Дюруанинг олдига борди. Унинг қўлларини доимгидай ўпишга журъят этмади Дюруа соҳиби хонадон олдида.

Хоним хурсанд ва вазмин кўринарди. Табиатан ва ошкора беқарор бўлганлигидан кўпни кўрган бу хотин юз берган учрашувга одатдан ташқари бир нарса деб қарамас, назарида, бу ўзи шундай бўлиши керак эди. Лорина кирди, кутилмаган ийманчоқлик билан Жоржга пешонасини тутди,— отасидан қимтинарди чоги.

— Нега уни бугун Азизим демадинг? — сўради онаси.

Қизалоқ худди унга нисбатан ғоятда кечириб бўлмас беадаблик қилиб қўйишгандай, у ҳақда сира ҳам айтиш керак бўлмаган нарсани айтиб юборишгандай, гўё унинг пинҳона ва ардоқли, жиндек номуносиб сирини ошкор қилишган каби лов қизариб кетди.

Форестъелар келишди. Ҳаммалари Шарлнинг кўринишидан қўрқиб, хафа бўлишди. Кейинги ҳафта ичидан Шарль ўзини қаттиқ олдирган, рангига ранг қолмаган эди. У ти-

нимсиз ўуталарди. Врачнинг талаби билан келаси пайшанба куни Канинга кетяпмиз, деди у.

Улар узоқ ўтиришмади.

— Менимча, унинг аҳволи ёмон,— деди бош чайқаб Дюруа,— бу дунёнинг одамига ўхшамай қолибди.

— Ҳа, адо бўлибди,— деб қўйди бепарвонлик билан де Марель хоним.— Лекин хотиндан жуда ҳам омади қелган эди.

— Унга кўп ёрдам берадими хотини?— сўради Дюруа.

— Унинг ҳамма ишини хотини қилади деса ҳам бўлади. Нима иши бўлса ҳаммасидан хабардор, қўринишдан ҳеч ким билан алоқаси йўққа ўхшаса ҳам, танимаган одами йўқ. Нимани истаса шуни қилади, қўли ҳар жойга етади, истаган вақтида истаган нарсасига эриша олади. О, бунаقا шохида эмас баргода юрадиган ҳийлакор хотин икки дунёда ҳам топилмайди! Узоққа кетаман деган одамга топилмас бир хазинанинг ўзи.

— У кейин яна эрга тегишини пайсалга солиб ўтирмаса керак?— ўсмоқчилади Дюруа.

— Ҳа,— деди де Марель хоним.— Агар у мабодо ҳозирданоқ битта-яримтани кўз остига олиб қўйган бўлса, ажабланмас эдим... бирорта депутатми... фақат шуниси борки... у мабодо рози бўлган тақдирда... Яна ким билади. Бас қилалилк шу гапни.

— Доим гапни ўлда-жўлда қиласан, шу одатингни сира жиним ёқтирамайди,— тўнғиллади жаноб де Марель, унинг овозидан қиттаккина зарда қилаётгани сезилди.— Ҳеч қачон бирорларнинг ишига аралашмаслик керак. Одамларни ўз вижданни билан иш қилишга қўйиб бериш керак. Ҳамма шу қоидага риоя этиши лозим.

Дюруа юраги тўлқинланган ҳолда уйга жўнади: кўнгли қандайдир янги имкониялар туфилётганлигини сезиб турарди.

Эртасига у Форестъеларникига борди, улар кетишга тайёргарлик кўришаётган экан. Шарль диванда ётиб, атай қилаётгандай оғир-оғир нафас оларди.

— Мен бир ой олдин кетишим керак эди,— деярди у нуқул.

Гарчи Вальтер билан ҳаммаси келишиб олинган бўлсада, бироқ у яна Дюруага керакли маслаҳатлар берди.

Жорж хайрлашиб кетаркан, ошнасининг қўлларини қаттиқ қисиб қўйди.

— Хўп, тезда кўришгунча, қария!

Форестъе хоним уни кузатгани чиқди.

— Келишган гапимизни унутмадингизми? — бийрон қилиб сўради Дюруа. — Ахир иккимиз дўст ва бир-биримизга иттифоқмиз, шундай өмасми? Башарти шундай экан, агар менинг бирон ёрдамим керак бўлиб қолса, қисиниб ўтиргани. Телеграмма ёки бир оғиз хат ёёсангиэ, камина **хижматинигим**га ҳозир бўлади.

Раҳмат, унутмайман,— деся пичирлади хоним.

Унинг ишгоҳи ҳам шундай деб турар, лекин кўз қарашибари айтган гапларига қараганда майин ва таъсирироқ өди.

Дюруа зинада ўзи бир марта Форестъеникода учрашган де Водрекни кўрди, у секин-секин чиқиб келмоқда эди. Графнинг кўриниши маъюсгина эди — хоним жўнаб кетаётганидан балки хафамиди, ким билсин?

Унинг олдида ўзининг киборларча таважжуҳини кўрсатиш учун Дюруа дарҳол тавозе қилди.

Де Водрек илтифот кўрсатиб, унга кибру ҳаво билан таъзим қилиб ўтди.

Форестъелар пайшанба куни кеч билан жўнаб кетишиди.

VII

Шарль кетгандан кейин Дюруанинг «Француз ҳаёти» редакциясидаги мавқеи зўрайди. У бир қанча бош мақолалар эълон қилди, айни замонда бошлиқ ҳар бир ходим ўз материалига жавоб беришни талаб қилганидан хроникага ҳам қўл қўйиб турди. У мунозараларга ҳам қўшилар ва ҳар сафар баҳсни ўз фойдасига ҳал қиласиди. Шуниси ҳам борки, давлат арбоблари билан доимо алоқада бўлиб туриши уни жуда пишилди, кўзларини ўткир қиласиди, ақлини исчалди — шу тариқа у сиёсий ҳаёт бўлиманинг ходимига гоятда зарур бўлган хислатларни орттириди.

Фақат бир нарса Дюруанинг кўнглини хира қилмоқда эди. «Қалам» номи билан чиқадиган фирм туҳматчи газета тинмай унга ёпишар, тўғрироғи, унинг номини рўкач қилиб, «Француз ҳаёти»нинг хроника бўлими мудирига чангсолар ва уни «жаноб Вальтерни анқайтириб қўядиган хроника бўлими» деб атарди. Дюруа ҳар куни ўша ипириски газетанинг аллақандай бир ходими ёзадиган мақолачаларда ғалати шамалар, заҳарли гаплар ва турли-туман тухматларга дуч келарди.

— Жуда сабр-тоқатли одамсиз-да,— деди унга бир куни Жак Риваль.

— Ҳечқиси йўқ,— ғўлдиради Дюруа.— Ҳозирча тўғри хужумга ўтмаяпти.

Лекин бир куни ҳали Дюруа редакция залига кириб улгурмасидан Буаренар унга «Қалам»нинг янги сонини узатди.

— Қаранг, яна сизга ёпишибди.

— Ҳай! Нима муносабат билан?

— Бемаъни бир гап. Аллақандай Обер деган хотинни ахлоқ полицияси ушлаб олган экан, шунга.

Жорж газетани олиб, «Дюруа кўнгил очади» сарлаҳаси билан берилган мақолани ўқиб чиқди:

«Француз ҳаёти»нинг машҳур муҳбири эълон қилгани миздек, қабиҳ ахлоқ полицияси томонидан қўлга олинган Обер хонимни таг-тугига йўқ одам деб айтибди. Аслида эса биз айтган хоним Монмартрда, Экюрей кўчаси, 18-ўйда туради. Шуниси ҳам борки, биз полиция маҳкамасининг агентлари Вальтер банкининг ишларига бармоқ орасидан қараб келаётганлигини ва нима учун Вальтернинг одамлари полиция агентларини ҳимоя қилаётганликларини ва бунда қандай манфаат, тўғрироги, манфаатларни кўзлаётганликларни яхши биламиз. Репортёрнинг ўзига келгандай эса, шуни айтишимиз мумкинки, у яхшиси бизга чўпчакнамо гаплардан хабар берса тузук эди — ахир у, бунақа хабарларга жуда устаси фаранг бўлиб кетган, у шунчалар устаки, бирор ўлди, деб хабар берса, эртасига бу гап ёлғон бўлиб чиқади, жанг бўлди деса, аслида ҳеч қандай жанг бўлмаган бўлади. У нутқ сўзлаш хаёлига ҳам келмаган подшоларни тантанали нутқ сўзлади, деб чиқади. Бир сўз билан айтганда, у Вальтерга мўмай фойда келтирадиган хабарларнинг устаси бўлиб қолган. Бўлмаса, у шубҳали ишлари билан машҳур хотинларни келтирадиган кечалардаги беозор ғийбатлардан сўйласин ёки баъзи биродарларимизга қоп-қоп фойдалар келтираётган озиқ-овқатлар сифатининг таърифи ни келтириб мақтаб бера қолсин».

Дюруа дам дарғазаб бўлса, дам боши қотди, лекин бир нарсани яхши англаб олди: бу гапларнинг оқибати унинг учун вой бўлиши ҳеч гап эмасди.

— Сизга у маълумотларни ким берган эди? — сўради Буаренар.

Дюруа ҳамма ходимларининг номларини бир-бир эслаб чиқди, лекин кимлиги сира эсига келмади. Ниҳоят, эслади:

— Э, Сен-Потен берган эди!

У мақолани қайтадан ўқиб чиқиб, ғазаби юзига тепди: уни сотқинга чиқариб қўйган эдилар.

Мүел - деб юборди у.--- Нима, мени пора олади дейдими..

Шундайга ўхшайди. Улар сизга абләзлик қилишибди. Бониаш әсә бунақа пайтларда аяб ўтирмаиди. Хроникёрлар күнинча

Шу пайт Сен-Потен кириб қолди. Дюруа уни дарҳол гапга тутди:

«Калам»даги мақолани ўқидингизми?

Ха, мени ҳозир түғри Обер хонимнинг олдидан келаёттирмаи. У ҳақиқатан ҳам бор экан. Лекин қамалмаган экан. Бояги гаплар фирт ёлғон.

Дюруа бошлиқнинг хуэурига югурди, бошлиқ уни совуққина қарши олди, кўзларидан унга ишонқирамай қараётгани билиниб турарди.

— Уша хотиннинг олдига боринг,— деди Вальтер унинг ҳамма гапларини тинглаб бўлгач,— кейин шундай бир раддия ёзингки, бошқа сиз ҳақингизда миқ этиб оғиз очмайдиган бўлишсин. Мен мақоланинг охиридаги гапни назарда тутяпман. Бу газетага ҳам, менга ҳам, сизга ҳам шаънимизга түғри келмайдиган гап. Журналист одам Цезарнинг хотинидай шубҳалардан холи бўлмоғи керак.

Дюруа ёнига Сен-Потенни олиб файтонга ўтириди.

— Монмартр, Экюрей кўчаси, ўн саккиз!— қичқирди у файтончига.

Улар каттакон уйнинг еттинчи қаватига кўтарилдилар. Эшикни жун кофта кийган кампир очди.

— Яна келдингларми?— деди у Сен-Потенни кўргач, норози бўлиб.

— Мен сизнинг олдингизга полиция инспекторини олиб келдим,— деб жавоб берди унга Сен-Потен.— Сиз унга ҳамма гапни айтиб беришингиз керак.

Кампир уларни уйга киритди.

— Сиздан кейин яна икки киши қайси бир газетадан келишди, номини билмайман,— деб гап бошлади кампир ва Дюруага қараб деди:— Афандим, қандай воқеа бўлганлигини билмоқчимисиз?

— Ҳа. Сизни ахлоқ полицияси қамоққа олгани рост гапми?

Кампир чапак чалиб юборди.

— Бе, қаёқда дейсиз, афандижон, бўлмаган гап. Воқеа бундоқ. Мен гўшт оладиган қассобнинг гўшти яхши бўлади, фақат у тарозидан уради. Буни жуда кўпдан бери пайқаб юрардиму ўзига айтмасдим. Куни кеча ундан қиймали икки қадоқ гўшт сўраб бордим, қизим билан куёвим келишадиган эди — қарасам, тарозига нуқул лаҳтак гўшт билан суюк ташлаяпти. Тўғри, қиймали гўшт суюксиз бўл-

майди, биламан, лекин нуқул сүяк ташлаб берса ҳам одамга алам қилас экан. Унинг берган гўштидан рагу қилса бўлади, лекин мен яхлит қийма гўшт пиширмоқчийдим-да. Қийқим-сийқим гўштини бошимга ураманми? Олмайман бунаقا гўштни, дедим. Шунда у мени «қари каламуш» деб сўкди, мен уни қарив қуюлмаган муттаҳам дедим. У у деди, мен бу дедим, ишқилиб, айтишиб қолдик, одамлар йигифиди. Бўлди қийқириқ, бўлди қийқириқ! Иннайкейин полициячи келиб бизни комиссарнинг олдига бошлади. Комиссарнинг олдидан икковимиз ҳам ёвлашиб чиқдик. Ўшандан бери мен гўштни бошқа жойдан оладиган бўлдим, ҳатто дўконининг ҳам ёнидан ўтмайман, башараси қурсин, касофатдан йироқроқ юрай дейман-да.

Шу билан у ўз ҳикоясини тугатди.

— Шуми? — сўради Дюруа.

— Бор гап шу, афандижон.

Кампир Дюруага қора смородинадан қилинган мусалласа тақлиф қилди. Дюруа ичмаслигини айтди. Шунда кампир протоколда қассобнинг тарозидан уришини ҳам айтиб ўтинг, деб туриб олди.

Дюруа редакцияга қайтиб раддия ёэди:

«Қалам»нинг номаълум қаламкаши менинг номимга доғ тушириш мақсадида патларини юлиб, кексайиб қолган хотинни ахлоқ полицияси қамабди, деб гап қилибди. Мен буни ғирт ёлғон деб айтаман. Мен Обер хонимни ўз қўзларим билан кўрдим, у кишининг ёши олтмишдан ошиб қолган. Менга қассоб билан жиқиллашиб қолганлигини бир бошдан оқизмай-томизмай айтиб берди. Жанжал қассобнинг гўшт тортаётгандан тарозидан урганлигидан келиб чиқибди: Кейин комиссарга бориб ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлашибди.

Фактлар шундай.

«Қалам» ходимининг бошқа тухматларига келганда, уларга жавоб бериб ўтиришни ўз шаънимга нолойиқ деб биламан. Бунинг устига бўҳтон тўқиб чиқарувчининг ўзи ниқоб тагига биқиниб олган.

Жорж Дюруа».

Вальтер ҳамда шу пайт унинг хонасига кириб келган Жак Риваль шунинг ўзи етарли деб топишди. Раддияни яқин сонларнинг бирида худди хроника бўлимининг тагида берадиган бўлишиди.

Дюруа уйга барвақт қайтди, у анча ташвишланиб қолган, кўнгли безовта эди. Унга анов нима деб жавоб қайтараркин? У ким ўзи? Нима сабабдан бунчалар унга ёпишиб қолди? Журналистларнинг бир жаҳли чиқса, чапа-

қай чиқишини ҳисобга оладиган бўлса, бу ишларнинг охири зил бўлиб тугамаса эди ҳали. Дюруа мижжа қоқмади.

Эртасига ўз мақоласини газетада ўқиб кўриб мақола жуда ҳақоратомуз ёзилгандек бўлиб туюлди унга. Қўллэзмадан бир хил ибораларни олиб ташлаб, уни салча юмшатса бўлар экан.

У куни билан нашъаси паст бўлиб юрди ва яна кечаси билан тўлғаниб чиқди. У «Қалам»дан жавоб топарман деган мақсадда уни тезроқ сотиб олиш учун тонг саҳарлаб ўрнидан турди.

Ҳаво яна айниб қолди: жуда ҳам совуқ эди. Йўлкаларнинг четларидаги ариқчалар музлаб қолган, худди лента каби ялтираб турар эди.

Киоскаларга ҳали газета келмаган экан. Шунда Дюруа ўзининг илк мақоласи — «Африка ўқчисининг хотиралари» босилиб чиққан кунни эслади. Қўли ва оёқлари совуқдан тарашадай қотиб қолди, бармоқларининг учи қаттиқ ачишиб бормоқда эди. У сал бўлса-да, исинай деб киоска атрофида чопқиллаб айлана бошлади, киоска дарчасидан манқал олдига чўккалаб ўтирган сотувчи хотиннинг фақат бурни, қизарив кетган ёноқлари ва тивит рўмоли кўриниб турар эди.

Ниҳоят, газета тарқатувчи келиб тешикдан бойлам-бойлам газеталарни узатди. Шундан сўнг сотувчи хотин Жоржга «Қалам»нинг саҳифаси очиқ сонини узатди.

Дюруа аввал шундай бир кўз юргутириб чиқиб ўз номини учратмади. У энди енгил нафас оламан, деганда, бирдан икки чизиқ орасига олинган мақолачани кўриб қолди:

«Француэ ҳаёти»нинг ходими ҳурматли Дюруа раддия ёзибди, лекин у рад қила туриб яна ёлғон гапирибди. Айтгандай, у ростданам Обер хоним борлигини ва полиция агенти уни маҳкамага олиб борганилигини тан олади. Фақат бунда у «полиция агенти» сўзларига яна бир сўз қўшиб ишлатса, яъни «ахлоқ полицияси агенти» деганда, ҳаммаси ўз ўрнига тушган бўлар эди.

Бироқ баъзи бир журналистларнинг виждони уларнинг қобилиятидан сира фарқ қиласлиги равишан.

Қўл қўйдим:
Луи Лангренон».

Дюруанинг яна юраги ўйнаб кетди. Ўзи ҳам нима қилаётганлигини яхши англамаган ҳолда уйга кийингани кетди. Шундай, уни ҳақорат қилдилар, бу шунақсанги ҳақоратки, унга бир дам бўлсин тоқат қилиб бўлмайди. Нимадан

бончанди бунинг бари? Ҳеч нарсадан. Аллақандай бир кампир қассоб билан адидади айтишиб қолган, шу холос.

У тезгина кийинди ва гарчи ҳали соат саккиз бўлмаган эса-да, Вальтернинг ҳузурига йўл олди.

Вальтер ўрнидан турган. «Қалам»ни ўқиб улгурган экан.

— Шундай қилиб,— деб тантанали суратда гап бошлади у Дюруани кўриб,— сиз чекиниб ўтирасангиж керак, албаттa?

Дюруа унга ҳеч нарса демади.

— Дарҳол Жак Ривални топинг,— девом этди ношир,— у ҳаммасини тўғрилайди.

Дюруа алланарса деб ғудраниб қўйди-да, Жак Ривални излаб кетди. У ҳали ухлаб ётган экан. Қўнгироқдан дик этиб ўрнидан турди.

— Иш расво! Унинг олдига боришга тўғри келади,— деди у мақолани ўқиб кўргач.— Иккинчи секундантликка ким бўлишни истардингиз?

— Билмасам.

— Буаренар бўлсамикан? Нима дейсиз?

— Буаренар бўлса, Буаренар-да.

— Қиличбозликка қалайсиз?

— Қилич ушлаб кўрмаганман.

— Эҳ, чатоқ! Пистолетни-чи?

— Бир оз отиб кўрганман.

— Жуда соз. Мен ишларингизни битиргунимча сиз машқ қилиб туриш. Андак сабр қилинг-чи.

У нариги хонага ўтиб, кўп ўтмай ювинган, соқоллари қиртишланган, яхшилаб кийинган ҳолда қайтиб чиқди.

— Юринг кетдик,— деди у.

Риваль кичкина бинонинг пастки қаватида турар экан. У Дюруани кўчага қараган ойналари бутунлай беркитиб ташланган подвалга олиб тушди — подвал ҳайҳотдай бўлиб, у қиличбозлик ва пистолетдан отиб машқ қилинадиган тирга айлантирилган экан.

Пастга тушганларидан кейин Риваль қатор бўлиб тизи-либ кетган газ чироқларини ёқди, чироқларнинг энг охирида қизил ва зангори рангларга бўяллан темирдан ишланган тулум турарди. У столга орқасидан ўқланадиган тўртта пистолет қўйди, кейин худди дуэль тушиладиган майдонга етиб келишгандай, хирқираб буйруқ бера бошлади:

— Тайёрмисиз? Отинг! Бир, икки, уч!

Дюруа болалик кезларига отасининг кўхна узун тўппон-часидан далада қушларни отиб юарди. Мана энди шу ҳам қўл келиб қолди: у фикрлаб ўтирасдан қўлинни қўтаратар, мўлжалга олар, тепкини босар ва кўпинча тулумнинг

қорнига текки әрди, шунда Жак Ривалдан мақтovлар эши-
тарди.

— Ихин Жуда ихин. Жуда ихин. Балосиз.

У кета түриб деди:

Ценингдага мана шундай машқни олиб туринг. Мана
ұқылар, уарни айб ўтирманғ. Сизнинг олдингизга бирга
онқатлаштани келаман ва сизга бўлган гапларни айтиб
бериаман.

Сўнг у кетди.

Яна бир неча бор отиб кўргач, Дюруа ўтириб ўйга
толди.

— Бориб турган аҳмоқлик буларнинг бари, вассалом.
Кимга керак бу? Наҳотки пасткаш одам дуэлга чиққандан
кейин пасткаш бўлмай қолса? Мана энди аллақандай бир
ифлосининг ҳақорати туфайли софдил бир одам кўкрагини
ўққа тутиб бериши керак. Нима учун?

У оғир ўйларга толди ва беихтиёр Норбер де Варен-
нинг инсон онгининг ожизлиги, гояларининг ҳеч нарсага
арзимаслиги, ҳаракатларимизнинг бари беҳуда ва пуч экан-
лиги, одамзод ахлоқининг нобоплиги тўғрисида сўзлаган
гаплари ёдига тушди.

— Жин урсин, у қанчалар ҳақ экан-а!— деб юборди у
овозини чиқариб.

Унинг томоги қуриди. Қаердандир сувнинг томчилага-
ни эшитилиб турарди, у ўгирилиб қараб, душга кўзи
тушди ва бориб тўғри трубанинг ўзидан сув ичди. Кейин
яна ўйга ботди. Подвал баайни қабрнинг ўзи — қоп-қорон-
ги эди. Кўчадан ўтиб бораётган экипажларнинг гумбурла-
ган садоси худди олисдан келаётган момақалдироқ каби
эшитиларди. Соат неча бўлди экан? Қамоқда вақтни назо-
ратчининг келиб кетадиган вақтларидангина билиш мумкин.
Бу ерда ҳам айни шундай бўлиб туюларкан. Унинг назаридা
бир аср ўтганга ўхшарди.

Мана, оёқларнинг дупур-дупури ҳам қулоққа чалиниб
қолди ва Буаренар билан биргаликда Жак Риваль кириб
келди.

— Ҳаммаси ҳал бўлди!— узоқдан туриб қичқир-
ди у.

Дюруа узр сўраб, хат ёзаман экан-да, деб ўйлади дастав-
вал. Юраги гумуриб кетди.

— Ҳа-а!.. Ташаккурлар,— минғирлади у.

— Бу Лангремон деганимиз анча довюрак одамлардан
екан,— деб гапида давом этди Жак Риваль,— у бизнинг
барча шартларимизга рози бўлди. Оралиқ масофа йигир-
ма беш қадам, команда билан тўппонча кўтарилади ва

отилади. Шундай қилинса, қўл қалтирамайди. Мана ўзингиз кўрарсиә, Буаренар, мен ҳақлигимни.

Шундан кейин у қўлига тўппонча олиб, уни пастдан юқорига қўтариб отиб кўрсата бошлади. Шундай қилинса, мўлжалга уриш қулайроқ экан.

— Энди юрингизлар, тамадди қилиб олайлик, соат бир бўлиб қолибди,— деди у салдан кейин.

Улар яқинроқ ресторонлардан бирида овқатланиб олдилар. Дюруа овқат пайтида миқ этиб оғиз очгани йўқ. У қўрқяпти экан, деб ўйламасликлари учунгина овқатдан чўқилаб ўтироди. Буаренар билан редакцияга келгач, у беихтиёр хаёли ғоятда фаромуш ҳолда ишга ўтироди. Ҳамма унинг ўзини тутишига қойил қолди.

Чошгоҳда Жак Риваль Дюруанинг қўлинини сиқиб қўйгани кирди ва улар эртага эрталаб тўрт кишилиқ усти очладиган ландода соат еттида учрашажаклари ва биргаликда дуэль ўтадиган Везине ўрмонига боражаклари ҳақида келишиб олдилар.

Буларнинг бари ёз куни ёқкан қордай бирдан унинг ихтиёридан ташқари рўй берди, ҳеч ким ундан сен ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўраб ўтиргани ҳам йўқ, ҳеч кимса розимисан, йўқми, деб қизиқиб ҳам кўрмади. Ҳаммаси шу қадар тез, кўз очиб-юмгунча рўй бердики, у ҳатто ҳамон ўзига келолмайди, эс-ҳушини йифишириб, нима бўлганлигини мундоқ бир тагига етолмайди.

Дюруа худди садоқатли дўст каби куни бўйи унинг ёнидан жилмаган Буаренар билан кечки овқатни бирга қилди-да, соат тўққизларда уйга қайтди.

Бир ўзи қолгач, бир неча вақт уйнинг у бурчагидан-бу бурчагига катта-катта қадамлар ташлаб бориб кела бошлади. У шу қадар қаттиқ ҳаяжонга тушган эдики, калласи ғувиллаб, хаёлига ҳеч нарса келмасди. Ҳаёлини фақат бир нарса пармалаб туради: «Эртага дуэль», лекин бу унинг юрагида аллақандай англанмаган ташвишдан бошқа ҳеч нарса туғдирмас, ташвиши эса борган сари ортиб хавотирга айланга бормоқда эди. Нафси ламрга, у ахир аскарликда бўлганку, бир маҳаллар арабларни отиб юрган эди-ку. Илло, арабларни отганда, унинг ўзи бехавотир эди, ахир бу қобон овига чиққандай бир омади гап эди-да.

Нима бўлганда ҳам у ўзини ерга урмади. Шундай қилиш керак эди. У одамларни қойил қилди. У энди тилга тушади, уни кўкларга қўтариадилар, табрик ва тасанно айтадилар унга. Бироқ шуларни ўйларкан, қаттиқ изтиробга тушган чоғларда бўладиган каби бирдан бақириб юборди:

— Ҳайвон экан у!

Кейин ўтириб хаёлга толди. Столда рақибининг визит қоғози ётар, Риваль буни, адресини билиб қўйинг, деб берганди. У буни йигирма мартадан ортиқ ўқиган бўлса-да, яна бир марта қайта ўқиди: «Луи Лангренон, Монмартр кўчаси, 176». Вассалом.

У тизилиб турган ҳарфларга тикиларкан, улар кўзларига гоятда сирли, хатарли, маъниоларга тўлиб ётган каби туюларди. «Луи Лангренон» — буниси ким бўлди? Ёши нечада? Бўйи басти қандай? Чесхраси нечук? Ахир бу қандай бедодликки, қандайдир бир бегона одам тўсатдан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, сизнинг тинчгина кечётган ҳаётингизни бузади, ғулу солади, яна нимадан денг, аллақандай кампир қассоб билан жанжаллашиб қолганидан?

— Вой ҳайвон-е! — деди у яна овозини чиқариб.

У қимир этмасдан визит қоғозига еб юборгудай бўлиб тикилиб ўтиради. Мана шу бир парча қоғозга қарши унинг вужудида ғазаб, ёвуз бир ғазаб бош кўтармоқда, бу ғазабга яна аллақандай ижтиноб ҳам аралашиб кетган эди. Қандай бемазагарчилик! У тирноқ қайчисини олди-да, худди бирорга зарба берётган, ханжар ураётган каби уни қоғоздаги номга санчди.

Шундоқ, у жанг қилади, жанг қилганда ҳам тўппонча билан қилади! Нега у қилични танламади? Эт-бети тилинса тилинарди, ҳозир энди нима бўлади, ким билади?

— Эй, бошингни баланд кўтар, қани! — деди у ўзига-ўзи.

У ўзининг овозидан чўчиб кетди ва атрофга олазарак бўлиб қаради. Жуда асабийлашиб кетибман-е! У бир стакан сув ичди. Сўнг ечина бошлади.

Кейин ётди, чироқни ўчириди ва кўзларини юмди.

Хонанинг ичи салқин бўлса ҳам устига адёл ёпгач, жуда қизиб кетди. Кўзларига уйқу келмади. Ҳадеб у ёнидан-бу ёнига ағдарилаверди: чалқанча ётиб беш минут ўтар-ўтмас ўнг ёнига ағдарилиб олар, кейин яна чап томонига қараб ётарди.

Бунинг устига томоги ҳадеса қақраб кетмоқдайди. У ўрнидан туриб сув ичди, шунда унинг дилини хавотирилик чулғаб олди: «Нима бало, қўрқаётган бўлмай тағин?»

Нима учун уйда бир нарса сал шитирлаб кетса юраги қинидан отилиб чиқадигандай бўлиб уради? Девор соатининг мурвати жом чалишдан олдин салгина тиқирлаб кетса, дағ-дағ қалтирайди, ҳаво етишмайди, худди бўғилиб кетаётгандай оғзини каппа-каппа очиб ҳаво ютади.

У худди психологларга ўхшаб ўзининг хатти-ҳаракат-

Ларинни бирма-бир таҳлил қила бошлади: «Кўрқяпманми, йўқми?»

Йўқ, қўрқаётгани йўқ, энди бу ишни охирига етказиб қўймоқ керак; у жанг қилади, юраксизлик билан орқага чекинмайди. Лекин у шу қадар ҳаяжонланмоқда эдики, беихтиёр ўзига-ўзи шундай савол берди: «ўз иродангдан ташқари қўрқишинг мумкинми?» Шунда унинг бутун вужудини бирдан иштибоҳ, ташвиш, изтироб ва ваҳима қоплаб олди. Агар унинг ихтиёрига бўйсунмайдиган, шахсий иродасидан қудратлироқ бошқача енгиб бўлмас бир куч уни ўз ҳукмига олса, унда нима бўлади? Ҳа, унда нима бўлади?

Албатта, у барьерга чиқади, у шуни истаган экан, чиқади. Ҳўп, агар дағ-дағ титрай бошласа-чи? Ҳушини йўқотиб қўйса-чи? Ахир унинг фароғати, обрўйи, келажаги — ҳамма-ҳаммаси ўзини дуэлда қандай тутишига боғлиқ-ку.

У нимагалигини ўзи ҳам тушунмаган ҳолда ўрнидан туриб ойнага қарагиси келди. У шамни ёқди. Кўзгуда акси-ни кўриб баёур таниди ўзини — гўё бу чеҳрани биринчи марта кўриб тургандай эди. Кўзлари катта-катта очилган, рангида қон қолмаган, бўздай оқариб кетганди.

Бирдан хаёлига бир фикр ўқдай отилиб кирди: «Балким эртага мен ҳаёт бўлмасман». Шундан кейин унинг юраги қафасга тушган қушдай яна патирлай бошлади.

У каравот олдига келди, шунда тўсиндан ҳозиргина устидан итқитиб юборган адёл тагида ётган ўз ҳолати кўз ўнгидагавдаланди. Мана, у чалқанча ётибди. Унинг юзлари ўлиқникидай ингичка тортиб кетган, қўллари қотиб қолган, рангизигина бўзариб ётибди.

У каравотдан чўчиб нари кетди, кўзларимга кўринмай турсин деб, деразани очди-да, бошини ташқарига осилтирди.

Шу заҳоти башарасига муздек ҳаво урилди, совқотди, нафаси сиқилди ва дарҳол деразадан ўзини нари олди.

У каминга ўт ёқиши фикрига келди. Оҳиста орқасига қарамасдан олов ёқа бошлади. Нимага беҳос тегиб кетса, шу заҳоти қўлларига асабий қалтироқ тушарди. Калласи пўла бўлиб қолган, бошида пароканда, оғир фикрлар гужон ўйнар, улар тутқич бермай қочар, ҳуши худди маст одамдай ўзида эмасди.

У тинмай ўзига-ўзи шу саволни берарди:

— Нима қилишим керак? Ҳолим нима кечади?

У яна хона бўйлаб кеза бошлади, хаёлида беихтиёр шу сўзларни такрорлагани такрорлаган эди:

— Мен ўзимни қўлга олишим керак, нима бўлганда ҳам ўзимни қўлга олишим керак.

Бир қанча муддат ўтгандан сўнг у тўсиндан: «Чолкамнирларга хат ёзишим керак», деб ўйлади.

У ўтириб бир варақ оқ қоғоз олди-да, ёза бошлади: «Меҳрибон дада ва ойи...»

Лекин фожиона ҳолатларда хатни бундай бошлаш ярамайди деган фикрға келди у. Қоғозни йиртиб ташлаб, бошиқатдан бошлади: «Меҳрибон падарим ва волидаи мұхтарамам, өртага тонг қоронгусида мен дуэлга чиқяпман, шундай бўлиб қолиши мумкинки...»

Хатни охиригача ёзишга журъати етмай ўрнидан туриб кетди.

Дуэль уни қаттиқ ўртаб бормоқда эди. Эртага у нишонга туради. Бу муқаррар. Лекин унга нима бўлди ўзи? Унинг қарори қатъий. У жанг қилмоқчи, шу истак ва қароридан чекинмайди. Шундай бўлса ҳам, назаридан ўзини қанча мажбур қиласин, дуэль бўладиган жойга етиб боришга ҳоли қудрати етмай қоладигандай эди.

Баъзан тишлари бир-бирига тегиб шақиллаб кетмоқда — тишларининг такиллаши қуруқ ва секин эшитиларди.

«Рақибим аввал ҳам дуэлга тушиб юрганмикин? — ўйларди Дюруа.— Отишни машқ қилиб юрганмикин? Зўр мерган бўлса-чи? Унинг мерган одамлигини биладиганлар бормикин?»— Дюруа у ҳақда ҳеч нарса билмайди, эшиитмаган. Бироқ у одам сира ўйланиб турмасдан тўппончада отишаман деб рози бўлган экан, демак, бу хатарли қуролнинг машқини олган.

Шунда унинг қалбини ифода қилиб бўлмас бир ноумидлик чулғади. Энди үнинг бутун жисми дағ-дағ қалтираб варажага тушди. У бақириб юбормаслик учун тишларини маҳкам босди, худди телба мисоли ерга ётиб думалашта, нимаики қўлига тушса, шуни далва-далва қилиб йиртиш ва ғажиб ташлашга тайёр эди. Шунда у камин устида турган қадаҳга кўзи тушиб қолиб, жавонда ҳали очилмаган катта шишада арақ борлигини эслади. Дюруа ҳарбий хизматда ҳар куни эрталаб бош оғриғи қилишга ўрганганди.

У шишани олиб, ютоқлик билан унинг оғзидан қултиллатиб ича бошлади. Нафаси қайтиб кетгандан кейингина уни жойига қўйди. У арақнинг хийлагина қисмини ичib қўйганди.

Шу заҳоти ичига олов юргандай бўлди, томирларига аланга ўтди, қизиши ва ўзини анча тетик сеза бошлади.

«Йўлини топдим»,— деб ўйлади у.

Унинг вужуди алангай оташ бўлиб ёнди ва яна деразани очиб қўйди.

Совуқ ва сокиқ тонг отмоқда. Субҳи содиқ оқараётган

томонда гүё юлдузлар ўлиб бораётгандай эди, темир йўлнинг чуқур ўйигида эса кўк, қизил, оқ сигнал чироқлари хира тортиб бормоқдайди.

Деподан илк паровозлар чиқди, улар ҳуштак чала-чала илк поездлар томон йўл олди. У зоқларда эса худди қишлоқ хўроздлари каби бошқа паровозлар тинимсиз қичқиришар ва қоронги тонг сукунатини бузишарди.

«Эҳтимол, буларни энди ҳеч қачон кўрмасман», деган фикр ўтди унинг бошидан. Лекин шу заҳоти бу фикрни нари қувди, бир ками ўз ҳолимга ачиниб йиглаб ўтиришим қолувди, деб ўйлади у: «Бас! Энди то дуэль бошлангунча ҳеч нарсани ўйламаслик керак, бўлмаса ўзингни йўқотиб қўясан».

У устига энгил-бошини ила бошлади. Соқолини олаётгандага юраги лоп этиб орқасига тортиб кетди: хаёлида гўё ойнага охирги маротаба қараб тургандай бўлди.

Ҳарқалай, арақдан яна бир оз ичди-да, кийиниб, тараниб олди.

Сўнгги соатлар унинг назаридаги жуда оғир кечди. У ўзини тутиб олиш учун хона ичида у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Эшик тақиллаган эди, титраб-қақшаб кетди ва базўр оёқда туриб қолди. Секундантлар келишди. Вассалом!

Улар устларига пўстин кийиб олганнилар.

Жак Риваль Дюруанинг қўлини сиқди.

— Сибирнинг совуғи бўляпти. Хўш, кайфиятлар нечук энди?

— Зўр.

— Кўрқмаяпмизми?

— Йўғ-ей.

— Оҳ-ҳо, демак, ҳаммаси жойида экан. Овқатланиб олдингиэмси?

— Ҳа, мен тайёрман.

Буаренар бунақа кун тез-тез бўлавермаслигини сезиб чет мамлакатдан олган зарғaldoқ тусли орденини тақиб олибди,— Дюруа унинг орден таққанини биринчи марта кўриб туриши эди.

Улар пастга тушишди. Файтонда яна бир жаноб уларни кутиб ўтирган экан.

— Доктор ле Брюман,— деб таништириди уни Риваль.

— Ташаккур,— деб ғўлдиради Дюруа саломлашаркан.

У олдинга ўтиб ўтиromoқчи бўлган эди, тагида қаттиқ бир нарсани ҳис қилиб, ўрнидан дик этиб турди. Бу тўп-пончалар солиб қўйилган қутича экан.

— Бу срга эмас! Дүэлчи билан врач орқага ўтиришини! Бир неча марта тақрорлади Риваль.

Дюруя ниҳоят нима демоқчи бўлаётганларини англаб етди ва ўзини докторнинг ёнига ташлади.

Кейин секундантлар ўтиришди ва отлар ўринидан қўзғалли. Файтончи қаерга бориш кераклигини ўзи биларкан.

Тўппончалар солинган қути бора-боргунча ҳаммага халақит бериб борди, айниқса, Дюруанинг уни кўргани кўзи йўқ эди. Орқага ташлаб қўймоқчи бўлишганди, елкаларига урилавериб безор қилди: Риваль билан Буаренарининг ўртасига қўйишганди — ҳадеса пастга тушиб кетаверди. Ниҳоят, уни ўриндиқнинг тагига тиқиб қутулдилар.

Доктор латифалар сўйлаб берар, лекин Сарибир гапга қовушмасди. Фақат Ривалгина онда-сонда орага танқистириб қўярди. Дюруя ўзини ҳеч нарсани писанд қираматтандай кўрсатгиси келар, лекин фикрларимдан чалкашиб кетиб, гапимни йўқотиб, ўзимни билдириб қўяман, деб чўчирди. Бунинг устига уни даҳшатли бир ўй қаттиқ қийнамоқда эди: бирдан дир-дир қалтирай бошласа-я?

Экипаж кўп ўтмай шаҳардан ташқарига чиқди. Соат тўққизлар чамаси эди. Мана шу қиши тенгига бутун табиат ял-ял жимиirlаб, жилваланар, гўё биллур шиша каби эди. Даражатларни қирор босган, новдалардан сумалаклар осилиб ётарди: қадам ташласанг қор гарчилларди; ҳаво шу қадар қуруқ эдики, салгина овоз чиқарсанг, акс садоси узоқлардан эшитиларди; зангори осмон баайнин кўзгу каби ярқироқ эди, унинг бағрида кўзларни қамаштириб совуқ офтоб осилиб турар, тўнгиб ётган оламга меҳрисиз нур сочарди.

— Тўппончаларни Гастин-Ренетдан сотиб олдим,— деди Дюруага қаратса Жак Риваль.— Унинг ўзиёқ ўқлаб берди. Қути муҳрланган. Айтгандай, қуръа ташлашга тўғри келади, кимнинг тўппончаларидан отиш масаласида: унивиданми ё сизнивиданми?

— Ташаккур,— деб фаромуш жавоб берди Дюруа.

Дюруа салча бўлсин янглишга йўл қўймаслиги учун Риваль унга ҳаммасини батафсил тушунтириб берди. У ҳар бир кўрсатмасини бир неча мартараб қайтарарди:

— «Тайёрмисиз?» деб сўраганларида баланд овоз билан: «Ҳа!» деб жавоб беринг. «Отинг!» деб айтишганди, қўлингизни тез кўтариб, тепкини «Уч» деб қичқирмасларидан босинг.

«Отинг!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман,— деб ўзича пичирлаб борарди Дюруа.— «Отинг!» деб айтиш-

ганди, мен қўлимни кўтараман. «Оting!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман».

Ривалнинг маслаҳатларини, йўл-йўриқларини эсдан чи-кариб қўймаслик учун уларни худди мактаб боласидек тақрорлаб борар: «Оting!» деб айтишганда, қўлимни кўтараман», деявериб, бу сўзлар алоҳа кўнглига уриб кетди.

Ўрмонга киргач, файтон чап томондаги хиёбонга бурилди, кейин яна ўнгга бурилди. Риваль эшикни шитоб билан очиб файтончига:

— Бу ёқقا, мана бу йўлдан,— деб қичқирди.

Улар дараҳтзор оралаб из тушган йўлдан кетишли. Дараҳтларда қурушқоқ япроқлар осилиб ётар, уларнинг чеккалари муз босиб, йилтиллаб кўрнаради.

Дюруа ҳамон ўзича пичирлаб борарди:

— «Оting!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман.

Бирдан унинг хаёлидан, агар файтон ағанаб тушганда ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўларди, деган фикр кечди, қанийди энди файтондан қулаб тушсангу оёғингни синдиранг, қандоқ соз бўлар эди-я!..

Шунда у ўрмон орасида очиқ сайҳон чеккасида турган экипажни, ундан нарироқда эса совуқ сакратаетган тўрт кишини кўрди. Дами ичига тушиб кетди, оғзини очиб каппа-каппа нафас олди.

Файтондан аввал секундантлар, кейин врач билан Дюруа тушиши. Риваль тўппончалар солинган қутини олди-да, Буаренар билан бирга икки нотаниш одамга томон юриши. Дюруа уларнинг бир-бирларига тавозе билан таъзим қилишиб, кейин худди йўқотиб қўйган нарсаларини қидирган каби дам дараҳтларга, дам оёқларининг тагига қарашиб сайҳонликнинг ўртасига юрганларини кўриб турди. Кейин улар масофани қадамлаб ўлчаб чиқдилар-да, иккита чўпни музлаб қолган ёрга куч билан қадаб қўйдилар. Кейин яна ҳаммалари бир жойга йигилишиб, худди чиллак ўйнаётгандай бир хил ҳаракатлар қила бошладилар.

— Ўзингизни яхши ҳис қиляпсизми?— деб сўради Ле Брюман.— Нима керак бўлса айтинг.

— Ташаккур, ҳаммаси жойида.

Дюруанинг назарида худди ақлдан озиб қолаётгандай, худди туш кўраётгандай, ҳамма нарса гўё хаёлида бўлаётгандай, фавқулодда ғайритабий бир нарса уни ҳар томондан қуршаб келаётгандай каби эди.

Нима, қўрқяптими? Ҳа, шундайга ўхшайди! Буни унинг ўзи ҳам яхши билмайди. Борлиқ атроф унинг назарида бирдан ўзгариб қолди.

Жак Риваль қайтиб келди-да, чеҳрасида мамнунлик акс этгани ҳолда унинг қулогига шиншиди:

Ҳаммаси тайёр. Бизга тўппончаларнинг яхиси тушиди.

Дюруага бунинг сариқ чақачалик аҳамияти йўқ, эди.

Унинг пальтосини ечиб олдилар. У индамай тураверди. Кейин у ўзини ўқдан сақлаш учун чўнтағига бирон нарса солмадимикин деган хаёлда сюртугининг чўнтақларини пайнаслаб қарашди.

— «Отинг!» деб буйруқ берилганда, мен қўлимни кўтараман,— деб такрорларди Дюруа тинмай, худди дуо ёдлагандай.

Кейин уни ерга суқиб қўйилган таёқлардан бирининг олдига олиб келишиди ва қўлига тўппонча тутқазишиди. Шунда у қаршисида ойнак тақсан тепакал гўлабир одам турганлигини кўрди. Бу унинг душмани эди.

У кўзларига яққол кўриниб турар, лекин хаёлида «Отинглар!» деб айтишгандан сўнг қўлимни кўтариб тепкини босаман», деган гапдан бошқа ҳеч нарса йўқ, эди. Бирдан ўрмон сукунатини худди олисдан келаётгандай бўлиб эшитилган овоз бузди:

— Тайёрмисизлар?

— Ҳа!— деб қичқирди Жорж.

— Отинглар!— деб қичқирди яна ўша овоз.

Энди Дюруанинг кўзларига ҳеч нарса кўринмас, у ҳеч нарсани ажратолмас, фарқига бормасди, у фақат қўлларини кўтараётгани ва жони борича тепкини босаётганини ҳис қилди.

Лекин у ҳеч нарсани эшиитмади.

Бироқ шу заҳоти ўз тўппончасининг оғзида тутун пайдо бўлганлигини кўрди. Унинг қаршисида турган одам қимир этгани йўқ, ўзининг ҳолатини ўзгартирмай тек турди, кейин унинг боши олдида ҳам оқ тутун кўринди.

Икковлари ҳам отишиди. Ҳаммаси тугади.

Секундантлар ва врач уни текшириб кўришиди, кийимларини ечиб қарашди, ташвишли овозда:

— Яраланмадингизми?— деб сўрашиди.

— Йўқ, шекилли,— деб жавоб берди у тусмоллаб. Лангремон ҳам соппа-соғ экан.

— Бу лаънати тўппончаларнинг одати шунаقا ўзи,— деб тўнгиллади Риваль,— ё тегмайди, ё шартта қулатади. Гирт расво!

Дюруа қимир этмасди. Шодлик ва ҳайратни ~~ни~~ зўридан тили танглайига ёпишиб қолгандай эди. «Дуэль тамом бўлди!» У ҳамон тўппончани силкитиб тургани учун қўлидан

тортиб олдилар. Назарида, энди қўйиб берса, бутун дунё билан отишиб кўрадигандай эди. Дуэль тамом бўлди. Қандай бахт! У шунчалар ботир бўлиб кетдики, ҳозир ким бўлмасин, шуни дуэлга чақиришга тайёр эди.

Секундантлар бир неча сония гаплашиб турдилар-да, бугуноқ протокол тузиш учун йигилишадиган бўлиб ҳаммалари экипажга ўтирдилар ва кучер мийигида кулганча қамчинни ҳавода ўйнатди.

— Мен ҳеч нарсани сеzmай ҳам қолдим. Сирам. Айтгандай, буни ўзингиз ҳам кўрган бўлсангиз керак?

— Ҳа, иродангиз кучли экан,— деди Риваль.

Дюруа шу куниёқ протоколни олди,— уни хроникада бериши керак эди. У «жаноб Луи Лангримон билан икки маротаба отиши», деган гапдан бир оз ғалати бўлиб кетди ва қисиниб-қимтиниб Ривалдан сўради:

— Биз биттадан ўқ узишдик шекилли?

Риваль мийигида кулди.

— Ҳа, биттадан... икковинглар — биттадан... ҳаммаси бўлиб иккита бўлади.

Ривалнинг гапидан кейин Дюруанинг кўнгли ўрнига тушди ва бу ҳақда ижикилашиб ўтирмади.

Кария Вальтер уни қучоқлаб қарши олди.

— О, шоввоз, оббо шоввоз-ей, яшанг, «Француз ҳаёти»-ни уялтиромадингиз, тасанно!

Оқшом Жорж энг мўътабар газета редакцияларида ва энг довруғи кетган ресторонларда бўлди. У ўз рақиби билан икки марта учрашиб қолди, афтидан, у ҳам ўзини кўрсатмоқда эди.

Улар саломлашганлари йўқ. Агар икковларидан бирлари ярадор бўлган тақдирдагина улар бир-бирлари билан қўл бериб кўришган бўлар эдилар. Шундай бўлса ҳам, ҳар икковлари ўқ қулоқларининг тагидан ҳуштак чалиб ўтганини гапирап эдилар.

Эртасига соат ўн бирларда Дюруа «қўк хат» олди.

«Е раббим, мени бунчалар қўрқитмасан! Тезроқ Константинополга кел, жонгинам, сени ўпиб қўйишини истайман. Лочиним!

Сендан жонини ҳам аямайдиган Кло».

Дюруа учрашувга келганда, Кло ўзини унинг қучоқлари-га отди ва юз-қўзларидан ўпа бошлиди.

— Жонгинам, бугунги газеталар бирам юрагимни ёрдики! Қани энди, айтиб бер! Бошидан бошлаб. Мен ҳаммасини билгим келади.

У бошдан-оёқ оқизмай-томизмай айтиб беришга мажбур бўлди.

— Дуэлдан олдин кечаси билан қандай қийналиб кетганингни тасаввур қиласпман! — хитоб қилди Кло.

— Ундаймас. Тўйиб ухлаб олдим.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда кўз юммай чиқсан бўлардим. Дуэлнинг ўзи қандай ўтди?

У шу заҳотиёқ фоже бир манзарани чизиб берди:

— Биз йигирма қадам нарида рўпарама-рўпара турдик. Мана шу хонадан тўрт марта каттароқ бўлади йигирма метримиз. Жак, тайёрмисизлар, деб сўради ва «Отинглар!» деб буйруқ берди. Шу заҳотиёқ мен қўлимни кўтариб олдинга қараб чўздим-да, калласини мўлжалга ола бошладим. Шу менинг хатоми бўлди. Менга тепкиси қаттиқ пистолет тушибди, мен эса, тепкиси енгил босиладиганларидан отиб юрардим, шундай қилиб, тепкни босгунимча мўлжал бошқа ёққа қараб кетибди. Лекин ҳарқалай унга сал-пал теккиздим. У ҳам жуда мерган экан, қисталоқ. Ўқи чаккамни ялаб ўтди-я. Мен шамолини сөздим.

Дюруанинг тиззаларида ўтирас экан, де Марель хоним уни қучоқларига босарди,— у худди ошиғининг бошига тушган кулфатларни бирга баҳам кўргиси келарди.

— Оҳ, шўрлигим, шўрлигим,— деб пиҷирларди у.

Дюруа ҳикоясини тугатгач, де Марель хоним хитоб қилди:

— Биласанми, бошқа сенсиз туролмайман! Сени кўрмасам яшолмайман, лекин эрим Парижда экан, бунинг иложи йўқ. Эрталаб бирон соатга, ҳали сен ўрнингдан турмасдан, олдинга келиб кетсам ҳам бўлади-ю, лекин мен ўша расво уйга сира ҳам бормайман энди. Нима қилсак экан?

Дюруанинг хаёлига яхши бир фикр келди.

— Бу хонага қанча тўлайсан? — сўради у.

— Ойига юз франк.

— Менга қара. Ўзим бу хоналарга кўчиб келаман ва пулини ҳам ўзим тўлайман. Энди эски уй менга тўғри келмайди.

— Йўқ. Бўлмайди,— деди бир неча муддат ўйланиб қолган хоним.

Дюруа ҳайрон бўлди.

— Нега?

— Шунинг учунки...

— Тушунтириброқ айтсанг-чи. Бу ер менга жуда ёқади. Тамом. Шу ерда қоламан.

Дюруа кулиб юборди:

— Квартира ҳам менинг номимга олинган.

Хоним гапида қаттиқ туриб олди:

— Йўқ, йўқ, истамайман...

— Нимага ахир?

Дэл унга жавобан эркаланиб шивирлади:

Чунки сен бу ерга хотинларни олиб келасан, мен буни хоҳламайман.

Дюруанинг жаҳли чиқди:

— Ўлсам ҳам ундаи қилмайман! Чин сўзим.

— Иўқ, қиласан.

— Қасам ичаман...

— Ростим?

— Рост. Чин сўзим. Бу иккимизнинг уйимиз — бошқа-нинг кераги йўқ.

Хоним уни қаттиқ қучоқлаб олди.

— Майли унда, Азизим. Лекин билиб қўй: агар мени бир марта, фақат бир марта алдар экансан, ўртамиизда ҳамма нарса тамом бўлади. Буткул.

Дюруа уни яна ишонтириди, қасам ичди ва ниҳоят, у бугуннинг ўзидаёқ кўчиб келадиган, хоним эса йўл-йўлакай унга кўриниш бериб ўтадиган бўлди.

— Нима бўлмасин эртага бизникига кел,— деб тайнлади хотин.— Сени кўрса эримнинг боши осмонга етади. Дюруа ийиб кетди.

— Шундай дегин! Гапинг ростми?..

— Уни мафтун қилиб қўйибсан. Айтгандай, менга қара, сен қишлоқда катта бўлганман девдинг шекилли, ростми?

— Рост, нима қилди?

— Демак, сен деҳқончиликдан бир оз бўлса ҳам хабаринг бор, а?

— Ха.

— Ундаи бўлса, у билан боғдорчилик, экин-тикин ҳақида гаплашсанг тузук, у бундай гапларни жонидан ҳам яхши кўради.

— Хўп. Шундай қиламиз.

Дуэль хонимнинг қалбини унга нисбатан оташин бир муҳаббат билан тўлдириб юборган, кетиш олдида ҳам ундан кўнглини узолмай ўпгани-ўпган эди.

Дюруа редакцияга бораркан уни ўйлаб борди:

«Жуда антиқа хотин-да! Ҳудди қушчадай пир-пир учгани учган! Калласига нима келганини, нима дидига мос тушганини ҳеч қачон билолмайсан! Яна буларнинг эр-хотин топишганини қара! Тақдир ҳазил-мазах қилгандай қари одам билан бир қайнови ичиди бу хотинни дуч қилгани, ёпирай! Темир йўллар ревизори бу шўх, олов хотинга уйланмаса нимайди? Ким билсин! Балки, севгидир.

Нима бўлганда ҳам,— деб хулоса қилди у,— гоятда дилбар маъшуқа. Фирт аҳмоқ одамгина уни қўлдан чиқарishi мумкин».

VIII

Дуэль Дюруани «Француз ҳаёти»нинг эътиборли қалам-кашлари қаторига олиб чиқди. Бироқ ҳадеб янгидан-янги мавзулар топишга ниҳоятда қийналганлиги боисидан у энди ахлоқнинг бузилиб бораётгани, одамларнинг майдалашиб кетаётганлиги, ватанпарварлик ҳислари сўниб бораётганлиги, француэларда ифтихор туйғуси анемияга учраганлиги (у «Француэларда ифтихор туйғусининг анемияси» деган иборани ўзи ўйлаб топди ва бу ўзига жуда хуш ёқиб кетди) хусусида дабдабали гаплар билан мақолалар ёзишга киришди ва буни анча дўндириб адо эта бошлиди.

Кўпда ҳар нарсага ишонавермайдиган, парижликларга хос ўткир, теран зеҳнли, тили аччиқ де Марель хоним унинг тумтароқ гаплари устидан кулиб, уларни ўткир бир луқма билан йўққа чиқарган чоқларида Дюруа унга кулиб туриб дерди:

— Майли. Менга улар келажакда керак бўлади.

У энди Константинополь қўчасидаги уйда турмоқда эди: бу ерга ўзининг чамадони, чўткаси, устараси ва совуни-ни олиб келди — унинг кўчиши шундан иборат бўлди. Ҳар икки-уч кун оралаб у ҳали тўшакдан турмасдан де Марель хоним келар, дилдираган кўйи апил-тапил ечинар ва шу заҳоти ўзини унинг қўйнига уради, кўрпа тагига кириб ҳам анчагача қалтирагани босилмасди.

Пайшанба кунлари Дюруа уникида овқатланар, эрининг кўнглини олиш учун у билан деҳқончиликка оид гаплардан суҳбатлашиб ўтиради. Унинг ўзи ҳам қишлоқни севганидан, баъзан шу қадар суҳбатга берилиб кетар эдиларки, диванда мудроқ босиб ўтирган ўз хонимларини унугиб қўярдилар.

Лорина ҳам баъзан отасининг, баъзан Азизимнинг тиз-засида ухлаб қоларди.

Журналист кетгач, жаноб де Марель ўзининг одатдаги насиҳатмуз гапларини бошлар, оддий гапларни ҳам худди бир нарсани уқтираётгандай қилиб сўзларди:

— Жуда одобли йигит. Мияси бутун.

Февраль охирамоқда эди, эрталаблари гуллар солинган аравачалар ёнидан ўтганда бинафшалар ҳиди анқиб кетарди.

Дюруа ўз бахтининг фароғатини сурмоқдайди.

Кунлардан бир кун ўйга қайтиб, эшикнинг тагида хат ётганлигини кўрди. Ҳатнинг муҳрида «Кани» деб ёзилганди. У конвертни очиб қўйидагиларни ўқиди:

«Кани, «Гўзал» саройи

Азиз дўстим, эсингиздами, бошингизга нима тушса,

менга суннини, деб айтган эдингиз? Мана энди сиздан бир ўзинчим бор: тезроқ етиб келинг, мени ҳаёт билан видолашаётган Шарль билан ёлғиз ташлаб қўйманг. Гарчи, у ҳали оёқдан қолмаган бўлса ҳам, лекин доктор менга у бир ҳафтага ҳам бормаса керак, деб айтди.

Бу даҳшатга туну кун бир ўзим қараб туришга менда на куч ва на юрак бор. Мен тобора яқинлашиб келаётган сўнгги дамларни ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади. Эримнинг қариндош-уруглари йўқ. Менинг эса сиздан ўзга суюнчиғим йўқ. Сиз унинг дўстисиз. Редакция эшиклирини сизга у очиб берганди. Тезроқ келинг, ёлвораман. Сизни чақирмасам, кимни чақираман.

Вафодор дўстингиз
Мадлена Форестье.

Қандайдир ғалати бир туйғу Диюра юрагидан сарин шабада каби эсиб ўтди: у ўзини елкасидан тоғ ағдарилгандай ҳис қилди, кўз ўнгига ажиб бир кенгликлар очилаётганигини түйди.

— Албатта бораман,— деб шивирлади у.— Шўрлик Шарль! Ана сизга инсоннинг умри!

У Форестье хонимнинг хатини хўжайнинг кўрсатди, у тўнғир-тўнғир қилди-ю, лекин алоҳа рози бўлди.

— Фақат тезроқ қайтинг, бизга сув билан ҳаводек зарурсиз,— қайта-қайта уқтириди Вальтер.

Диюра эртасига эр-хотин де Марелларга телеграмма жўнатди-да, соат еттида Канинга борадиган тезюарар поездга ўтириди.

Канинга у деярли бир суткадан сўнг соат кундузи тўртларда етиб келди.

Хизматчи уни тоғ ён бағрида, оппоқ уйлар қад кўтарган қарағайзор ўрмон ичидаги «Гўзал» саройига кузатиб қўйди, ўрмон бу ерда Каниндан то Жуан кўрфазигача чўзилиб кетар экан.

Форестье лар итальянча қилиб қурилган пастаккина мўъжаз бир уйда туришган экан. Уйча дарахтзорлар оралаб буралиб кетган ва ҳар бир бурилишда одамнинг кўзига ажойиб манзаралар туҳфа қиладиган йўлнинг нақ ёқасида жойлашганди.

Эшикни хизматкор очди.

— Э-э, келинг-келинг, афандим!— чорлади у.— Форестье хоним сизни интизорлик билан кутиб ўтирибдилар.

— Жаноб Форестьенинг аҳволи тузукми?— сўради Диюра.

— Мазаси йўқ, афандим! Рамақижон бўлиб қолди.

Диюра кириб борган меҳмонхонанинг деворларига ҳаво-

ранг йўллик пушти чит қопланганди. Каттакон деразадан шаҳар ва денигиз кўриниб турарди.

Оҳо, жуда аломат-ку!— деб қўйди Дюруа.— Жин урсин, қаердан олишаркан улар шунча пулни?

Либоснинг шилдирагани эшитилди, Дюруа ўгирилиб қаради.

Форестье хоним унга қўлларини чўэди.

— Қандай яхши бўлди келганингиз! Қандай яхши!

Дюруа учун кутилмаганда хоним уни қучоқлаб олди. Кейин улар бир-бирларига термилишди.

Хоним бир оз ўзини олдирган, ранги синиққан, лекин ҳамон ўшандай ёш кўринар,— балки, ҳатто ҳуснига ҳусн қўшилгандай янада нафис ва сўлим эди.

— Биласизми, аҳволи жуда ёмон,— шивирлаб гапира бошлади у,— узоққа бормаслигини билиб, мени қийнагани-қийнаган. Унга сиз келганлигингизнى айтдим. Чамадонингиз қани?

— Вокзалда қолдириб келдим,— деб жавоб берди Дюруа.— Маслаҳат берсангиз сизларга яқинроқ меҳмонхонадан жой олсам.

— Шу ерда биз билан тураверинг,— деди бир оз тай-салланиб тургач хоним.— Айтгандай, сизга хона тайёрлаб қўйилган. Унинг ҳозирги аҳволига ишониб бўлмайди, бирон кори ҳол рўй берса, ёлғиз қолмай тағин. Буюмларингизга одам юбораман.

Дюруа таъзим қилди.

— Ихтиёрингиз.

— Энди юринг, тепага чиқамиз,— деди у.

Дюруа унга эргашди. Иккинчи қаватга кўтарилигач, хоним эшикни очди, шунда Дюруа адёлга ўраниб олган чала мурдани кўрди. Намозгарнинг қонли шафағида Форестье бўздай оқарган ҳолда дераза олдига қўйилган креслода ўтирас, кўзларини ундан узмасди. Дюруа ўз кўзларига ишонмади, дўсти шу қадар ўзгариб кетганди.

Хонадан сил одамлар ётадиган жойларда бўладиган бўғиқ, ифодалаш қийин бир ҳид келар — тер ҳиди доридармонлар исига омихта бўлиб кетганди.

Форестье қўлини базўр кўтарди.

— Э, сенмисан!— деди у.— Менинг ўлишимни томоша қилгани келдингми? Раҳмат.

— Томоша қилгани дейсанми?— зўраки кулгига олиб қайта сўради Дюруа.— Бу томоша қилиш учун шундан шунга келадиган нарса эмас. Шунчаки, бир оз дам олгим келди, сени ҳам кўриб кетай дедим.

Ўтирилди Форестье ва бошини қўйи ташлаб, оғир ўйга чўмди.

Бемор тез-тез ҳирқираб нафас оларди, баъзан у гўё атрофдагиларга ўзининг қанчалар азоб чекаётганлигини кўрсатмоқчи бўлгандай қаттиқ хўрсинар, шунда кўкрагидан ингроқ бир сас отилиб чиқарди.

Форестье хоним у бошқа гапирмоқчи эмаслигини пайқади-да, дераза рахига суяниб, боши билан уфқни кўрсатди:
— Гўзаллигини қаранг!

Шундоққина кўз ўнгларида уйлар қалашиб ётган тоғ ён бағри қирғоқда тақадай букилиб турган шаҳарга томон тушиб бораарди, ўнгда, тўғон тепасида қадимий минора қад кўтариб турган эски шаҳар жойлашганди, чапдан эса у Лерен оролларининг нақ қаршисидаги Круазет кўрфазига бориб тақаларди. Бу оролчалар тип-тиник мовий сув қучогида бир жуфт кўк парча бўлиб кўринарди. Улар кафтдек текис бўлганларидан худди оқиб кетаётган улкан япроққа ўхшаб қолган эдилар.

Олис-олисларда, кўрфазнинг орқа томонида, тўғон билан қасрнинг тепасида найзадор, бели букилган думалоқ тоғ чўққилари нур ва аланса билан тўла осмон қўйнида ажиб бир сурат чизиб, чўзилиб кетган, чўққилар баланд қиррадор қояга борганда узилар, қоянинг поинини эса очиқ денгиз тўлқинлари ўпиб ётарди.

— Бу Эстерель,— деб тушунтириди Форестье хоним.

Қорамтири тусга кирган тоғлар узра осмон қўзни қамаштирадиган даражада қирмизи қон тусига кирган эди.

Шомнинг улуғвор манзараси Дюруани ўзига мафтун қилиб қўйди.

— О, қаранг! Жуда гўзал!— у ўз қалбини тўлдирган ҳисларни ифода қилиш учун шулардан бошқа сўз тополмади.

Форестье кўзларини хотинига ташлади ва:

— Очиқ ҳавога чиққим келяпти,— деди.

— Кеч бўлиб қолди-ку, қуёш ботяпти,— деди унга жавобан хотини, яна шамоллаб қолмагин, фойдаси йўқ шамоллашнинг, ўзинг биласан.

Форестье, афтидан, столга муштламоқчи бўлди, лекин бунинг ўрнига заиф ва бесабр бир ҳаракат билан ўнг қўлини қимирилатиб қўйди, унинг чеҳраси аччиқ бир истеҳзодан буришиб кетди, бундай ифода кўпинча жон берадиган одамларда бўлади, шунда қуруқшаб кетган лаблари, ич-ичига ботиб қолган чакаклари, бўртиб чиққан ёноқлари янада аянчлироқ бўлиб кўринди.

— Сенга айтяпман-ку, бўғилиб кетяпман деб,— ҳирқи-

раб сўзлади у,— бир кун олдин, бир кун кейин ўлишимнинг сенга нима аҳамияти бор — барибир ғишт қолипдан кўчди...

Форестье хоним деразани ланг очиб юборди.

Шабада учовларини эркалаб ўтди. Бу майин, илиқ, кўнгилларни аллаловчи кўклам шабадаси эди, у ўз илдам қанотида тоғ ён бағирларида ўсган дов-дараҳт, ўт-ўланларнинг муаттар исларга тўла нафасини олиб келди. Димоқларига оқ қарагайнинг ўткир иси ва эвкалиптларнинг ажиг бир бўйи урилди.

Форестье чуқур-чуқур нафас ола бошлади.

Бироқ у бирдан ўриндиқнинг суюнчиқларидан маҳкам ушлаб олди, шу заҳоти ҳуштак чалгандай дарғазаб овози эшитилди:

— Ёп деразани. Менга сира ҳам ёқмайди бу. Бундан кўра подвалда ётиб ўлган ҳам тузук.

Форестье хоним оҳиста деразани беркитди ва манглайини ойнага тираб узоқларга қараб қолди.

Дюруа ўзини ноқулай сеза бошлади; у бемор билан гаплашиб ўтиришни, уни овунтиришни истарди.

Лекин таскин бериши мумкин бўлган гап хаёлига келмасди.

— Бу ер сенга унча ёқмадими? — сўради. у ботинмай.

Форестье елкаларини асабий суратда умидсизлик билан қисиб қўйди.

— Кўриб турибсан-ку,— деди у ва яна бошини қўйи эгиб олди.

— Қуриб кетсин! Бўлмаса Парижга қараганда бу ернинг ўлса ўлиги ортиқ! У ерда ҳамон қиши кетгани йўқ. Қор, ёмғир, дўл, соат уч бўлмасдан қоронги тушади, чироқ ёқиши керак.

— Редакцияда қандай гаплар? — сўради Форестье.

— Бир нави. Сен тузалгунингча «Вольтер»дан анов пакана Лакренни таклиф қилишди. Лекин у ҳали ўур. Тезроқ қайтсанг бўларди!

— Менми? — гўлдиради бемор.— Мен энди мақолаларни қаро ернинг тагида ётиб ёзман.

У ўлим ҳақидаги гапни оғзидан қўймас, ҳар бир гап орасига уни қистириб юборар, ҳар бир ибора, ҳар бир сўз шунга бориб тақаларди.

Оғир ва теран сукут чўқди. Шафақ алангаси борган сайнин сўниб борар ва тоғлар ҳамон қизаринқираб турган осмон лавҳида тобора қорайиб бормоқдайди. Сўниб бораётган алангадан тушган соя тун тушаётганини билдириб хонага кириб келди ва хонанинг деворлари, пучмоқлари,

буюнда, мебечларни қора қон тусига бўяди. Камин узра турилди, му олис шафақнинг алвон расмига тўлди.

Сиргъетиё тўсиндан қисқа-қисқа нафас олиб, бўғиқ, оддининг юрагини ўртаб юборадиган товуш билан сўзлай бошлади:

— Мен учун яна неча марта кун ботар экан?.. Саккиз... ўн... ўн беш... йигирма... балки ўттиздан ошмас... Сизлар ҳали яшайсизлар... Мен эса соб бўлдим... Ҳаммаси яна ўз йўли билан кетаверади... мен ўлгандан кейин ҳам — боримда қандай кетган бўлса, ўлганимда ҳам шундай кетади...

— Кўзим нимага тушмасин,— деб давом этди у бир оз дамини олгач,— ҳаммаси бир неча кундан сўнг буларни энди сира ҳам кўрмаслигимни эслатади... Қанчалар даҳшат бу... бор нарсаларни кўрмасанг, лоақал биронтасини ҳам, энг одмигина нарсаларни, ҳатто... стаканлар... тақсимчалар... роҳатижон тўшаклар... экипажлар... Қандай яхши ахир кеч билан экипажда сайр қилиб юрсанг... Мен буларни шунчалар яхши кўрар эдимки...

Унинг бармоқлари суюнчиқда у ёқдан-бу ёққа худди рояль чалаётгандай бўлиб асабий бир тусда бориб келмоқда эди. У сўздан тўхтаганда яна ҳам оғироқ сукунат чўкар, сўзлаб тургани тузук кўринарди,— у сўздан тўхтаб, ғоятда даҳшатли, мудҳиш бир нарса устида ўйлаётгани сезилиб турарди.

Шунда Дюруя яқинда Норбер де Варен айтган гапларни эслади: «Энди ўлим шарпаси шундоқ ёнгинамда кезиниб юрибли, баъзан қўлимни узатсаму уни итқитиб юборсан дейман... Уни ҳар нарсада кўраман. Йўл ўртасида мажақлаб кетилган қўнгиз, қуриган япроқлар, дўстимнинг соқолига тушган оқ тола — бари юрагимни тирнаб ўтади ва «Мана у!» деб қичқириб туради».

Ўшандай у бу гапларга тушунмаганди; мана энди Форестега қараб туриб ҳаммасини англали. Ва унинг қалбини шу пайтгача унга бегона бўлган бир қайғу, телба қайғу чулғаб олди: назарида, шундоқ қўл чўэса, қўли бемор ўтирган креслодаги мудҳиш ва хунук ўлим шарпасига тегиб кетаётгандай эди. Ўрнидан шарт туриб, бу ердан қочгиси, иложи борича тезроқ Парижга жўнаб қолгиси келди. О, агар бундай бўлишини билганида сира ҳам Канинга келмаган бўларди!

Тун зулумоти худди муддатидан илгари бемор устига ёпилгани кафан каби бутун хонани чулғаб кела бошлади. Ғақат дераза ва унинг олдида қотиб турган аёлнинг гавдасигина кўзга ташланарди.

— Ҳўш, нима, бутун чироқ ёқиладими ўзи? — жаҳл

билан сўради Форестье.— Яна булар касалга қарайдиган одамлар!

Дераза олдиаги соя гойиб бўлди ва сал ўтмай уй сукунатини қаттиқ қўнгироқ овози бузди.

Кўп ўтмай хизматкор кириб, каминга чироқ қўйиб кетди.

— Ётасанми ёки пастга тушиб овқатланасанми?— сўради эридан Форестье хоним.

— Пастга тушаман,— шивирлади у.

Овқат тайёр бўлишини кутиб учловлари пастда қимири отмасдан ўтиришди, улар худди узоқ жимиб қолсалар бир хатарли нарса рўй берадигандай, баъзан бир-икки оғиз кераксиз, арзимаган гаплардан гаплашиб ўтиришар ва шу билан бу гунг сукунат — ўлим ин қурган хонанинг сукунати чўзилиб кетмаслигини истаган каби кўринар эдилар.

Ниҳоят, таом келди. Дюруанинг назарида улар гўё бир аср ўтириб овқатлангандай бўлдилар. Ҳаммалари жимгина, сас чиқармасдангина овқатландилар, кейин нима қўлишни билмай нон увоғини ўйнай бошладилар. Пошна товуши Форестъенинг фашига текканидан, оёғига юмшоқ чувак киниб олган хизматкор оҳиста кириб чиқар, таом тортар эди. Сукунатни фақат соат кафтириининг бир маромдаги товуши бузиб турарди.

Овқатланиб бўлишгач, Дюруа чарчадим деб ўз хонасига чиқиб кетди. У дераза раҳига суюниб туриб тўлин ойни томоша қилди: ой кўкда улкан чироқ каби бўзариб турар, оқ уйларнинг деворларини ўлик бир шуъла билан ёритар, денгиз сатҳига жимир-жимир тангларини сочар эди. Дюруа кетишга чора изларди — Вальтер чақириб қолди, телеграмма олдим десаммикин ёки бошқа бир баҳона топсаммикин, деб боши қотганди.

Лекин эртасига өрталаб ўзининг барча баҳоналари пуч бўлиб эшитилиши, қочиб кетиб бўлмаслигини тушунди. Форестье хонимни лақиллатиб бўлмайди, қўрқоқлик қилиб ҳамма нарсадан айрилиб қолиш мумкин. «Албатта, бу ерда одамга ёқадиган нарса йўқ,— деб сўйларди у ўзига-ўзи,— ҳай, майли, ҳаётда шундай бемаза ҳолатлар ҳам бўлиб туради. Бунинг устига унча узоққа чўзилмайди».

Бу кун жанубнинг осмони тиниқ зангори тусга киргани ва киши кўнгли бундан ажиб бир қувончга тўлган кун эди. Ҳали Форестъенинг олдида кўп ўтираман, деб у денгизни кўргани кетди.

Дюруа нонушта қилгани келганда, хизматкор унга деди:

— Жаноб Дюруа, жаноб Форестье сизни бир неча марта

йўқлади. Жаноб Форестъенинг ҳузурига чиқа олармикин-сиз, жаноб Дюруа?

Дюруа тепага чиқди. Форестъе креслода худди мудрагандай бўлиб ўтирган экан. Хотини диванда китоб ўқиб ётарди.

Бемор бошини кўтарди.

— Қалай, тузукмисан? — сўради Жорж. — Бугун кўринишинг анча яхши.

— Сал тузукман, — шивирлади Форестъе, — ўзимни анча яхши ҳис қиласпман. Тезроқ Мадленা билан нонушта қилиб олинглар, кейин бир айланиб келамиз.

— Кўрдингиэм? — Бугун у ўзини анча тетик ҳис қиласпти, — Дюруа билан ёлғиз қолгач, гап бошлади Форестъе хоним. — Эрталабдан турли режалар тузгани тузган. Биз ҳозир Жуан кўрфазига борамиз. У ердан Париждаги уйимизга чинни асбоблар олмоқчимиз. Унинг жуда ҳам боргиси келиб турибди, мен эса бир кори ҳол бўлмасайди, деб кўрқяпман. У йўлнинг азобини кўтаролмайди.

Файтон келгач, хизматкор қўлтиқлаб олган Форестъе оҳиста зинадан тушди. Экипажни кўрган заҳоти тепасини очишни буюрди.

Хотини қаршилик билдириди.

— Шамоллаб қоласан. Телбалик бу ахир.

Лекин эри ўз айтганидан қолмади:

— Йўқ, бугун анча тузукман. Мен ўзимни биламан.

Канни худди инглиз боғларига ўхшатиб турадиган соясалқин боғзорлар орасидаги хиёбонлардан ўтгач, экипаж денгиз қирғоги ёқалаб кетган Антиб йўлига чиқди.

Форестъе эътиборга лойик жойларни кўрсатиб борди. Парижлик графининг уйини, кейин бошқаларникини кўрсатди. У жуда қувноқ кўринар, лекин бу атай қилинаётган маҳкум одамнинг ипирақ қувончи эди. У бирон нарсани кўрсатмоқчи бўлса, қўлини кўтаришга кучи етмас, кейин бармоғи билан кўрсатарди.

— Қара, ана Маргарита момо ороли, ановиниси Базен қочган қаср. Ҳа, ўшанда тоза бўларимизча бўлганмиз!

Кейин у полкда хизмат қилган чоқларини эслай бошлади, офицерларнинг номларини айтар, улар билан боғлиқ бўлган воқеаларни хотирларди.

Йўл тик бурилишдан ўтгандан сўнг кутилмаганда кўзларига кенг манзара ташланди: Жуан кўрфази ҳам, нариги қирғиқдаги қишлоқча ҳам, олдиндаги Антиб қўлатиги ҳам — бари бирдан кафтда тургандай кўринди-қолди.

— Ана, эскадра! Ҳозир эскадрани кўрасан! — болаларча қувониб шипшиди Форестъе.

Ростдан ҳам кўрфазнинг ўртасида олти тача катта кемалар туарар, улар буталар ўсиб ётган катта қояларни ёдга соларди. Кўринишлари галати, баҳайбат, қуббадор, қиррадор бу кемалар сувга ярмиларидан кўпи ботиб туарди, алтидан шу ерда туриб илдиз отмоқчига ўхшарди.

Сувда чўнг чўкиб турган бу кемаларнинг қимирилашига, бир жойдан иккинчи жойга ўтишига одам ишонгиси келмасди. Худди обсерватория каби баланд кунгурадор сувучи батарея сув тагидаги қоя устига қурилган маякни эслатарди.

Ҳарбий кемаларнинг ёнидан оқ елканларини шамолда ҳилпиратган каттакон уч мачтали кема ўтиб кетди. Сувга оғир чўкиб турган турқи совуқ бу ҳарбий маҳлуқлар олдида мачтали кема нафис гўзаллиги билан кўзларини қувонтиради.

Форестье кемаларнинг номларини эслай бошлади:

— «Кольбер», «Сюфрен», «Адмирал Дюперре», «Шиддатли», «Аёвсиз»... йўқ, янгишибман, «Аёвсиз» ҳов анувниси.— Экипаж тепасига «Жуан кўрфазининг бадиний чинни буюмлари», деб ёзиб қўйилган каттакон павильон олдига бориб, қўкатлар экиб қўйилган жойни айланиб ўтди-да, эшик қаршисида тўхтади.

Форестье ўзининг Париждаги кабинети учун иккита ваза олмоқчи экан. У файтондан туша олмади, унга ҳар хил вазаларни олиб келиб кўрсата бошлашди. У ҳаммасини синичклаб кўрар, хотини ва Дюруа билан маслаҳатлашарди.

— Биласанми, бу менинг хонамдаги китоб жавонига қўйилади. Мен креслода уларга қараб, томоша қилиб ўтираман. Менга антиқароқ, қадимий юнон нарсаларига ўхшаганроғи бўлсайди.

У вазаларни бирин-сирин кўздан кечириб, бошқаларини келтиришни талаб қилас, кейин яна аввал кўрганларини қўлга оларди. Ниҳоят, танлаб олди, пулини тўлади ва уларни тўхтовсиз Парижга жўнатишни тайинлади.

— Мен тез кунларда бу ердан кетаман,— деб айтарди у нуқул.

Кейин улар кўрфаз бўйлаб қайтаётган чоғларида ўр томондан бирдан совуқ шамол ёсиб қолди-ю, бемор йўтала бошлади.

Олдин худди енгил, шунчаки бир йўтал тутганга ўхшади, кейин кам-камдан у зўрайди, бемор бирпасда ҳиқиллаб, хириллаб қолди, уни ёмон ҳиқичноқ тутгандай эди.

Форестье нафас ололмай бўғила бошлади: ҳар нафас олганида кўкрагидан қувиллаб йўтал отилиб чиқар, томоқлари йиртилиб кетгудай бўларди. Йўтални сира тўхтатиб бўлмади. Касални экипаждан уйга қўлда кўтариб кирдилар:

Дюруа унинг оёқларидан кўтариб олди, касал ҳар йўталгандан унинг оёқлари ҳам дир-дир титрар эди.

Писиқ ўрин ҳам Форестъега ёрдам беролмади, йўтал ярим кечагача давом этди. Ниҳоят, оғу дорилардан берибгини йўтални тўхтата олдилар. Бемор саҳаргачайин кўзларини юммай тўшак устида ўтириб чиқди.

Унинг эрталаб айтган биринчи гапи шу бўлди: «Сартарошни чақиринглар» Форестъе ҳамон ҳар куни эрталаб кандо қилмай соқолини оларди. Сартарош келгандан у ўрнидан кўзғалишга куч топди, бироқ шу заҳотиёқ қайтадан ётқизиб қўйишга тўғри келди. Беморнинг базўр қисқа-қисқа, оғир нафас олаётганини кўрган Форестъе хоним қўрқиб кетиб, ҳозиргина ётган Дюруани уйготиб келишни буюрди ва ундан докторни чақиришни илтимос қилди.

Дюруа тўхтовсиз докторни бошлаб келди, унинг оти Гаво экан. Доктор суюқ дори ёзиб берди ва айрим кўрсатмаларни тайнлади. Лекин тўғрисини билиш учун уни куватиб чиқсан Жоржга шундай деди:

— Бу — талваса. У эртага эрталаб ўлади. Шўрлик аёлни огоҳлантириб қўйинг, руҳоний чақиринг. Менинг бу ерда бошқа қиладиган ишим йўқ. Шундай бўлса ҳам доимо хизматингизга тайёрман.

Дюруа Форестъе хонимни чақиришни буюрди.

— Ўлади дейди. Доктор руҳоний чақиринглар, деб маслаҳат берди. Нима қилсан экан?

Хоним узоқ иккиланиб турди, бироқ ҳаммасини ақл тарозисига солиб кўрди-да, жуда секин сўйлади:

— Ҳа, шундай қилганимиз тузук... Ҳар ҳолда... уни ранжитмайдиган қиласиз, сени руҳоний кўрмоқчи, экан, деб айтаман... Ҳар ҳолда... бир нарса қиласарман. Сиз эса, барака топинг, руҳоний топиб келинг. Сал камсуқумроғидан, оҳанжама қилмайдиганидан топинг. У келиб дуосини ўқисину бошқа нарсаларга келгандা бизни тинч қўйсин.

Дюруа гапга тез кўнадиган қарияни топиб келди, у нима қилиши кераклигини дарҳол англаб олди. Қария bemor олдига кириши билан Форестъе хоним қўшни хонага чиқиб, Дюруанинг ёнига келиб ўтири.

— Айтувдим, жуда шунчалар ҳам ўзгариб кетдикни... худди... худди гўё ўзида... биласизми, ўзида... нафасини сезғандай бўлди. У ҳаммаси тамом бўлганлигини билди, бир исча соатдан кейин...

Форестъе хонимнинг ранги қув учиб кетганди.

— Унинг юзини энди умр бўйи эсимдан чиқармайман,— давом этди у.— Ўша дақиқада у ўлимни ҳис қилгани аниқ. Балки кўзларига кўрингандир...

Уларга руҳонийнинг гапиргани эшитилиб турди,— чолининг қулоғи оғирроқ бўлганидан қаттиқ гапиравкан:

— Кўйинг, унда деманг, йўқ, ҳали бинойидаксиз. Сиз касалсиз, лекин бу хавфли эмас. Ўзим шундай, бир кўриб чиқай, қўшним деб кирдим, гапимга ишонинг.

Форесте унга нимадир деди, лекин нима дегани эшитилмади.

— Йўқ, дуо ўқимоқчи эмасман,— деб давом этарди чол.— Сиз тузалиб кетганингиздан кейин шундай қиласмиш. Лекин мен келганимдан фойдаланиб оллога тавба қиласмоқчи бўлсангиз, унда бажону дил. Мен чўбонман, отагинам ва ўз қавмларимни тангри йўлига солиш пайида бўламан ҳар жойда.

Жимлик чўкди. Афтидан, Форесте гапирмоқдайди, уннинг овози зўр-базўр эшитилар, хириллаб чиқарди.

Кейин чолнинг овози эшитилди, энди у руҳонийларга ўхшаб сўзларди.

— Парвардигоримнинг карами чексиз. Consiteor ни ўқинг, ўғлим. Агар ёдингиздан кўтарилган бўлса, сизга айтиб турман. Мен билан бирга такрорланг: Consiteor Deo omnipotenti: Beatae Mariae semper virginem...

Руҳоний вақти-вақти билан тўхтаб турар, жони узилаётган беморнинг дуони такрорлаб бўлишини кутарди.

— Энди тавба қилинг...— деди у ниҳоят.

Каттиқ ҳаяжонга тушган, кута-кута тоқатлари тоқ бўлган Форесте хоним билан Дюруа қимири этмасдан ўтиришарди.

Бемор нималардир деб шивирлади.

— Вижонга хилоф иш қилганман дейсизми?— такрорлади руҳоний.— У қандай иш экан, бўтам?

Форесте хоним ўрнидан турди.

— Юринг, бирпас боқقا чиқиб келамиш,— деди ҳеч нарсани билмаган киши бўлиб хоним.— Унинг сирларини билмаслигимиз керак.

Улар боқقا чиқиши ва айвонча олдидағи чаппар уриб гуллаган сирень тагига ўрнатилган скамейкага ўтиришди, шундоққина олдиларида шабо гули экилган гулхонадан тоза ҳавога ўткир ва татти ис таралиб ётар эди.

— Ҳали Парижга қайтишингизга анча бордир?— сўради бир оз жимликдан сўнг Дюруа.

— О, йўқ!— жавоб берди у.— Ҳамма ишим битгач, ўша замони Парижга кетаман.

— Ўн кунлардан кейинми?

— Ҳа, узоги билан.

— Унинг қариндош-уруглари йўқ экан-да, а?

— Амакиваччалари бор. Ота-онаси жуда эрта ўлиб кетишган.

Икковлари ҳам чиннигуллардан шира йигиб юрган капалакка қараб қолиши: капалак гулдан гулга сакраб қўнар, қанотчалари тинимсиз суратда парпираб туради. Форестье хоним билан Дюруа боғда узоқ ўтириб қолиши.

Ниҳоят, хизматкор келиб: «Жаноб кюре тавба қилдириб бўлдилар», деб айтди. Ва улар юқорига чиқиши.

Форестье кечагидан ҳам ориғлаб қолганга ўхшарди. Руҳоний унинг қўлларини ушлаб ўтиради.

— Хайр энди, бўтам, мен эртага эрта билан келаман. Кейин у чиқиб кетди.

У эшикдан чиқиши биланоқ бемор ҳамон оғир-оғир нафас олганча сўнгги кучларини йиғди-да, қўлларини хотинига томон узатди.

— Мени қутқар... — пицирлади у. — Мени қутқар... жоним... мен ўлишни истамайман... мен ўлишни истамайман... Мени қутқаринглар! Айтинг, нима десангиз шуни қиласман, докторни чақиринг. Қандай дори бўлса ичаман... Мен истамайман... истамайман!..

У йиғларди. Чуқур ботган чаккаларидан йирик ёш томчилари оқиб туша бошлади, қуруқшаб қолган лабларини эса аразлаган болалардай буриб олганди.

Кейин унинг қўллари тўшакка шилқ этиб тушди ва унинг бармоқлари бир маромда ҳаракат қила бошлади, қараб турган одамга у худди адёлдан бир нарса тераётганга ўхшаб кўринарди.

Унинг хотини ҳам кўз ёши қила бошлади:

— Қўй, бу бўлмагур гаплар,— пиқилларди у. — Ҳар кунги касалинг, эртага яхши бўлиб қоласан, кечаги йўл сени чарчатиб қўйган.

Форестьевинг нафас олиши янада тезлашди, ҳатто каттиқ чопган итнинг ҳам тили бунчалик осилиб қолмайди, нафас олиши шу қадар тез эдики, уни санаб улгурив бўлмасди ва шунчалар заиф эдики, эшитиш қийин эди.

У ҳамон пицирларди:

— Улишни хоҳламайман!... Ё худойим... ё худойим... ё худойим... менинг ҳолим нима кечади? Энди ҳеч нарсани кўролмайман... ҳеч нарсани... ҳеч қачон... Ё худойим!

Унинг ваҳимадан бақрайиб қолган кўзлари аллақандай — бошқалар кўролмайдиган, ақл бовар қилмас даражадаги мудҳиш бир нарсани кўриб турган каби эди. Айни чоқда унинг бармоқлари ҳамон адёл узра қўрқинчли суратда одамии эзиб суринар эди.

Кутилмаганда унинг жисмида бир қалтироқ турди.

— Мени... мозорга... мени-я... ё раббий!... — инграб юборди у.

Ва жим бўлди. У энди қимирамай ётар, кўзлари атрофни саросимали кезинар, оғзидан каппа-каппа нафас оларди.

Вақт ўтиб бораради: шу атрофдаги монастирнинг соати ўн иккига жом урди. Дюруа бир оз тотиниб олиш учун нариги хонага чиқди. У бир соатдан сўнг қайтиб келди. Форестье хоним овқат емаслигини айтди. Бемор қимири этмай ётарди. Фақат унинг ориқ бармоқлари ҳамон қимирилаб турар, у худди юзига тортиб ёпмоқчи бўлаётганга ўхшарди.

Форестье хоним унинг оёқ томонида креслода ўтиради. Дюруа унинг ёнидаги креслога ўтириди. Улар жимгина кутишар эди.

Дераза олдида врач юборган ҳамшира мудроқ босиб ўтиради.

Дюруанинг ҳам кўзи уйқуга кетай деган экан, шу он назарида бир нарса бўлаётгандай туюлди. У кўзларини очган чоғда Форестенинг кўзлари тугаёзган шамнинг алангасидай сўнмоқдайди. Бемор енгилгина ҳиқ этди ва унинг боши бир ёнга қийшайиб қолди, лабларининг икки чеккасида қон кўринди, кейин кўйлагига оқиб тушди. Адёл узра қалтираган бармоқлар ҳам ҳаракатдан тўхтади. У жон берди.

Форестье хоним ҳаммасини билди. У бир қичқирдида, чўк тушганча бошини адёлга босиб юм-юм йиглай бошлади. Жорж ўзини йўқотиб қўйди, шошиб қолди ва бехос чўқиниб олди. Ҳамшира уйғонди ва каравот олдига келди.

— Жони узилибди,— деди у.

Дюруа яна одатдагидай хотиржам бўлиб қолди, ўзини босиб олди ва енгил хўрсаниб, пичирлади:

— Мен анчага чўзилса керак деб юрибман.

Ҳали ўлик совимай туриб, ҳали кўзлардаги ёшлари қотмайин туриб ўлик чиқадиган уйда бўладиган ташвиш, югур-югурлар бошланди. Дюруа тонг қоронғисигача чопчопдан бўшамади.

Қайтиб келганида очликдан ичини ит таталаётганга ўхшарди. Форестье хоним ҳам у билан бирга бир оз тотинган бўлди. Овқатдан сўнг улар марҳум ётган хонага ўтишиди, туннинг қолган қисмини шунда ўтказишлари керак эди.

Тунги столча устида иккита шам ёнар, унинг ёнида

сув солинган тақсимчада мимоза шохчаси лиқиллаб турарди. Аńнанага кўра солинадиган буks шохчасини тополмадилар.

Навқирон йигит билан ёш жувон оламдан ўтиб бўлган марҳумнинг қошида жимгина унга термилишиб ўтирас эдилар.

Форестьенинг жасадини қуршаган қоронғилик Жорж-нинг юрагига ваҳима солар, шундай бўлса ҳам ундан кўзларни узмасди. Шамнинг парпираган ёғудусида марҳумнинг юзи янада кичрайиб кўринар, Дюруа ундан кўзларини узолмас, фикри ёди ўликда эди. Мана, ўзи кечагина гаплашиб ўтирган дўсти Шарль Форестье! Тирик жонзоднинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши қанчалар даҳшатли, ҳатто ақл бовар қилмайди бунга! О, ўлим ваҳимасига тушган Норбер де Вареннинг: «Ҳеч бир зот, у ердан қайтмаган!»— деган сўзлари энди қулогидан нари кетмайди. Миллионларча, миллиардларча худди унга ўхшаган, кўзи, бурни, оғзи, калласи худди уникидан фарқ қилмайдиган мавжудотлар оламга келади, лекин ҳозир мана шу каравотда ётган одам бошқа қайтиб келмайди.

У ҳамма одамлар каби бирмунча вақт яшади, еди, ичди, ўйнади, кулди, нималарданdir умидвор бўлди, кимларнидир севди. Энди бўлса ҳаммаси тугади, буткул барҳам топди. Ҳаёт шундай! Яна бир неча кундан сўнг уни буткул йўқлик дунёси ўз хукмига олади. Оламга келасан, вояга етасан, ўзингни баҳтиёр сезасан, нималарнидир илҳақ кутасан, кейин ўлиб кетасан. Сен ким бўлмагин: эркакмисан, аёлмисан, суриштириб ўтирилмайди, ҳайё-ҳуйт деб ер юзидан йўқ бўлиб кетасан, ёруғ дунёни қайтиб кўрмайсан. Шуни била туриб ҳам ҳар биримиз ўлмасликни истаймиз, ўлимга чап беришга ҳаракат қиласмиз. Ҳар биримиз коинот ичра коинотмиз ва ҳар биримиз чириб кетамиз, янги куртакларга озуқа бўламиз. Ўсимликлар, махлуқотлар, одамзод, юлдузлар, оламлар — бари туғилади, ўлади, бошка бир нарсаларга айланади. Лекин биронта ҳам мавжудот қайтиб дунёга келмайди — у қўнғиз бўладими, одам ёки сайёра, фарқи йўқ!

Дюруа юрагига англаб бўлмас, чексиз қийноққа солувчи даҳшат тош бўлиб чўкди,— бу барча бебақо умрларни ўз комига тортиб кетгувчи чек-чегарасиз, омонсиз мулки одам қаршисидаги ваҳм эди. У эртами кеч ўз чекига тушгувчи нарса олдида энди бош әгмоқда эди. У фақат бир неча соатгина яшайдиган қорт-қумурсқалар, фақат бир неча кунгина кун кўрадиган жониворлар, бир неча йилгина умр кўрадиган одамлар, бир қанча асрларгагина дош берадиган қитъалар ҳақида ўй сурисиб кетди. Нима фарқ бор

буларнинг ўртасида? Бирларига офтоб бир неча марта чикса, бошқалари учун бир марта чиқади, шу холос.

У ўликни кўрмаслик учун юзини четга бурди.

Форестье хоним бошини ҳам қилганча ўтирад, афтидан, у ҳам қайғули хаёлларга толганди. Унинг малларанг соchlари қадарли чехрасини шу қадар чиройли қилиб кўрсатардикки, буни кўрган Дюруанинг қалбида ширин бир туйғу уйғонди, унинг юрагига умид ёруғ нурини ташлаб ўтгандай бўлди. Ҳали ҳаёт — ҳаммаси олдинда, нимага бошимизни букиб ўтирибмиз?

У Форестье хонимдан кўзларини узмай тикила бошлади. Ўйга толган хоним унга қарамасди. «Дунёдаги бирдан-бир лаззат мана шу — муҳаббат! — дерди у ўзига-ўзи. — Бу умрда севганингни бағрингга босмоқдан ортиқ фарогат йўқ!»

Мана шундай оқила, дилбар бир хотин билан яшашга муяссар бўлган марҳум нечоғли бахтиёр эди! Улар қандай қилиб танишган эканлар, а? Шундай хотин манови худо на ақл ва на давлат берган одамни нима учун умр йўлдоши қилиб танладийкин? Уни қандай йўллар билан одам сонига қўшдийкин?

Ҳар кимнинг ўз сир-асрори бор, деган фикрга келди у. Шунда унинг эсига граф Водрек ҳақидаги мишишлар тушди, одамлар Водрек Форестье хонимга мол-мулк бериб эрга узатган, деб юришарди.

Энди нима қиласи бу хотин? Кимни ўзига эр қилиб танлади? Де Марель хоним айтгандай, депутатними ёки келажаги бор, умид қиласа бўладиган иккинчи бир Форестьеними? У ҳозир бу ҳақда нима фикрдайкин, қандай режа, истаклари бор экан? Буларни билиб олсанг ёмон бўлмасди-я! Лекин нега унинг тақдиди ўзини жуда қизиқтириб қолди? У ўзига-ўзи шу савонни берди-ю, кўнглида ноаниқ сирли бир орзу ниш уриб ётганини ва ўзини шу нарса безовта қилаётганлигини ҳис қилди, баъзан кўнглимиэда шундай орзулар борлигига ҳатто ўзимиз ҳам тан беришни истамаймиз, уни ҳаммадан яширамиз, фақат кўнглимиzinинг кўчасига чуқурроқ кирган чоғимиздагина у орзу-ларимиз ўзимизга аниқ бўлади.

Ҳа-я, уни қўлга киритишга нега энди уриниб кўрмаслиги керак? Агар унинг мадади, қўллаб-қувватлашига эришолса, тоғларни талқон қилиб ташламасмиди! Ҳаш-паш дегунча зўр ишларнинг бошини тутмасмиди!

Бу жононни қўлга қўндиришга нима монелик қиласи? Ахир хонимга ёқиб юрганини сезиб турибди-ку, уни ёқтиришгина эмас, балки, бир-бирларини ўзларига жуда яқин

кўриб. Ўзариниң яқин олаётганлари, бу яқинлик тиада бўлмаса ҳам, дилда қуалф ураётганлиги равшан-ку. Ўхшатмасдан учратмас дейдилар. Ҳоним унинг ақлли, дадил, тегирмонга туписа бутун чиқишини билади: унга ишонса ҳам ажаб эмас.

Ахир у оғир дақиқада унга суюнмадими? Нега бўлмаса уни чақиртириди? Бу унинг юрак амрига бўйсунгандиги, бир қарорга келгандиги ва буларни унга рози дил каби англатаетгандиги эмасмикин? У ўзи бева бўлиб қолаётган дақиқаларда биринчи бўлиб уни эслагани бўлажак умр йўлдоши ҳақида ўйлай бошлагандигини кўрсатмайдими?

У буларнинг ҳаммасини билишни истар, ундан суриштиргиси келар, яширин фикрларини үқиб олишга интиларди. Индинга у жўнаб кетиши керак, бу уйда ёш бева жувон билан ёлғиз қолиш унга ўнгайсиз. Шундай экан, пайсалга солишинг кераги йўқ, кетгунча эҳтиёткорлик билан секин унинг ниятларини билиб олиши, уни бошқаларга илдириб юбормаслик, унинг фикри ўзгариб қолишига йўл қўймаслик, оғзидағи ошни олдирмаслик чорасини кўриши керак.

Ҳонага теран сукунат чўқди: фақат соатнинг бир маромдаги чиқиллашибигина эшитилиб турарди.

— Жуда ҳам чарчадингиз, а? — сўради ундан Дюруа.

— Ҳа,— жавоб берди у.— Чарчадим, жуда эзилиб кетдим.

Хафагазак бу хонада уларнинг товушлари ғалати эшитилди, буни ҳар икковлари ҳам сездилар. Йкковлари ҳам ўлика қараб олдилар, назарларида бундан бир неча соат олдин қандоқ бўлса, Форестье шундай уйғониб, уларнинг ганига қулоқ солаётгандай туюлиб кетди.

— Ҳа, сизга жуда қийин бўлди,— яна гап бошлади Дюруа,— энди ҳаммасини қайтадан бошлаш керак, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди, жуда-жуда қийналиб кетдингиз!

Жувон жавоб ўрнида чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ун гулидан бир гули очилмаган жувонга сўққабош бўлиб қолиш қанчалар оғир!— қўшиб қўйди у.

Жувон индамади.

— Нима бўлганда ҳам келишган гапимизни унумтманг — шивирлади Дюруа.— Камина қулингиз доимо сизнинг ихтиёргиздаман. Сизнинг ҳукмингизни кутаман.

Форестье хоним унга мавъюс бир меҳр билан қараб қўйди, аёлларнинг бундай қарашларидан, одатда, биз әрракаларнинг жони жаҳонимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетади.

— Минг раҳмат сизга, сиз жуда меҳрибон, ажойиб йигитсиз,— деди унга қўлни узатаркан хоним.— Агар сиз

учун бирон нарса қилиш қўлимдан келса ва бунга журъат етсам, унда сизга: «Менга ишонинг», деб айтган бўлардим.

Дюруа хонимнинг узатилган қўлини олди, уни ўпишдан ўзини базўр тўхтатиб, бирпас ушлаб турди ва қаттиқ қисди. Кейин журъат қилиб, уни лабига оҳиста олиб борди ва дудоқлари аёлнинг нафис, қайноқ, муаттар қўлларига тегди.

Назарида, дўстона бу меҳрибончилик хийла узоққа чўзилиб кетгандай бўлиб, Дюруа оҳиста унинг қўлини қўйинб юборди. Форестеъ хонимнинг нафис қўллари шунда бўйшишибина тиззасидан жой олди.

— Ҳа, ёлғиз қолдим, лекин мен дадил бўлишга ҳаракат қиласман,— деди у қатъий.

Дюруа, агар сиз менинг хотиним бўлишга рози бўлсангиз, бошим осмонга етарди, деб айтгиси келар, лекин буни қандай айтишни билмасди. Турган гапки, унга буни шу сарда — марҳум ётган хонада ҳозир айтмолмасди. Яна ким билади, балким, бу гапларни очиқ айтмасдан, тагзаминили қилиб, усталик билан шама қилса, шамасига истаган маънода тушуниш мумкин бўлса, унда мақсадини қайтага яхшироқ англатармиди.

Лекин Дюруанинг назарида манови совиб, қотиб қолган жасад уларнинг олдиларида эмас, икковларининг ўрталарида ётгандек туюлар ва у бундан ўзини ноқулай сезарди.

Бундан ташқари, назарида, уйнинг бўғиқ ҳавоси ўликнинг бадбўй ҳиди, чириётган тананинг сассиқ исига тўлиб кетган, марҳум ўз жасадининг бўйни билан яқинларини беҳузур қилаётганга ўхшарди.

— Деразани очиб қўйсакмикин? — сўради Дюруа.— Уйнинг ҳавоси ёмон бўлиб кетганга ўхшайди.

— Майли,— деди жувон.— Менга ҳам шундай бўлиб туюлди.

Дюруа бориб деразани очди. Ҳонага шу замоноқ тунги сарин шабада қуйилди, шам алантарини пароканда қилди. Ой худди кечагидек саройларнинг оқ деворларига бепоён дengiz узра юмшоқ текин нурини сочиб ётарди. Дюруа кўкрагини тўлдириб нафас олар, қалби умид билан тўлган, қўл узатса бахтига етадигандай, хаёли олиб қочганди уни узоқларга.

— Тоза ҳаводан нафас олинг,— деди у орқасига ўгирилиб.— Ажойиб тун.

Форестеъ хоним дераза олдига хотиржам юриб келди, унинг ёнида туриб дераза раЖига суюнди.

— Қулоқ солинг,— деб шивирлаб гапира бошлади у,— мени тўғри тушунишингизни сўрайман. Биласман, ҳозир бундай гапларнинг пайти эмас, лекин жаҳзингиз чиқмасин, лекин мен индинга кетаман, сиз Парижга боргунингизча кеч

бўлиб қолиши мумкин. Шундай экан... Мен камбағалман, ҳозир бир тийин ҳам пулим йўқ, қилаётган ишим ҳам ҳали жуда тайинли бир иш эмас, ўзингизга маълум. Лекин мен аҳд қилган нарсамга эришмай қўймайман, аҳмоқ эмасман, танлаган йўлим ҳам тўғри. Мақсадига эришган одамини етти чақирик наридан билса бўлади. Ҳаётини эндигина бошлаган одам ҳақида эса бир нарса дейиш қийин. Бунинг ўзига яраша яхши томони ҳам, ёмон томони ҳам бор. Ҳулласи калом, бир куни уйингизга борганимда сизга айтгандим, бутун умр сизга ўхшаган аёлга уйланишни орзу қиласман, деб. Ҳозир мен ўшанда айтган гапларимни яна айтаман. Менга ҳозирча ҳеч нарса деманг. Гапимни охиригача эшитинг. Мен ҳозир сизга таклифимни айтмайман. Бу ерда ва бундай бир дақиқада ғоятда хунук эштилиши мумкин. Биргина сўзингиз мени баҳтиёр қилиши, агар истасангиз — мени ўзингизнинг энг яқин дўстингиз, истасангиз — эрингиз каби кўришингиз мумкин, бу сизнинг ихтиёрингизда, нима бўлганда ҳам шуни яхши билиб қўйингки, менинг юрагим ва бутун ҳаётим сизникидир. Мен шу тобнинг ўзида менга жавоб беришингизни истамасдим, мен бундай гапларни ҳозирги вазиятда айтишни ўзимга эп кўрмасдим. Парижда учрашганимизда менга ўз фикрингизни айтарсиз. Унгача эса, бошқа бир оғиз ҳам бу ҳақда гаплашмайлик, хўпми?

У ҳамма гапларини унинг юзига қарамасдан, қархисида ёйилиб ётган тунга тўқкандай айтди. Жувон кўринишдан унинг гапларини эшитмаётганга ўхшарди,— у қумир этмасдан ойнинг бўз нури тўклиби ётган олисларга фаромушгина бўлиб, айни чоқда разм солиб тикилиб қолганди.

Улар шу алфозда тирсаклари бир-бирларига тегиб ёнмаён узоқ туриб қолдилар. Улар жимгина хаёлга толгандилар.

— Салқин тушяпти,— деб шивирлади жувон ниҳоят ва ўзини каравот томонга олди.

Дюруа унга эргашди.

Мурдадан ис келаётганига энди ишонгач, креслосини нарироқ сурини олди: у барибир бу ҳидга узоқ дош беролмасди.

— Эрталаб уни тобутта солиш керак,— деди у.

— Ҳа, ҳа, мен айтдим, дурадгор соат саккизга етиб келади.

— Бечора!— хўрсиниб деди Дюруа.

Жувон ҳам оғир хўрсинди — бу тақдирга тан берган одамнинг хўрсиниши эди.

Улар энди мурдага камроқ қарашга ҳаракат қилишарди: улар ҳам бир кун шу аҳволга тушадилар, ўлим ҳақ, унга

тани бермай иложинг йўқ, шунинг учун ҳам кечагина ишонмаган нарсаларига ҳозир тан берган, кўниkkeккан эдилар.

Улар индамайгина ўтиришар, одоб юзасидан ухлаб қолмасликка ҳаракат қиласар эдилар. Бироқ тун яримлагандада йоруа биринчи бўлиб ухлаб қолди. Кўзини очганда эса, Форесте хоним ҳам мудраб қолганлигини кўрди ва қулайроқ ўрнашиб олиб, яна кўзларини юмди.

— Жин урсин, тўшакда ётганга етмайди барибир!— деб пўнгиллади у.

У қандайдир товушдан уйғониб кетди. Ҳамшира кирди. Кун ёришмоқдайди. Форесте хоним унинг рўпарасида ўтирасар, уйқусираганидан дарров ўзига келолмасди. Унинг чеҳраси бир оз оқаринқираган, лекин ўша-ўша дилбар, кўркак, навқирон кўринарди,— тун уқубати унга айтарли таъсири қилмаганди.

Дюруа мурдага қараб сесканиб кетди.

— Қаранглар! Соқол!— қичқирди у.

Бузилиб бораётган марҳумнинг бети бир неча соат ичидаги шунчалар соқол билан қоплангандики, тирик одамнинг юзида бунчалар соқол бир неча кунда ҳам ўсиб улгурмайди. Шунда ҳар икковлари ҳам ўликда ҳали сақланган ҳаёт асоратини кўриб қотиб қолдилар, уларнинг назарида, бу мудҳиш бир асрор, ўликда тирикликнинг хорикулодда бир эзҳури, одамнинг ич-этини жунжиктирадиган одатдан ташқари қўрқинчли бир нарса, ҳайратга соладиган, ақлдан оздирадиган ҳодиса эди.

Соат ўн биргача икковлари ҳам дам олдилар. Кейин Шарлни тобутга ётқиздилар, шундан сўнг улар сал енгил тортилар. Бир-бирлари билан рўпарама-рўпара ўтиришиб ионушта қилишаркан, кўнгилхуши гаплардан гаплашиб ўтиришни истардилар: ўлимнинг иши битди, тезроқ ҳаётга қайтгилари келарди уларнинг.

Очиқ деразадан кирган баҳорининг майин ва илиқ шабадаси хонага уй олдидаги гулзорда гуллаб ётган шабонинг бўйини олиб киради.

Форесте хоним Дюруага боғни сайр қилиб келайлик, деб таклиф этди, улар кўм-кўк ўтлоқ атрофини айланиб юришди, ҳавода оқ қарагай билан әквалиптларнинг ҳиди анқирди.

— Менга қаранг, азиз дўстим, мен... кеча айтган гапларингизни ўйлаб кўрдим,— деб гап бошлади Форесте хоним, кеча Дюруа қандай унга қарамай гапирган бўлса, бу ҳам шундай сўйлар, сўзлари дона-дона чиқар эди.— Мендан бир оғиз ҳам жавоб эшитмай кетиб қолишингизни истамасдим. Сизга ҳа ҳам, йўқ ҳам деб айттолмайман.

Сабр қимайлик, кўрайлик, бир-бири мизни яқиндан билайлик. Сиз ўзингиз ҳам яхшилаб ўйлаб кўринг. Ҳозир қизишиб турибсиз, бунга аҳамият берманг. Бу ҳақда шунинг учун ҳам оғиз очяпманки, ҳали Шарль бечорани лаҳадга қўйганимиз йўқ, лекин кеча ўзингиз оғиз очиб қолганлигингиз боисидан шуни айтиб қўйишим керакки, менинг кимлигимни яхши билиб олишингиз ва мабодо... мабодо менга тушунолмасангиз ва мени мана шу туриш-турмушимча қабул қилолмасангиз, унда... унда кеча менга айтган катта орзула-рингизни менинг номим билан боғлаб юрманг дейман.

Мени тушунишга ҳаракат қилинг. Мен никоҳни ўзимга занжир деб билмайман, мен учун у ҳам дўстлик. Яъни, мен ўз хатти-ҳаракатларим учун ўзим жавоб бераман, менинг эркимни чеклашга йўл қўймайман, қилаётган ишларим ҳақида ҳисоб-китоб бермайман, қаерга кетаётгандигимни айтиб ўтишни шарт деб ҳисобламайман. Мен орқамдан кузатиб юришларини, рашик қилишларини, насиҳат ўқишлирини истамайман. Ўз-ўзидан равшанки, мен ўзим фамилиясини қабул қилган кишини уялтириб қўймасликни, уни ғалати аҳволга солмаслик, номини булғатмасликни бўйнимга оламан. Лекин у ҳам мени муте, ҳар нарсага бўйин эгадиган хотин деб эмас, ўзига ҳамдард, ҳар нарсада унга тенг бўлган одам деб билиши керак. Мен хизматкор эмасман. Биламан, менинг бундай гапларим кўп одамларга жуда эриш туюлиши мумкин. Лекин шу гапим — гап ва мен ундан қайтмайман. Вассалом.

Яна бир нарсани худди сиз каби қўшимча қилиб қўяй: менга ҳозир жавоб берманг, ўрни эмас, фойдаси ҳам йўқ. Биз яна кўришамиз ва эҳтимол, бу ҳақда гаплашармиэз.

Энди ўзингиз бирпас айланиб юринг. Мен унинг олдига кираман. Кечқурун кўришамиз.

Дюруа унинг қўлларини узоқ ўпиб турди, кейин индамасдан нари кетди.

Улар оқшом тушгандан кечки таом устида кўришдилар. Икковлари ҳам ниҳоятда ҳолдан тойган эдилар, тезроқ ҳар ким ўз хонасига қайтишга шошилди.

Шарль Форестьени эртасига Кани мозористонига асъаса-дабдаба қилмасдан кўмиб келдилар. Жорж Дюруа соат бир яримдаги курьер поезди билан жўнайдиган бўлди.

Форестье хоним уни вокзалга кузатиб чиқди. Поезд келгунча улар перронда ундан-бундан гаплашиб айланиб юриши.

Курьер поезд келди: бу чинакам курьер поезд бўлиб, вагонлари озгина, бешта эди.

Дюруа вагондан жой олгач, яна бир неча дақиқа

Форестье хоним билан бирга бўлиш учун пастга тушди; уни ташлаб кетаётганини ўйлаганда худди ундан бутунлай ажраблиб қоладигандай юраги увшар, маъюсланар эди.

— Марсель — Лион — Парижга борадиганлар, жойла-рингизни эгалланглар! — қичқирди кондуктор.

Дюруа вагонга кириб унга яна бир нарсалар дейиш учун бошини деразадан чиқарди. Паровоз ҳуштак чалди ва поезд оҳиста ўриндан жилди.

Дюруа вагондан бошини чиқариб Форестье хонимга қараб туарди: у эса перронда қимир этмас, кўзлари билан уни кузатарди. Тўсиндан, ҳали жувон кўз ўнгидан йўқолмай туриб, у иккала қўлини лабига босди-да, унга ўпич юборди.

Жувон ҳам унга шу жавобни қилди, фақат у йўлланган ўпич билинар-билинмас, ҳуркак ва иболи эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Жорж Дюруа ўзининг эски одатларига қайтди.

Константинополь кўчасидаги пастки қаватда жойлашган ўша мўъжазгина уйда яшар, тақдирида ўзгариш рўй беришини кутаётган одам каби камсуқум, камтарингина ҳаёт кечиради. Ҳатто унинг де Марель хоним билан бўлган муносабатлари ҳам эр-хотин ўртасидаги муносабатларга ўхшаб кета бошлади, гўё у ўзини олдиндан янги бир турмушга чоғлаётганга ўхшар, маъшуқаси ҳам алоқаларининг бунчалар изга тушиб қолганидан таажжубга тушиб, кула-кула дерди:

— Сен менинг эримдан ҳам оиласандроқ чиқиб қолдинг. Уни сенга алмаштирасам ҳам бўлар экан.

Форестье хонимдан ҳамон дарак йўқ эди. У Каннда ушланиб қолди. Хоним апрелнинг ўрталарида қайтажагини унга ёзиб юборганди, бироқ хайрлашаётганларида бир-биралига айтган гапларидан биронтасини ҳам тилга олмаган эди. Дюруа тоқат билан кута бошлади. У, агар хоним пайсалга соладиган бўлса, қўлидан нимаики келса, барини қилишга ва қандай бўлмасин унга уйланишга қарор берди. У ўзининг толе юлдузи балқиганига ишонар, одамларни ром қилиш қобилияти борлигини билар, ўзида ҳеч бир аёл зоти тоб беролмайдиган сирли ва енгиб бўлмас бир куч қулф уриб турганлигини ҳис қиласади.

Кунлардан бир куни у қисқагина хат олди ва ҳал қилувчи дамлар келганлигини англади:

«Мен Парижга кёлдим. Бир келиб кетинг.

Мадлене Форестье».

— Ўзсаном. У латни эрталабки соат тўққизда келадиган почта оркади олди. Соат уч бўлганда у хонимнинг олдида доимир бўлди. Хоним уни дилбарлик билан латиф жилмайтганча қарши олди, гул-гул очилиб унга икки қўлини узатди. Улар бир неча дақиқа бир-бирларига тикилишиб қолдилар.

— Бошимга оғир қайғу тушганда ҳамдам бўлганингиз қандай яхши бўлди! — деда шивирлади у.

— Доимо сизнинг амрингизга мунтазирман, хоним,— деди Дюруа.

Ўтирилар. Хоним янгиликлардан сўйлаб беришни, Вальтерларни, ходимлар, газетада нима гаплигини сўради. У газета ҳақида кўп ўйлаган экан.

— Менга нимадир етмаётгандай, сира-сира газетасиз яшолмайман,— деди у.— Ўзимни мухбир деб ҳис этаман. Нима деманг, бу ишни жонимдан яхши кўраман.

Хоним индамай қолди. Дюруа унинг табассуми, гапларининг оҳангидар шаъма қилаётганинги англади ва ишни илгари мўлжаллаган фикридан қайтиб, тезлаштирмаса бўлмаслигини сезди.

— Жуда соз!. Айтинг-чи... бу иш билан... энди бу иш билан Дюруа фамилиясини олиб машғул бўлсангиз қандай бўлар экан? — тутила-тутила деди Дюруа.

Форестье бирдан жиддийлашиб қолди.

— Ҳозирча бу ҳақда гаплашмайлик,— деди оҳиста хоним қўлини унинг елкасига ташлаб.

Бироқ хоним таклифига рози эканлигини сезиб, Дюруа унинг оёқларига тиз чўкди.

— Раҳмат, минг раҳмат, сизни шу қадар севаманки! — деди унинг қўлларини эҳтирос билан ўпаркан Дюруа.

Хоним ўрнидан қўзғалди. Дюруа ҳам оёққа турди ва хонимнинг юзинга қараб унинг ранги оқаринқираб кетганинги кўрди. Шунда у ўзининг хонимга ёқишини, балки бу анчадан бери давом этиб келаётганинги англади. Улар бир-бирларига тикилганча туришарди; Дюруа вазиятдан фойдаланиб, хонимни бағрига тортди ва унинг манглайидан эҳтиром ва меҳр билан узоқ ўпиб турди.

— Гап бундай, азизим,— деб сиполик билан сўз бошлиди хоним унинг бағридан сирғилиб чиқиб,— мен ҳали бир қарорга келганим йўқ. Бироқ, балким, сизга «хўп» деб айтарман. Лекин сиз то хўп демагунимча бу нарсани мутлақо ҳеч кимга айтмаслигингиз керак.

Дюруа унга сўз берди ва оғзи қулогига етганча чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб Дюруа хоним билан ғоятда сиполик

билан гаплашар, ундан тайин бир гапни айтишини талаб етмасди, чунки хонимнинг барча гап-сўзларида, келажак ҳастлари хусусида чизган ва у билан ўртоқлашган режала-рида «розиман» деган жавобдан ҳам чуқурроқ, дилкашроқ чир маънони уқиш мумкин эди.

Дюруа жонини жабборга бериб ишлар, тўйгача бир оз бўлса ҳам пул йиғиш ниятида тежаб-тергаб сарфларди, чининг бугунги хасислиги кечаги тараала бедод югуришларига спра ўхшамасди.

Ез ҳам, куз ҳам шу зайлда ўтди, улар кам учрашишар ва ўзларини шу қадар бепарво тутар эдиларки, ҳеч кимда زارрача шубҳа уйғонмасди.

Бир куни кечқурун Мадлена унинг кўзларига тик боқ-қанича сўраб қолди:

— Сиз ўртамиздаги гапларни де Марель хонимга айтмабмидингиз?

— Йўқ, жоним. Сизга, ҳеч кимга айтмайман деб сўз берган эдим, биронта кимса бу ҳақда ҳеч нима билмайди.

— Унда энди айтсангиз бўлаверади. Вальтерларга эса ўзим айтаман. Шу ҳафта айтаман. Майлими?

Дюруа қизариб кетди:

— Майли, эртагаёқ айтганим бўлсин.

— Агар истасангиз,— деди хоним давом этиб, кўзларини унинг уялганини кўрмаслик учун секин четга оларкан,— биз майнинг бошларида тўй қилишимиз мумкин. Шунда эл-юртнинг кўзига яхши бўлади.

— Сиз нима десангиз шу.

— Менга қолса ўнинчи май, шанба куни ўтказсак девдим. Мен шу куни туғилганман.

— Ўнинчи май, жуда яхши бўлади.

— Сизнинг ота-онангиз Руан атрофида туришади, шундайми? Менга шундай дегандай бўлувдингиз.

— Ҳа, Руан томонда, Кантледа.

— Улар нима билан шуғулланишади?

— Уларнинг... кичикроқ мулклари бор.

— А! Улар билан танишиб олишни орзу қиласман.

Дюруа қисиниб ғалати аҳволга тушди, чайналиб қолди:

— Бироқ... майли-ю, гап шундаки...

Кейин ўзига-ўзи мард бўлиш керак, деб ўйлади-да, гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолди:

— Жоним, улар деҳқон одамлар, кичик қовоқхона очганлар, мени одам қилиш учун ўлиб-тирилиб уринишган. Мен улар билан фахранаман. Улар... содда, сал... тўпори одамлар... сизга ёқмасликлари мумкин.

Хонимнинг чеҳрасига дилбар бир табассум ёйилди, унинг кўзларида меҳр-шафқат порлаб турарди.

— Ундеймас. Уларни бошимга кўтараман. Бориб кўриб келамиз. Албатта, борамиз. Ҳали бу ҳақда яна сиз билан гаплашамиз. Менинг ота-оналарим ҳам содда одамлар эди... Лекин улар ўлиб кетишган. Дунёда менинг ҳеч кимим йўқ сиздан бошқа,— деб қўшиб қўйди хоним ва унга қўлларини узатди.

Дюруа тўлқинланиб кетди, юраги илиқ ҳиссиётларга тўлди,— шу пайтгача ҳеч бир аёл унинг юрагини бунчалар эритмаган, мафтун этмаганди.

— Ҳаёлимга баъзи бир фикрлар келганди,— деди хоним,— лекин буни тушунтириш қийин.

— Яъни, масалан?

— Биласизми, жоним, мен ҳам худди бошқа аёлларга ўхшаганман... ўзимнинг камчиликларим, ғалати одатларим бор, ятироқ ва жарангдор нарсаларни яхши кўраман. Мен асилзодаларга хос фамилиям бўлишини орзу қилардим. Бизнинг никоҳдан ўтишимиз муносабати билан сиз... сиз дворян бўломасмикинсиз?

Хоним лоладай қип-қизариб кетди, худди бир уят иш қилган болага ўхшаб қолди.

— Мен ўзим ҳам шуни ўйлаб юрган эдим,— деди соддадиллик билан Дюруа,— лекин, менимча, бу жуда қийин бўлса керак.

— Нега энди?

Дюруа кулиб юборди.

— Одамлар майна қилишадими, деб қўрқаман.

Хоним елкасини қисиб қўйди.

— Қўйинг-е, ундеймас! Ҳамма шундай қилади, бунинг кулгили ери йўқ. Фамилиянгизни бўғинларга ажратасиз, вассалом: «Дю Руа» бўласиз. Жуда чиройли!

— Йўқ, унча чиройли эмас,— деб эътиroz билдириди Дюруа ўзини билимдон кўрсатиб.— Бу жудаям одми, бошқаларнинг чўнтағидан тушиб қолган йўл. Мен ўзим аввал адабий тахаллус сифатида туғилган еримнинг номини олсанму, кейин ими-жимида аста унга фамилиямни қўшсам девдим. Ана унда вақт-соати билан сиз айтган йўлни ҳам қилиш мумкин.

— Сизнинг қишлоғингиз Кантле деб аталадими?— сўради хоним.

— Ҳа.

Хоним ўйланиб қолди.

— Йўқ. Менга унинг охириги бўғини ёқмайди. Менга қаранг, бу сўзни салгина ўзгартирсак нима қиларкан... Кантлемиди?

Форестье хоним столдан перо олиб турли фамилияларни ёзиб кўра бошлади, у сўзларнинг қандай кўрининишига эътибор бермоқдайди.

— Топдим, қаранг, қаранг! — бирдан хурсанд бўлиб хитоб қилди хоним ва «Дюруага «Дюруа де Кантель хоним» деб ёзилган варақни узатди.

— Ҳа, жуда чиройли,— деди бир неча дақиқа ўйланиб тургач «Дюруа димоғдорлик билан.

— Дюруа де Кантель, Дюруа де Кантель, Дюруа де Кантель хоним. Ажойиб! Ажойиб! — ўзида йўқ шодланиб тақрорлади Форестье хоним.

— Мана кўрасиз, ҳеч ким ҳеч нарса демайди,— деб ишонтиради хоним.— Ғақат темирни қизифида босиш кепрак. Пайсалга солиш ярамайди. Мақолаларингизни эртадан бошлабоқ «Дюруа де Кантель» номи билан чиқараверинг, оддий мақолачалар бўлса, унда соддагина қилиб «Дюруа» деб қўйинг. Қаламкашлар кўпинча шундай қилишади, сизнинг тахаллусингиз бирорвга халақит бермайди. Тўй куни мизгача биз яна баъзи бир нарсаларни ҳам ўзгарирамиз, дўстларимизга эса сиз шу пайтгача камтаринлик қилиб «дю» юкламасини ишлатмаганлигинизни тушунтирамиз, вазиятингиз шуни тақозо қилганлигини айтамиз, балки, эҳтимол, тушунтириб ҳам ўтиромасмиз. Отангизнинг исмлари нима?

— Александр.

— Александр, Александр,— бир неча бор тақрорлади хоним сўзининг оҳангдор чиқаётгани, чиқмаётганига қулоқ солиб, кейин тоза оқ қоғоз олди-да, ёзди:

«Жаноб Александр дю Руа де Кантель ва хоним ўз фарзандлари Жорж дю Руа де Кантелнинг Мадлена Форестье хоним билан никоҳдан ўтаётганларини сизга камоли эҳтиром билан маълум қиладилар».

Хоним ўз ёзганларига кўзини узоққа олиб қочиб қарди ва хурсанд бўлиб деди:

— Озгина усталик қилсангиз, ҳамма нарсага эришувингиз мумкин.

Дюруа хонимнидан кетаркан, энди ўзини «дю Руа» ва ҳатто «дю Руа де Кантель» деб аташини ўйлаб борар ва назарида, ўзини бутунлай бошқача одам бўлиб қолгандай ҳис қиларди. Қадам ташлашлари яна ҳам дадилроқ, боши янада баландроқ бўлиб қолди, мўйлаблари-ку, мўйлаблари энди янада диккайиброқ турарди,— унингча дворянин мана

шунинг куранишга эга бўлиши керак эди. Унинг кўнгли
кулони билан тўлиб-тошганди, дуч келган ўткинчига:

Мени дю Руа де Кантель дейдилар,— дегиси келар-
ди.

Лекин уйга қайтгач, эсига де Марель хоним тушиб,
безонта бўлиб қолди ва шу заҳоти ўтириб унга хат ёзди,
эртага учрашишларини сўради.

Кейин ўзининг одатдаги боқибекамлиги устун келиб,
барига қўл силтади-да, янги солиқлар ҳақида чаққон бир
мақола ёзишга ўтириди, у давлат бюджетини мустаҳкамлаш
мақсадида қатор солиқлар солишни таклиф қилмоқда эди.

У дворянларга тегишли бўлган юклама сўз учун йилига
юз франк, барондан бошлаб князлик уивонларига эса йилига
беш франкдан минг франккача солиқ солишни ёқлаб ёзди.

Мақола тагига «Д. де Кантель», деб қўйди.

Эртасига у кўк хат олди, маъшуқаси соат бирда кела-
жagini хабар берганди.

Дюруа уни юраги пўкиллаб урган ҳолда кута бошлади,
ҳаммасини бошданоқ тўкиб-соламан, гапнинг пўскалласини
айтаман-қўяман, деб ўйлади у, сал шаштидан тушгандан
кейин унга ҳаммасини бирма-бир тушунтираман, бир умр
тирик бўйдоқ бўлиб ўтолмаслигимни, ҳамоноки, жаноб де
Марель бу дунёдан кетишни истамаётган экан, менинг уй-
ланишдан бошқа чорам қолмади, дейман деб ўйларди.

Шундоқ бўлса ҳам у ўзини ўнғайсиэ сезмоқдайди.
Қўнгироқ чалинганди унинг юраги қинидан отилиб кетай
деди.

Маънуқаси ўзини унинг қучогига отди:

— Салом, Азиизим!

Де Марель хоним Дюруадаги совуқликни сезди.

— Сенга нима бўлди? — деб сўради у Дюруага диққат
 билан тикиларкан.

— Ўтири, — деди Дюруа. — Биз яхшилаб гаплашиб оли-
шимиз керак.

Де Марель хоним бошидан шляпасини олмай, юзидағи
тўрни сал қўтариб қўйди-да, ўтириди.

Дюруа бошини қуи әгиб олди, у фикрларини жам-
ламоқда эди.

— Жонгинам, — деб оҳиста сўз бошлади у, — мен ҳозир
сенга айтадиган гапимни ўласам, ўзимни қўярга жой топол-
майман, жуда қийналиб кетдим. Мен сени жуда ҳам яхши
кўраман, сен менинг жону жаҳонимсан, сени жиндай бўлсин
хафа қилишим мумкинлигини ўласам, олам қўзимга қорон-
ги бўлиб кетади.

Де Марель хонимнинг ранги ўчди, қалтирай бошлади.

— Нима бўлди? Бўл, гапир! — шивирлади у.

Шунда у қайгули қилиб, айни замонда, қатъийлик билан ўзи учун ёқимли, лекин бирорвга ёқимсиз нарсани хабар қилаётган одамдай зўраки бир маъюслик билан деди:

— Гап шундаки, мен уйланяпман.

Жувоннинг кўкрагидан инграган сас отилиб чиқди, — хотинлар ҳушдан кетиш олдида одатда мана шундай ингра-надилар, унга нафас етишмай қолган, кўкраги дам сайин қўтарилиб тушар, гапиришга мажол қолмаганди унда.

— Шу қарорга келгунча бошимдан нималар кечганлигини билсанг эди, — деб давом этди у маъшуқаси индамай қолганлигини кўриб. — Ўзинг кўриб турибсан, менда на пул, на тузукроқ мавқеим бор. Парижда ўзимни ёғизликтан хасдай ҳис қиласан. Мен ёнимда одам бўлса, қўлтиғимга кирса, ёрдам берса, яхши-ёмон кунимга яраса, суюнчиқ бўлса, дейман. Мен шундай одамини топдим!

Дюруа у бирон нарса дер дегани умидда жим бўлди, — майли эди жаҳли чиқса, бақирса, ҳақорат қиласа, қарғаса.

Жувон худди юрагим отилиб кетмасин, дегандай қўлинни кўксига маҳкам босиб турарди. У ҳамон оғир-оғир нафас олар, кўкраги қўтарилиб тушар, боши қалтирарди.

Дюруа унинг кресло суюнчигидаги қўлидан тутди, лекин у қўлинни тортиб олди.

— О, худойим! — дея шивирлади у изтироб билан.

Дюруа унинг олдида тиз чўқди, лекин унга қўл тек-кизишга қўрқди: жувон қичқирса, дол-вой қиласа, қарғаса у бунчалик қўрқмасди, лекин у индамас, шу Дюруани чўчтиб турарди.

— Кло, фариштам Кло, — галдираб гапиради Дюруа, — ахир, ўзинг аҳволимга тушун, нима қиласай бўлмаса, ўзинг айт. Қанийди сенга уйланолсан, — мени учун бир дунё баҳт бўларди бу! Лекин сенинг онланг бор. Мен нима қилишим керак ахир? Айт ўзинг, айт, нима қиласай?! Мен жамиятда ўз мавқеим бўлишини истайман, бунинг учун оила қуришиниг керак. Сен билсайдинг?! Эрингни ўлдиришга тайёр бўлган пайтларим бўлган...

Унинг овози замзама бойлаб чиқар, у худди ажиб бир мунгли куй каби жарангларди.

Жувоннинг бир нуқтага тикилиб қолган кўзларидан икки йирик ёш юмалаб тушди, кўзлари, киприклари жйқ ёш билан тўлди.

— Йиғлама, Кло, йиғлама, ёлвораман, ялинаман, йиғлама! — пичирларди у. — Юрагим ёрилиб кетади менинг.

Ҳамият, аёллик кибри устун чиқди, у зўр билан ўзини қўлга олди.

Ким у? — деб сўради йигламсираган, йигидан бўғилган овоз билан де Марель хоним.

Дюруа бир дам сукут қилди ва барибири айтиш кераклигини билиб жавоб берди:

— Мадлена Форестье.

Де Марель хоним қаттиқ бир сесканиб тушди, кейин яна тошдай қотиб қолди. У ўз қайғуси билан бўлиб, Дюруа ҳамон унинг қаршиисида тиз чўкиб турганлигини унугтанди.

Кўз ёшлари эса тинмай оқиб тушарди икки юзидан.

У ўрнидан турди. Дюруа унинг бир оғиз гапирмай, таъна тошини отмай, айни замонда уни сира ҳам кечирмай жўнаб кетмоқчилигини билди. Дюруа қаттиқ хафа бўлди, ўзини оғир ҳақоратлангандай сеэди. Уни кеткизмаслик, қўйиб юбормаслик мақсадида бўлиқ оёқларидан қучоқлаб олди ва мато тагидан бўлса ҳам унинг оёқлари қаттиқ бўлиб қолгани, қаршилик қилганлигини сеэди.

— Кетма бундай қилиб, ялинаман, кетма,— ёлворарди Жорж.

Жувон ёш гилтиллаган кўзларини унга қаратди, бу қарашда айрилиқнинг аччиқ алам, изтироблари акс этиб ётарди.

— Мен... нима дердим,— пицирлади у,— мен... бу ерда ортиқчаман... Сен... сен ҳақсан... сен... сен... сен яхши хотин ташлабсан...

У силтаниб унинг қўлидан чиқди ва эшик томон юрди, Дюруа уни бошқа тутиб туришга ҳаракат қилмади.

Жорж ўрнидан туаркан, гўё калласига оғир бир нарса билан урилган одамга ўхшаб қолганди. Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди.

— Ҳай, майли, баттар бўлсин, ойнииг ўн беши ёргу, ўн беши қоронғу,— деди у ўзига-ўзи.— Ишқилиб... жанжалсиз бўлди-ку. Менга яна нима керак.

У кўкрагини босиб ётган тошдан халос бўлгандай, янги турмушни бошлашга халақит берадиган барча занжирлардан қутулгандай ҳис қилиб, қувончиidan эсанкираган ҳолда танасида жўш урган кучини қаерга қўйишини билмагандай деворни зўр бериб муштлай кетди, назарida, тақдирнинг ўзи билан яккама-якка олишувга тушганди.

У Форестье хонимнинг:

— Сиз де Марель хонимга айтиб қўйдингизми? — деган саволига беспарвогина қилиб:

— Албатта...— деб қўйди.

Хоним уни синамоқчи бўлиб зеҳи солиб қаради.

— У киши хафа бўлмадиларми?

— Асло. Аксинча, жуда яхши бўлиди, деб хурсанд бўлди.

Хабар тез тарқалди. Бирорлар ҳайрон бўлсалар, бошқалари, шундай бўлишига ишончмиз комил эди, дейишар, учинчи бирорлар эса бунинг нимасига ҳайрон қоласизлар, дегандай қилиб кулиб қўя қолишарди.

Жорж энди ўз фельетонларининг тагига «Д. де Кантель», мақолачаларига «Дюруа», вақти-вақти билан чиқиб турадиган сиёсий мақолаларига «Дю Руа» деган имзо чекарди, у куннинг ярмини қаллигининг олдида ўтказар, қаллиги худди сингил каби самимий, содда муомалада бўлар, лекин шу соддагина муомала тагида яширин, бироқ чинакам бир меҳр балқиб кўринар, айни чоқда ўзининг унга нисбатан кўнгли борлигини билдириб қўяр, лекин буни ожизлик нишонаси, деб яширишга уринарди. Улар никоҳларига учтўрттагина одам чақиришга ва никоҳ ўқилган куни кечқуруноқ Руанга кетажаклари ҳақида келишиб қўйдилар. Хоним бир неча кун унинг ота-онасиникида меҳмон бўлишни истарди.

Дюруа уни бу сафардан қайтаришга ҳаракат қиласи, лекин фойдаси бўлмади, охири ноилож кўнди.

Улар ҳеч кимни таклиф қолмаганликлари сабабли черковга бориб ўтиргадилар, келин-куёв ўнинчи майдада мэрияга кириб чиқишиди, кейин нарсаларини йиғиштиргани уйга боришиди, кечқурун Сен-Лазар вокзалидан чиқсан поезд уларни Нормандия томонга олиб кетди.

То вагонда ёлғиз ўзлари қолмагунча уларнинг холи гаплашишга фурсатлари бўлмади. Ниҳоят, йўлга тушганларига амин бўлишгач, улар бир-бирларига термулиб олишиди ва ўртадаги ўнгайсизликни кўтариш учун пиқиллаб кулиб юборишиди.

Мана, ниҳоят поезд узуидан-узоқ Батиноль дебаркадеридан ўтиб, водийга чиқди,— водий сўлғин бўлиб, у шаҳар истеҳкомларидан то Сенага қадар давом этарди.

Жорж хотини билан онда-сонда бир-ярим гаплашиб қўяр, кейин иккаласи яна деразага тикилардилар.

Аньер кўпригидан ўтаётганларида улар кемалар, балиқчи қайиқлари билан тўлиб кетган дарёни кўриб қувониб кетдилар. Кемалар, оқшомнинг порлоқ рангларига белангандекин, осуда дарё ботаётган қудратли май офтобининг шуълаларига ғарқ бўлиб ётарди. Икки оппоқ учбурчак улкан елканларини шамол ёзган қайиқ учишга шай турган баҳайбат қушга ўхшарди.

— Мен Париж атрофларини севаман,— деди секингина Дюруа,— бу ерларда қандай қилиб балиқ еганларим эсимга тушса, қувониб кетаман.

— Қайиқларни қаранг! — унга қўшилди хотини. — Қуёш ботаётгандা сувда сузиб юриш жуда ҳам маза-да.

Улар ўтган нарсаларни, ўтган кунларни ҳаддан ошириб мақтаб юборишдан ўзларини тийиб, гапдан тўхтадилар; улар ўз ўйларига чўмдилар, армон бўлиб қолган нарсаларни маъюс бўлиб эслаб кетдилар.

Дюруа хотинининг рўпарасида ўтирган эди; унинг қўлини олиб оҳиста ўпди.

— Парижга қайтганимиэдан сўнг биз Шатога овқатлангани бориб турамиз, — деди у.

— Қиладиган ишларимиз шу қадар кўпки! — деди хотини. У буни «фойдали ишларни кўпроқ кўзлаш керак», деган маънода айтгани сезилди.

Дюруа ҳамон хотинининг қўлларини ушлаб ўтирар, қандай қилиб эркаласам ёқаркан, деб кўнглидан ўтказар, безовта бўларди. Агар қаршисида соддагина бокира қиз ўтирганда у нима қилишини ўзи билган бўларди, бироқ Мадленанинг тирик, зукко зеҳни уни чўчитар, у қалаванинг учини йўқотиб қўймоқдайди. У қовун тушириб қўйишдан, ҳаддан ташқари латта бўлиб кўринишдан ёки бунинг аксинча, ўта шилқим, тепса-тебранмас ёки, аксинча, ҳовлиқмачоқ кўринишдан жуда қўрқарди.

У хотинининг қўлларини оҳистагина сиқиб қўяр, бироқ хотини худди буни сезмагандай эди.

— Мен ҳалиям сизнинг ўз хотиним экалигингизга ишономаяпман, — деди у.

Афтидан, бу гап жувонни ҳайратга солди.

— Нега ундан дейсиз?

— Билмадим. Менга бу жуда ғалати бўлиб туюляпти. Мен сизни ўпгим келади ва яна ҳайрон бўламанки, бунга ҳақим бор-ку, деб.

Хотини унга ёноқларини бамайлихотиргина тутиб берди ва у худди синглисини ўпаётгандай қилиб ўпиб қўйди.

— Сизни биринчи марта кўрганимда, — деб давом этди Дюруа, — эсингиздадир. Форестье чақирганда борганим, «қанийди менинг ҳам шунаقا хотиним бўлса», деб орзу қилгандим. Орзуимга етдим. Ўзим тилаган хотинни топдим.

— Жуда ҳам мақтаб юборяпсиз, — дея шивирлади хотини унинг кўзларига тик боқсанча мугамбириона кулимсираб.

«Жуда ҳам сўхтаси совуқ бўлиб кетибман. Тентак. Дицилроқ бўлиш керак», кўнглидан ўтказди Дюруа ва унга қараб сўради:

— Форестье билан қандай танишган эдинги?

— Наҳотки биз Руанга ўлган одам ҳақида гаплашиб

олгани кетаётган бўлсак? — деди қўзларини маккорона ўйннатиб, шўхлик билан хоним.

Дюруанинг лавлагиси чиқиб кетди.

— Борган сари ақлдан озиб боряпман. Сизнинг олдингизда мен ўзимни йўқотиб қўяман.

Хоним бундан ийиб кетди.

— Қўйинг-е! Нега ундан?

Дюруа унинг ёнгинасига ўтди.

— Кийик! — қичқириб юборди бирдан хоним.

Поезд Сен-Жермен ўрмонларидан ўтиб борарди. Хоним қўрқиб кетган кийик бир сакраб хиёбоннинг нариги томонига ўтиб кетганлигини кўриб қолди.

Мадлена очиқ деразадан ташқарига тикилиб ўтирас экан, Дюруа бирдан энгашиб юзларини унинг бўйнига босди, — бу жазманинг бўсасидай чўзиқ бўса бўлди.

Бир неча дақиқа Мадлена қимир этмай ўтиради, кейин бошини кўтарди:

— Бўлди қилинг, қитифум келяпти.

Бироқ ҳисларни қитиқладиган эркалаш давом этарди: Дюруа ўзининг диккайган мўйлабларини унинг оппоқ бадани узра оҳиста сўйкаларди.

Мадлена қаддини ростлади:

— Бас қилинг деяпман!

Шунда Дюруа унинг бошини ўнг қўли билан қучоқлади-да, юзини ўзига қаратди. Кейин ўлжага ташланган қирғий каби ютоқиб унинг дудоқларига ёпишиди.

Мадлена ўзини олиб қочар, итариб ташлар, унинг қўлидан чиқишга уринарди. Ниҳоят, унинг қучоғидан чиқди.

— Бас қилинг-е, қанақа одамсиз! — такрорлади у.

Лекин Дюруанинг қулоғига гап кирадиган пайт эмасди; уни бағрига босганча ҳирс билан ўпар, лаблари титраб туар, Мадленани ёстиққа босишга ҳаракат қиларди.

Мадлена унинг қучоқларидан аранг қутулиб, шартта ўрнидан турди.

— Менга қаранг, Жорж, бу нима қилиқ! Болаларга ўхшамайлик, Руанга боргунча сабр қилайлик.

Дюруа устидан совуқ сув сепилгандай шилқиллаб тушди, унинг юзлари бўғриқиб кетганди. Салдан сўнг ўзини босиб олиб деди:

— Майли, сабр қиласман, лекин Руангача оғзимни миқ этиб очмайман, жазоси шу. Айтуб қўйай: биз энди Пуасидан ўтиб бораётимиз.

— Мен гапираман,— деди Мадлена.

Шундан сўнг у эрининг ёнига бамайлихотир ўтириб олди-да, қайтиб келганларидан сўнг нима ишлар қилажак-

хари ҳақида бирма-бир сўзлай кетди. Улар Мадленанинг ишариги уйида яшайверишади, бундан ташқари Форестеънинг редакциядаги ўрни моянаси билан бирга Дюруанини бўлади.

Шуниси ҳам борки, янги оиланинг сарф-харажатларини Мадлена корафталик билан майда-чуйдасигача ҳисоблаб, режа тортиб чиқсан экан.

Уларнинг қўлларидағи маблағлари ҳар бириники ўзиға тегишли ҳисобланиб, ҳётда бўладиган ҳамма ҳодисалар ҳисобга олинганди — инчунин, ўлим, ажралиш, бир ёки бир неча фарзандлар қўрилиши — ҳаммаси кўзда тутиаганди. Дюруа ўзининг гапига қараганда, тўрт минг франк пули бўлиб, шундан бир ярим мингни қарзга олганди. Қолганлари бир кунимга ярап, деб уйланиш фикрига тушгандан кейин жамғарив юрган пуллари эди. Мадленанинг қирқ минг франк пули бўлиб, буни ўзининг гапига қараганда, унга Форестеъ қолдирганди.

Шарль эсига тушди-да, Мадлена уни мақтаб кетди:

— У тийинни бекор сарф қиласди, ўзини босиб олган, меҳнатдан қочмасди. У сал фурсатда катта сармояга эга бўлиб қолиши мумкин эди.

Дюруанинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд, уни эшитмасди.

Баъзан Мадлена гапдан тўхтаб, бир нарса устида фикрга толар, кейин чала қолган жойидан бошларди.

— Сиз уч-тўрт йилдан кейин йиалига ўттиз мингдан қирқ минг франккача пул ишлашингиз мумкин. Шарлининг умри узун бўлганда, у шунча топган бўларди.

Унинг маслаҳатлари Жоржнинг жонига тегиб кетди ва хотинининг гапини бўлди:

— Билишимча, биз Руанга ўлган одамни гаплашгани кетмаётбимиз шекилли.

Мадлена унинг юзига шапатилаб қўйди.

— Рост-а, бутунлай эсимдан чиқибди,— деди у кулар экан.

Дюруа ойисининг гапидан чиқмайдиган болалардай икакала қўлини тиззасига қўйди.

— Ўзингизни тентакликка солманг,— деб танбех берди Мадлена.

— Ўзингиз мени шу кўйга соадингиз,— деб эътироуз билдириди Дюруа,— энди шу алфозда ўлиб кетаман.

— Нимага?

— Негаки, сиз хўжалигимизни бошқарибгина қолмай, менга ҳам раҳбарлик қилиб турасиз. Айтгандай, бева хотин сифатида овингиз юрмаса ҳам довингиз юради!

Мадлена ҳайрон бўлиб қолди:

— Бу билан нима демоқчисиз ўзи?

— Шуни айтмоқчиманки, сизнинг билимдошлигиниз менинг подонлигимга чек қўйиши, эр кўриб тажриба ортирган хотин сифатида эса менинг маъсум бўйдоқ ҳаётимга таъм беринингиз керак, ана шу, холос!

— Жуда ҳаддингиздан ошиб кетдингиз! — деди Мадлена.

— Йўқ, бу худди мен айтгандай бўлади, — деб эътиroz билдириди Диоруа. — Мен хотинларни билмайман, тўғрими? Сиз эса эркакларни беш қўлдай биласиз, ахир сиз бевасиз-ку, тўғрими? Ва сиз менинг тарбиям билан машгул бўласиз... — бугун кечқурун, тўғрими? Менимча, бу тарбияни ҳозирнинг ўзидаёқ бошлаб юборилса, соз бўлар эди, агар истаклари бўлса.

— О, бунақа ишларда агар менинг ўргатишимга муҳтож бўлиб қолган бўлсангиз, унда!.. — деб юборди Мадлена шўхлик қилиб.

— Албатта, сизнинг ўргатишингиизга муҳтожман, — деб жавоб берди Диоруа дарсда жавоб берётган мактаб боласининг овозига ўхшатиб. — Энг муҳими: мен йигирма дарсдан кейин... мени буткул маълумотли киши қилиб чиқаришингиизга ишонаман... Ўнта дарс асосий предметларга... ўқиш ва грамматикага... ўн соат дарс — машқлар ва нутқ маданиятига... Ахир мен гирт саводсизман-да!

— Сен тентаксан! — деди борган сари очилиб шўхлиги туваётган Мадлена.

— Мени сенсирай бошлаганинг муносабати билан, — деб давом этди гапида Диоруа, — мен ҳам шу ондан бошлаб сенга әргашаман ва сенга шуни маълум қиласманки, азизим, юрагимда муҳаббат алангаси борган сари жўш уриб, қўрқяпманки, Руанга етгунча ёниб кетмасам деб!

У энди актёрларга ўхшатиб гапирав, юз ҳаракатларига шундайин бир кулгили тус берар эдики, юқори адабий доираларда қизиқ-қизиқ гапларга ўрганиб қолган ёш жувон қотиб-қотиб куларди.

Мадлена эрига қиё боқиб ўтирад ва чиндан ҳам у кўзларига мафтункор бўлиб қўринар, дилида майл қўзғатарди, одам гарқ пишган нокни кўрганда шундай аҳволга тушади, уни дарҳол олиб егиси келади, бироқ шууримиз шошма, дейди, уни овқатдан кейин ўзиб есанг мазаси бошқача бўлади.

Ёш жувон хаёлига келган бундай гаплардан қизарип кетди.

Жоним шогирдим,— деди Мадлена,— менинг тажри-
мга, катта тажрибамга ишонинг. Вагондаги ўпичларниң
пархи арzon бўлади. У иштаҳангни бўғади, холос.

У яна ҳам қаттиқроқ қизарип, шивирлади:

— Гўр бошоқни ўрмайдилар.

Дюруа кулиб ўтирас, ғунчадай оғиздан чиқаётган бу
маъноли гаплар унинг иштаҳасини зўрайтира бормоқда
эди. Кейин у худди дуо ўқиётган одамдай лабларини пичир-
латди-да, бир чўқиниб олиб тантанавор қилиб деди:

— Ўзимни ҳирс балосидан асрагувчи авлиёс ота Анто-
нийнинг ҳифзи ҳимоятига топшираман. Мана энди тамом
тошга айландим.

Билинтирмайгина тун кириб кела бошлади, намозгар-
нинг енгил ҳарир қоронғиси ўнг томонда ястаниб ётган
бепоён далаларни ўз бағрига олди. Поезд Сена ёқалаб
кетмоқдайди. Ёш эр-хотин икковлари йилтираб чўзилиб
кетган темир йўлга, унинг биқинида оқаётган дарёга, ерга
қирмизи аланга сочиб ботаётган офтобнинг гардишига қараб
боришаради. Шуълалар секин-секин ўча бошлади, уларни гўё
кул босди, маъюсгина сўнмоққа турди. Заминда офтоб
ботган чоқда бир қалтироқ турди, ўлаётган куннинг шу
қалтироғи далаларга кўчди, улар тун қўйнига чўка бошлади.

Очиқ деразадан қуйилаётган хуфтон маъюслиги ҳалиги-
на кулишиб ўтирган ёшлар қалбига таъсир қилди, улар
жим бўлиб қолишиди.

Улар бир-бирларининг пинжалрига тиқилишганча, гў-
зал, тиник май кунининг сўниб боришини томоша қили-
шарди.

Мантда осма фонарлар ёнди, унинг пирпираган сар-
ғимтири нури қопламанинг кулранг матосини ёритди.

Дюруа Мадленани қучоқлаб ўзига тортди. Жисмида
жўш уриб турган ўткир истак-майллар ўрнини дилдорлик,
хумор бир кайфият эгаллади, унинг юрагини майин аллалов-
чи, ором берувчи осуда эрка бир туйғу чулғаб олди,
бўрон тинган, лекин чанқоқлик қонмаганди.

— Мен сени жуда-жуда севаман, эркам Мад,— шивир-
лади Дюруа эшитилар-эшитилмас.

Унинг хумор товуши жувон қалбини тўлқинлантириб
юборди, унинг жисмида титроқ турди, шунда у бошини
Дюруанинг кўкрагига қўйганча, унга дудоғини тутиб берди.

Нафас олмай узоқ ўшишдилар, кейин бир силкинишда
танлари бир-бирларига шиддат билан чирманди, кураш қис-
қа, кучли бўлди, ҳирснинг кўйига шитоб билан тартибсиз
берилдилар. Кейин икковлари ҳам сўлжайиб, шаштларидан
тушиб, лекин ҳамон бир-бирларини суйиб, эркалаб қучоқ-

Лаган ҳолда паровоз бекатга етиб қичқирмагунча ётди лар.

— Бунча тентак бўлмасак! — деди чаккаларида ҳурпай ийб қолган соchlарини бармоқларининг учи билан тўғрилар кан Мадлена. — Худди болаларга ўхшаймиз.

Лекин Дюруа унинг қўлларини пайдар-пай, ғалати бир шошқалоқлик билан ўпишда давом әтарди.

— Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, эркам Мад, — деди у.

То Ҷуанга боргунларича улар шу кўйи юзларини юзла-рига босганча кўзларини очиқ деразага тикиб қимир этмай боришли, ташқарида тун қоронғилигида деразалари ёргу-йилар липиллаб ўтиб турарди. Улар бир-бирларига шунчалар яқин эканликларидан лаззатланиб, кўнгилларидан яна ҳам яқинроқ, яна ҳам сирлироқ эркалашларга майл қўйиб, бир-бирларига дил тортиб, ўз орзуларига берилдилар.

Улар деразалари соҳилга қараган меҳмонхонага тушдилар ва апил-тапил тамадди қилиб, ухлагани ётдилар. Хизматчи қиз уларни эрталаб роппа-роса саккизда уйготди.

Чойни кичкинагина тунги столга бердилар, улар бир чашкадан ичишгач, Дюруа азбаройи қувончини ичига сифиролмаганидан хотинини қучоқлаб олди, одатда бошига бирдан баҳт қуши қўнгган одамлар шундай ҳолга тушадилар.

— Эркам, шириним Мад, — шивирларди у, — мен сени жуда севаман... жуда... жуда...

Мадлена бу дилкашликтан мамнун ийб, жилмайган кўйи ўтиарди.

— Мен ҳам... шундай... — деди у эрини ўпаркан.

Лекин Дюруанинг кўнглини ота-онаси олдига бораётгандари хира қилиб турарди. У хотинини йўлдан қайтаришга кўп уринди, уни огоҳдантириди, бўлажак учрашувга ҳозирлашга ҳаракат қилди. У ҳозир яна шу гапга қайтди.

— Тушунсанг-чи, улар саҳнада сен кўрган дехқонлардан эмас, чинакам дехқон кишилар.

Хотини кулди.

— Ҳа, биламан, уни менга айтган эдинг. Ундан кўра ўрнингдан тур, сени деб мен ҳам туролмай қолдим.

Дюруа каравотдан сакраб турди ва пайпоқларини кия бошлади.

— Уларнинг олдиларида жуда ғалати аҳволга тушиб қолмасак дейман. Мен ётадиган хонада эски каравот бор, унга ичига хашак солинган тўшак ёзилган, бошқа ҳеч вақо йўқ. Кантледа шундан бошқача тўшак борлигини билишмайди.

Мадлена хурсанд бўлиб кетди:

Жуда соз экан. Дунёда шундан яхши нарса борми...
Сен билан... мижжа қоқмай чиқсан-да... бирдан хўролар-
нинг қичқирганини эшитсан!

Мадлена оқ фланелдан тикилган чорси пеноюариниг ки-
ниб олди. Диоруа дарҳол бу кўйлакни эслади ва гаши
келди. Нега? У хотинининг ёрталабга киядиган либослари
тўлиб-тошиб ётганинг яхши биларди. Жўн, бундан чиқ-
ди хотини энди ўзига янги сеп олсинми? Сеп оладими,
олмайдими, бу унинг иши, лекин Диоруа унинг илгариги
оридан қолган турли усти бош тунги кўйлаклар, асбоб-
нижом дегандай, яъни мана шу барча майшат учун кийила-
диган майин ва иссиқцина бу матода Форестеъ қўлларининг
излари қолгандай бўлиб туюларди.

Диоруа папирос тутатиб дераза олдига борди.

Кенг, азим дарё сигил елканли кемаларга тўлиб кетган,
улкан кемалар пристанда юқ туширадиган машиналар ёрда-
мида шовқин-сурон билан юкларини бўшатишарди. Гаван-
нинг кўриниши ва дарё манзараси, гарчи, унга эскитдан
таниш бўлса-да, унда кучли таассурот қолдириди.

— Кўрмагур-эй, мунича чиройли бўлмаса! — деб юбор-
ди у.

Мадлена юргургилаб келиб, иккала қўлинин эрининг елка-
сига ташлади ва уни тортинимай қучоқлаб олганча, кўз
олдида ястаниб ётган манзарадан кўз узолмай, ҳайрат ичидা
тиклиб қолди.

— Оҳ, мунича ҳам чиройли, мунича чиройли! — деб так-
рорларди у. — Дарёда бирданига шунча кемалар бўлишини
бilmаган экайман!

Улар келишларини чол-кампирга олдиндан хабар қилиб
қўйишган, нонуштани ҳам ҳозир уларнинг олдиларига бор-
гач қилмоқчи эдилар. Бир соатлардан сўнг улар усти
очиқ шалдироқ аравада йўлга тushiшди, олдин узундан-
узоқ хисбондан боришли, кейин ўртасидан сой оқиб ётган
ўтлоқлар бошланди, сўнгра йўл тоққа кўтарилди.

Мадлена ҳоргин кўринарди, у даққионусдан қолган
араванинг бир четига суқилиб олди, чараглаган офтоб
унга тушиб тураб, жисмини эрка нурлари билан гўё эритиб
юбораётгандай бўларди, илиқ офтоб ва қишлоқ ҳавоси унга
тез таъсир қиласи, тезда пинакка кетди.

Уни эри уйғотди.

— Қара,— деди у.

Тоғ йўлининг яримидан кўпини ўтишгач, улар ажиб бир
манзара кўзга ташланадиган ерда тўхташди, одатда ҳамма
саёҳатчиларга шу ерда тўхтаб атрофни томоша қилдиришарди.

Пастда кенг, узоқларга чўзилиб кетган бепоён водийда ярқираган дарё буралиб-буралиб оқарди. Сен-саноқсиз оролчаларни бағрига олган дарё кўз илғамас йироқлардан бошланиб, Руанг стмасдан ёйдай буралиб кетарди. Дарёнинг ўнг қирғоғида ўзининг офтобда тилларанг бир жило билан зарҳалланган улкан ва ноёб тошлар каби бинолари, иғнадор ва япасқи, нозик ва йилтироқ, кўк тоқида муаллақ турган жомелари, асиљодаларнинг тамғалари туширилган чорси гумбазлари, жомхоналари билан шаҳар туман ичра қад кўтариб турар ва готик услуг билин қурилган ушбу черковлар издиҳоми узра бош жоменинг кишини ҳайратга соладиган, фавқулодда хунук ва беşӯхшов, дунёдаги энг юксак ўткир иғнаси бўй чўзганди.

Шаҳарнинг қаршисидаги нариги қирғоқда узоқларга чўзилиб кетган Сен-Север қасабасидаги заводларнинг ингичка ва юмалоқ, юқорисига томон кенгайиб борадиган трубалари тепага кўтарилиб турарди.

Жомхона қуббаларидан ҳам кўпроқ қалашган, бу гиштин трубалар зангори осмонга қора дуд пуркаб ётар, уларнинг кети кўринмас, кенг далалар ичра йўқоларди.

Мисли Хеопс эҳромидай юксак (инсон қўли билан яралган иккинчи бир мўъжиза) ва бош жоменинг такаббурлик билан бўй чўзган иғнасига деярли баравар «Яшин» сув босим минораси — меҳнаткаш, доимо кўкка тутун пуркаб турувчи заводлар қабиласининг маликаси бўлиб кўринса, унинг қўшниси ибодатхоналар тўдасининг маликасига ўхшарди.

Ишчилар шаҳарчасидан нарида қарағайзор ўрмон чўзилиб кетарди. Сена эса эски ва янги шаҳарлар орасидан, илонизи бўлиб кетган, ўрмон билан қопланган тик қирғоқлардан ўтиб борар, қирғоқнинг баъзи жойларида сув яланғоч оқ тошларни ялаб ўтар, кейин дарё кенг қулоч ташлаб айланарди-да, олисларда кўздан гойиб бўларди. Дарёдан пастга ҳам, юқорига ҳам бу ердан пашишадай бўлиб кўринган кемалар ўтиб турар, улар баржаларини судраганча қуюқ тутун чиқариб борардилар. Оролчалар эса гоҳ маржондай тизилишиб, гоҳ ҳар хил қатталикдаги тасбеҳ доналари каби бир-бирларидан жуда йироқлашиб кетардилар.

Кучер йўловчилар қачон томоша қилиб бўлишларини кутиб турарди. У саёҳатчиларнинг қайси табақаси бу ерда қанча вақт турив томоша қилишини яхши билар эди.

Лекин улар энди йўлга тушган эдилар ҳамки, Дюруа бир неча юз қадам нарида қаршисидан келаётган чолкампирни кўриб қолди ва экипаждан сакраб тушиб қичқирди:

— Бу улар! Танидим!

Эркак ва аёл икки дехқон алпанд-талианг қадам ташлаб, бир-бирларининг елкаларига урила-урила келишарди. Чолининг бўйи паст, гирдигум, юзлари қип-қизил, қорин солган,— ёшига қараганда у жуда бақувват кўринарди, аёл — баланд бўйли, ориқ, елкалари букилган, ғамгин, она сути оғзидан кетмай меҳнатга ўрганган, ҳазилвои эри умр бўйи шўхлик қилиб, хўрандаларининг ёнида ўтириб бирга ичишгани ҳолда, бу умр бўйи қулиш нималигини билмаган чинакам қишлоқи хотин эди.

Буткул птурдан кетган чол-кампирни кўргач, Мадлена ўзи ҳам сезмаган ҳолда юраги ачишди. Улар пўрим ва олифта жаюб ўз ўғиллари эканини билмай қолиши, оппоқ кўйлак кийган манови чиройли жувон эса келинингиз, деб айтишса ишонишмас эди.

Улар экипажини орқада қолдириб келаётган шаҳарлик бу одамлар билан ишлари бўлмай, кўзлари тўрт бўлиб кутган ўғилларини қарши олгани шоша-пиша кетиб боришарди. Улар сал бўлмаса билмай ўтиб кетишар эди.

— Омонмисиз, Дюруа ота! — кулиб қичқирди Жорж.

Чол-кампир азбаройи шошганларидан анграйиб, оғизларини очганча тахта бўлиб қолиши. Биринчи бўлиб кампир ўзига келди ва турган жойидан қимирамай сўради:

— Үғлим, сенмисан?

— Худди ўзи-да, бошقا ким бўларди, ойижон! — деб жавоб берди Жорж ва унга пешвоз бориб онасининг иккала юзидан чўлпиллатиб ўпди. Кейин бошидан қоро инакдан тикилган, худди жаллобларникига ўхшаш баланд руан шапкасини қўлига олволган отасининг юзларига юзини босди.

— Бу менинг хотиним,— деб таништириди Жорж.

Чол-кампир Мадленага қарашибди. Унга худди гаройиб бир нарсани кўраётган каби қўрқиб, хавотирланиб қарашаркан, чолиниг кўзларинда маминуллик ва қониқиши ифодасини, кампир эса ўғлини фаш кўриб, келинини ёқтиргмаганлигини кўриш мумкин эди.

Табиатан қувноқ одам бўлган, бунинг устига озроқ арақ отиб олган чол шербаччалардай бўлиб, муғамбирона кўз қисиб қўйди-да, сўради:

— Бир ўниб қўйсак бўлармикин, а, нима дейсан?

— Истаганингизча,— деб жавоб берди ўғли.

Нашъаси пасайиб боядан бери ўзини қўярга жой тополмай турган Мадлена чолга юзини тутиб беришга мажбур бўлди ва чол унинг икки бетидан чўлпиллатиб ўпдиди, лабларини кафти билан артиб олди.

Кампир ҳам келинини ўниб қўйди, лекин бу адоварат

соя солган ўпич әди. Ахир, шундоқ келинни у орзу қилганими: келининг бўлса лобар, ферма қизларидаи соглом, икки юзи олмадай, зотдор байталдай ярқираб турган қиё бўлсайди. Манави атири-упа сепиб олган, лахта кўйлак кийган ойимтилла қўлма-қўл юрадиган ановнақаларга ўхшайди. Гап шундаки, кампирнинг назарида, ҳамма атирилардан мушкнинг иси келарди.

Ҳаммалари ёш эр-хотиннинг чамадонини олиб бораётган экипаж орқасидан йўлга тушишди.

Чол ўғлини қўлтиқлаб олди-да, қадамини секинлатиб қизиқсанниб сўради:

— Хўш, ишлар қалай?

— Михдай!

— Балли, балли! Қанча қалин тегди хотиндан?

— Қирқ минг франк,— деб жавоб берди Жорж.

Чол камоли хурсанд бўлганидан ҳуштак чалиб юборди.

— Оббо азамат-ей, балосан-ку!— деб олди чол шўрлик, шунчалар лол қилиб қўйган әди бунча пул уни.

Кейин салмоқланиб ишонч билан деди:

— Жуда кетвorgанини топибсан!

Келини унга чиндан ҳам ёқиб қолди. Қачонлардир бунақа ишларда ундан олдинга ўтадиган йўқ әди-я.

Мадлена қайнанаси билан ёнма-ён индамай боришарди. Ота-бала уларга етиб олишди.

Улар йўлнинг икки четида жойлашган кичкинагина қишлоққа кириб боришли, йўлнинг бир томонида ўнта, иккинчи томонида ҳам ўнта уй жойлашганди: бундаги баъзи уйлар шаҳар уйларига ўхшатиб солинган, бошқа баъзилари тепаси хашак ва шифер билан ёпишган ҳамда лойдан, гиштдан қурилган кулбалар әди. Қишлоқнинг чеккасида чап томонда болохонали уй қад кўтарган бўлиб, Дюруа чолнинг «Гўзал манзара» деган қовоқхонаси шу әди. Қадимги удум бўйича эшик тепасига қоқиб қўйилган қарагай бутаси томоги тақиллаб қолганлар бўлса, бемалол кириб уни ҳўллаб чиқишлиари мумкинлигини билдиарди.

Залда бир-бирига тақаб қўйилган икки столга нознеъматлар қўйилган, устига дастурхон ташланганди. Уйдаги майда-чўйда ишларга ёрдам бериб юрган қўшни хотин ясан-тусан қилган чиройли хонимни қўриб букилиб таъзим қилди, кейин Жоржга қўзи тушди-да:

— Вой худойим-ей, сен ўзингмисан, болакай?— деб юборди.

— Худди ўзи, топдингиз, Брюлен хола!— деди шўхлик билан Жорж ва уни ҳам ота-онасини қандай ўпган бўлса, шундай ўпиб қўйди.

Кейин Жорж хотинига қараб деди:

— Юр, ўзимизнинг хонамизга чиқамиз, у срда шляпанги қўядиган жой топилиб қолар.

Ўнг томондаги эшикдан у хотинини таги ғиштин салқин хонага бошлади — хонанинг деворлари оҳак билан оппоқ қилиб оқланган, каравот тепасида эса, коленкор рўйжа сенлганди. Бу овоз ва кўримсизгина хонада хоч тепасига ўринатилган санам билан зангори пальма остида Поль ҳамда Баргиниянинг тасвири туширилган сурат ва Наполеоннинг жийрон от миниб тушган расмидан бошқа беъзаклар йўқ әди.

Икковлари ёлғиз қолган ҳамоно Жорж Мадленани ўпид қўйди.

— Салом, Мад. Мен чол-кампирни кўрганимдан жуда баҳтиёрман. Парижда юрганингда улар эсингга ҳам келишмайди, барибир уларни кўрсан, бошим осмонга етади.

Бироқ шу пайт отаси деворни тақирлатиб уларни чақириди:

— Тезроқ бўла қолинглар, шўрва тайёр!

Залга чиқишига тўғри келди.

Қишлоқчасига узоқ ўтириб шошилмай овқатланишиди: оддийгина таомлар тортилди — қўй гўштидан кейин қолбаса, қолбасадан сўнг тухум едилар. Бир неча стакан шарбат билан вино ичиб олгандан кейин чол жуда очилиб кетди, у тинмай ҳазиллашар, шўхлик қиласарди, катта байрамларда айтадиган гапларини ҳам бугун ўртага тўкиб солди, ўртоқларимизнинг бошидан кечган, деб анча бепарда латифалар ҳам айтиб берди. Жорж бу латифаларни кўп эшитганидан ёддан билар, лекин шундоқ бўлса ҳам қотиб-қотиб куларди. Кулганининг сабаби, туғилиб ўсган ерларини кўриб беҳад шавқ-завққа тўлганди, шу тобда унинг қалби яна она юртга бўлган муҳаббат билан тўлиб-тошганди, болаликдан беш қўлдай таниш ерларни кўриб меҳри товланиб кетган, кўзи ҳозир нимага тушмасин, ҳаммаси илгари бошидан кечиргандарини хотирлатиб турарди: эшикдаги чизиқми, аллақандай арзимаган бир воқеани эслатган уч оёқли стулми, ернинг исими, шу ўртадаги ўрмондан анқиб келаётган дараҳтлар, елимларнинг ҳидларими, уйдан, кўлмак сувлардан, тезаклардан келиб турган галати бўйларми — бари унда эскитдан таниш ҳиссиётларни қайта уйғотар әди.

Кампир ҳамон қовоги солиқ, ғамгии кўринар, миқ этиб оғиз очмас, келинига еб юборгудай бўлиб ўқрайиб қарагани-қараган әди, қўллари қадоқ, қади оғир меҳнатдан букилган заҳматкаш дэҳқон аёл шаҳарлик ойимтиллани кўрганда шундан бошқача қаролмаган бўларди, албатта.

Бу жувон унинг нафратини келтирап, назарида, аллақандай ҳаром, бузук, пес-мохов бир нарсани кўриб ўтиргандай бўларди,— булар унинг эътиқодича такасалтанглик ва зинога берилиш туфайли пайдо бўлган иллатлар эди. Кампир тинмай ўрнидан турар, овқат келтирап, стаканларга нордон рангсиз мусаллас қуяр, шарбат тортар, шарбат эса худди лимонадга ўхшаб тиқинларини шишанинг оғзидан отиб юборарди.

Мадлена маъюс тортиб қолди; у ҳеч нарса емас, гапга аралашмасди: лекин унинг лабларидан ҳамон табассум аrimас, лекин бу табассум ҳаммасидан зерикиб, ҳаммасига тан бериб қўйилган табассум эди. Унинг тарвузи қўлтигидан тушган, у бундай бўлади деб ўйламаганди. Нега? Ахир, унинг ўзи хоҳламадими бу ерга келишни. У соддагина дехқон оиласига бораётганлигини билган эди-ку. Ҳеч қачон ҳавоий гапларга берилмаган одам нега эди бу сафар бошқача бир одамларни кўраман, деб хомхаёл қилди, нега?

Нима, у буларни ўйламаганмиди? Хотинлар доимо ҳаётда бор нарсалардан бошқачароқ, антиқароқ нарсаларни орзу қиладилар!

Балки, шаҳарда туриб булалинг ҳаёти унинг қўзларига бошқача бўлиб кўриниб кетгандир? Бошқачаси қанақа, ким билади-ю, лекин у бундан кўра ширирироқ, бундан кўра олижаноброқ, хандон-хушон, кўз тушса қувонадиган нарсаларни кўраман, деб ўйлаганди. Шуниси ҳам борки, у дехқонларни худди романларда тасвирланганидек одобли, хуштавозе ҳолда кўришни истамасди. Нега унда арзимаган нарсалар ғашига тегиб ўтирибди, андек тўпорилик, уларнинг дехқонча қилиқлари, сўзлари, ҳаракатлари, кулгилари нега мунча унга озор беради?

У ўз онасини эслаб кетди, буни ҳеч зотга ҳеч қачон гапирмаганди, онаси Сен-Денида ўқиган тарбиячи-гувернантка эди, уни кимдир лақиллатди ва у Мадлена ўн иккига кирганда ғам-алам, йўқчиликдан ўлиб кетди. Қандайдир иотаниш бир одам Мадленани ўқитди. Балки, ўқитган одам отасидир? Ким эди у? Бу унга буткул ва баний қоронги бўлиб қолди, гира-шира бир нарсаларни сезгандай бўларди, холос.

Меҳмондорчиликнинг кети кўринимасди. Бирин-кетин хўрандалар келиша бошлади, улар чолга салом бериб, Жоржга қўзлари тушгач, оғизлари очилиб қолар, ёш жувонга зимдан назар солиб гўё: «Оббо, қисталоқ Жорж-ей, боплабди-ку! Қандини урсин, шундай хотинни қўлга киритиби», дегандай бўлишарди.

Унчалик таниш бўлмаган хўрандалар ёғоч столларга

ўтириб олиб: «Бир литр!», «Кружка!», «Иккита конъяк!», «Бир стакан рапайл беринг!» — деб қичқиришар ва тарақлатиб домино ўйнагани тутинишарди.

Кампир дам-бадам кириб-чиқиб турар, ҳорғин бир алфозда хўрандаларга хизмат қилас, ҳақ олар, кўк пешбандининг этаги билан столларнинг устини артарди.

Хонани сопол трубкалардан, арzon сигаралардан чиқсан тутун чулгади. Мадлена ўйтала бошлади.

— Бўлди қилмайми? Чидаб бўлмаяпти.

Лекинн удумга кўра ҳали нонушта охирламаганди. Чол порози бўлди. Шунда Мадлена эркаклар конъяк билан кофе ичib бўлишларини кутиб ўрнидан турди-да, чиқаверишдаги эшик олдига бориб курсига ўтиреди.

Сал ўтгач, Жорж унинг олдига келди.

— Юр, Сенани кўриб келамиз.

— Бўпти, юр! Кетдик! — деди қувониб кетган Мадлена.

Улар тепадан тушиб, Круасседа қайиқ олдилар. Баҳор нашидасига чўмганча қолган пайтни иккаласи ёлғиз оролча ёнида, толларнинг салқинида ўтказдилар, баҳорнинг илиқ офтоби уларни эркалар, дарёнинг майин шабадаси, баданларига роҳат бағишлар, аллаларди.

Улар уйга қоронғи тушганда қайтишиди.

Шам ёргуғида қилинган кечки овқат Мадленага нонуштадан ҳам зерикарлироқ бўлиб туюлди. Чол ширакайф бўлиб ўтирас, оғзини очмасди. Онаси хафа бўлган одамга ўхшаб ўтиради.

Хирагина шуъла тушиб турган деворда ғалати бурундор соялар кўринар, улар алмойи-жалмойи қимирларди. Шамнинг хира сарғимтирир қалтироқ шуъласи бироннинг юзига тушиши билан шу заҳоти деворда паншахадай вилка кўтарган каттакон қўл кўринар, кейин худди даҳшатли маҳлуқницидай оғиз очиларди.

Овқатни сб бўлганлари ҳамоно Мадлена бу ғира-шира, аччиқ тамаки тутуни, тўқилган ичимликларнинг ҳидига тўлган хонадан әрини очиқ ҳавога олиб чиқиб кетди.

— Дарров зерикиб қолдинг-а? — деди Жорж ташқарига чиқсанларидан кейин.

Мадлена, ундеймас, деб айтмоқчи эди, эри гапини оғзидан илиб кетди:

— Йўқ. Ҳаммасини кўриб турибман. Агар истасанг, эртагаёт бу ердан кетамиз.

— Ҳа. Кетайлик,— деда шивирлади хотини.

Улар оҳиста илгарилаб боришаарди. Чексиз илиқ, майин эркалаган тун қучоғи енгил шивирлаш, шитирлаган, хўрсинган товушларга тўлиб кетганди. Улар қоронғи зулматли

тун қўйнида ётган икки ўрмон оралиғидаги баланд дараҳтлар остидан ўтган сўқмоқдан юриб борардилар.

- Қаерда юрибмиз? — сўради хотини.
- Ўрмонда,— жавоб берди у.
- Катта ўрмонми?
- Жуда катта, Франциядаги энг катта ўрмонлардан.

Ер, дараҳт, моҳлар, чириган хазонлар ҳиди, амалга кирган куртакларнинг ҳиди — чекка, овлоқ ўрмоннинг мана шу бутун қўйна ва тоза муаттар нафаси бу ерда мудраб ётганга ўхшарди. Мадлена бошини кўтариб, дараҳтлар орасидан милтиллаб турган юлдузларни кўрди, қилт этган шамол эсмаётган эса-да, у атрофини қуршаган япроқлар издиҳомининг оҳиста шивирлаб турганлигини ҳис қилди.

Жисмида ўзи англаб етмаган бир титроқ турди, юраги увшуди: алланечук бўлиб кетди. Нимага? У бунинг сабабини билолмади. Бироқ назарида атроф-жавонида ўзи учун бир хатар яшириниб ётгандай туюлди, худди бу олам ичра йўқолиб кетаётгандай, ҳамма уни ташлаб кетгандай, тириклай қўмилгандай, ўтқир нафас олаётган, юксакда билинар-билинмас тўлқинланиб ётган ўрмон гумбази остида якка-ёлғиз қолгандай эди.

- Кўрқиб кетяпман. Кетайлик,— дея шивирлади Мадлена.

- Майли, кетсак кетайлик.
- Парижга... эртага кетамизми?
- Ҳа, эртага.
- Эртага эрталаб!
- Майлинг, эрталаб кетсак ҳам бўлади.

Улар уйга қайтишди. Чол-кампир ётиб қолишган экан.

Мадлена туни билан уҳдолмай чиқди, ўзи ўрганмаган қишлоқ саслари: бойқуш қичқириғи, оғилхонадаги мегажиннинг хирқираши, ярим кечадан бери тинмай қичқираётган хўрозвиннинг товуши уни дам сайин уйғотиб юборарди.

Ҳали офтоб чиқмасдан тонг оқариши биланоқ у ўрнидан туриб олди ва йўлга ҳозирлик кўра бошлади.

Жорж чол-кампирга кетамиз деб айтганда, улар ангра-йиб қолишли, лекин шу заҳоти бу кимдан чиққан гап эканинги фаҳмлашиди.

Чол фақат сўради:

- Яна қачон кўришаркинмиз?
- Кўришамиз. Ез келсин.
- Ҳай, майли.
- Ишқилиб охирида афсусланиб қолмасанг бўлди, болам,— дея олди кампир.

Бир оз бўлса ҳам чол-кампирнинг кўнглини олиш учун Жорж уларга икки юз франк берди. Бир болани әкинаж олиб келишга жўнатган эдилар, әкипаж соат ўнга келди, кейин чол-кампирни ўпишиб, фарзанд билан келин жўнаб кетишиди.

Улар тепадан пастга тушаётганларида Дюруа кулиб юборди.

— Ана,— деди у,— сенга айтмовдимми? Сени чол-кампир Дю Руа де Кантеллар билан таништирмаслигим керак эди.

Мадлена ҳам кулиб юборди.

— Уларни кўриб, бошим осмонга етди,— дея эътиroz билдириди хотини.— Ажойиб одамлар, уларни доимо юрагимнинг тўрида сақлашга ҳаракат қиласман. Париждан уларга совға-саломлар юборарман.

Кейин бир оз жим турди-да, давом этди:

— Дю Руа Кантель... Мана кўрассан, бизнинг таклифномаларимизни яхши қабул қилишади. Биз, бир ҳафта отонамизнинг мулкида туриб келдик, деб айтамиз.

У эрининг пинжига суқилди ва лабларини унинг мўйлаби учига теккизиб қўйди:

— Салом, Жорж!

— Салом, Мад,— деди жавобан эри ва унинг белидан қучди.

Узоқда — водийнинг қоқ ўртасида эрталабки қуёш нурларида кумушдай товланиб дарё буралиб оқарди, барча заводларнинг трубаларидан осмонга қоп-қора дуд ўрлаб чиқарди, эски шаҳар узра жомхоналарнинг игнадай чўққилиари кўкка қадалиб турарди.

II

Эр-хотин Дю Руалар пойтахтга қайтиб келишганидан бери икки кун ўтди. Жорж ўз вазифаларини бажаришга киришиди, у мени хроника бўлимидан олиб Форестъенинг ўрнига қўйишади, ўшанда ўзимни бутунлай сиёсатга багишлайман, деб кўнглининг бир четига тугиб қўйганди.

Бу оқшом у кўтаринки бир кайфиятда илгари собиқ дўсти истиқомат қиласан уйга ишдан кейин овқат қилиш учун бормоқда эди, тезроқ хотинини ўпгиси, бағрига олгиси келарди, хотини уни ўзига бутунлай мафтун қилиб қўйган, Жорж ўзи ҳам билмаган ҳолда унга асир бўлиб қолганди. У Нотр-Дам-де-Лорет муолишида турган гулчининг ёнидан ўтиб кета туриб, Мадленага гул тақдим

қилгиси келди ва шу заҳоти ҳидлари гуркираб турган атиргул ғунчаларидан бир дастасини сотиб олди.

У ўзининг янги пиллапояларидан қўтариларкан, зина майдончаларида туриб, қадди-қоматини ойнага солиб қарап ва бу ерга илк бор қадам қўйган пайтларини эсларди.

У калитни уйда қолдириб келган экан, унга эшикни ўша эски хизматчи очди, Жорж Мадленанинг гапи билан уни ўз жойида қолдирганди.

— Дю Руа хоним уйдамилар? — сўради у.

— Ҳа, афандим.

У емакхонадан ўтиб бораркан, столда уч кишилик идиш қўйилганлигини қўриб ҳайрон бўлди. Меҳмонхона билан емакхона ўртасидаги парда қўтариб қўйилган бўлиб, унинг кўзлари Мадленага тушди, у худди Жорж олиб келганга ўхшаган атиргуллар дастасини камин устидан вазага қўяётган экан. Дюруа хафа бўлиб, дили шу қадар вайрон бўлиб кетдики, гёё унинг фикрини бирор ўғирлаб олгандай, ундан эътибор ва меҳри оқибат кўрсатиш ҳуқуқини тортиб олишгандай бўлди. Мадленани хурсанд қилишни кўз ўнгига келтириб, у қанчалар қувонган эди-я.

— Битта-яримта келадиганми? — деб сўради у Мадленадан ичкарига киаркан.

— Бўлиши мумкин,— деб жавоб берди хотини унга қарамасдан ҳамон гулларни жойлаштириш билан овора бўлиб.— Хонадонимизнинг одатига кўра, менинг эски дўстим граф де Водрек келади: у илгарилари ҳар душанба куни бизникида меҳмон бўлиб кетарди.

— А! Жуда яхши,— дей тўнғиллади Жорж.

У қўлида гулдаста билан хотинининг орқасида турар, гулларни ташлаб юборишини ҳам, беркитишини ҳам билмасди.

— Қара, сенга гуллар олиб келдим,— деди у ниҳоят.

Мадлена унга табассум порлаган чеҳра билан боқди.

— Мунча яхвисан! — деди у ва юракдан чиқсан бир қувонч билан эрига қўлларини узатди, лабларини чўэди, Жоржнинг кўнгли шу замоноқ ўрнига тушди.

Кейин гулларни қўлига олиб, уни болалардай қувониб ҳидлади ва боя гул қўйган вазаси ёнидаги бўш идишга уларни жойлаб қўйди.

— Жудаям хурсандман! — дей шивирлади у гулларга қараб.— Мана энди каминга қараган одамнинг кўзи қувонади.

Кейин ишонч билан қўшиб қўйди.

— Биласанми, Водрек жуда ажойиб киши, у билан тезда чиқишиб кетасизлар.

Кўнгироқ жиринглаб, графнинг келганлигини маълум қўйди. Граф худди ўз уйига келгандай бамайлихотир, ишонч билан ичкарига кирди. У қаддини ғоятда назокат билан букиб Мадленанинг бармоқларини ўпди, кейин Жоржга қаради-да, унга очиқ чеҳра билан қўл бериб сўради:

— Ишларингиз яхшими, азизим Дю Руа?

Унда илгариги кибр ва калондимоғликдан асар ҳам йўқ, бу вазиятнинг ўзгариб қолганлигини кўрсатарди. Буларнинг бари журналистни таажжубга солди ва унинг илтифотига яраша хушмуомала бўлишга қарор қилди. Беш дақиқалардан сўнг уларга қараган одам булар ўн йиллардан бери бир-бирларини билишар экан, бир-бирларидан жонларини ҳам аяшмаса керак, деган хаёлга бориши мумкин эди.

— Гаплашиб ўтиринглар,— деди чарақлаган чеҳра билан Мадлена.— Мен ошхонадан хабар олай.

Иккала эркак унинг изидан қараб қолишиди.

Мадлена қайтиб келганда улар аллақандай янги пьеса муносабати билан театр ҳақида суҳбатлашиб ўтиришарди, уларнинг фикрлари бир жойдан чиққан ва ўртада туғилган бу ҳамфирлилик икковларида ўзаро яқинликка ўхшаш бир нарса пайдо қилганди, бу уларнинг юзларида ҳам ўз ифодасини топганди.

Чақчақлашиб ўтириб овқатландилар. Граф бу хонадонда ўзини шу қадар яхши ҳис қилас әдикӣ, уйнинг ажойиб соҳиблари билан гаплашиб тўймасди, у аллавақтгача қолиб кетди.

У кетгандан кейин Мадлена эрига қараб деди:

— Жуда ажойиб одам, тўғрими? Яқиндан таниш бўлиб олсанг, у сенга жуда ёқиб қолади. У чинакам, кўп синовлардан ўтган, вафодор ва садоқатли дўст. Оҳ, агар у бўлмаганда...

У гапини охиригача айтмади.

— Рост, у жуда дилкаш экан,— деб қўйди Жорж.— Менимча, у билан яхши ўртоқ бўлиб қолсак керак.

— Биласанми,— деб яна гап бошлиди Мадлена,— биз уйқу келгунча яна ўтириб ишлашимиз керак. Граф Водрек келиб қолганидан сенга ҳали айтиб улгурмаган эдим. Бугун мен Марокашда муҳим воқеалар рўй берганинги билдим. Буни менга бўлажак министр, депутат Ларош-Матье айтди. Катта шов-шувуга сабаб бўладиган мақола ёзишимиз керак. Рақам ва фактлар менда бор, ҳозироқ ишга ўтиришимиз керак. Чироқни ол.

Жорж чироқни кўтариб олди ва улар кабинетга кирдилар.

Китоб жавонида ўша-ўша китоблар турар, тепада эса Форестъе ўлими олдидан Жуан кўрфазида сотиб олган учта чиройли ваза қўйилганди. Марҳум Шарлнинг оёққа тўшалган юмшоқ гиламчаси Дю Руанинг қадам қўйишига маҳтал бўлиб турганга ўхшарди. Жорж ўтироғи ва қўлига қалам олди, қаламнинг иккинчи учи Шарлнинг тишларига тегиб, андак кемтилганди.

Мадлена каминга суюниб олиб папирос тутатди ва янгиликларни гапириб бера бошлади, кейин ўзининг фикр-мулоҳазаларини айтди ва ёэилажак мақоланинг планини тузди.

Жорж уни диққат билан тинглар ва йўл-йўлакай фикрларини қоғозга тушириб бораради. Хотини ҳамма гапини тугатгач, Жорж бу масалада ўз фикрларини билдириди, уни чуқурлаштириб ва ўз режасини маълум қилди, унингча, ҳозирги министрликка қарши битта эмас, бир неча мақола ёзиш керак экан. Бу ҳужум фақат ишнинг бошланиши бўлади. Жоржнинг фикр-мулоҳазаларида чуқур имкониятларни кўрган Мадлена ҳатто чекишдан ҳам тўхтаб қолди.

— Ҳа... ҳа... Жуда яхши... Ажойиб... Ўткир фикр...— шивирлаб қўярди у ўқтин-ўқтин.

Жорж гапини тугатгач, у деди:

— Ке, энди ёзишга бошлаймиз.

Бироқ у доим бошлашга қийналарди, бу сафар ҳам керакли сўзларни зўрға топарди. Мадлена унинг қийналаётганини пайқаб қолди-да, унинг елкасига пичагина суюниб, қулоғига бирин-сирин жумлама-жумла шипший бошлади.

У баъзан тўхтаб, ботинмайгина ундан сўраб қўярди.

— Сен шундай демоқчимидинг?

— Ҳа, худди ўзи,— деб жавоб берарди у.

У министрлар советининг раиси шаънига аччиқ заҳархандалар, аёвсиз киноялар ёғдириди, раиснинг ташқи кўриниши устидан у юрнатаётган сиёсатга боғлаб шундай истеҳзоли сўзларни айтардики, бунақа таъриф-тавсиф фақат хотинлар оғзидан чиқади, одам бенхтиёр кулиб юборар, айни замонда кузатишларининг бу қадар ўткирлигига қойил қолмасдан илож йўқ эди.

Дю Руа унинг заҳар-заққум сўзлари ичига баъзан-баъзан бир неча сўз қўшиб қўяр, шунда мулоҳазалар янада ўткироқ, янада маънодорроқ чиқарди. Бундан ташқари, гапнинг тагига ним косасини яшириш санъатини мукаммал эгаллаган, сўз билан бундай ҳийлакорлик қилишга у хроника материалларини ишлаб юриб ўрганиб кетганди. Агар у Мадлена айтаётган бирон гапга унчалик ишонқирамаса ва у бироннинг шаънига бўхтон бўлиб эшитилишини сезса,

чунда бу гапнинг жиндак учини чиқариш, шама қилиш билан чекланар, натижада газеталар кўз ўнгида бу шаманинг тўё маълум бир аҳамияти бордай қилиб кўрсатарди, шуни шама қилмай тўғри айтса, унча таъсирили чиқмаслигини у биларди.

Мақола ёзиб битирилгач, Жорж уни овозини чиқариб, таъсиrlаниб ўқиб чиқди.

Мақола икковларига ҳам жуда ёқиб кетди ва бир-бирларини эндигина топгандай бўлиб, суюниб, шодланиб табасум қилдилар Улар бир-бирларига қараб тўйишмас, нигоҳлари меҳр-муҳаббат билан тўлиқ эди, кейин руҳий иноқлик қаалбларини тўлқинлартирганча бир-бирларининг қучоқларига отилдилар, пайдар-пай ўпишилар.

Дю Руа чироқни олди.

— Энди алло қиласмиш,— деди у кўзлари ёнган ҳолда.

— Қани бошланг, сultonим, ахир сиз йўлимизнинг ҷароғбонисиз,— деди Мадлена.

Жорж хос хонага юрди, хотини орқасидан бармоқлари билан унинг гарданини қитиқлаб борди, эри қитиқдан қўрққани учун улар хонага тез кириб бордилар.

«Жорж Дю Руа де Кантель» имзоси билан чиқсан мақола кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Палатада тўполон бошланди. Қария Вальтер авторни табриклаб қўйди ва шу заҳотиёқ уни «Францууз ҳаёти»нинг сиёсий бўлимига мудир қилиб тайинлади. Ҳроника яна Буаренар зиммасига тушди.

Шу кундан эътиборан «Францууз ҳаёти» министриликка қарши узоқни кўзланган ашаддий ҳужумга ўтди. Баҳс усталик билан, фактларга суянган ҳолда олиб борилди. Ҳаммани баҳснинг дам аччиқ, дам жиддий, дам ҳазил, дам даргазаб оҳангига ўзига жалб қилди, айни замонда баҳс автори чегарадан чиқмас, йўлидан ҳам тоймас эди. Бошқа газеталар «Францууз ҳаёти»дан кўчирмалар оладиган бўлиб қолишиди, ҳокимият тепасида турганлар эса, номаълум шаддод ганимларининг пайини полиция ёрдамида қиркишга уринардилар.

Дю Руа сиёсий доираларда маълум ва машҳур одам бўлиб қолди. Ўзининг мавқеи ўсиб бораётганлигини у бўлаётган қўл қисишлиру таъзим-тавозелардан сезиб турарди. Хотининг келганди, Жорж унинг теран ақданга, ҳамма нарсадан фавқулодда хабардорлигига ва алоқаларининг зўрлигига қойил қолиб келарди.

Кечқурун уйга қайтиб келганда, ҳар куни меҳмонхонада ё сенатор, ё депутат, ё судья, ё генерал ўтиргани устидан чиқар, улар Мадлена билан эски ошналардай

гаплашаётганинг кўрар эди. Қаерда танишган у булар билан? Жамият, йиғинларда, деб жавоб берарди хотини. Бироқ қандай қилиб уларнинг ишончини қозондийкин, нимаси билан уларга ёқиб қолганийкин? Бу унинг учун сир эди.

«Ундан ўткир дипломат чиқиши мумкин эди», — деб ўйларди Жорж.

Мадлена кўпинича кечки овқатга кечикиб келар, кейин ҳаллослав, қизарип кетган, ҳаяжонланган ҳолда кириб ишляпасини счмай турибоқ янгиликларни тўкиб сола бошларди:

— Бугун яна ошиғимиз олчи. Буни қара, адлия министри илгариги аралаш комиссиянинг собиқ икки аъзосини судьяликка тайинлабди. Боплаб адабини бермасак бўлмайди — умрбод эслаб юрсни.

Шундан кейин бир неча кун министрийниң адаби берилади. Депутат Ларош-Матье Фонтэн кўчасидаги уйда сешанба кунлари меҳмон бўлар ва граф Водрекка ўхшаб эрхотин икковларининг қўлларини қисиб қўяр, беҳад қувонч билдиради.

— Мана, буни ҳамкорлик деса бўлади! — дерди у ҳар сафар.— Агар шу сафар ҳам ғалаба қиласак...

У аинчадан бери кўз остига олиб юрган амалига — ташқи ишлар министри лавозимига эришажагига чин юракдан ишонарди.

Бу одам ўртача бир снёсий арбоб бўлиб, унинг на ўз қиёфаси, на ўз мустақил фикри бор эди, қобиляти ҳам эл қатори бўлиб, юраксиз, билими саёз эди. У чекка шаҳарчалардаги адвокатларга, маҳаллий шербаччаларга ўхшарди, у ўзининг иезуит эканлигини жумҳурият партияси билан ниҳоблар, ўзаро иизолашаётган партиялар ўртасида устомонлик билан ҳаракат қиласарди, бу шундай умумий сайлов ҳуқуқлари деган ахлат устидан униб чиқаётган юзлаб сассиқ, заҳарли либерал қўзиқоринларнинг биттаси эди. У ўзининг сотқинлиги, риёкорлиги билан ҳамкасблари — ўша депутат деб аталадиган чала муртадлар ичидан доно бўлиб кўринарди. Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бу одам анча тузуккина тарбия кўрган, ҳеч нарсадан тортиниб ўтирмас, хушмуомала киши бўлиб, жамиятга бир нарсага эришиш учун шуларнинг ўзи етарли эди. Унча-мунча нарсани назар-писаид қилиб ўтирмайдигаи, иши йўқ, турли-туман, ҳар тоифадаги одамлардан иборат жамиятда, тасодиф билан юзага чиқиб қолган катта мансабдорлар ичидан унинг обрў-эътибори баланд эди.

«Ларош министр бўлади», — деган гапни қаерда бўлмаиг

эшитиш мумкин эди, унинг ўзи ҳам бу гапга ҳаммадан кўпроқ ишонарди.

У қария Вальтер газетасининг асосий пайчиларидан бўлиб, чолнинг кўпгина молиявий операцияларида шерик каби иштирок этарди.

Дю Руа Ларош-Матъени қўллаб-қувватлар эди: унга ишонар ва келгусида керак бўлиб қолар деб ўйлар, унга умид боғларди. Айтгандай, у фақат Форестье бошлаган ишни давом эттирияпти, Ларош-Матъе унга келажакда Фахрий легион ордени олиб беришга ваъда берганди, энди бу орденни Мадледнанинг иккинчи эрига бериш мўлжалланмоқдайди, холос. Ахир, моҳият эътибори билан қараганда ҳеч нарса ўзгаргани йўқ-ку.

Шундай бўлиши турган гап эди ва Дю Руанинг ҳамкаслари шуни пеш қилиб, унинг кўзига чўп тиқишар, қонини қайнатишарди.

Энди уни «Форестье»-деб чақиришадиган бўлиб қолишганди.

У редакцияга қадам қўйиши биланоқ аллаким қичқириб қоларди:

— Форестье, буёққа қара!

У ўзини эшитмаганга солар ва қутидаги хатларни кўриша давом этарди.

Яна ўша одам қаттиқроқ қилиб чақиради:

— Ҳой, Форестье!

Ходимлар қиқирлашарди.

Дю Руа ноширининг кабинетига қараб юарар, шунда ҳамкасабаси уни тўхтатиб дерди:

— Эҳ, кечирасан! Мен сени чақирудим. Аҳмоқлигимни қара, сени доимо Шарлга адаштириб юраман. Сенинг мақолаларинг Шарлникига жуда ўхшаб кетгани учун шундай кўринса керак. Бунақада адашмай иложинг йўқ.

Дю Руа бунга жавоб бермас, лекин ич-ичидан ғазаби жўш уриб келарди. Шу тариқа у энди марҳумни ёмон кўриб қолди.

Бир куни кимдир сиёсий бўлим мудирининг мақолалари шаклан ва мазмунан илгариги мудиринидан фарқ қиласлиги ҳақида ҳайрон қолиб гапирганда, қария Вальтернинг ўзи шундай деган эди:

— Ҳа, бу Форестье, лекин буниси унга қараганда ёнироқ, мардонароқ, баркамолроқ.

Бир куни Дю Руа жовонини тасодифан очиб қолиб, Форестьевинг шари қора лента билан ўраб қўйилганини, Сен-Потен билан бирга ўзи ўйнаб юрадиган шар пушти лента билан боғлаб қўйилганлигини кўрди. Ҳамма шарлар

катта-кичиклигига қараб ўша ернинг ўзига қатор териб қўйилганди. Музейларда бўладиган тушунтириш хатига ўхшатиб ёзилган қоғозда шундай сўзлар бор эди: «Форестье ва К° собиқ коллекцияси. Вориси — Форестье Дю Руа. Патенти бор. Ҳаммавақт ҳайтда фойдаланиш мумкин бўлган мустаҳкам нарса, ҳатто йўлга ҳам ярайди».

У жавонни хотиржам ёпди ва атай баланд қилиб деди:
— Аҳмоқлар ва ғаламислар ҳар ерда топилади.

Аммо ҳамма адабиётчилар каби иззат-нафси кучли бўлган, ғурури баланд Дю Руа бу нарсаларга бефарқ қарай олмасди, адабиётчи одам, одатда оддий репортёр бўладими ёки улуғ шоир, барибир, ундаги нозик шуҳратпарастлик ва иззат-нафс доимо тез хафа бўлишга, ҳар нарсага шубҳаланиб қараб, ўзига олишга ундаиди.

«Форестье» сўзини әшилтса, қулоги шанғиллайдиган бўлди: шу сўзни әшитишдан қўрқадиган бўлиб қолди, у қулогига чалингандада қизариб кетаётганини сезарди.

Бу ном тилга олингандада унинг устидан мазах қилиб кулишаётганга, ундан ҳам баттарроқ ҳақорат қилиб сўкишашётганга ўхшарди. Бу ном унинг башарасига қаратада қичқираётган каби бўларди: «Сенга ҳаммасини хотининг қилиб берәтибди, у аввал ҳам бирорга шундай қилиб берарди. У бўлмаса, сен ҳалок бўлардинг».

Мадлена бўлмаса, албатта, Форестье ҳалокатга учраши аниқ эди, лекин бу гапнинг Жоржга сира алоқаси йўқ, кечирасиз, ҳа!

Шу дилсиёҳлик уйда ҳам давом этарди. Энди бу ердаги ҳамма нарса: жиҳозлар, мебеллар, турли майдачуйдалар, яъни, у нимагаки қўл урган бўлса, бари марҳумни эслатиб туради. У олдинлари бу ҳақда сира бош қотириб ўтирасди, бироқ ҳамкасабалари ачитиб олишлари унинг жонидан ўтиб кетди, кўксини яралаб қўйди, илгари у аҳамият ҳам бериб ўтирмайдиган арзимаган нарсалардан энди бу яранинг усти кўчар, янгиланаарди.

Нимага қўл урмасин, ҳаммасида Шарлнинг шарпаси кезгандай бўлиб туюлаверарди. У нимага қарамасин, нимани қўлига олмасин, бари олдин Шарлга тегишли нарсалар бўлиб чиқарди. Шарль уларни сотиб олган, улардан фойдаланган, уларни авайлаган. Шу даражага бордики, ҳатто Мадлена илгари Шарль билан бирга бўлган-ку, деган фикрдан у буткул тинчлигини йўқотиб қўйди.

Гоҳо ич-этини кемириб бораётган бу норозиликдан ўзи ҳам ҳайратга тушиб, ичиди дерди: «Менга нима бўляпти ўзи? Ахир, мен Мадленани унинг атрофидаги одамлардан рашк қилмайман-ку? У куни билан нима қилиб юради,

ниним бўлмайди. Ундан қаёққа кетяпсан, қачон келасан, деб сурингириб ҳам ўтиромайман, лекин молга ўхшаган ўша Форестъе эсимга тушиши билан асабим бузилиб, қоним қайнай бошлади!»

«Аслани олганда, Шарль гирт тентак экан,— деб мулоҳаза қилишда давом этарди у,— ҳаммасидан ҳам мана шу нарса менинг жонимни ҳиқилдогимга келтиради. Мадлена қандай қилиб бу эшшакка турмушга чиқди экан, деб хафа бўлиб кетаман».

У ўзига-ўзи: «Бу молга ўхшаганинг нимаси Мадленага ёкиб қолган экан?» — деб савол бергани берган эди.

Арзимаган нарсалар юрагига игнадай санчилавериб, Мадлена, хизматкор, ходимларнинг ҳар бир сўзидан Шарлнинг номини эшитгандай бўлавериб унинг газаби тобора тўлиб-тошарди.

Дю Руа табиатан ширинликка ўч эди.

— Нега бизнисида ҳеч ширинликлар йўқ? — сўради бир куни кечқурун ў.— Сен олдириб келмайсан.

— Тўгри, эсимдан чиқиб қолади,— шўхлик билан жавоб берди Мадлена.— Гап шундаки, Шарль сира оғзига олмасди...

— Менга қара, жуда жонимга тегиб кетди-ку,— жаҳлини яширолмай деди унинг сўзини бўлиб Жорж.

— Қачон қарама: Шарль, Шарль... уни яхши кўрарди. Шарль буни яхши кўрарди. Шарль ўлди, энди уни тинч қўйинглар.

Бирдан газаби қайнаф кетган эрига Мадлена ҳайратлашиб, галати бир алфозда қараб қолди. Лекин зийрак хотин эрини тушунди. Унинг ичини марҳумга бўлган рашк кемириб келаётганинги ва бу ҳар бир дақиқада, ҳар замон уни эслаганда янада зўраётганинги фаҳмлади.

Балки бу Мадленага болалик бўлиб кўрингандир, лекин айни замонда унинг қалби бундан ифтихор туйгуси билан тўлди ва у ишдамай қўя қолди.

Дю Руа ўзининг қилиғидан ўзи уялиб кетди, лекин ўзини ҳеч идора қилолмай қолди. Ўша куниёқ кечки овқатдан кейин улар янги мақолага ўтирганиларида Жорж гиламчага қоқилиб тушди. Гиламчани оёғи билан тўгрлий олмагач, уни тепиб юборди.

— Шарлнинг оёқлари доим совқотиб юрган бўлса керак, а? — сўради у қулиб.

Мадлена ҳам қулиб юборди:

— Ҳа, у доим шамоллаб қоламан деб қўрқарди! Упкасининг мазаси йўқ эди.

— Шундайлигини у охирида исбот қилди,— деб жаҳл

Билан унинг гапини илиб кетди Жорж,— бу ҳам менинг баҳтимга,— деб қўшимча қилди у олифталик билан ва Мадленанинг қўлни олиб ўнди.

Лекин ухлагани ётишаётганда ҳамон ўша гап унинг миясидан кўтаришмаганди.

— Балки Шарль, қулоғимга шамол кирмасин, деб кечаси қалпоқ кийиб ётган бўлса керак, а? — яна тўнгиллади у.

— Йўқ, у бошини шоҳи рўмол билан боғлаб ётарди,— деди гапни ҳазилга айлантириш учун Мадлена.

Жорж сікаларини қисиб қўйди ва ўзининг устунилигини сезгани одам қилигини қилиб, нафратомуз гижиниб деди:

— Вой аҳмог-ей!

Шу кундан эътиборан Шарль унинг оғзидан тушмай қолди. Бўлса-бўлмаса уни гап ичидага тилга олиб ўтар, гоят ачинган киши бўлиб, «бечора Шарль», деб қўярди.

Редакцияда ҳар куни уни бир исча бор «Форесьте» деб чақиришар, уйга қайтганда буларининг аламини марҳумни таҳқирлаб чиқаргандай бўларди. У Форестъенинг камчиликларини, унинг кулгили қилиқларини, заифликларини эслаб кетар, уларни бирма-бир санаб чиқиб лаззатлангандай бўлар, худди хотинининг юрагидан марҳум ҳақидаги хотираларни юлиб ташлашга жаэм қиласандай бечоранинг гўрида гинит қалар эди.

— Менга қара, Мад,— деб гап бошлиарди у,— эсингдами, бир куни сўхтаси совуқ Шарль, семиз эркаклар ориқларга қараганда кучли бўлади, деб гап сукқан эди?

Яна бир оз вақт ўтгандан кейин у хотинидан марҳумининг киши билмас нозик томонларини суринтириб қоларди. Лекин Мадлена уялиб, жавоб бермасди. Бироқ у айтганидан қолмасди:

— Вой-бўй, айтиб бера қолсанг-чи! Бунаقا пайтларда у жуда тумтайиб, сувга тушган товуқдек бўлиб қолган бўлса, керак, а, тўгрими?

— Бўлди, бас қила, тинч қўй уни энди,— дерди тоқати тоқи Сўлған Мадлена.

Лекин у бўш келмасди:

— Йўқ, айтиб бер менга! Тўшакда жуда эпсиз бўлса керак, а, тўгрими? Вой ҳўқиз-ей! — деб қўшимча қилиб қўяди ҳар сафар.

Майининг охиirlари эди, бир куни кепқурун у дерава олдида туриб папироc чекарди; ҳаво жуда ҳам дим эди, унинг айланиси келгиси қистади.

— Мад, қўзим, Булон ўрмонига бормаймиэми, а?

— Майин, яопим билан.

Улар усти очиқ әкипажларда, Елисей майдондаридан ўтиб Булон ўрмонига киришди. Шарик ҳаммомдек дим бўлди, яъни кечалардан бирорди, қилат этган шамол эсмасида, ҳаво шу қадар қизиб кетган эдики, гўё одам иссиқида имида тургандай бўларди. Файтонлар пайдар-пай қатнаф, салқин дараҳтэрларга севишганларни ташлаб кетарди. Қучоқлашиб юрганларнинг сон-саноғи йўқ.

Мадлена билан Жорж әкипажларда бир-биrlари билан қучоқлашиб ўтирган қора кийган эркаклар билан оч рангда кийинган аёлларни қизиқсиниб томоша қилиб боришарди. Осмонда юлдузлар чарақлаб ётар, ҳаво мисдай қизиб кетган. Булон ўрмонига қараб биз издиҳом, жазманлар издиҳоми кетиб борарди. Атрофда арава ғилдиракларининг бўғиқ сасидан бошқа тиқ этган садо эшитилмасди. Файтонларда ҳамон ошиқ-маъшуқлар кетгандан кетиб боришар, улар бир-биrlарининг пинжалрига кириб кетган, юмшоқ ўриндиқларга ўзларини ташлаган, олдинда сурилажак лаззатли дамларга ўзларини чоғлаган, ўша муффараҳ дамларнинг орзусини сурган ҳолда борардилар. Қизиб ётган, ғира-шира тун бамисоли бўсаларга тўлиб кетганга ўхшаб кўринарди. Кеча ишқнинг талвасаларига, ҳирснинг ўйинларига кўпириб тошганидан ҳаво янада бўғиқроқ, оғирроқ бўлиб туюларди. Юраклари бир иштиёқда ўртанаётган, бир гулханинг алангасида ёнаётган ошиқ-маъшуқларнинг ҳаммаси атрофга ўзларини титратган, жўш урдирган, тинч қўймаётган эҳтиросга тўлиқ бир ҳаяжон сочиб кетмоқда эдилар. Ишқ маскан қурган аравалар узра гўё эрка бир илоҳалар учиб юргандай бўлар, улар кишида ҳаяжон қўзғар, одам алланарсаларни қўмсаб қоларди.

Жорж билан Мадленага ҳам ўтди бу беҳудлик. Улар иссиқдан беҳол бўлишиб, юракларини хумор кечанинг ҳаяжони чулғади, сассизгина қўлларини ушлаб олдилар.

Шаҳар қўргонларидан кейин келадиган бурилишга етганда, улар ўшишдилар.

— Ҳув Руан йўлидагига ўхшаб яна болалик қиляпмиз,— уялинқираб шипшиди Мадлена.

Ўрмонзорга кираверишда тирбанд бўлиб бораётган әкипажлар иккига ажралди. Булар кетаётган Кўл хиёбонида файтонлар анча сийраклашиб қолди, дараҳтларни қуршаган кўз илғамас тун, жилдираган жилгалар, шивирллаган барглардан тозарган ҳаво, юлдузлар сочилиб ётган тунги осмондан қуйилиб келаётган салқин — буларнинг ҳаммаси ошиқ-маъшуқларнинг ўпичларига ўзгача бир тароват, сирли лаззат бағишлиар эди.

— Кўэичноққинам Мад! — дея шивирлади Жорж уни багрига тортар экан.

— Қишлоғингиз ёнидаги ўрмон эсингдами, жудаям қўрқинчли экан! — деди Мадлена.— Менга ҳаммаёқдан ёвойи ҳайвонлар чиқиб келаётган бўлаверди, кейин ҳеч охири йўққа ўхшаб кўринди. Бу ер эса жуда чиройли. Шабада худди сени эркалаётгандай бўлади, сен ўрмоннинг нариги томонида Севр борлигини билсанг керак.

— Менинг ўрмонимда фақат кийиклар, тулкилар, эчкилар ва қобонлар бўлади,— деб эътиroz билдириди Жорж,— унда-бунда ўрмончиларнинг¹ кулбалари учраб туради.

Шу бир оғиз сўз, оғзидан бехос отилиб чиққан сўз — марҳумнинг фамилияси уни худди ўрмон қучоғидан бирор бақириб айтгандай Жоржни ҳайратга солди ва у тилини тишлаб қолди: яна юраги увшуди, яна ўша ғалати ва хира, одамнинг ич-этини еб юборадиган, ғингшиб азоб берадиган, енгиги бўлмас, ҳаётини заҳарлаб келаётган рашк чулгади хаёлини.

— Сен бу ерга ҳеч Шарль билан келганмисан? — сўради Жорж бирпас индамай тургач.

— Келганман, кўп келганман,— деб жавоб берди Мадлена.

Шунда Жоржнинг юраги орзиқиб тушди, кўзи тиниб кетди, шу заҳоти уйга қайтиб кетгиси келиб қолди. Форестъенинг шарпаси яна хаёлида ҳоким бўлиб ўрнашди, яна унга миссализ азоб бера бошлади. Дю Руа энди фақат у ҳақда ўйлаб, у ҳақдагина гапириши мумкин эди.

— Менга қара, Мад...— ғингшиби у.

— Ҳа, жоним.

— Бечора Шарлга мугуз қўйғанимидинг ҳеч?

— Яна бошладингми, эсингни еб қўйибсан! — ижирганиб дебди Мадлена.

Лекин Жорж сўзида туриб олди.

— Кўэичноғим, қани, ростини айт! Бошқалар билан дон олишармидинг, а? Айт, дон олишардим, де!

Мадлена унга жавоб бермади,— ҳамма хотинлар каби у ҳам бу сўзни ёқтирас экди.

— Жин урсин, унинг боши мугузга ярашадиган бошлардан экди,— ҳамон қўймасди Дю Руа.— Ҳа, ҳа, ҳа! Форестъе шу кунга тушганини билганимда бошим осмонга етарди. Унинг кулгили юзига мугуз нечоғлик ярашган бўларди, тўғрими?

¹ Урмончи французчасига «форестъе» бўлади.

Хотини алланималарни ўйлаб жилмайғанлигини кўриб.
Жорж ўз гапини яна тақрорлади:

— Айта қол! Нима қилибди айтсанг? Бошқа биронга
эмас, менга айтсанг, кўнглим ўрнига тушарди-да, лекин.

У чиндан ҳам Шарль, ўша сўхтаси совуқ, қуриб кетгур
марҳум Шарль алданган эрлардан эканлигини жуда ҳам
билигиси келарди. Шу билан бирга бошқа, ҳали тўла англаб
етилмаган бир ҳис унда ўзгача қизиқиш уйғотганди.

— Мад, қўзичоққинам Мад, илтимос қиласман, менга
айт! — гапидан қолмасди у.— Ахир у шунга сазовор эркақ
эди-ку. Агар сен шундай қиласмаган бўлсанг, ҳаётингда
жуда катта хатога йўл қўйган бўлиб чиқасан. Қани энди,
Мад, бўйнингга ол!

Мадленага, афтидан, унинг бу гаплари эрмак бўлиб
туюлмоқдайди, унинг қисқа, асабий қулиб қўйиши шундан
далолат бериб турарди.

Жорж лабларини унинг қулоқлари тагига олиб борди.

— Қани, бўла қол... қани... айт!

Мадлена силтаниб, ундан ўзини нари олди.

— Бунча тентаксан! — деди жаҳли чиқиб.— Ким буна-
қа саволга ҳа, деб айтади?

Бу сўзларини у шундай бир оҳангда айтдики, Дю Руа
бирдан жунжикиб кетди; у тош бўлиб қолди, тили қалимага
келмади, одамнинг бошига тўсиндан оғир кўргилик тушган-
да мана шундай бўлиб қолади, нафас олай деса ҳаво етиш-
майди.

Энди экипаж кўл ёқалаб кетиб борар, осмон гўё унинг
сатҳидац дона юлдузларини тераётгандай кўринарди. Кўл
юзида оққуш секингина сузиб юрар, улар қоронгида элас-
элас кўринарди.

Жорж извошчига: «Қайтар!» — деб бақирди ва файтон
орқага бурилди, қаршидан ҳамон экипажлар ўтиб турарди,
уларнинг каттакон фонарлари тун қоронғусида кўзга ўхшаб
ялтиради.

«Жуда ғалати қилиб айтди-я бояги гапини! Нима, бу
ҳа, деганими?» — ўзидан сўрарди Дю Руа. Унинг биринчи
эрига хиёнат қилганлигига энди у чиппа-чин ишонар ва бун-
дан тобора қутуриб кетмоқдайди. Уни ўласи қилиб кал-
таклагиси, бўғиб ташлагиси, сочларини юлгиси келмоқда
эди.

О, башарти хотини: «Йўқ, жоним, агар мен Шарлга
хиёнат қиладиган бўлганимда ҳам фақат сен билан бирга
бўлардим», десайди, Жорж уни эркалаган, кейин бошига
кўтариб юрган бўларди!

Дю Руа қўлларини кўкрагида чалмаштирганча қимир

отмай ўтирас, осмонга қаради: шу қадар қаттиқ ҳаяжонланган эдик, унинг зўридан бошига фикр келмасди. У фақат юрагида газаб ва қаҳр бош кўтариб келаётганлигини сезиб турас — бу хотин кишининг инжиқ ишлари билан тўқнашганда ҳар бир эркакда етиладиган бир ҳиссиёт эди. У биринчи марта эр сифатида қаттиқ ташвишга тушиб қолди, юрагини шубҳалар безовта қила бошлади. Бундоқ олиб қараганда, у марҳум учун, Форесте учун рашк қилмоқда эди, бу даҳшатли, фавқулодда кучга эга бўлган рашк эди, шу рашк туфайли у ҳозир Мадленани кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмай қолди. У ўзини Шарлнинг ўрнига қўйиб кўрди, у Шарлга хиёнат қилган экан, Дю Руа унга нима деб ишонади энди?

Бироқ аста-секин унинг хаёли жойига туша бошлади ва қалбини тимдалаб ётган оғриқни енгишга ҳаракат қилиб ўй ўйлаб кетди: «Ҳамма хотинлар — чўлтоқ супурги, уларнинг хизматидан фойдаланиш керак, лекин уларга юракнинг қўрини бермаслик керак».

Бу сўзларни, ҳақоратомуз Фикрларни у аламидан айтмоқдайди. Лекин ичиде айтса ҳам, сиртига чиқармасликка ҳаракат қилмоқда эди. «Ким кучли бўлса дунё шунники,— дерди у ўзига-ўзи.— Кучли бўлиш керак. Бунақа нарсалардан баланд туриш керак».

Экипаж борган сари тезроқ елиб борарди. Шаҳар кўргоилари орқада қолди. Дю Руа олдинда гўё жуда ҳам катта кўрадан чиқаётгандай оқ шуълаларни кўриб кетмоқдайди. Унинг қулоқларига элас-элас тинимсиз гувиллаб турган шовқин чалинар, бу шовқинга турли-туман товушлар, чатишиб кетган, у дам яқингинадан, дам йироқлардан келаётгандай бўлар, эшитилар-эшитилмас, айни чоқда ҳаётнинг қудратли бу саси Париждан келарди — бу ҳансира бтурган, шу ёз кечасида ҳорғин ястанган девкор бир нафас Парижнинг нафаси эди.

«Аҳмоқ бўлмасам, шуни деб қонимни бузиб ўтираманми,— хаёл сурарди Жорж.— Ҳар ким ўзи учун жавоб беради. Фалаба мардана одамларга ёр бўлади. Фақат ўзингни ўйлашинг керак. Лекин бойлик ва шуҳрат орттириш учун ўзни ўйлаш хотинларнинг севгиси ва эркалашлари учун интилгандан минг карра аълодир».

Ўзининг баҳайбат панижаларига таянган Зафар арки кўринди,— худди улкан бир маҳлуқ шаҳарга кирайми, кирмайми деб турганга ўхшарди, гўё у олдида турган йўлдан ҳали замон юриб кетадигандай эди.

Жорж билан Мадлена яна экипажлар тўдаси ичига тушиб қолишди, уларда бир-биrlарига чирмасиб кетган

ошиқлар сас-садосиз, ўзлари орзиқиб интилган түшаклар сари кетиб боришарди. Уларнинг теварагида шодлик, баҳт ва лаззатдан маҳрум бўлган барча одамзод ҳаракатга келиб тургандай бўлиб кўринарди.

Мадлена эрининг юрагидан кечайдан нарсаларни ҳар-ҳолда англаб турарди.

— Мунча хаёл суреб қолдинг, жоним? — дея сўради одатдаги майинлик билан Мадлена.— Боятдан бери индамай келяпсан.

— Анов такасалтангларнинг қучоқлашиб кетишини томоша қиляпман,— деди мийигида кулиб Жорж,— ростини айтсам, ҳаётда кўп қизиқ нарсалар ҳам бор экан.

— Ҳа-а... лекин баъзан бунинг ўзгача лаззати бўлади,— секингина деб қўйди хотини.

— Лаззат... лаззат... бошқача лаззат бўлмагандан кейин шуда!

Жоржнинг хаёли уни узоқларга олиб кетмоқда эди, у даҳшатли бир қаҳр-ғазабга тўлган ҳолда хотинининг ҳаётини қоплаган ялтироқ ниқобларини юлиб ташламоқда эди. «Тортинчоқ бўлиб, ўзингни ҳар нарсадан сиқиб юборишдан ҳам расво нарса йўқ, кейинги пайтларда ич-этимни сб, қонимга ташна бўлиб кетдим, ўзимни қийнаб ташладим, ҳаммаси аҳмоқлигимдан». Унинг кўз ўнгида Форестъенинг сиймоси гавдаланди, лекин бу энди унга заррача таъсири қилмади. Назарида, улар ҳозиргина ярашиб олишганга, яна ўртоқ бўлиб кетишганга ўхшарди. Унинг: «Омонмисан, қария!» — деб қичқириб юборишига оз қолди.

Унинг индамай бориши Мадленани безовта қилиб қўйди.

— Йўл-йўлакай Тортонига кириб морожний об чиқсак яхши бўларди,— деб таклиф қилди у.

Жорж унга қиргий қарав қилиб қўйди. У қараган онда кафешантанга чақириб чорлаган маржондек терилган газ чироқларнинг шуъласи Мадленанинг нафис, нозик юзларига ва гўзал соchlарига тушиб порлаб кетди.

«У жуда чиройли,— деб ўйлади у.— Майли, бу ҳам яхши. Сен билан иккимизни, капитарим, ови юрмаса ҳам дови юрганлардан дейиш мумкин. Бироқ хизматдошларим яна жонимга тегишадиган бўлса, уларнинг боплаб таъзирини бераман, бир умр эсларидан чиқмайдиган бўлади».

Кейин хотинига қараб: «Жоним билан, азизим»,— деди-да, унинг кўнглини жойига тушириш учун ўпид қўйди.

Мадленага эрининг лаблари муздек бўлиб туюлди.

Аммо кафенинг эшигига туриб, хотинини экипаждан туширас экан, у одатдагидай жилмайиб турарди.

Эртасига редакцияга келиб Дю Руа Буаренарга учрашди.

— Азиз дўстим,— деди у,— сендан бир илтимосим бор. Кейинги кунларда баъзи бир ҳазилвонлар мени «Форестье» деб чақиришни ёқтириб қолишибди. Бу гашимга тега бошлади. Жон дўстим, уларга айтиб қўй, кимда-ким яна шундай қиласа, башарасига тарсаки тортиб юбораман. Ўйиндан ўқ чиқаргилари келаётган бўлса, уларнинг иши. Буни сенга айтаётганимнинг сабаби, сен ўзини босиб олган одамсан, бу ишни уриш-жанжалсиз бости-бости қила оласан. Иккичи томондан, бир марта менинг секундантим бўлиб кўргансай.

Буаренар бу топшириқни бажаришни бўйнига олди.

Дю Руа турли ишлар билан овора бўлиб кетиб, бир соатдан сўнг қайтиб келди. Энди ҳеч ким уни «Форестье», деб чақирмади.

Уйга келса, меҳмонхонадан хотинларнинг гаплашиб ўтирган овозлари эшитилди.

— Ким келди? — сўради у.

— Вальтер хоним билан де Марель хоним,— жавоб берди хизматкор.

Жоржнинг юраги бир хаприқиб тушди, лекин шу заҳоти ўзига-ўзи: «Э, нима бўлса бўлар!» — деб таскин берди ва эшикни очди.

Клотильда камин олдида ўтирган экан; деразадан унга ёруғ тушиб туради. Жоржни кўриб бир оз оқариб кетгандай бўлди. Олдин икки қизини икки ёнига соқчидаи қилиб олиб ўтирган Вальтер хонимга таъзим қилиб, кейин ўз маъшуқасига ўгирилди. Клотильда унга қўлни узатди, Жорж унинг қўлларини олиб, «Сизни ҳамон илгаригидай севаман», деган маънода сиқиб қўйди. Клотильда бунинг маъносини тушунди.

— Яхши юрибсиэми? — сўради Жорж.— Кўришмаганимизга ҳам анча бўлиб кетди.

— Яхши. Ўзингиз-чи, Азизим? — ҳеч нарса бўлмагандай сўради у ўз нафбатида ва Мадленага қараб деди: — Уни аввалгидаи Азизим деб айтсан майлимни?

— Бемалол, жоним, сенга ҳаммасига ружсат бераман.

Унинг овозида андак киноя ҳам йўқ әмасди.

Вальтер хоним Жак Риваль ўз уйнда ўтказмоқчи бўлиб юрган йигин ҳақида ҳикоя қилиб берди, унда зўр қиличбозлик бўларкан, кибор хонимлар ҳам бу йигинда иштирок этишаркан.

— Жуда ажойиб бўлади,— деди у.— Лекин мен ҳай-

роиман. Ким билан боришимни билмайман, эрим ўша кунлари бир жойга кетадиган.

Дю Руа дарҳол, мен олиб бораман, деди. Вальтер хоним рози бўлди.

— Қизларим билан ҳаммамиз сиздан жуда миннатдор бўлар эдик.

Дю Руа опа-сингилларнинг кенжасига қараб: «Бу кичкина Сюзанныси тузуккина экан, попукдаккина экан», деб хаёлидан кечирди. Қиз мўъжазгина, жуда келишган, чикка бел, кўкраклари эндигина бўртган, ажаб бир мусаввирнинг қалами билан чизилгандай юзлари нафис, майнин, мовий кўзлари ёниб турган бу қиз оппоқ, нозиккина қўғирчоқни эслатарди, унинг сут каби оқ, бениҳоя тиниқ ва силлиқ бадани ва атайлаб тўэфтиб қўйилган жингала жамалак соchlари қимматбаҳо чиройли қўғирчоқларнидан фарқ қилмас, лекин бунаقا қўғирчоқларни кўтариб юрадиган болалардан у анча бўйдорроқ эди.

Унинг опаси Роза хунук: ориқ, кўримсиз, одам қарагиси, гаплашгиси келмайдиган одми қизлардан эди.

Вальтер хоним ўрнидан турди.

— Демак, умидимиз сиздан,— деди у Жоржга.— Келаси ҳафта пайшанба куни соат иккига.

— Бош устига, хоним афандим,— деди Жорж.

Улар чиқиб кетишлари биланоқ де Марель хоним ўрнидан турди.

— Кўришгунча, Азиэм.

Бу сафар энди у Жоржнинг қўлинин узоқ маҳкам сиқиб турди. Бу қўл олишув Жоржга кўп нарсаларни англатди, у тўлқинланиб кетди, шунда бирдан у яна шу дўлти, оқкўнгил дўндиқча билан бирга бўлгиси келди, балки мени чинакам севадиган бирдан-бир хотин шудир, деб кўнглидан ўтказди у.

«Эртагаёқ унинг олдига бораман», деган қарорга келди Жорж.

Эр хотин ёлғиз қолишгач, Мадлена қувноқ, самимий кулиб юборди ва эрига зеҳн солиб қараб, сўради:

— Биласанми, Вальтер хоним сенга ошиқи бекарор бўлиб қолибди.

— Э, қўйсанг-чи! — ишонқирамай деди Жорж.

— Рост, рост, чин сўзим: сени тилга олса оғзидан бол томади. У ҳеч бунаقا эмас эди! Қанийди қизларимнинг эрлари ҳам Жоржга ўхшаган бўлса дейди!.. Яхшиямки, ўзи бунаقا ишлардан анча узоқда.

Хотини бу билан нима демоқчи бўлганлигини у тушумади.

— У нима деганинг?

— О, Вальтер хоним умрида бирон марта ҳам гийбат бўладиган ишларни қилмаган, тушундингми? Ҳечам, ҳечам! — қаттиқ ишонч билан деди Мадлена.— Чинакам қўй оғзидан чўп олмаган хотин. Эрини ҳам яхши биласан. Лекин ўзи — бутунлай бошқача. Дарвоқе, яҳудийга турмушга чиқдим деб жуда ўксиниб юрарди, лекин унга сира ҳам хиёнат қилмади. Жуда ҳам эсли хотин.

Дю Руа ҳайрон бўлди:

— Мен уни ҳам яҳудий деб юрибман.

— Бе. Сирайм. У Магдалина кварталидаги барча хайрия жамоаларининг ишига бош-қош бўлиб юради. У ҳатто никоҳини ҳам черковда ўқитган. Фақат хўжайнинг йўлига чўқинганми ёки руҳонийлар бунга бармоқ орасидан қарашганми, билмайман.

— У... ростдан ҳам... мени... яхши кўриб қолибдими? — гўлдиради Жорж.

— Эс-ҳушини йўқотган. Агар сен салт бўлганингда, сенга Сюзаннага уйлан... деб маслаҳат берган бўлардим, тўгрими, у Розадан чиройли, а?

— Ойиси ҳам ҳали бинойидай! — деди у муртларини бураб.

Мадленанинг жаҳли чиқди:

— Ойисига келганда, жоним, сенга бир нарсани айтай: бекор овора бўлма. Бундан чўчийдиган жойим йўқ. У зино қиласидиган ёшдан ўтган. Оддинроқ эсинг қаерда эди?

«Наҳот, мен ростдан ҳам Сюзаннага уйланишим мумкин эди!» — дерди ўзига-ўзи Жорж.

Кейин у елкаларини қисиб қўйди:

«Э, бўлмаган гап!.. Отаси бунга ўлсаем рози бўлмас!»

У ўзига қандай наф тегишига ҳали яхши ҳисоб қиласиган ҳолда, омади бир гап деб Вальтер хонимни кўз остига олиб юришни юрагига туғиб қўйди.

Кечаси билан у Клотильда икковлари ўтказган кунлар хақида ширин хотираларга берилиб чиқди, туйғулари яна жунбушга келди. Унинг шўхликлари, ноз-карашмалари, эркалашлари, биргаликда кечирган лаззатли онларини эслаб ётди. «Жуда дилбар хотин-да,— дерди у ўзига-ўзи.— Эртагаёқ унинг олдига борганим бўлсин».

Эртасига у нонуштадан кейин чиндан ҳам Верней кўнсида қараб равона бўлди. Эшикни яна ўша хизматкор қиз очди ва бунаقا хонадонлардаги хизматкорларга одат бўлиб кетсан беларвонлик билан сўраб қўйди:

— Яхши юрибсизми, афандим?

— Жуда яхши, қизалоқ,— деб жавоб берди Жорж ва

моҳончонага кирди. Кимдир фортепъянони тингиллатаётган эди. Лорина экан. Жорж у мени ачомлаб олса керак деб ўйлаганди. Бироқ у жиддий қиёфада ўрнидан туриб, катталардай сиполик билан саломлашид-да, мағурур юриб чиқиб кетди.

Лорина ўзини дилига озор етган хотинлардай тутди, бу нарса Жоржни ҳайратга солди. Онаси кирди. Дю Руа унинг қўлини ўпди.

— Эс-хушим доимо сизда бўлди! — деди у.

— Менини эса, сизда,— деди Клотильда ҳам.

Улар ўлтиридалар. Бир-бирларига қараб тўйиншмас, оғизларидан табассум аримасди, икковларининг ҳам ўпишилари келиб турарди.

— Азизим, эркам Кло, сизни севаман.

— Мен эса, сени.

— Унда... унда... мендан хафа эмасмисан?

— Нима десам экан... Аввалига қийналдим, кейин сен ҳақ эканлигингни тушундим ва ўзимга-ўзим: «Ҳечқиси йўқ, эртами-кеч ёнимга албатта қайтиб келади», деб таскин бердим.

— Мен олдингга келишга қўрқдим, қай юз билан борман дедим, ҳайдаб юборса керак, деб ўйладим. Шунча қўрққаним билан барибир ҳадеб келгим келаверарди. Айтгандай, бу Лоринангга нима бўлди? У зўрга саломлашиб, қовоғини согланча чиқиб кетди.

— Билмадим. Лекин уйланганингдан бери сени кўрарга кўзи бўлмай қолган. Яна сени рашк қиласмикин дейман.

— Қўй-э!

— Чин гап, жоним. У сени энди Азизим деб эмас, «жаноб Форестье» деб атайди.

Дю Руа қизариб кетди.

— Ке, лабларингни бер,— деди у Клотильдага яқин сурнилиб.

Унинг истаги бажо этилди.

— Энди қаерда учрашамиз? — сўради Дю Руа.

— Ҳа-я... Константинополда-да.

— Ие!.. Квартирани ҳалиям топширмаганмисан?

— Йўқ... Сақлаб қўйдим!

— Сақлаб қўйдинг?

— Ҳа, мен қайтиб келишингга ишонувдим.

Шу тобда унинг юрагини тўлдириган шодон туйғуларни сиғдиришга кўкрак қафаси торлик қилиб кетди. Демак, бу хотин уни севади, демак, бу нишона.

— Сени жонимдан ҳам севаман,— дея шивирлади у ва жим бўлиб қолди, кейин сўради: — Эрингнинг ишлари яхшими?

— Аъло. У бир ой туриб, яна кетди, уч кун бўлди.
Дю Руа ўзини кулгидан тўхтатолмади:

— Айни муддао!

— Ҳа, айни муддао! — соддадиллик билан қўшилди Клотильда.— Дарвоқе, ўзи борлигига ҳам менга ҳалақит бермайди. Биласан-ку!

— Ҳа, тўғри. Ростини айтсам, у жуда ҳам яхши одам.

— Ўзинг қалайсан? Оила қуриш қандай бўлар экан? — сўради у.

— Ёмон эмас. Хотиним — менга ҳамдам, ёрдамчи.

— Шу холосми?

— Шу холос. Юрак эса...

— Тушунарли. Лекин у дилбар хотин.

— Шунақа, лекин кўнглум бирдек. Энди қачон кўришамиз? — Клотильдага яна ҳам яқинроқ сурилиб сўради Жорж.

— Майли, менга деса... эртага агар хоҳласанг?

— Яхши. Эртага соат иккода, а?

— Иккода.

Жорж ўрнидан қўзгалди ва кета туриб тортинган ҳолда деди:

— Биласанми, Константинополдаги ўйни мен ўз номимга ўтказмоқчиман. Гап шу. Сен эндиям мен учун тўлаб юришинингни истамайман!

Клотильда меҳри тошиб, унинг қўлларидан ўпди.

— Сен нима десанг шу,— шивирлади у.— Уни сақлаганимнинг ўзи менга етади, сен билан кўришиб турсак бас. Дю Руа фоятда мамнун бўлиб чиқиб кетди.

У фотографнинг витринаси ёнидан ўтиб кета туриб, шаҳло кўз лобар бир хотиннинг суратига кўзи тушди ва бу сурат унга Вальтер хонимни эслатди. «Чакки эмас,— деди у ўзига-ўзи,— ҳали чиқитга чиқишига анча бор. Нега шу пайтгача унга эътибор бермабман-а! Қизик, мени пайшанба куни у қандай кутиб оларкин?»

У хурсанд бўлиб кетганидан қўлларини бир-бирига ишқаб бораарди, ҳар ерда омади келиб турганидан боши осмонга етганди, назарида, ҳозир тоғни урса талқон қилишга чеғи етарди, бундан ташқари ҳозирги хандон-хушон юришига хотинлар ўртасида орттирган эътибори ҳам сабаб бўлганди, бундан у ўзини еттинчи осмонда юргандай ҳис қиласар, қонган нафсоният унда ғурур ҳиссини ўйғотарди.

Пайшанба куни у Мадленадан сўради:

— Сен Ривалникига борасанми?

О, йўқ! У ерга боргим келмай турибди, мен депутатлар налатасига бораман.

Ҳаво жуда чарақлаб турар, шунинг учун Дю Руа Вальтер хонимни олиб кетгани усти очиқ экипажда борди.

Вальтер хонимни кўриб унинг оғзи очилиб қолди,— кўзларига жуда ҳам ёш кўриниб кетди. Ҳоним кийган ёрқин кўйлакнинг корсажи оппоқ тўрлар билан қопланган, тўрлар тагида бўлиқ баланд кўкраклар бўртиб кўринарди. Дю Руа уни бу қадар яшарib кетган ҳолда кўраман деб сира ўйламаганди. Ичида дўндиққина экан, деб қўйди. Лекин унинг бутун қиёфасидан яхши тарбия кўрган, ўзини босиб олган, болаларига меҳрибон хотин эканлиги кўриниб туар, унда эркакларнинг шаштини қайтариб турадиган алланима ҳам бор эди. Бунинг устига унинг ақли ҳуни жойида, қуюшқондан ташқари чиқмас, ҳар бир сўзини ўйлаб, мулоҳаза билан гапирав, гапирганда ҳам, барчага маълум гапларни ҳеч кимнинг нафсониятига тегмайдиган қилиб айтарди.

Бошдан-оёқ пушти ранг кийинган Сюзанна рассом Ваттонинг ҳозиргина лак берилган картинасини эслатар, опаси Роза эса бу гўзал қўғирчоққа қараб турадиган гувернанткага ўхшарди.

Ривалнинг уйи олдида экипажлар қаторлашиб кетган экан. Дю Руа хонимга қўлини узатди ва улар ичкари кирдилар.

Турнир Парижнинг олтинчи округидаги етим-есирлар фойдасига ўтказиласhtган экан. Уни ўтказишда «Француз ҳасти» билан боғлиқ бўлган сенатор ва депутатларнинг хотинлари бош-қош бўлиб туришган экан.

Вальтер хоним қизларим билан бирга қатнашаман, лекин унга бош-қош бўлмайман деб айтган экан: чунки у руҳонийлар томонидан фатво берилган хайрия ишларида-гина қатнашаркан. Бунда гап унинг художўйлигига эмасди, аслида у яҳудийга турмушга чиққанлигидан ўзини маълум даражада диндор қилиб кўреатиш мажбуриятини бўйнига олган, шундай қиссан яхши бўлади деб ишонарди, журналист томонидан уюштирилган йигин эса, республика миқёсига чиқар ва гайридиний йигин таассуротини қолдириши мумкин эди.

Турнирдан уч ҳафта илгарисёқ газеталарда қўйндаги гаплар босиб чиқарилганди:

«Муҳтарам касбдошимиз Жак Риваль порлоқ ва олижаноб бир фикрни маълум қилди: у ўэ уйидаги ажойиб қиличбозлиқ қилиш мумкин бўлган залда катта турнир ўтказмоқчи ва ундан тушган фойдани олтинчи Париж округининг етим-есирларига иона қилмоқчи.

Таклифномаларни сенаторларимизнинг аҳли аёллари бўлмиш: Лалуань Ремонтель ва Рисолен хонимлар ҳамда машҳур депутатларимиздан Ларош-Матье, Персероль ва Фирменларнинг хонимлари тарқатадилар. Ионалар антракт пайтида йигилади ва шу заҳоти олтинчи округнинг мэри ёки унинг ёрдамчисига топширилади».

Бундай зўр рекламани устомон журналист ўз ғарази йўлида ўйлаб чиқарган эди.

Жак Риваль меҳмонларни уйиннинг олдида пешвоз туриб кутиб олар, шундоқ кираверишда буфет ташкил этилган бўлиб, унинг харажатлари ўргага тушган пулдан қопланар эди.

Жак Риваль келганларни қиличбозлик зали билан тир жойлашган подвалга таклиф этар, подвалга торгина зина орқали тушиларди.

— Пастга, хоним афандим, пастга тушасиз. Турнир ер ости залида бўлади.

Риваль ўз ноширининг хотинини кўриб қолиб, унга томон пешвоз чиқиши учун югурди. Кейин Дю Руанинг қўлини сиқди.

— Салом, Азиизим.

Дю Руа ҳайрон бўлиб қолди.

— Сизга ким айтди...

Риваль уни гапиртирамади:

— Мана, Вальтер хоним ўзлари. У кишига лақабиниз жуда ёқар экан.

Вальтер хоним қизариб кетди.

— Ростдан ҳам, агар биз яқинроқ таниш бўлганимизда сизни худди Лоринага ўхшаб Азиизим деб чақирган бўлар эдим. Сизга бу жуда ярашади.

Дю Руа кулиб юборди.

— Бемалол, bemalol, хоним афандим, чақираверинг.

Хоним қўзларини ерга тикди.

— Йўқ. Бунинг учун сиз билан яқин бўлишимиз керак.

— Мен фурсати билан яқин бўлиб кетишимизга ишонсан бўладими? — дея сўради Дю Руа овозини пасайтириб.

— Келажак кўрсатади, — деб жавоб берди хоним.

Дю Руа хонимни олдинга ўтказиб, газ чироқлар ёқиб қўйилган зинадан пастга туша бошлади. Кундузнинг ёруғидан бирдан газнинг сарғиш шуъласига кирганда одам галати бўлиб кетаркан. Айланма зинадан тушаётганда димоқларига ертўланинг намхуш, заҳ, илмилиқ ҳиди урилди, ертўланинг ҳиди ўтириб қолган деворлар меҳмонларнинг келишига артиб, тозалаб қўйилганди, буҳур оловининг дуди, ирис, оқ қарагай, бинафша исли атирларнинг ҳидлари анқиб ётарди.

Пастки залдан томоша бўлишини кутаётганларнинг ватир-пугур садолари эшитилиб турарди.

Залнинг ҳаммаёғига шода-шода газ чироқлар ва венеция фонарлари осиб ташланган, чироқлар могор босган гишт девор кўринмаслиги учун тўсиб қўйилган кўк ўтлар ичидан йилтирашиб туришарди. Каерга қараманг, ҳаммаёқни шох-шаббалар босиб кетганди. Залнинг шифтига папоротниклар осиб ташланган, полга гуллар билан барглар тўшалганди. Йигилганлар залнинг безагидан ва гаройиб кўринишидан қойил бўлиб, мезбонни мақташарди.

Залнинг ичкарисида яна кичикроқ бир зал бўлиб, унда саҳна жойлашган, саҳнанинг икки томонига қатор қилиб жюри учун курсилар қўйилганди.

Томошабинлар учун залнинг икки томонига ҳар қаторда ўнтадан қилиб стул қўйилган, жой икки юз кишига мўлжалланганди. Тўрт юз одам таклиф қилинганди. Саҳнанинг олдида қиличбозларнинг кийимларини кийиб олган қўллари узун-узун, баланд бўйли, қотмадан келган ёш йигитлар мўйлабларини бураб, кўкрак кериб туришарди. Томошабинлар уларнинг номларини айтиб, бир-бирларига уларнинг қайси бирлари ҳаваскору қай бирлари профессионал, қайсилари машҳур эканлигини кўрсатишарди. Қиличбозларникуга ўхшаб кетадиган маҳсус кийим ва сюртук кийган ёш-қари аралаш эркаклар уларнинг теварагида ўзаро сухбатлашиб туришарди. Ўзини валломат ва қиличбозликдан хабардор деб билган бу кишилар ҳам ўзларини одамларга кўрсатиб қўйгилари келиб турарди. Улар ҳам одамлар ўз номларини тилга олишларини истардилар.

Деярли барча ўринларни эгаллаб олган хонимлар чукурчугур қилишар, кўйлакларининг шиддирагани эшитиларди. Япроғу шох-шаббага тўлган залда ҳаво етишмас, хонимлар худди театрда ўтиргандек ўзларини елпигичлар билан елпидиб ўтиришарди.

— Оршад! Лимонад! Пиво! — деб қичқириб қўярди баъзи бир ҳазилкаш.

Вальтер хоним қизлари билан ўзларига олиб қўйилган биринчи қатордаги жойга ўтиб ўтириди. Дю Руа уларни ўтқазди-да, кетмоқчи бўлиб деди:

— Мен бошқа ерда бўламан, эркакларга ўтиришга рухсат йўқ.

— Менга қолса, ёнимизда бўлишингизни истардим,— ботинқирамайгина деди Вальтер хоним.— Сиз менга турнир қатнашчиларини таништириб турар эдингиз. Балки шу ўртада турсангиз ҳеч нарса қилмас, халақит ҳам бермайсиз-ку.

Хоним унга ўзининг олхўридай катта-катта мулойим кўзларини тикиб туарди.

— Ростдан ҳам, биз билан қолинг, жаноб... жаноб Азиизим,— қўймасдан сўрарди у.— Сиз ёнимизда бўлингингиз керак.

— Бош устига, хоним афандим... жоним билан,— деди Жорж.

— Жуда боплашибди, жуда чиройли қилиб безатишебди,— деган гап-сўзлар эшитиларди.

Жорж бу кунгурали зални яхши биларди. У дуэль бўладиган куни эрталаб бу ерда ёлғиз ўзи қолганини эслади, ўшанда иккинчи залчага қўйилган оқ картон доира улкан маҳлуқнинг кўзларидай унга лўқ бўлиб тикилиб турганди.

— Хоним афандилар, ҳозир бошлаймиэ,— зинадан тушиб келаётган Жак Ривалнинг овози эшитилди.

Шу заҳоти сюртуклари баданларига ёпишиб турган олтита эркак саҳнага чиқиб, жюрига қўйилган стулларга бориб ўтиришди.

Бир зум ичида залга уларнинг номлари маълум бўлди. Булар: ушоққина шопмўйлов киши, жюри раиси генерал Рейнальди; новчадан келган, тепакал, узун соқол қўйган рассом Жозефен Руде; Матео де Южар, Симон Рамонсель ва Пьер де Карвен учови келишган ёш йигитлар ва таникли мастер Гаспар Мерлерон эди.

Саҳнанинг чап ва ўнг томонларига иккита плакат осилди. Уларнинг бирида: «Жаноб Кревкер», бошқасида, «Жаноб Плюмо» деб ёзиб қўйилганди.

Булар иккинчи категорияли чинакам мастерлар эди. Уларнинг ҳар икковлари ҳам қотма, ўзларини ҳарбийча тутган, ҳаракатлари тезкор эди, улар саҳнага кўтарилилар. Бир-бирларига автоматларга ўхшаб салом бердилар-да, ҳужум бошладилар. Улар полотно ва оқ теридан костюм кийиб олишган, халқقا эрмак учун солдат кийимини кийиб олган масхарабозларга ўхشاшиб кетардилар.

Вақти-вақти билан «Тегди!» деган сўз эшитилиб қолар, шунда судьялар ҳам билағонлик билан бошларини қимирилатиб қўйишарди. Томошибинлар саҳнада қўлларини чўзиб юрган икки тирик қўғирчоқдан бошқа ҳеч нарсани қўрмасди; улар ҳеч нарсанинг фаҳмига ҳам боришмасди, лекин ҳаммалари мамнун эдилар. Шундай бўлса ҳам улар ҳарҳолда бу икки тирик товонлар унчалар нафис ҳаракат қиласиётганлигини, бунинг устига бир оз кулгили бўлиб қўринаётганлигини сезиб туар әдилар. Эсга, беихтиёр, Янги йил арафасида хиёбонларда сотиладиган ёғоч полвонлар тушиб кетарди.

Биринчи қиличбозлар ўрининг Карапен ва Плантон деган жаноблар чиқишиди — уларнинг бири ҳарбий, иккинчиси жайдари одам эди. Мэтр Плантон пакана, Мэтр Карапен — семиз эди. Ҳудди биринчи зарбадаёқ бу одам дами чиқариб юборилган резина филдай пис этиб ўчадиганга ўхшарди. Томошабинлар кулиб юборишиди. Плантон жаноблари ҳудди маймунига ўхшаб дикилларди. Жаноби Карапен фақат қўли билан ҳаракат қиласар, семизлигидан гавдасини қимирилатолмасди. У ҳар беш минутда ҳудди фавқулодда бир қарорга келган одамга ўхшаб базўр қўлни қимирилатиб ҳужум қилиб қўярди. Шундан сўнг у ҳар сафар зўрга қаддини ростлаб оларди.

Биладиган одамлар у ўйинни шошмасдан, ишонч билан олиб боради дейишарди. Ҳар нарсага ишонаверадиган томошабинлар бошларини лиқиллатиб бу фикрга қўшилышарди.

Кейин Поръон ва Лапальм деган жаноблар чиқишиди — уларнинг бири профессионал, иккинчиси ҳаваскорлардан эди, ваҳшиёна бир гимнастика бошланиб кетди: улар бир-бирларига шиддат билан ҳужум қилишар, судъялар қўрқиб стулларини кўтариб ўзларини четга олишарди. Саҳнанинг у бурчидан-бу бурчига югуриб бориб қолишар, бири ҳужум қилганда иккинчиси диконглаб сакраб қочарди, одамнинг кулагиси қистарди. Улар майда-майда сакрашиб орқага чекинганларида хонимлар ҳиринглаб кулишар, шитоб билан ҳужумга ўтганларида эса одамлар ҳатто ҳаяжонланиб ҳам қўйишарди. Битта ҳазилвон бу бадантарбия машқларни кўриб:

— Мунча жон куйдирасизлар, соатбай ҳақ тўлашадику! — леб қўйди.

Томошабинлар бу одобсизнинг қилигидан порози бўлишди. Экспертларнинг фикрлари томошабинлар ўртасида тарқалди: қиличбозлар жуда жонбозлик кўрсатишибди, лекин уларга андек топқирлик етишмабди.

Биринчи бўлим Жақ Риваль билан таниqli бельгиялик қиличбоз Лебег ўртасидаги порлоқ бир жанг билан тугади. Ҳонимларга Риваль жуда ёқиб қолди. У чиндан ҳам ўзидан олдин саҳнага чиққанларга қараганда чақонроқ, устароқ, келишганроқ, хўшибичим киши эди. У ўзининг киборларча нозик, нағис ҳаракатлари, ҳужум ва ҳимояда ўзига хос йўсинда ҳаракат қилиши билан журъатли, лекин ўйини сийқа ҳарифидан анча ажралиб турарди.

— Тарбия кўрган одамнинг садағаси кётсанг арзийди,— дейишарди томошабинлар.

Галаба Ривалга тегди. Унга қарсаклар чалдилар.

Бироқ томошабинлар тепадан эшитилаётган шов-қин-суронга бирмунча вақтдан бери безовта бўлиб қулоқ солишарди. Гулдираган қаҳқаҳалар, тапир-тупур ёёқ товушлари тинмасди. Таклиф қилингандардан икки юз чоғли одам пастга тушишнинг иложини тополмай ўзларига ёрмак топиб олганга ўхшардилар. Тор айланма зинада элликтacha одам уймалашиб туришарди. Пастда нафас олиб бўлмай қолди. «Ҳаво беринглар!», «Сув!» деган бақириқ-чақириқлар эшитилиб турарди. Бояги ҳазилвоннинг ҳамон чинқирган овози эшитиларди: «Оршад! Лимонад! Пиво!»

Қип-қизариб кетган, ҳали қиличбозлил кийимини ечиб ултурмаган Жак Риваль пайдо бўлди.

— Мен муздек ичимликлар келтиришларини айтаман,— деди у ва зина томонга юргурилаб кетди.

Лекин биринчи қаватга ўтиб бўладиганга ўхшамасди Эзналарда уймаланган издиҳомдан ўтгандан кўра шифтни тешиб чиқиш осонроқ эди.

— Айтинглар, хонимларга морожний келтиришсин! — қичқирди Риваль.

— Ҳой, морожний келтиринглар! — гулдиради бирдан эллик чоғли овоз.

Ниҳоят, патнис кўринди. Лекин унинг устидаги стаканлар бўм-бўш эди, морожнийни йўлда илиб кетишибди.

— Бу ерда бўғилиб ўласан,— кимнингдир йўғон хирқираган овози эшитилди,— тугаса ҳам бўларди, уйга кетайлик.

— Пул йигинг! — қичқирди кимдир.

Шунда оғир нафас олаётган, лекин ҳамон шод-хуррам томошабинлар бараварига бақира бошлашди:

— Йигилсан! Йигилсан! Йигилсан!

Олтида хоним қаторлар оралаб юра бошладилар, сумкачаларга тушаётган кумуш таңгаларнинг жиринглашин эшитила бошлади.

Дю Руа Вальтер хонимга машҳур кишиларни таништира бошлади. Булар киборлар, қадимдан бери нашр қилиниб келинаётган газеталарнинг ходимлари, «Фрайцуз ҳаёти»га унчалар менсимай, тажрибада кўрганилари учун унинг ишларига ишонқирамай қарайдиган журналистлар эди. Баъзан алдам-қалдам билан юзага чиқиб қолиб, сўнг иши касодга учраган министрликнинг вайроналари тагида йўқ бўлиб кетган сиёсий-молиявий варақаларнинг қанча-қанчасини кўришди улар! Кўпчилик рассом ва ҳайкалтарошлар спортга жуда қиёқадилар, шунинг учун ҳам бу ерда ҳар иккала касбнинг намояндлари бор эди; йигилганлар ичиди

академик шоғир ҳам бўлиб, ҳамманинг кўзи унда эди, яна иккита композитор билан анча-мунча чет элликлар ҳам бўлиб, Дио Руа уларнинг фамилиялари ёнигаproto («протобестия» сўзидан) сўзини қўшиб айтарди, буни у визит карточкаларида фамилиялари олдига «эск» сўзини қўшиб ёладиган инглизлардан ўрганинман дерди.

— Салом, қадрдан дўстим! — деди унга кимдир.

Граф де Водрек экан. Дио Руа хонимлардан узр сўраб уининг олдига берди.

— Водрек хўй ғалатида,— деб айтди у қайтиб келгач.— Насли тозалиги шундоқ билиниб туради!

Вальтер хоним жавоб бермади. У бир оз чарчаб қолганди, Дио Руа унинг ҳар нафас олганда кўтарилиб тушаштган кўкракларидан кўзини узмас, дам-бадам қараб қўярди. Годо-гоҳо хоним ботинмайгина ўзига қараб қўяётганлигини сезиб қолар, унинг наэарида саросима ва ҳадиссираш акс этар, сўнг дарҳол кўзларини олиб қочарди. «Ҳўш, ҳўш, ҳўш...— дерди у ўзига-ўзи.— Наҳотки буниси ҳам илинди?»

Пул йигувчилар бутуи зални айланниб чиқишиди. Уларнинг сумкачалари кумуш билан олтинга тўлиб кетганди. Энди саҳнага қандайдир «зўр ўйин» ҳақида янги плакат осиб қўйилди. Томошабинлар илҳақ бўлиб кута бошладилар. Жюри аъзолари ўз ўринларини эгалладилар.

Қиличбозлик кийимидағи икки хотини қўлларида қилич билан пайдо бўлишди: кўйлаклари қора трикодан бўлиб, юбкалари тиззаларидан юқори, баланд пластроңда бўлганларидан каллаларини юқорига силкиб-силкиб қўярдилар. Уларнинг иккозлари ҳам ёш, хушибиним эдилар. Икковларининг ҳам юзларидан табассум аrimас, томошабинларга таъзим қилишарди. Уларга узоқ қарсак чалишди.

Бироқ, мана, улар ўз ўринларини эгаллашди ва томошабинлар ўтасида шўхничир-ничир бошланди, кулагилар эшитилди.

Судьялар ҳар бир зарбага «балли», деб қўйишар, оғизлари қулоқларига етгудай бўлиб жилмайшарди.

Бу икки қиличбоз томошабинларга жуда ҳам ёқиб қолди: улар эркакларга қалбларининг нозик торларини чертиб ёқиб кетган бўлсалар, хотинларга яхши, одатдан ташқари эрмак темоша кўрсатганлари учун маъқул тушдилар, бунақсанги бир оз бепарлароқ ўйинларга ҳавас парижликларнинг қонида бор бўлиб, уларга қандай бўлмасин эрмак бўлса, ясама бўлса ҳам чиройли ва нафис бўлса бас. Уларнинг сингил қўшиқлар, кафешантанларининг қўшиқчиларини севимлари ҳам шуидан.

Ҳар сафар қиличбозлик қилаётгилардан бири зарба берса, эал жонланниб, тўлқинланиварди. Буидай пайтда

иққинчи қиличбоз томошабинларга орқа ўгириб турган бўлар, шунда томошабинларнинг кўзлари тўртта бўлиб кетар, оғизларини очиб қолишар, уларнинг хаёlinи бутунлай бошқа нарсалар олиб қочгани шундоқ билиниб турарди.

Қарсак, қийқириқ бўлиб кетди.

Кейин ростакам қилич мусобақалари бошланди, лекин энди бунга ҳеч ким эътибор бермай қўйди, ҳамманинг хаёlinи тепадаги шовқин-сурон эгаллаб олганди. У ердан бир неча дақиқадан бери мебелларнинг сурилгани эшитилар, худди бирор кўчиб кетаётганга ўхшарди. Кейин бирдан рояль садолари янгради ва рақс тушаётганларнинг бир маҳомдаги тапир-тупури бошланди. Турнирга киролмаганлар ўзларини овутиш мақсадида бал ташкил қилиб юборгандилар.

Томошабинлар хаҳолаб кулиб юбориши, хонимларнинг рақсга тушгилари келиб қолди,— улар саҳнага қарамасдан овозларини барала қўйиб гаплашиб ўтиришарди.

Тепада бошланган бал ҳамманинг эътиборини тортиб қўйди. Кечга қолганлар, афтидан, кўнгилларини чоғ қилмоқда әдилар. Томошабинларнинг жуда ҳам уларга қўшилгилари келиб турганлиги сезиларди.

Лекин, мана, икки ҳариф бир-бирларига таъзим қилишиб жангга ўзларини чунонам шайладиларки, дарҳол ўтирганларнинг диққатини тортдилар.

Улар дам эгилишар, дам қадларини ростлар, хатти-ҳаракатлари шу қадарли нозик, мардона, ўз кучларига ишонч, усуллари нафосат, таҳсинга сазовор мевъёр билан тўлиб-тошган әдикни, ҳатто ўтирган бефаҳм томошабинлар ҳам уларга маҳлис бўлиб қолдилар.

Уларнинг чаққонлиги, ғайрат-шижоати, кучларини тежамкорлик билан сарфлашлари, ҳар бир ҳаракатларини ҳисобга олиб турганликлари, шитоб билан, айни чоқда шошмасдан ҳужумга ўтишлари чинакам санъат бўлиб кўринар ва ҳаммани беихтиёр ўзинга жалб қилас әди. Томошабинлар кўз ўнгиларида тенгсиз гўзалликка тўла бир санъат намоён бўлаётганлигини, икки юксак маҳорат әгаси бўлган баркамол ва қудратли санъаткорлар ўз санъатларини намойиш қилаётганликларини сезиб турардилар. Ўз касбининг улуғвор усталари одамларга нималарга қодир эканликларини, тажрибакорликлари, назария билан мустаҳкамланган устомонликларини кўрсатиб қўйишга, ҳаракатларидаги гўзаллик билан лол қилишга аҳд қиласандай әдилар.

Залда тиқ этган товуш эшитилмас, ҳамманинг кўзи уларга қадалган әди. Бироқ охириги якунловчи зарбадан сўнг улар бир-бирлари билан қўл сиқишидилар ва шунда

залда «Яшанглар!» деган овозлар янграб кетди. Томошибинлар қийқиришар, оёқларини тапиллатишарди. Ҳамма бир зумда қиличбозларнинг номларини билиб олди: булар Сержан билан Равинъяк эди.

Эркакларда жангарилик кайфиятлари жунбушга келди. Улар бир-биirlарига ўқрайишиб қараб қўйишиарди. Ҳозизир тасодифан жилмайиб қўйган одам дарҳол дуэлга чақирилган бўларди. Умрида қўлига рапира ушламаган одамлар қўлларидаги таёқчалари билан ҳавода зарба берадётгандай, ҳужумни қайтараётгандай чизиқлар чизишиарди.

Кўп ўтмай томошибинлар тор зинадан бирин-кетин юқорига кўтарила бошлидилар. Ниҳоят, ташна юракларни қондириш палласи келганди. Лекин тепадагилар, икки юзта одамни чақириб келиб уларга томоша кўрсатмаслик гирт чўчқаликнинг ўзи бўлди, дейишибди-да, буфетни буткул қуритиб, шипшийдам қилиб жўнаб қолишибди. Пастдан чиққанлар норози бўлишиди.

На бир сомса, на бир қатра шампан, на бир томчи шарбат, на бир қултум пиво, на конфет, на олма — ҳеч вақо. Бари сийлаган, ичилган, нес-нобуд қилинганди.

Хизматкорларни қийин-қистовга олишди,— улар ўзларини хафа бўлгандай кўрсатсалар-да, лекин лабларини кулгидан зўрга йигишириб турардилар. «Хонимлар овқатга эркаклардан ҳам чаққонроқ экан,— дейишиарди улар,— кейин тағин бир гап бўлиб ўтирасин, деб борини еб-ичиб кетинишибди». Душман лашкарлари томонидан талон-тарож қилинганди, вайронга шаҳарда битта-яримта омон қолган одамларнинг гапига ўхшарди уларнинг айтиётгандари.

Кетишдан ўзга чора қолмаганди. Эркаклар иона қилингани йигирма франкларига ачиниб қўйишибди; тепада бир тийин тўламасдан еб-ичиб айшини сурниб кетгандардан даргазаб эдилар.

Йигин мутасаддилари бўлмиш хонимлар уч минг Франкдан ортиқ пул тўпладилар. Ҳамма сарф-харажатларнинг ўрни қоплангач, олтинчи округнинг етим-есирларига икки юз йигирма франк қолди.

Вальтерларни олиб юрган Жорж Дю Руага экипаж беришибди.

Йўлда кетишаркан, Жорж ноширнинг хотини қаршисида ўтириб, яна хоним ўзига эрка бир назар ташлаганлигини ва дарҳол қимтиниб кўзини олиб қочганлигини сезди. «Эҳе, чўқиётгандга ўхшайди-ку!» — деб ўйлади у ва хотинлар чиндан ҳам менга тоб беролмайдилар, деб кулиб қўйди: ахир, де Марель хоним яна муносабатлари изга тушгандан бери телбаларча гирифтор бўлиб юрибди-ку.

Үйга димоги ғоятда чоғ бўлиб қайтди.

Мадлена уни меҳмонхонада кутиб ўтирган экан.

— Сенга айтадиган янгиликларим бор,— деди у.—
Марокашда вазият мураккаблашмоқда. Франция у ерга бир неча ойдан кейин аскар юбориши кутилмоқда. Ҳарҳолда мана шу вазиятдан ҳукуматни ағдариш учун фойдаланишмоқчи, Ларош темирни қизигида уриб, ташқи ишлар министри лавозимини эгалламоқчи.

Дю Руа хотинининг гашига тегиш учун ўзини бу гапларга ишонмаган киши қилиб кўрсатди.

— Тунисда рўй берган аҳмоқгарчилликни яна бир карра такрорлаш тентакликнинг ўзгинаси бўлади,— деди у.

Хотини тоқатсизланиб елкаларини қисди.

— Мен сенга айтаманки, мана шундай бўлади! Ҳудди шундай бўлади! Демак, сен улар учун маблағ масаласи, пул масаласи шу нарса билан боғлиқ эканлигини тушунмас экансан. Бизнинг замонамида, азизим, сиёсий найранг-бозликларни кузатиб юрганда, «хотин қидирманг», «фойда қидиринг», деб гапириш керак.

— Шунақа де! — деб пўнғиллади Дю Руа хотинининг жаҳдини чиқариш учун нафратомуз суратда.

Хотини ўзини босиб туролмади:

— Менга қара, сен ёш бола экансан, ҳудди Форестъе каби ёш бола экансан-ку.

Мадлена уни чақиб олмоқчи эди, жаҳли чиқиб кетади, деб ўйлаганди. Бироқ эри табассум қиласанча қайта сўради:

— Алданган Форестъега ўхшабми?

Хотини лол бўлиб қолди.

— Жорж! — деб пицирлай олди у.

— Ҳа, нима? — деб давом этди Дю Руа масхара қиласандаи бўлиб унинг жигига тегиш учун.— Ўзинг анов куни тан олдинг-ку? Бечора йигит!— қўшиб қўйди у юракдан ачиниб.

Мадлена унга жавоб бермай орқасини ўгириб олди.

— Сешанба куни меҳмонлар келишади,— деди у бирнас жимликтан сўнг.— Ларош-Матье хоним билан виконтесса де Персмюр келишади. Сен Риваль билан Норбер де Варенин чақирсанг. Мен эртага Вальтер хоним билан де Марелга айтаман. Балки, Рисолен хоним ҳам келар.

Кейинги пайтларда эрининг сиёсий доиралардаги обрўйидан фойдаланиб, Мадлена киборлар ичидан таниш-билиш орттиришга тиришар ва нима қилиб бўлмасин, «Француз ҳаёті»нинг кўмагига муҳтоҷ бўлган сенатор ва депутатларнинг хотинларини ўз ёнига тортишга уринарди.

— Жуда соэ,— деди Дю Руа.— Мен Риваль билан Норберни чақираман.

Жорж мамнун бўлиб қўлларини ишқаб қўярди, энди у хотинидан қандай қилиб аламини олишни билади, у ўшанда Булон ўрмонида саир қилиб юрганларида барча бошидан кечирганлари, юрагини ўртаган, азоб берган нарсаларнинг бари учун ўч олиш йўлини топди. Энди қачон Форестье-дан гап очилса, уни алданган эр деб атайди. У бундан хотинининг жон-пони чиқиб кетишини биларди. Шу бир кечанинг давомидаёқ у ўн мартадан ортиқ гап орасига соддадиллик билан киноя қилиб: «Э, анов алданган Форестье-ми?..» — деб қўшиб қўйди.

Энди унинг кўнглида марҳумга нисбатан гидир қолмаган — фақат унинг учун ўч олмоқда эди.

Мадлена эрининг рўпарасида ўтирганча ўзини эшитмаганга солар, ҳар доимгидай бепарво жилмайиб ўтиради.

Эртасига Мадлена Вальтер хонимни таклиф қилмоқчи бўлганлигини эслади ва у ерга хотинидан олдинроқ бориб келишни мўлжаллади, вазиятдан фойдаланиб Вальтер хонимнинг юрагига қўл солиб кўрмоқчи эди. Агар у чиндан ҳам илакишиб қолган бўлса, бир эрмак-да, иккичи бир томондан, бундан у фахрланарди. Ундан кейин... нима қилибди... ғунажин кўзини сузмаса, буқа арқонини узмайди-ку?

Соат иккода у Мальзерб кўчасида ҳозир бўлди. Уни меҳмонхонага олиб кирдилар. У кутиб турди.

Мана, ниҳоят, Вальтер хоним келди ва очилиб-сочилиб унга қўлини узатди:

— Ҳуш келибсиз!

— Сизни жуда ҳам кўргим келди. Келмасам, туролмасдим, ўзим ҳам билмайман, қандайдир бир куч мени ҳол-жонимга қўймай останангизга бошлади, тушунтириб беришим қийин буни. Мана, қошингизга келдим — васалом! Умид қиласманки, менинг бу густоҳлигим сизга оғир ботмас, очигини айтганим учун мени кечирасиз?

Буларнинг барини у табассум билан, шўхлик ва назокатни омухта қилиб гапирди, лекин унинг гапи тагида жиддий бир нарса борга ўхшаб туюларди.

Вальтер хоним ҳайрат ичиди қолди, юзига ним қизиллик югорди.

— Лекин мен... рости... билмайман... ҳайрон бўлиб қолдим... — деди у тутила-тутила.

— Буни изҳори муҳаббат деб билинг, лекин сизни чўчитиб юбормаслик учун уни ҳазилга олиб айтипман,— қўшиб қўйди Дю Руя.

Улар ёнма-ён ўтиришдилар. У буни ҳазил деб ўйлаган экан.

— Демак, бу демак... ростданми?

— Рост бўлмай-чи! Мен анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрардим, ҳа, анчадан бери. Лекин ҳаддим сиғниб айтольмадим. Силтаб ташлайсиз, деб қўрқардим, яқнинингизга ҳам йўлатмайсиз, дердим...

Вальтер хоним ўзини қўлга олди.

— Нега худди шу бугун айтяпсиз бўлмасам? — сўради у.

— Билмадим,— деб жавоб берди Дю Руа ва овозини насаитириб деди: — Тўгриси, кечадан бери сизни ўйлаганим-ўйлаган.

Хоним бирдан ранги ўчиб деди:

— Бас, буларнинг бари болалик, бошқа нарсалар ҳақида гаплашайлик.

Шунда Дю Руа ўзини унинг оёқларига ташлади, бу шунчалар кутилмаганда содир бўлдики, хоним қўрқиб кетди. У ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди, лекин Жорж унинг белидан маҳкам кучоқлаб олиб кеткизгани қўймади.

— Рост, рост айтяпман,— дерди у эҳтирос тўла товуш билан,— сизни севаман, ақлдан озиб қолай деяпман, кўпдан бери севаман. Ҳозир ҳеч нарса деманг. Ҳушим бошимдан учган бўлса нима қиласай ахир! Мен сизни севаман... Сизни қанчалар севишимни билсангиз эди!

Хоним ҳансирар, нафас ололмай қийналар, бир нарса демоқчи бўлар, лекин тили калимага келмасди. У Жоржни иккала кўли билан нари итарар, кейин унинг лабларидан ўзини олиб қочиш учун соchlаридан маҳкам ушлаб олди. Шу билан бирга уни кўрмаслик учун кўзларини чирт юмиб олган, бошини дам у томонга, дам бу томонга ташларди.

Жорж кўйлак устидан унинг баданини ҳис қилиб турар, эзар, сийпалар, хоним бу қўпол, беҳол қиладиган эркалашлардан бутун жисмида бир бехудлик туярди. Кутилмаганда Жорж ўрнидан туриб уни қучоқламоқчи бўлди, лекин бир дамгина унинг қўлидан қутулаган хоним, силтаниб чиқиб хонада чарх уриб қоча бошлади.

Унинг орқасидан қувиб юришининг иложи йўқлигини сезган Жорж ўзини курсига ташлади-да, ўқраб йиглаб юборадиган одамдай юзини қўллари билан тўсиб олди.

Кейин ўрнидан сакраб турди. «Алвидо, алвидо!» — деганча қичқириб хонадан югуриб чиқиб кетди.

Хонадан чиққач, у ҳеч нарса содир бўлмагандай таёқ-часини олди-да, кўчага чиқди.

«Жин урсни, иш пишганга ўхшайди!» — деб ўйлади у ва Клотильдага кўк хат юбориш учун телеграфга қараб йўл олди, у билан эртага учрашиш тайин қилмоқчи эди.

Уйга одатдагидай ўз вақтида қайтди.

— Ҳа, меҳмонларнинг келадиган бўлишдими? — сўради у хотинидан.

Ҳа, — жавоб берди хотини,— фақат Вальтер хоним вақт тоисам берарман, деди. У нимагадир иккиланиб туртиди, аллақандай ахлоқий бурч, виждан ҳақида гапирди. Үмуман, кўриниши жуда ғалати эди. Шундай бўлса ҳам, у келса керак, деб ўйлайман.

Эри слкасини қисди.

— Шубҳа қиласасанг ҳам бўлади бунга.

Лекин у юрагининг тубида бунга ишонмас ва куни билан ўзини қўйгани жой тополмай юрди.

Эрталаб Мадлена Вальтер хонимдан хат олди:

«Мен бир амаллаб вақт топишга мусассар бўлдим, сизниги бораман. Лекин эрим келолмайди».

«Яхшиям унинг олдига бошқа бормаганим! — деб ўйлади Дио Руа.— Мана, анча ўзига келиб қолибди. Кўрамиз буёғи нима бўларкин?»

Шундай бўлса ҳам кўз кўзга тушганда нима дейман, деган хаёлга бориб бир оз ташвишланмоқда эди. Мана, ниҳоят у пайдо бўлди,— чеҳрасидан жуда хотиржам кўринар, айни соқда юз ифодаларида бирмунча совуқлик ва кибр жилва қиласди. Жорж дарҳол ўзини камсукум, итоатгўй ва мўминтой қилиб кўрсатди.

Ларош-Матье ва Рисолен хоним икковлари ҳам эрлари билан бирга ташриф буюришиди. Виконтеssa де Персмюор киборлар доирасига оид янгиликлардан сўзлай бошлади. Де Марель хоним гоятда жозибадор эди; қора-сариқ рангли ғалати испанча костюми ингичка белларини сиртмоқлаб турар, дуркун кўкраклари ва ойдай қўлларини бўрттириб кўрсатар, қушларникига ўхшаган бошига аллақандай шўх бир ифода бағишлиар эди.

Дио Руа Вальтер хонимнинг ўнг биқинида ўтирар, бутун меҳмондорчилик давомида у билан фақат жиддий нарсалар ҳақида ўзгача тавозе кўрсатиб гаплашарди. Ўқтин-ўқтин у Клотильдага назар ташлаб қўяр, «Клотильда бундан чиройлироқ ва ёшроқ», деган фикрни ичидан ўтказиб қўярди. Сўнг хотинига кўз қирини ташларди: гарчи, унга нисбатан кўнглида чуқур яширинган адоват ва газаб туйгусидан воз кечмаган бўлса-да, барибир кўзларига у кўркам хотин бўлиб кўринарди.

Унинг Вальтер хонимга осилаётганлигининг боиси, уни ром қилиш қийинлигидан бўлса, иккинчи бир ёқдан, янгича бир таассуротлар олишга ўзида енгиб бўлмас бир иштиёқ сезар эди.

Вальтер хоним уйига эрта кетадиган бўлиб қолди.

— Сизни кузатиб қўяман,— деб таклиф қилди Дио Руа.

Хоним, керакмас, деди.

— Нега энди ундаи дейсиз? — қўймасди уни Жорж.— Мени қаттиқ ранжитманг. Наҳотки ҳалиям мендан хафа бўлсангиэ? Мен қанчалар ўзимни тутиб олганлигимни кўриб турибсиз-ку.

— Сиз меҳмонларни ташлаб кетсангиз яхши бўлмайди,— деб эътиroz билдириди у.

Жорж мийигида кулди.

— Ҳечқиси йўқ, мен дарров қайтиб келаман, ҳеч ким сезмайди ҳам. Агар менга йўқ десангиз қаттиқ озор берган бўласиз.

— Майли розиман,— деди хоним оҳиста.

Лекин улар каретага чиққанлари ҳамоноқ Жорж унинг қўлларидан ушлаб олди ва ҳирс билан ўпаркан, дерди:

— Мен сизни севаман, сизни севаман. Буни сизга айтмасдан туролмайман. Мен сизга тегмайман. Сиз билан фақат юрагимдаги ишқ ҳақида гаплашмоқни истайман.

— Оҳ... сиз ваъда берувдингиз-ку... яхшимас... яхшимас,— деда пичирларди хоним.

Дю Руа ўзини базўр босиб олгандай қилиб кўрсатди.

— Менга қаранг, мен ўзимни қанчалар қўлга олиб турганлигимни кўриб турибсиз,— деб бўғиқ овоз билан яна гап бошлади Дю Руа.— Шундай бўлса ҳам... Бир оғиз гапимни эшитинг: мен сизни севаман... менга ҳар куни шу сўзларни такрорлашга ижозат этинг... Майли, ҳар куни хоки пойингиз бўлайн, фақат сизнинг маъсум чеҳрангизни кўриб тўйсам ва то ўлгунча шу учта сўзимни такрорласам.

Вальтер хоним ҳамон қўлларини тортиб олмасди.

— Йўқ, ундаи қиломайман, истамайман,— деди у базўр нафас олар экан.— Кейин одамлар нима дейди, хизматкорларим, қизларим... Йўқ, йўқ, иложи йўқ...

— Мен сизсиз яшай олмайман,— давом этарди Дю Руа.— Сизникидами ёки бошқа бирон ердами, майли, қаерда бўлмасин, сизни ҳар куни кўриб туришим керак, бир дақиқа бўлса ҳам майли, қўлларингизни ушласам, елдек этакларингизга илашсам, жисмингизга тўйиб-тўйиб боқсам, шаҳдо кўзларингизга термулиб ўзимни еттинчи осмонда юргандай ҳис қилсам, ақл-ҳушимни йўқотсам.

Хоним ишқ деган савдонинг шу енгилтак мусиқасини тингларкан, қалт-қалт титраб такрорларди:

— Йўқ... Йўқ... сира иложи йўқ. Бас қилинг!

Дю Руа бу соддагина хотинни аста-секин қўлга қириши лозимлигини биларди,— улар учрашиб туришса бас, майли, аввал хоним ўзи бирон жойни тайин қилсин, кейин учрашувларни ўзи белгилайдиган бўлади.

— Менга қаранг... учрашмасак сира иложи йўқ...— унинг қулоқларига шипшиди Дю Руа,— сизни кўрай... мен эшикларингизнинг тагида тураман... тиланчидай бўлиб... Агар олдимга чиқмасангиз, уйингизга кираман... Лекин сизни эртага... эртага кўраман.

— Йўқ, йўқ, келманг. Сизни уйга киритмайдилар. Қизларимни ўйланг.

— Унда айтинг, сизни қаерда кўрсам бўлади... кўчадами ё... истаган жойингизда... соатининг менга фарқи йўқ... сизни кўрсам бўлгани... Сизга таъзим қиласман, «севаман», дейману кейин кетаман.

Хоним бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди, жавоб беришга қийналарди.. Лекин бирдан карета ўз уйларига яқинлашиб қолганлигини кўриб тез-тез шивирлай бошлади:

— Майли, эртага соат уч яримда Трините черковида бўламан.

Кейин экипаждан тушиб кучерга:

— Жаноб Дю Руани уйига элтиб қўйинг,— деди.

У қайтиб келганда хотини сўради:

— Қаерга гойиб бўлдинг?

— Шошилинч бир телеграмма бериб келяпман,— деб жавоб берди Жорж овозини пасайтириб.

Унинг олдига де Марель хоним келди.

— Сиз мени кузатиб қўясизми, Азизим? Мен ахир узоқ жойларга фақат шу шарт билан меҳмон бўлгани бораман,— деди у ва уй бескасига мурожаат қилди: — Сен рашк қилмайсанми?

— Йўқ, унчалар эмас,— деб жавоб берди сўзларини атай чўзиб талаффуз қилган Дю Руа хоним.

Меҳмонлар тарқала бошлашди. Ларош-Матье хоним маҳаллий оқсоchlарга ўхшаган хотин экан. У эрга чиққандан Ларош ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган адвокат эди. Танноз кампир Рисолен хоним ўқув залларида маълумот ортирган даққионусдан қолган ҳамширларни эслатарди. Виконтесса де Персмюр уларга кибр-ҳаво билан боқарди. Виконтесса «оқ панжаси»ни бу хашаки хотинларга узатгандан афти буришиб кетарди.

Клотильда тўр рўмолига ўраниб олди-да, эшик олдида Мадлена билан хайрлашаркан, деди:

— Зиёфатни жуда қуюқ қилиб юборибсан. Тез орада сеники Парижда ягона сиёсий салон бўлиб қолади.

Клотильда Жорж билан ёлғиз қолгач, унинг бўйнидан қучоқлаб олди.

— О, Азизим, кундан-кунга сени баттарроқ яхши кўриб қолаётирман!

Улар тушган экипаж денгиз кемаларидаи чайқалиб борарди.

— Ўз уймиэда бўлганига нима етсин! — деди Клотильда.

— О, нимасини айтасан! — маъқуллади Жорж.

Лекин шу тобда унинг эс-ҳуши Вальтер хонимда эди.

IV

Чарақлаган июль куни эди. Трините майдони деярли кимсасиз эди. Офтоб Парижни куйдираман дерди: иссиқ одамнинг дамини қайтариб юборар, оғир, дим, суюк-суюккача қизэдириб юборадиган саратон ҳавоси шаҳарни эзиб ётганга ўхшарди.

Черков қаршисида имиллаб фонтан отилиб турар, сувнинг ҳам отилишга ҳоли қолмаган каби кўринар, ҳоргин кўтарилиб тушарди. Ҳовуз ичидаги қуюқ кўк сувда қоғоз парчалари, япроқлар сузуб юради.

Бир ит тош тўсиқдан ошиб ўтиб ўзини хира жимиirlаб турган сувга отди. Черков пештоқи атрофидаги боғчада ўтирганлар итга ҳавасланиб тикилишарди.

Дю Руа соатини олиб қаради. Соатининг кичкинагина мили уч рақами узра турарди. Вақтидан ярим соат илгари келиб қолибди.

Вальтер хоним билан бўлажак учрашув унинг димогини чоғ қилиб юборганди. «Кўнглига нима келса, ўртага черковни қўшиб турар экан,— деб ўйларди у.— Черков унинг яҳудийга турмушга чиқиб қилган гуноҳини ювиб кетади, сиёсий доираларда эса уни оқимга қарши бораётган хотин сифатида кўрсатади, киборлар ичиде унинг обрў-этиборини оширади, булардан ташқари черков унга учрашув жойи сифатида ҳам хизмат қиласди. Динга соябондай қараш унинг қон-қонига сингиб кетган. Ҳаво яхши бўлган кезлар соябонга суюниб юриш мумкин, иссиқда офтобдан асрайди, ҳаво бузилганда ёмғирдан сақлайди, уйда ўтирганингда эса, эшик олдида тумтайибгина тураверади. Шуниси ҳам борки, унга ўхшаганлар юзлаб топилади; ўзлари худованди қаримни икки пулга олмайдилару кези келганда, у билан бошқаларнинг оғзига урадилар ва яна керак бўлиб қолганда ундан қўшмачи бўлишни талаб қиласдилар. Қани, уларни номерларга таклиф қилиб кўринг-чи, буни улар ўзларига нисбатан ҳақорат деб англашади, ваҳоланки, меҳроб қаршисида дон олишмоқни одатдаги бир гап деб билишади».

У ҳовуз атрофини аста-секин кезиб чиқди, кейин черков соатига қаради. Черковнинг соати икки минут олдинда экан: унда учдан беш минут ўтганди.

У яхини Черковда ўтириб кутган маъқул деб, Черков ичида кирди.

Унинг димогига салқин ертўла ҳиди урилгандай бўлди, салқин ҳавода роҳатланиб нафас олди, кейин ибодатхонани томоша қилини учун унинг ичини кеза бошлади.

Ибодатхонанинг кенг саҳнида унинг қадамлари акс садо бериб турар, худди яна бир одам у билан баб-баравар қадам ташлаб, тўхтаса, тўхтаб тураётганга ўхшарди. Унинг қадам товушлари баланд равоқлардан жаранглаб эшитиларди. Черковда у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган одам Дю Руани қизиқтириб қолди. Унга томон юрди. Қўлидаги шляпасини орқасига қилиб олган боши кал, тўладан келган бир жаноб димогидан қурт ёғиб айланиб юрарди.

Бир-бирларидан анча нарига ўтириб олган кампирлар тиззаларини букиб, юзларини кафтлари орасига олганча худога ёворардилар.

Елгизлик, кимсасизлик, сукунат юракни ўз ҳукмига олди. Дарчалардаги раигдор ойналар офтобнинг нурини ютиб юмшатар, кўзларни қамаштирмасди.

Бу ер Дю Руага гоятда ёқиб қолди.

У эшик олдига келди-да, яна бир карра соатига қаради. Энди учдан ўн беш минут ўтганди. Ичкарида чекиш мумкин эмаслигидан ранжиб, эшик олдига чиқди-да, ўтиреди. Ибодатхонанинг нариги ёғида — меҳроб ёнида бояги семиз жаноб ҳамон кезинмоқдайди.

Аллаким ичкарига кирди. Дю Руа ўгирилиб қаради. Тивит кўйлак кийган, энгил-боши, ночоргина, бечораҳол бир хотин экан; у биринчи курси олдинга бориб тиэ чўқди, қўлларини кўкрагига қўйди ва кўзларини кўкка қадаб ибодатга берилди.

Дю Руа унга қизиқсиниб қарар, бу шўрликни қандай гам-ғусса, қайгу-алам бу ерга бошлаб келганлигини англашга ҳаракат қиласарди. Жуда ҳам ночор яшами шундоқ кўринниб турибди. Буларнинг устига, айтидан эри қалтаклаб турса ажабмас, балки, боласи ҳам оғир бетоб бўлиб ётгандир.

«Бечораҳар! Дунёда қанча-қанча кажбаҳт одамлар бор!» — дерди у ўзинга-ўзи. Шунда унинг қалбида раҳмисиз табиатга қарши исёни бош кўтариб келарди. Кейин бу шўрликларнинг ҳаммаси ўзи кўринмас аллаким уларнинг ғанини еяётган, кўк ҳисобхонасида яхшиликлар ва ёмонликларни алоҳида бир китобга қайд қилиб бораётган, кейин уларни тарозининг икки палласига ташлаб ўлчаб кўраётган бўлса керак деб ишонадилар... Лекин осмон йироқ... Унда, қаерда ҳисобга оладиганлар масканий, қаерда?

Ибодатхонада ҳукм сурган сукунат одамни юксак хаёл-

ларга элтар, шунда Дю Руа хәслан кониотни кезиб чиқиб, сўнг тишларини ғижирлатиб дерди:

— Бу қадар нобоп қурилган дунё!

Кўйлак шилдираши қулогига чалиниди, титраб кетди. У келди.

Дю Руа ўрнидан туриб унинг ҳузурига борди.

— Мен дарров кетаман,— деди хоним унга қўлни узатмасдан секингина.— Мен уйга боришим керак. Менинг ёнимда тиз чўкиб туринг, бўлмаса бизни таниб қолишлари мумкин:

Шу сўзларни айтиб у ўзини ичкарига олди ва қулайроқ жой қидира бошлади, бу черков уига беш қўлдай танишлиги шундоқ билиниб турарди. У юзига қални парда тутиб олган, оёқларининг учгинасида авайлаб қадам ташларди.

У меҳроб олдига боргач, орқасига ўгирилди.

— Чеккароққа ўтганимиз яхшироқ шекилли. Бу ердан ҳаммаси кўриниб туради,— одатда черковларда гапириладиган паст товушда сирли шивирлади хоним.

Меҳроб олдига боргач, у тўхтади, бошини қўйи букиб олди, тиз чўкмоқчи бўлди-ю, лекин кутимагандан ўнгга бурилиб, эшик томонга бир-икки қадам ташлади, кейин, афтидан, бир қарорга келди чоғи, куренчани ёнига сурди-да, тиз чўқди.

Жорж ўзига бошқа бир курсичани олиб тиз чўқди, икковлари ҳам дуо ўқиладиган ҳолатни олганларидан сўнг, гап бошлади:

— Ташаккур сизга, ташаккур. Сизсиз туролмайман. Мен буни тинимсиз такрорлашга тайёрман, сизга қандай мафтун бўлиб қолганимни айтиб бермоқчи, бир қарашда мени асиру мубтало қилганингиз ҳақида дилимни ёроқчи әдим... Қачон дилимдагини сизга тўкиб-солсан додимга стасиз, қачон?

Хоним чуқур ўйга чўмган, унинг гаплари қулогига кирмаётганга ўхшарди.

— Сизга бундай гапларни гапиришга эрк бериб мен тентаклик қиляпман,— ҳамон юзидан қўлларини туширмасдан деди хоним.— Бу ерга келиб ўтиришим ҳам тентаклик, қилаётгай ҳамма ишларим бошдан-оёқ тентаклик, ўртамиэда... ўртамиэда туғилган нарсанинг давом этишига сизни умидлантириб қўйганим ҳам тентаклик. Ҳаммасини унутинг, шундоқ бўлсин ва бошқа ҳеч қачон мен билан бу ҳақда гаплашманг.

У бир нарсани кутгандай тўхтаб қолди. Дю Руа бўлса, уига нима деб жавоб бериш устида бош қотирар, шиддатли, өхтиросга тўлиқ сўзлар топишга уринар, бироқ қўлларини

ҳаракатластиришдан маҳрум бўлганидан, ҳозирча қандай йўл тутишини билмасди.

Мен дунёдан умидсиз ўтаман... ҳеч нарса кутмайман ҳам,— яна гапга тушди у,— мен сизни севаман. Сиз нима қилманг, нима деманг, мен шу сўзларимни айтганим айтган, токи танда жоним бор экан, уларни сизнинг олдингида тақрорлаганим тақрорлаган, бора-бора менга раҳмнинг келар, деб ўйлайман. Менинг ҳар бир сўзимдан келиб турган муҳаббат нафаси сизнинг юрагингизга йўл топишини истайман, у кундан-кун, соатма-соат шу нафас билан тўла бўлишини, унга соф шудринг томчилари каби сингишини, қалбингизни юмшатишини истайман, токим, алоҳа бир кунмас бир кун раҳм-шағқат қилиб менга: «Мен ҳам сизни севаман», деб айтишингизни хоҳлайман.

Дю Руа унинг елкалари титраб турганлигини, кўкраклари кўтарилиб тушаётганлигини ҳис қилиб турарди. Шунда бирдан у шоша-пиша шипшигани товушни эшитди:

— Мен ҳам сизни севаман.

У бошига зўр тўқмоқ билан уришгандай бўлиб қалтираб кетди.

— О, худойим...— деган нидо чиқди унинг кўксидан ва орқасидан хўрсиниб қўйди.

— Нега ҳам буни сизга айтдим? — оғир-оғир нафас оларкан давом этди Вальтер хоним.— Мен жинояткор, мен зиногар... мен ахир... икки қизнинг онасиман-ку... йўқ, истамайман... истамайман... Мен ҳеч қачон ишонмаган бўлардим... ҳеч қачон ўйламасдимки.. лекин бу мендан... кучлироқ... кучлироқ экан. Сизга айтсан... сизга айтсан... мен ҳеч қачон ҳеч кимсанни яхши кўрмаган эдим... сиздан ўзга... қасам ичаман... Мен сизни бир йил бўлди, яширин суратда севаман, севгимни шу пайтгача юрагимнинг тубига беркитиб келдим. О, мен қанчалар азоб чекканимни, ўз-ўзим билан олишиб ётганлигимни билсангиз эди, лекин энди тамом бўлдим, бошқа кучим қолмади: мен сизни севаман...

У юзларини қўллари билан беркитиб олганча йиглар, аъзои бадани қалтирас, туғён ичра ўртанаради.

— Менга қўлингизни беринг,— дея шивирлади Жорж,— уни қўзларимга суртимай, лабларимга босайин...

Хоним қўлларини оҳиста юзларидан олди. Юзларини фидан ҳўл бўлиб кетган, киприкларига ёш томчилари илиниб қолганди.

Дюруа унинг қўлларини сиқди:

— О, қани эди сизнинг кўз ўшларингизга ташна юрагимни фарқ қиласм!

— Мени йўлдан урманг...— деди хотин инграган бир овоз билан.— Мен адо бўлдим!

Жорж сал бўлмаса кулиб юборай деди. Уни шу ерда йўлдан уриб бўларканми? У бор ишқий сўзларини айтиб тугатаёзганди, шунинг учун хонимнинг қўлларини кўкрагига босди ва сўради:

— Қандай ураётганлигини эшиятпсизми?

Бундан сал олдинроқ семиз жанобнинг бу томонга келётган бир маромдаги қадам товушлари эшитилган эди. У ҳамма меҳробларни бирма-бир айланиб чиқиб, энди яна бир карра тор ўнг қанотни қараб-қараб келарди. Қадам товушлари булар томонга борган сари яқинлашиб келаётганлигини сезган, колонна ортида ўтирган Вальтер хоним Жорждан қўлларини тортиб олди ва яна юзларини яшири.

Бир зум ўтгач, ҳар икковлари ҳам чўк тушганча қимири этмай туришар, гўёки биргаликда кўкларга тавалло қилишарди. Семиз жаноб уларга йўл-йўлакай парвосиз назар ташлаб, шляпасини боягидай орқасида ушлаганча, ибодатхонанинг чап қанотига ўтиб кетди.

Дю Руа бу пайтда бошқа бир ерда учрашишнинг йўлини қидирмоқда эди.

— Эртага сизни қаерда кўрсам бўлади?— шивирлади у.

Вальтер хоним жавоб бермади. У тошдай қотиб қолганди,— у ҳозир ҳайкалтарош «Муножот» деб ном бериши мумкин бўлган ҳайкалга ўхшаб қолганди.

— Хоним истасангиз, эртага Монсо боғида учрашамиз,— қўймасди Жорж.

Хоним қўлларини тушириб, унга чидаб бўлмас изтиробдан ўзгариб кетган, рангида қон қолмаган юзларини ўгирди.

— Мени ўз ҳолимга қўйинг...— титроқ овоз билан гап бошлади хоним.— Кетинг... кетинг... мени бир оз вақтга ёлғиз қўйинг... фақат беш минутга... сиз билан ўтириш ҳозир менга жуда оғир... мен ибодат қилмоқчиман... кучим етмайди.. кетинг... мени ибодат қилишга қўйинг... беш минутгина... истамайман... худойимдан гуноҳимни кечиришини ёлвориб сўрайман... мени халос этишини тилайман ундан... ёлғиз қолдиринг... беш минутга.

Хонимнинг юзига шу қадар изтироб чўккан, у ўзини шунчалар йўқотиб қўйган эдикি, Дю Руа индамай ўрнидан турди-да, бирмунча тайсалланиб, кейин сўради:

— Мен тезда қайтиб келаман. Майлими?

У рози бўлиб бошини силкиди. Дю Руа нари кетди.

Хоним ўзини зўрлаб бўлса ҳам ибодат қилишга уриниб қўрди. Ўзини фавқулодда куч билан қўлга олди ва аламли инграб, бутун жисми қалтираганча кўкка нидо қилди:

Е раббим, ўз паноҳингда асра!

У синдан туриб кетган одамнинг изидаи қарамаслик чун кўзларини пирпиратиб юмиб-очарди. У ҳақда мутлақ ўйламасликка, унга қарши туришга зўр бериб тиришарди, бироқ яралангани қалби интизору ташнаком бўлган, илоҳий шарпа ўрнига унинг кўз ўйгидаги Жоржнинг дикрайган мўйлаблари гавдалангани гавдалангани эди.

Ипл бўйи, қун-тунлар у мана шу тобора зўрайиб бораётган васваса билан, унинг бутун хаёlinи ўғирлаб олған, жисми ҳирсини безовта қилган, ҳатто тушларида ҳам уни тинч қўймаган киши билан курашиб чиқди. У худди ўзини тўрга илиниб қолгандай ҳис қиларди, назаридаги уни бошлаб мана шу нарра шернинг, кўзлари, майин мўйлаблари билан уни ўзига ром қилиб олган эркакнинг қучогига итқитгандай эдилар.

Ҳозир эса, мана, худонинг уйида ҳам у ўзини шунчалар ожиз, якка, ҳимоясиз қолгандай ҳис қилар, ҳатто ўз уйида ҳам ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганди. Ибодат қилай деса, тили калимага келмас — бутун эс-ҳуши у билан банд эди. Ҳозир у туриб кетди-ю, мана энди шунга ҳам азобланиб ўтирибди. Шунга қарамасдан у бор кучи билан қаршилик кўрсатар, худога қутқаришни сўраб бор вужуди билан ёлворарди. Унинг эри олдида доимо юзи ёруғ эди, шунинг учун ҳам кирган йўли унга ўлимдан баттар бўлиб туюлмоқда эди. У узуқ-юлуқ пицирлаб дуо ўқир, лекин ҳаёли Жоржнинг равоқлар остида узоқлашиб бораётган қадамларida эди.

У адойи тамом бўлганлигини англар, қаршилик кўрсатиш фойдасиз бўлиб қолганди. Барнибир ҳамон таслим бўлгиси келмасди. Алоҳа асаблари портлаб, у беҳуш бўлиб қолди, бундай беҳушлик қалтираган, иэтироб ичра тўлғанган, инграб-мунгранаётган хотинларда бўлади, уларни ерга шарчинлаб ташлайди. У худди беззак тутаётган каби дир-дир титрар, ҳозир юзтубан қулаб Фарёд кўтаражагини ҳис қилиб турарди.

Кимдир шу томонга тез-тез юриб кела бошлади. У ўғирилиб қаради, Кашиш экан. Уни кўриб ўрнидан турди ва қўлларини илтижо билан узатганча унга томон отилди.

— Қутқаринг! Қутқаринг мени! — пицирлади у.

Кашиш ҳайронликда тўхтади.

— Нима бўлди сизга, хоним афандим?

— Мени қутқаринг. Менга раҳмингиз келсин. Агар менга ёрдам бермасангиз, ҳалок бўламан.

Кашиш ўнга қараб, телба бўлиб қолибди, деб ҳаёл қилди.

— Сизга қандай ёрдам бериним мумкин?

Кашиш баланд бўйли, тўладан келган, юзлари гўштдор, соқоллари қиртишлаб олинган ёш йигит эди — бадавлат чирковнинг хушқомат бу викарийси ўз қавмидаги аёлларнинг сахийлик билан қиладиган тухфаларига ўрганиб қолганди.

— Менинг гуноҳларимни сўранг,— деди хоним,— менга йўл кўрсатинг, менга мадад беринг, айтинг, мен нима қиласай?

— Гуноҳларни шанба кунлари соат учдан олтига қадар сўрайман,— деб эътироz билдириди у.

— Йўқ! Йўқ! Йўқ! — унинг қўлларини қисиб олганча такрорлади хоним.— Ҳозир! Ҳозир! Менга жуда зарур! У шу ерда! Черковда! У мени кутиб турибди!

— Сизни ким кутяпти? — сўради кашиш.

— Ўша, мени адо қиладиган... мени қутқармассангиз, у мени адойи тамом қилади... Ундан қочиб қутулиб бўлмайди... Мен бир ожизман... ожизман... шунчалар ожизманки...

Ҳўнграб йиглаганча у кашишнинг оёқларига йиқилди.

— Менга раҳмингиz келсин, падарим! Ҳудо ҳаққи, мени қутқаринг, қутқаринг!

Хоним кашиш кетиб қолишидан қўрқиб, унинг қора ридосига ёпишиб олди. Кашиш эса ўзининг оёқларига йиқилиб ётган бу хотинни битта-яримта кўрса нима дейди, деб теварак-атрофга безовталаниб қараб қўярди.

— Туринг ўрнингиздан,— деди ниҳоят кашиш ундан қутулиб кетишнинг иложи қолмаганлигини кўргандан кейин,— яхши ҳам калит ёнимда экан.

У чўнтағини ковлаб бир шода калит олди ва ўзига керрагини топиб, ёғочдан ишланган ўйинчоқ уйларга ўхшайдиган хоналарга қараб тез-тез юриб кетди,— диндорлар бу хоналарга кириб юракларида йиғилиб қолган ғуборни тўкиб чиқадилар.

Кашиш ўртадаги эшикка кирди ва уни ёпиб олди, Вальтер хоним эса ён томондаги қўшини катакка ўзини урди ва шу заҳоти унинг кўкрагидан бир ишо отилиб чиқди:

— Мени кечириинг, падарим, мен зинога майл билдиридим.

Дю Руа вонз ўтирадиган курсини айланиб ўтиб, калисонинг чап қанотига ўтди. Ўртароққа етганда у ҳамон бемалол айланиб юрган семиз кал жанобни кўрди.

«Бу кишим бу ерда нима қилиб юрибди ўзи?» — ўйлади Дю Руа.

Жаноб ҳам қадамларини секинлатиб, гаплашиш интиёқида Жоржга қаради. У яқинроқ келиб, таъзим қилди ва гоятда назокат билан сўради:

— Афандим, безовта қилганим учун уэр, бу калисо қачон қурилгаилигини билмайсизми?

— Очиги, мен ҳам билмайман,— деб жавоб берди Дю Руа.— чамамда, йигирма-йигирма беш йиллар бўлган бўлса керак. Мен бу ерга биринчи марта келишим.

— Мен ҳам. Бу ерга илгари келмаган эканман.

Журналист қизиқсиниб қолди.

— Сиз анчадан бери томоша қилиб юрибсиз,— деди у.— Сиз калисони бошдан-оёқ ўрганиб чиқмоқчисиз шекилли.

— Ундај эмас, афандим, мен хотинимни кутяпман,— маъюслик билан эътиroz билдири бояги киши,— ўзи мени учрашувга чақириб, ўзи кечикиб ўтириби.

Кейин бир фурсат жим бўлиб қолди-да, сўнг қўшиб қўйди:

— Кўчада иссиқдан чидаб бўлмайди.

Оқкўнгил киши эканлиги шундоқ кўринниб турган бу одамнинг юзига тикиларкан, Дю Руа ичида, у Форестъега ўхшар экан, деб қўйди.

— Сиз вилоятдан эмасмисиз? — сўради у.

— Шундоқ. Мен Рено томонданман. Узингиз бу ерда томоша қилиб юрибсанми дейман, афандим?

— Йўқ. Бир хонимни кутиб турибман.

Дю Руа таъзим қилиб йўлида давом этди.

Черковга киравериша унинг кўзи яна бечораҳол хотинга тушди: — у ҳамон тиз чўкиб худога ёлворарди. «Роса художўй экан-ку!» — деб ўйлади у. Лекин энди бу хотин унинг дилида боягидай раҳм-шафқат ҳисларини уйғотмади.

Унинг ёнидан ўтиб Дю Руа ўнг қашотга қараб йўл олди, Вальтер хоним уни ўша ерда кутиши керак әди.

Лекин у узоқдан туриб боя хонимни қолдириб келган ерида ҳеч ким йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди. Бу бошқа жой бўлса керак, деб ўйлаб охиригача борди ва яна қайтиб келди. Демак, кетиб қолибди-да? Бу уни ҳайратга солди, жон-пони чиқиб кетди. Лекин, балки мени қидириб юргандир, деб черков ичини яна бир марта айланиб чиқди. Уни ҳеч ердан топмагач, у балким шу ерга қайтиб келса керак, деган хаёлда боя хоним ўтирган курсига ўтириди. У кутишга қарор қилди.

Унинг лиққатини қандайдир шивирлаган овоз ўзига тортди. Бироқ черковнинг бу томонида ҳеч бир зотнинг қораси кўринмасди. Қаердан келди у овоз? У курсидан туриб гуноҳкорлар тавба қиласидиган хоналарнинг эшикларини кўрди. Эшиклардан бирининг тагидан хотин кишининг этаги кўриниб турарди. Бу Вальтер хоним әди. У гуноҳларини тўкаётган экан!..

Унинг елкаларидан тутиб буёқса судраб олиб чиққиси

келди. Лекин яна ўйлаб қолди: «Майли! Бугун навбат кашишники, эртага менини бўлади». Бу саргузашт устидан ичиди кулиб, тавбахона эшиги қаршиисига ўтириб олганча кута бошлади.

Узоқ кутишга тўғри келди. Нихоят, Вальтер хоним ўрнидан турди, уни кўриб олдига келди. У совуқ боқар, тумтайиб олганди.

— Марҳаматли афандим,— деди у,— мени таъқиб этманг, орқамдан юрманг ва менинг ҳузуримга ҳеч қачон ёлғиз ўзингиз келманг, сиздан шуни сўрайман. Мен сизни қабул қиласмайман. Алвидо!

Шундай деб, у мағрур юриб чиқиб кетди.

Дю Руа уни тутиб ўтирмади: у мевани вақти бўлмасдан узмасликка одатланиб қолганди. Боя кириб кетган хонасидан бир оз талмовсираб қолган кашиш чиқиб келди. Дю Руа унинг олдига борди-да, кўзларига тик бокқанча илондай вишиллади:

— Эгнингизда манови занчалиш кийимингиз бўлмаганда, палид башарангизга қараб туширган бўлардим!

Шундан сўнг у шарт орқасига бурилиб, черковдан ҳуштак чалган кўйи чиқиб кетди.

Калисо олдида энди шляпасини бошига қўндириб олган семиз жаноб қўлларини орқасига қилганча туар, кенг майдон ва атрофдаги кўчаларни лоқайдлик билан кузатарди.

Улар тавозе билан хайрлашдилар.

Журналистнинг бу атрофда қиласдиган иши қолмади ва редакцияга қараб йўл олди. Редакцияга кириб улгурмасданоқ у хизматчиликнинг ташвишли чеҳраларидан кутилмаган бир ҳодиса рўй берганлигини фаҳмлади ва тўғри ноширнинг кабинетига қараб юрди.

Қария Вальтер тик турганча қисқа-қисқа жумлалар билан мақола айттириб ёэдирар ва янги бир фикрини айтишдан олдин атрофини қуршаган мухбирларга топширилар берар, Буаренарга вазифалар топширар ва олдида ётган хатларни очиб ўқир әди.

— Эҳ, ана, ўзи ҳам келиб қолди, жуда асқатиб турувдингиз, Азизим! — деда хитоб қилди уни кўрган заҳоти чол, лекин бирдан тилини тишлаб олгандай жим бўлиб қолди, кейин хижолат чекиб узр сўрай бошлади: — Узр, узр, оғзимдан чиқиб кетибди, шундай гаплар рўй бердики, ҳаяжонланмай иложинг йўқ. Бунинг устига хотинимнинг ҳам, қизларимнинг ҳам оғзидан нуқул: «Азизим, Азизим», тушмайди, беихтиёр ўрганиб кетар экансан. Мендан хафа бўлмадингизми?

Нүт сий, кулиб жавоб берди Жорж.— Бу хафа бу хадидаи мақаб эмас.

Жуда соз, унда мен ҳам сизни Аэзизим деб чақираман, ганини давом эттириди қария Вальтер.— Шундай қилиб, биз муҳим ҳодисалар арафасида турибмиз... Уч юз, ундан ортиқ овоз билан министрликка ишончсизлик билдирилган, бир юз икки киши қарши бўлган. Парламент таътили қолдирилган, ҳозирча қанча вақтга қолдирилгани маълум эмас, бугун эса йигирма саккизинчи июль. Испания Марокаш туфайли бизга тишини қайрамоқда, шунинг учун ҳам ўз шотирлари билан бирга Дюран де Ленинг оёғи осмондан бўлади. Тоза ҳангома бўладиганга ўхшайди. Янги кабинет тузиш Марога топширилган. Ҳарбий министрлик лавозимини у Бутен д'Акрга таклиф қиласпти, ташқи ишлар министрлигини бизнинг дўстимиз Ларош Матьега бермоқчи. Ўзи ички ишлар министрлиги билан министрлар советининг раислигини олмоқчи. Бизнинг газетамиз ҳукуматнинг расмий органи бўлиб қолади. Мен бош мақолада бизнинг умумий қарашларимизни баён қиласман ва янги министрларга йўл-йўриқ кўрсатаман. Зотан,— деб қўйди у самимий жилмайиб,— бу уларнинг ўзлари танлаган йўл бўлади. Лекин менга Марокаш масаласида қизиқ бир мақола керак, у ўткир, шу куннинг тала-бига жавоб берадиган, шов-шув кўтарадиган мақола бўлиши керак. Қани, сиз бунга нима дейсиз?

— Ҳаммасини тушундим,— деди мулоҳаза билан Дио Руа.— Бизнинг Африкадаги мустамлакаларимиз — бу — ўртада Жазоир. Чапдан Тунис ва ўнгдан — Марокаш; мен сизга ушбу мустамлакалардаги сиёсий вазиятни кўрсатиб берадиган, бепоён ерларда истиқомат қиласдиган қабилаларнинг тарихини ёритадиган мақола бераман, унда ҳали европаликларнинг қадами етмаган Фиқиф водийсигача, яъни Марокаш чегараларигача бўлган юришимизни тасвирлаб бераман, ахир ҳозирги машмашанинг боиси ҳам ўзи шу нарса-ку. Қалай, сизга маъқулми?

— Айни муддао! — хитоб қиласи қария Вальтер.— Сарлавҳаси-чи, сарлавҳаси нима бўлади?

— «Тунисдан Танжергача».

— Қойил:

Дио Руа «Француз ҳаёти»нинг эски сонларини қараб ўзининг биринчи мақоласи «Африка ўқчисининг хотиралари»ни топишга аҳд қиласди, уннинг номини ўзгартирилса кифоя, баъзи бир срларни тузатиш ва тўғрилаш мумкин, мақола ҳали тоза иш кўрсатиши турган гап, чунки у ерда мустамлакачилик сиёсати, Жазоир аҳолиси

ва Оран вилоятига бўлган юриш ҳақида анча нарсалар ёзилган.

Қирқ беш минут деганда мақола қайта ишланган, кўриб чиқилган, лаб-лунжи тўғриланган, янги кабинет шаънига мақтov ва табриклар билан тўлдирилган ҳолда тап-тайёр қилинди.

— Балли, балли, балли,— деб қўйди мақолани ўқиб чиқсан ношир.— Тилла йигитсиз. Сиздан гоятда миннатдорман.

Кечқурун кун кўп ажойиб ўтганидан оғзи қулогига етган Дю Руа уйга қайтди; Трините черковида ови юришмаганидан қайгуриб ўтирамади: у ўзининг ютиб чиқсанлигини сезиб турарди.

Мадлена уни тоқати тоқ бўлиб кутаётган экан. Дю Руа кириб келиши биланоқ унинг айтган сўзлари шу бўлди:

— Ларош ташқи ишлар министри бўлди, билдингми?

— Эшитдим, шу муносабат билан мен Жазоир ҳақида мақола ёзиб бердим.

— Қанақа мақола?

— Ўзинг биласан, ўша иккаламиз ёзган «Африка ўқчисининг хотиралари» деган мақола. Мен уни вазиятга мослаб ўзгартириб, тузатиб бердим.

Мадлена илжайди.

— Э! Ҳа, ҳозир жуда керак мақола,— деб қўйди у, бир оз ўтгач, қўшимча қилди: — Мен унинг давомини ўйлаяпман, сен ёзмоқчи бўлиб юрувдинг ўшанд... кейин ёзмай қўйгандинг. Энди уни давом эттирасак кўп яхши иш бўлади. Ҳозирги шароитда жуда мос тушадиган бир қанча ўткир мақолалар ёзиш мумкин ўша мавзууда.

— Жуда соз,— деди Дю Руа ва курсига ўтирди.— Энди бизга ҳеч ким халал бермайди, лақма Форестеъ ҳам ўлиб кетди.

Бу Мадленага тегиб кетди.

— Ҳазилнинг ўрни эмас, сендан бунга чек қўйишни сўрайман,— деди қуруққина қилиб Мадлена.— Ҳадеб жигимга тегаверма.

У хотинини яна бир чақиб олмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт унга имзо қўйилмаган бир оғизгина гап ёзилган телеграмма келтириб қолишибди: «Мен бутунлай эс-хушимдан айрилиб қолдим, мени кечиринг ва эртага соат тўртда Монсо боғига келинг».

У ҳаммасига тушунди ва юраги қинидан чиққудай бўлиб суюниб кетди.

— Майли, бошқа гапирмайман, жоним. Тентаклик бу. Тан оламан,— деди у кўк варакни чўнтағига яшиаркан.

Кейин онқатлананинга тутиндиги.

Онқатланаркан хәлидан бояги сўзлар кўтарилемасди: «Мен бутунлай эс-ҳушимдан айрилиб қолдим, мени кечиринг ва эртага соат тўртда Монсо боғига келинг». Таслим бўлар экан-ку. Ахир бу: «Мен сизнинг ихтиёргиздаман, мени нима қиласангиз ўзингиз биласиз, қаерда, қачон, қандай, истаганингизча», дегани-да.

У кулиб юборди.

— Нима бўлди? — сўради Мадлена.

— Ҳеч нарса. Мен бир кашишни учратиб қолувдим, эсимга уннинг биққи юзлари тушиб кетди.

Эртасига Дю Руа учрашувга роса соат тўртда келди. Монсо боғидаги ҳамма скамейкалар иссиқдан безори жон бўлиб кетган бойваччалар ва бегам энагалар билан банд эди, йўлкадаги қумда болалар ўмбалоқ ошиб ўйнашар, энагаларнинг улар билан заррача ишлари йўқ эди.

У Вальтер хонимин чашма олдиаги ясама вайроналар ичидан топди. У унча катта бўлмаган тош устунлар орасида қўрқиб кетгац, баҳтсиз бир қиёфада кезиб юрган экан.

— Мунча одам кўп экан бу ерда! — деди у ҳали Дю Руа саломлашиб улгурмасдан.

Дю Руа гапни илиб кетди.

— Тўғри айтасиз. Бошқа срга борамизми?

— Қаерга ҳам борардик?

— Фарқи йўқ, карета олишимиз мумкин. Пардасини тушириб қўясизу, тамом, сизни ҳеч ким кўрмайди.

— Унда мени ташқи хиёбонларга чиқиладиган эшик олдида кутиб туринг. Беш минутдан кейин экипаж олиб келаман.

У чопиб кетди.

Экипажда ёлғиз қолишган замоно Вальтер хоним ўзи томондаги дарчанинг пардасини яхшилаб ёниб қўйди.

— Извошчига нима дедингиз? — сўради у.

— Безовта бўлманг, у қаерга бориш кераклигини билади,— деб жавоб берди Жорж.

У извошчига Константинополь кўchasига олиб боришни айтган эди.

— Сиз билмайсиз, сизни деб қанчалар қийналгандаримни, жонимда жон қолмади, ҳаловатимни йўқотиб қўйдим,— дерди хоним.— Кеча черковда сизни қийнаб қўйдим, мен қандай қилиб бўлмасин қочиб кетмоқчийдим. Сиз билан ёлғиз қолишдан шунчалар қўрқаманки! Мендан хафа эмасмисиз?

Жорж уннинг қўлларини гижимларди.

— Майли, майли. Нега хафа бўлай, ахир сизни шунчалар ҳам севаман!

Хоним унга ёлвориб термиларди.

— Менга қаранг, менга тегмасликка сўз беринг, тегмайсиз ва... ва... бўлмаса. биз бошқа кўришмаймиз.

Дю Руа аввал ҳеч нарса демади, бироқ унинг мўйлабларида хотинларни бу қадар хаяжонга соладиган табассум яшириниб ётарди.

— Камина сизнинг қулингизман,— дея шипшиди у ниҳоят.

Шунда Вальтер хоним унинг Мадленага уйланишини эшишиб, биринчи маротаба ўзининг севиб қолганлигини айтиб берди. У турли воқеаларни, кунларни эслар, ўзининг бошидан кечирганларни сўйларди.

Бирдан у жимиб қолди. Карета тўхтади. Дю Руа унинг эшигини очди.

— Қаерга келдик? — сўради хотин.

— Экипаждан тушинг ва тўғрингиздаги уйга қараб юринг,— деб жавоб қилди Дю Руа. Бу ерда бемалол гаплашамиз.

— Қаерга келдик ўзи?

— Меникига. Бў менинг бўйдоқлик пайтларимдаги уйим... мен уни... бир неча кунга олдим... шу ерда кўришиб турармиз дедим.

Вальтер хоним ўриндиқقا ёпишиб олди.

— Йўқ, йўқ, истамайман! Мен истамайман! — у билан ёлғиз қолишдан жони ҳиқилдоғига келган ҳолда ҳаяжон билан сўйларди.

— Сизга тегмайман, чин сўзим,— қатъий қилиб деди Дю Руа.— Юринг. Кўряпсизми, бизга қарашяпти, одам йигилади... Тез... Тез... чиқинг. Чин сўзим, сизга тегмайман,— яна такрорлади у.

Ковоқхона эгаси эшик тагида туриб уларга қизиқсиниб қарамоқда әди. Хоним қўрқиб кетди ва чопиб бино ичига кирди.

У зинадан кўтариљмоқчи бўлиб турган әди, Дю Руа унинг қўлидан тутди.

— Бизники шу ерда,— деди у ва хонимни уйга олди.

Дю Руа эшикни қулфлаб, ўлжага ёпишган ваҳшийдек унга ташланди.

Хотин ўзини олиб қочмоқчи бўлар, қаршилик кўрсатар, «Вой худойим-ей!... Вой худойим-ей!..» дея пицирларди.

Жорж әхтирос билан унинг бўйни, кўзлари, лабларидан ўпар, хотин унинг қутурган қўлларидан қутулиб чиқолмасди: уни қўллари билан итарар, ўзини ўпичлардан олиб

қочмоқчи бўлар, лекин беихтиёр лаблари унинг лаблари билан қовуниб кетарди.

Бирдан у қаршилик қиласай қўйди ва ҳолдан тойган ҳолда таслим бўлди. Жорж оқсоч хотинларникидай чаққон қўллари билан унинг либосларини бирма-бир еча кетди.

Хотин унинг қўлидан корсажини тортиб олди-да, у билан юзларини беркитиб олди,— энди у оёқларига сидирилиб тушган кийимлар устида тўлин ойдек оппоқ бўлиб турарди.

Жорж унинг фақат ботинкасини ечмади, кейин уни каровотга кўтариб олиб борди. Шунда хоним унинг қулогига жуда ҳам секин пичирлади:

— Чин сўзим... чин сўзим... шу биринчи марта, биринчи марта.

Ёшгина қизлар ўзлари ҳақида мана шундай: «Чин сўзим, менга ҳали ҳеч ким тегмаган», деб айтишади.

«Менга бунинг сира ҳам фарқи йўқ», деб ўйлади Жорж.

V

Куз келди. Дио Руалар оиласи бутун ёзни шаҳарда ўтказди, қисқагина давом этган парламент таътили пайтида «Француз ҳаёти» саҳифаларида янги ҳукуматни астойдил ёқлайдиган мақолалар билан чиқиб туришди.

Марокашда вазият кескинлашиб кетмоқда эди, шунинг учун ҳам ҳар иккала палата октябрнинг бошлариданоқ ўз мажлисларини бошлаб юбормоқчи эди. Тўғрисини айтганда, ҳеч ким Танжерга бўладиган юришга ишонмасди. Парламент таътилга тарқаладиган куни ўнг депутат граф де Ламбер-Саразан ҳатто марказнинг олқишиларига ҳам сазовор бўлмиш ғоятда ўтқир нутқ сўзлаб, бас бойлашаман, деди ва бир маҳаллар Ҳиндистон вице-қиролига ўхшаб, ўзимнинг мўйлабимни министрлар совети раисининг бакенбардига тикаман, лекин янги кабинет ҳеч иложсиз суратда эски ҳукуматнинг изидан боришга мажбур бўлади ва Тунис юришига қўшимча қилиб Танжерга ҳам экспедицион қўшинлар жўнатади, буни ҳар нарсанинг жуфт бўлгани яхши, деган ҳикматга амал қилишни яхши кўрганлигидан қиласди, камин устига ҳам битта эмас, иккита ваза қўядилар деб айтган эди. Лекин барибир бу гапларга ҳеч кимса ишонмасди.

Граф яна ўша нутқида ўз фикрини давом эттириб, «Гапнинг пўскалласини айтганимизда ҳам, жаноблар, Африка деганимиз,— бу — Франциянинг каминидир, бу каминда бизнинг энг сара ўтиналаримиз ёниб битади, бу

шамол тортиши ниҳоятда зўр камин, уни банк чеклари билан қизэдирадилар.

Сиз чиройли чиқсан, деб каминнинг чап томонига Тунис деган ўйинчоқни қўйдингиз, бу ўйинчоқ сизга жуда ҳам қимматга тушган эди,— мана, эндиям кўриб турарсиз, Маро жаноблари илгари ўз ўринларида ўтирган одамдан орқада қолмаслик учун каминнинг ўнг ёғига Марокаш деган ўйинчоқни қўйишга ҳаракат қиласидилар», деган эди.

Графнинг бу нутқи жуда машҳур бўлиб кетганди ва Дю Руа унга суюниб туриб Жазоир ҳақида кетма-кет ўнлаб мақолалар эълон қилди, бу ўзи редакцияга ишга кирган чоғда ёзилмай қолиб кетган мақолаларнинг давоми эди. У гарчи ҳарбий экспедиция бўлишига имони комил бўлмаса-да, лекин шу гояни қизғин қўллаб-қувватларди. У ватандошларининг туйғуларини сезиб, уларга ёқадиган гапларни ёзар, Испанияга ҳужум қиласидилар эди, ўзи бирон мамлакатнинг манфаатлари бизнинг манфаатларимиз билан тўқнаш келганда мана шундай йўл тутилади, унга қарши барча ҳажв, киноя, истеҳзо воситаларини ишга солган ҳолда муомала қилинади.

«Француз ҳаёти» ҳукумат доиралари билан очиқдан очиқ алоқа боғлаб турар ва бу уни ўзгача бир суратда салмоқли қилиб кўрсатарди. У бошқа энг обрўли газеталардан ҳам илгари ҳукумат ва сиёсий янгиликлардан ҳабар берар ва турли шамалар билан ўз газетхонхарига ўзига яқин министрларнинг ниятларини маълум қиласидиларди. Бошқа барча пойтахт ва вилоят газеталари учун ахборот манбай бўлиб қолганди. Ўз фикрларини унинг маълумотлари билан тасдиқлашар, ундан хайиқишар, у билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Бир тўда ўткинчи бетайнин сиёсатдонларнинг органи бўлган бу газета ҳукуматнинг эътиборини қозонган газетага, ҳукумат газетасига айланди. Ларош-Матье — газетанинг жони бўлса, Дю Руа — унинг жарчиси эди. Сасини чиқармайдиган депутат ва устомон ношир, керак пайтда ўзини четга олишга устаси фаранг қария Вальтер шу шовқин-сурон ичидан индамай ўз ишини битирмоқда, мишишларга қараганда, Марокаш мис конлари билан боғлиқ катта бир ишга енг ичидан киришмоқда эди.

Мадленанинг меҳмонхонаси ҳар ҳафта янги ҳукумат аъзоларидан баъзи бирлари йиғилиб турадиган эътиборли ерга айланди. Министрлар совети раисининг ўзи ҳам икки марта уникига меҳмон бўлиб келди. Кечагина унинг уйига қадам босишни ҳам хаёлига келтирмаган давлат арбобларининг хотинлари энди Мадлена билан борди-келди қилишиб

тұрганларидан фахрланишар, уникида тез-тез мәжмон бүлиб турниарди. Ҳатто Мадленани уларникіга камроқ боради, деб ҳам ўйлаш мүмкін әди.

Ташқы ишлар министри эса ўзини бу хонадонда худди хұжайиндай тұтарди. У хоңлаган пайтида келаверар, телеграммалар, түрли-тұман маълумотлар олиб келар, дам Дю Руага, дам хотиніга худди ўзининг котибларига қарагандай, ахборотлар айтіб туриб ёздираради.

Министр жүнаб кетиши билан Дю Руа Мадлена билан ёлғиз қолғач, бу ҳафтафақм арбобни бўралаб сўқиб кетар, унинг гап оҳангларидан дўқ-пўписа ҳам сезилар, ҳар бир гапи заҳар-заққумга тўла бўларди.

Бироқ Мадлена елкаларини нафратомуз қисиб қўярди.

— Қандини урсин, қўлингдан келса, сен ҳам қил,— дерди у.— Аввал министр бўлиб кўргин, кейин димогингни кўтариарсан. Унгача, яхшиси, оғзингни юмиб юргин.

Жорж мўйлабларини бураганча хотиніга сарасоф солиб ўтиради.

— Мен ҳали кўрсатиб қўяман,— дея эътиroz қиларди у,— ҳа, ҳали кўрсатиб қўяман, кимлигимни билиб олишади.

— Омон бўлсак кўрармиз,— дерди донолик қилиб Мадлена. Парламент очиладиган куни Жорж ҳукуматнинг режалари ва мақсадлари расмий суратда баён қилиниши керак бўлган, эртага чиқадиган бош мақолага маълумот олиш ниятида мажлис бошланмасдан бурун Ларош-Матье билан кўришиб олмоқчи әди, у кийиниш билан овора экан, Мадлена, ҳали ўрнидан турмасдан, эрига гап уқтириб ётарди.

— Энг муҳими, улар илгари ўйлаганларича генерал Белонклни Оранга жўнатишадими, йўқми, шуни сўраб ол,— дерди у,— бу катта аҳамиятга эга бўлиши мүмкін.

— Э, аравангни тортсанг-чи,— жаҳали чиқди Жоржнинг.— Нима қилиш кераклигини ўзим яхши биламан.

— Қадрдоним, сен доимо менинг министрга берган топшириқларимнинг ярмини бора-боргунча унутиб борасан,— хотиржам эътиroz қилди хотини.

— Жонимга тегиб кетди шу министринг!! — тўнғиллади Жорж.— Гирт тўнканнинг ўзгинаси.

— Нега энди меники бўлар экан, оғзингга қараб гапир,— совуққонлик билан танбеҳ берди Мадлена.— Мендан кўра у кўпроқ сенга керак.

— Маъзур кўрадилар, у кишим менга илакишиб юргани йўқ,— деди Жорж бошини пича у томонга буриб масхараомуз.

— Унда менинг кетимдан ҳам юргани йўқ, лекин унинг

ёрдамида мавқеимизни мустаҳкамлаяпмиз,— жўрттага гапни чўэиб айтди Мадлена.

— Агар сенинг муҳлисларингни мен танлайдиган бўлганимда,— деб гап бошлади Жорж бир неча муддат жим қолгач,— унда қари меров Водрекни танлаган бўлардим. Айтгандай, унга ўзи нима бўлди? Бир ҳафтадан бери кўринмай қолди.

— У касал,— деди ҳеч нарса билмаган кишидай Мадлена,— у боди қўэиб ётиб қолганлигини менга ёзиб юборибди. Уни бир кўриб келсанг маъқул бўларди. Ўзинг билласан-ку, у сени жуда ҳам яхши қўради, борсанг, боши осмонга етади.

— Рост айтасан,— кўнди Жорж,— унинг олдига шу буғуноқ борганим бўлсин.

У кийиниб-тараниб бўлгач, бошига шляпасини илди, бирон нарсани эсдан чиқармадимикин, деб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳаммаси жойида эканлигига ишонгач, кароват томонга бориб хотинининг манглайидан ўпди-да:

— Хайр, жоним, соат еттиларда келаман,— деди.

Чиқиб кетди.

Ларош-Матье уни кутиб турган экан; министрлар совети парламент очилишидан аввал соат ўн иккida мажлис ўтказар экан, шунинг учун ҳам у нонуштасини соат ўнда қилаётган экан.

Ларош-Матье хоним нонуштани бошқа пайтга кўчиришга унамаганлиги боисидан уларницида министрнинг шахсий котибидан бошқа ҳеч ким йўқ әди. Улар столга ўтиришлари биланоқ Дю Руа ўз мақоласи ҳақида гап очди: визит карточкаларига қайд қилинган ёзувларига қараб у мақолада кўтариладиган асосий фикрларини баён қила бошлади.

— Сизнинг қандай таклифларингиз бор, муҳтарам министр? — сўради у охирида.

— Ҳаммаси жойида, азиз дўстим. Менимча, сиз Мароқаш масаласида аниқ гапирмаганингиз маъқул. Экспедиция ҳақида гўё у бўлиши мумкин бир ҳодисадай ёзинг, шунинг билан бирга у юз бермаслиги эҳтимолдан холи әмас, деб кўрсатинг, бу нарсага сизнинг ишончининг комил әмаслигини билдиринг. Авом биз бу шубҳали ишга бош қўшмаслигимизни гапнинг ним косасидан уқиб олсин.

— Жуда соз. Гапларингизни тушундим, мен ҳам тушунарли қилиб ёзишга ҳаракат қиласман. Айтгандай, хотиним Оранга генерал Белонкль юборилармикин, деб сўраяпти. Ҳозир айтган гапларингизга қараганда, юборилмаса керак, деб ўйлаб қолдим.

— Йўқ,— деб гапга нуқта қўйди давлат арбоби.

Кейин суҳбат очилажак парламент сессияси устида борди. Ларош-Матье бир неча соатдан кейин ҳукумат одамлари ўртасида сўзлайдиган нутқидан ҳозирдан мутаас-сир бўлган ҳолда оғзининг таноби қочиб сўйлай бошлади. У ўнг қўлини силкир, дам пичоқ, дам вилка, дам нон кўтарган ҳолда қўлларини ҳавода ййнатар ва ҳеч кимга қарамасдан худди ҳализамон йифиладиган мажлисга қаратса сўзлаётган киши бўлиб сухандонлик қилас, чучмал гапларини тўкиб-соларди, унинг бу сухандонлиги сартарошларникига ўхшайдиган башарасига фоятда мос эди. Унинг қўнғизницидай мўйлаблари чаённинг думига ўхшаб гажак бўлиб турар, ўртасидан фарқи очилган, броилиантин суртилган соchlари худди қишлоқдан келган олифталарники каби икки чаккасида жингалак бўлиб турарди. Ёш бўлишига қарамасдан у ҳалитдан семира бошлаган, эти ёғ босиб йилтирай бошлаганди; нимчаси қаппайган қорнида тараанг тортилган эди.

Афтидан, бунаقا сухандонликка ўрганиб кетган шахсий котиб бемалол еб-ичиб ўтирас, Дю Руа бўлса Ларошнинг шуҳратидан ғаши келган ҳолда ғижиниб, ўзига-ўзи: «Вой тўнка-ей! Бу сиёсий арбоб деганларининг ҳаммаси тоза пандавақи бўлар экан-ку!» — дерди.

Ўзини бу маҳмадона тавия билан солиштириб кўраркан, шундай хулосага келарди: «Эҳ, қанийди менинг ҳам юз минг фоанк пулим бўлганда, ўзимнинг қадрдан Руанимдан депутатликка номзодимни қўйган бўлар эдим, ўзимнинг азамат, пихиғи ёрган, ақл-қуши жойнда, боқи бегам нормандияликларимни ийдирган бўлардим шунча пул билан, кейин манови каллаварамларга дунёда сиёсий арбоблар қандай бўлишини кўрсатиб қўядим!»

Ларош-Матье то кофе келтиргунл эйча ҳам оғзи тинмади. Кейин вақт бўлиб қолганилигъчи кўриб, қўнғироқни жиринглатиб ўзига карета беришларини буюрди ва журналистга қўлини узатди:

— Гапларимни тушундингиэм, қадрён дўстим?

— Тушунгандан қандоқ, муҳтарам министр, хотиржам бўлинг.

Соат тўртгача Жоржнинг бошқа қиладиган иши йўқ эди, у мақолани ёзгани шошмасдан редакцияга қараб йўл олди. Соат тўртда у Константинополда де Марель хоним билан учрашадиган эди, хоним бу ерга ҳафтада икки марта: душанба ва жума кунлари келарди.

Лекин у редакцияга кириб улгурмасидан қўлига телеграмма тутқазишиди. Телеграмма Вальтер хонимдан келган бўлиб, тубандаги мазмунда эди:

«Сени бугун албатта кўришим керак. Жуда ҳам зарур, гоятда зарур. Соат иккода мени Константинополда кутубтур. Сенга катта ёрдамим тегиши мумкин.

Улмай туриб айримасинг.

Виржини».

«Оббо, шайтон ургур-ей! Зулукнинг ўзи-я!» — ғўлдиради у.

Кайфияти бузилди-қолди, бунақа дилсиёҳлик билан ишлаб бўлмас эди, шунинг учун у шоша-пиша редакциядан чиқиб кетди.

Кейинги бир ярим ой ичидаги бир неча марта у билан алоқани узишга ҳаракат қилиб кўрди, лекин уни ўзидан совутломади, юрагидаги алангани сўндиrolмади.

Хоним ўзининг тубан тушганидан қаттиқ қийналарди, у уч сафардан бўён ҳар учрашувга келганида жазманига таъна-тазаррулар, қарғиш-надоматлар ёғдиради. Хонимнинг бунақа қилиқлари унинг жонига тегиб кетди ва бу ёши ўтиб бораётган йиглоқи хотиндан тўйиб, ўрталаридағи ошиқ-маъшуқлик шояд ўз-ўзидан йўққа чиқса деган ниятда хонимдан ўзини олиб қочиб юрди. Лекин жонҳолатда хотин Дю Руанинг этагига осилиб олди, хоним бўйнига оғир тош осиб, сувга ташлаган одамдай ўзини шу муҳаббат наҳрига ташлади. Жоржнинг унга раҳми келиб, ачиниб, хўжайнининг ҳурматини қилиб, одоб юзасидан уни ўзига қўйиб берди ва шунда хоним одамни безорижон қилиб юборадиган, қутуриб кетган ҳиссининг ҳоҳига қамаб олди, жазманини кўнглига урган эркалашлари билан таъқиб қила бошлади.

Хоним уни кунда бир кўрмаса туролмас, тўхтовсиз телеграммалар билан чақиртириб олар, кўча муюлишларида, магазинларда, шаҳар боғларида учрашувга ундар эди.

Ва ҳар сафар усиз яшай олмаслиги, унга жонини ҳам фидо қилишга тайёрлиги ҳақида бир хилдаги гаплар билан қасам ичар ва висолдан сўнг кетар экан, «жуда ҳам баҳтлиман, сени кўрганимдан баҳтлиман», деб айтарди.

У Жорж хаёл қилгандан бутунлай бошқача хотин бўлиб чиқди: у ўзини ишқ балосига гирифтор бўлган қизчалардай қилиб кўрсатар ва унинг ёшида кулгили бўлиб кўринадиган болаларча қилиқлар қилиб Жоржнинг кўнглини овламоқчи бўларди. Шу пайтгача бу эҳтирос нималигини билмаган, ҳирснинг ютағон кўchasига кирмаган, юрагига фара тушмаган яхши хотин эди, мана, ақлли, тадбиркор, рисоладаги қирқ яшар хотиннинг ҳаётида совуқина ёзи ўтиб илимилик, офтоби кулмаган куз кирди ва кузи кутилмаганда нимжонгина баҳор билан алмашди, лекин бу

чечаклари сўлгин, гунчалари очилмаган, майсалари тўнғиб турган баҳор эди, унинг қизлиқ муҳаббати жуда кеч гулга кирди, балки бу дуварақ гуллар эди, у ўзининг алангали ишқи билан маст, унинг домида питирлаб ётар, шу ишқ туфайли у ўзи умри бино бўлиб кўрмаган кўчаларга кириб чиқар, кутилмаган қилиқлар қилас, худди ўн олти яшар қизларга ўхшаб қичқириб қўядиган одат чиқарган, ясама эркаланар, қичик, ноз-карашма қилас, унинг туйгулари ёшлик нималигини билмаган, лекин дарров қариб, қаримсиқ бўлиб қолган туйгулар эди. Жорж ундан ҳар куни ўнлаб мактуб олар, улар чучмал, ҳашамдор, кулгили, ҳинди-ларнинг гапларига ўхшаган оҳанжамали, ҳайвонлар ва кушларнинг номларига тўлиқ хатлар бўларди. Икковлари ёлгиз қолишлари билан у жазманини пайдар-пай ўпа кетар, бўлиқ кўкракларини селкиллатиб диконглар, ҳаракатлари қовушмаган ўспириналар каби шўхлик қилас, Жоржнинг кулгисини қистатиб, лабларини чўччайтириб оларди. У Жоржни «сичқончам», «мушукчам», «кучукчам», «қушчам», «бебаҳойим» деб эркалар, бундан Жоржнинг жони халқумига келар, у тўшакка ётишдан олдин ўзини қизчалардай ўялганга солар, афтидан, ўзига жуда ёқса керак, пича кўрқиб кетгандай бўлар, бузилиб кетган хотинлар сингари турли ҳунарларни ўйлаб чиқарар, буларнинг бари Жоржнинг кўнглига зигир ёғдай уриб кетганди.

«Бу кимнинг оғизчаси?» — деб сўрарди у ва жазмани то «меники» демагунча кўнгли жойига тушмас, бу Жоржнинг қаҳр-газабини келтиради.

Наҳотки, у ишқ ўйини одамдан назокатли, нозик, эҳтиёткор, сезгир бўлиш кераклигини талаб қилишини англамаса, деб ҳайрон бўларди Жорж жазмани билан бирга бўлган чоғларида; кап-катта хотин, икки боланинг онаси, туппа-тузук оиланинг бекаси бўлмиш хоним ўзини ерга урмаслиги, босиқ, жиддий тутиши кераклигига фаҳм-фаросати етмаса, майли, кўз ёши қилсин, лекин Жульєттага ўхшаб эмас. Дидана каби ёш тўксин, дерди ичида у.

— Сени шунчалар яхши кўраманки, оппоғим! — деб тинмай такрорларди хоним.— Сен ҳам мени севасанми, қўзичноғим?

Мана шундай пайтларда Дю Руа «оппоғим», «қўзичноғим» деб оғзидан бол томган хотинга жавобан «ҳа, яхши кўраман, кампирим», дегиси келарди.

— Сенинг қўлингга тушиб тентаклик қилдим,— дерди хоним.— Лекин афсусланмайман. Яхши кўриш — жуда соиз бўлар экан!

У нима демасин Жоржнинг тела сочини тикка қиласади.

«Яхши кўриш — жуда соз бўлар экан», — хоним бу гапларни худди саҳнадаги ойимчалар сингари айтарди.

Бунинг устига унинг эркалашлари шунчалар ҳам қовушмаган бўлар эдикӣ, Жорж улардан қочгани жой тополмай қоларди. Бу кўркам йигитнинг ўпичлари хотиннинг қонини кўпиртириб юборган, ўлган ҳирсларини қайта қўзғатган бўлса ҳам, бироқ у Жоржни аллақандай қовушмаган, ўзига ярашмаган эҳтирос билан қучоқлар, унинг берилиб қаттиқ ачомлашлари Жоржнинг кулгисини қистатар, хаёлида уни қариган чоғда алифбega ўтирган одамларга ўхшатарди.

Қанийди энди у ҳам сўлган, лекин сўнгги муҳаббатида ял-ял яшнаб, очилиб кетган хотинларга ўхшаб жазманига тўймай, худди уни ютиб юборгудай тикилиб, ҳирс билан термилган кўзларини ўйнашидан узмай, ўз қучоқларида эзib ташласа, нафас олишга ҳам имкон бермаса; қанийди энди у ташна ком дудоқларини унинг лабларига босганча, уни ўзининг лўмбиллаган, қайноқ, толма, аммо тўймаган, тўймайдиган тўшларига ёпишириб ташласа, лекин бунинг ўрнига у қизчалардай ўйноқлар, тамтамланар, афтидан, шунда ўзини ғоятда дилбар бўлиб кетган, деб тасаввур қиласади.

— Сени шунчалар яхши кўраманки, бўталогим! Күшчангни, қани, ширин-ширин эркалаб қўй!

Бунақа пайтларда Дю Руа уни бўралаб сўккиси келар, шляпасини олиб шартта чиқиб кетай деб қоларди.

Улар олдин Константинополь кўчасидаги ўйда учрашиб туришди, лекин Дю Руа де Марель хоним билан тасодифан тўқнаш келиб қолишларидан қўрқиб, энди бу учрашувлардан нима бўлмасин қутулиш чорасини қидира бошлиганди.

Лекин у ҳар куни хонимнинг олдига дам нонуштага, дам кечки овқатга бориши керак эди. Хоним стол тагидан унинг қўлинни қисиб қўяр, эшикнинг орқасида ўпич берарди. Жоржнинг эса кўпроқ Сюзанна билан ҳазиллашгиси келар, икковлари қолганларида вақтни қаҳқаҳа-кулги билан ўтказар эдилар. Қўғирчоқقا ўхшаб кетадиган бу қизнинг ақли жуда ўткир бўлиб, одамни кутилмаганда чақиб олар, худди майдонларда одамларни кулдириб юрадиган масҳараబозлар каби бир зум ичидаги ўтирганларни ичакларини узгудай кулдириб юборарди. У ҳамманинг устидан бир кулгили гап топар, одамларни кулгили қилиб қўрсатарди, Жорж уни фисқи-фасод гапларга рағбатлантирас, унда киноя билан гапиришга майл уйғотарди, улар бир-бирларини жуда яхши тушунишарди.

Сюзанна дам-бадам унга гап қотар, «Менга қаранг, Азизим!», «Бу ёқса келинг, Азизим!» — дегани деган эди.

Жорж шу заҳоти онасини ташлаб қизининг олдига чопарди: Сюзанна унинг қулогига бирон қулгили гапни шилпшир, шунда икковлари қотиб-қотиб хандон ташлашарди.

Бу орада онаси шу қадар ҳам унинг жонига тегиб кетдиди, ҳатто ундан ҳазар қилиш даражасига етди: уни кўргани тоқати қолмади, уни эсласа феъли айнийдиган бўлди. Энди уникига бормайдиган, хатларига жавоб бермайдиган, чақирса эшитмаганга оладиган бўлди.

Ниҳоят, хоним жазмани ундан айниганлигини, қўнгли совиб кетганлигини фаҳмлади. Қаттиқ изтироб чека бошлиди. Лекин барибир ҳам бўш келмасди: Жоржнинг кетидан пойлаб юрар, кун бермас, каретага ўтириб олиб пардаларини тушириб қўярди-да, редакция эшигидами, уйнинг олдидами, кўча-кўйдами, ишқилиб қаердаки, Жорж билан кўришиш имкони бўлса, ўша ерда ҳозир нозир турарди.

Жорж уни қаттиқ силтаб ташлагиси, боплаб сўккиси, калтаклагиси келар, «Бас, жонимга тегиб кетдингиз», деб тўғрисини айтиб қўя қолсаммикин, деган хаёлга бораиди, лекин редакциядаги ишим унда нима бўлади, деб мулоҳазага борар, шунинг учун у билан ади-бади қилиб ўтирмас, лекин уни кўрганда атай тумтайиб олар, қовоғини солар, чегарадан чиқмаган ҳолда баъзан қаттиқ гапириб, бу нарсаларга чек қўйиш кераклигини англатарди.

Хоним Жорж билан Константинополь кўчасидаги уйда учрашиш учун турли ҳунарларни ўйлаб топар, Жорж бўлса бир кунмас-бир кун иккала хотин тўқнаш келиб қолишидан ўлгудай чў chirди.

Де Марель хонимга келганда, ёз давомида Жорж унга янада кучлироқ боғланиб қолди. Жорж уни «Тўпалончим» деб атар, уни кўрса чеҳраси очиларди. Улар бир-бирларига жуда мос тушган, бири узук бўлса, иккинчиси кўз дейиш мумкин эди: икковлари ҳам дайдиган, саргузаштталаб одамлар қавмидан эдилар, улар ўзлари тан бермасалар ҳам, лекин катта йўлларда кезинадиган, бошпанасиз дайдиларга ҳийла ўхшишиб кетар эдилар.

Улар ёз бўйи мириқиб ўйнаб олиши: ҳар доим дам Аржантейль, дам Буживаль, дам Мезон, дам Пауссига овқатлангани жўнашар, соатларча қайиқларда саир қилиб юришар, қиргоқда гуллар терардилар. Клотильда Сенадан ҳозиргина ушланган балиқдан пиширилган таомларни яхши кўрар, қуён гўштини севар, шаҳар ташқарисидаги қовоқхоналардаги суҳбат қуриб ўтириладиган хоналарни, эшкакчиларнинг бақирган-чақирган товушларини тинглаб ўти-

ришни севарди. Жорж офтоб чарақлаб турган кунлари шаҳар ташқарисига олиб борадиган конкига тушиб, у билан валақлашиб Париж атрофларини томоша қилиб юришни хуш кўрарди, бу кўримсиз ерларга бадавлат одамлар боғ уйлар солиб ташлашганди.

У Парижга қайтаркан, ўзини бирга овқатланиш учун кутиб ўтирган Вальтер хонимни ўйлаганда қони қайнаб кетар, қари маъшуқасидан нафратланарди, ҳозиргина дарё бўйида ўт-ўланлар ичра унинг ҳирсини қондирган, у билан тўйиб ишқибозлик қилган ёш маъшуқасини ўйлаганда баттар нафрати қўзириди.

У ўэича Вальтер хонимнинг кавушини тўғрилаб қўйдим деб юради,— ахир, ниҳоят, бўлди, жонимга тегиб кетди, деб унга айтгандим-ку, мана энди бўлса яна редакцияга телеграмма жўнатиб ўтириби, соат иккida яна Константинополга бориши керак!

Йўл-йўлакай у телеграммани яна бир карра ўқиб чиқди; «Сени бугун албатта кўришим керак. Жуда ҳам зарур, гоятда, зарур. Соат иккida мени Константинополда кутиб тур. Сенга катта ёрдами тегиши мумкин. Улмай туриб айрилмасинг Виржини».

«Бу бойқушга яна нима керак бўлиб қолдийкин? — ўйларди у.— Яна бекорга овора бўладиганга ўхшайди. Яна сенсиз дунё кўзларимга қоронғу бўлиб кетди, дейдигандир-да. Ҳарҳолда билиш керак. Мұҳим гапим бор дебди-ку, ёрдами тегармиш,— балки, рост айтაётгандир. Клотильда бўлса соат тўртда келади. Демак, манов шилқимни соат учга қолмай жўнатиб юборишим керак. Жин урсин, ишқилиб, нима бўлса ҳам учрашиб қолмасалар бас! Бошингга битган бало бу хотинлар!»

Шунда у беихтиёр Мадленани эслади: ҳеч нарса билан иши йўқ, билганингни қил деб юраверади. Бирга туришади, бир ёстиққа бош қўйишган, Жоржни яхши кўрса ҳам керак, лекин яхши кўришга у маълум бир вақтларни ажратиб қўйган, шу чизган чизигидан чиқмайди, уни ишдан қолдиришларини жуда ёмон кўради.

Жорж ичидаги Вальтер хонимни сўқиб, оҳиста висол уйига кетиб борарди: «Агар мени яна алдаган бўлса, тоза таъзирини бераман. Камбронинг тили менинг сўзларим олдида ип эшолмай қолади. Сеникига энди ҳеч ҳам бормайман, уйингни елкамнинг чуқури кўрсин, дейман».

У уйига кириб Вальтер хонимни кута бошлиди.

Сал ўтмай хоним ҳам кириб келди ва уни кўра солиб:

Вой, менинг телеграммани олдингми? Қандай яхши! — деб хитоб қилди.

Жорж афтини буриштирди.

— Ха, роса боплабсан, энди парламентга жўнамоқчи бўлиб турувдим, келиб қолди. Қани, нима гапинг бор, айт?

Хоним уни ўпиди қўйиш учун юзидағи тўрни кўтарди ва калтакланган итдай бўлиб олдига келди.

— Мунча менга ситам қиласан... Мунча дилимни оғритасан... Сенга нима қилдим? Мени қанчалар хафа қилаётганлигингни ўзинг ҳам билмайсан!

— Яна бошладингми? — тўнгиллади Жорж. Вальтер хоним унинг олдида турар, унинг табассум қилишини, юмашини кутар, шунда қучоқларига олгиси келарди.

— Сендан шундай қиласан деб кутмаган эдим,— секин гап бошлади у.— Нега унда мени йўлдан урдинг, мени ўз ҳолимга қўймадинг, қандай баҳтиёр ва тоза эдим илгари. Черковда гапирган гапларинг эсингдами? Мени бу уйга эўрлаб олиб келганингда-чи? Энди бўлса тўнингни тескари кийиб олдинг! Мени хўрлаганинг хўрлаган! Ҳудойим-ей,вой худойим-ей, мени не кўйларга солдинг ўзи, Жорж!

Жорж газаб билан ер тепинди:

— Бас-бас! Жин урсин! Мен билан шу ашулангни айт-масдан туролмайдиган бўлиб қолибсан. Ҳудди мен сени йигирма яшар чоғингда олгандай гапирасан, ўзингни фаришта, моҳпора қилиб кўрсатасан. Йўқ, азизим, гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолайлик: мен ёш болани йўлдан урганим йўқ. Менинг қўйнимга кирганингда ақли ҳушинг ўзингда эди. Сендан ғоятда миннатдорман, минг раҳмат сенга, лекин мен умримнинг охиригача сенинг этагингга боғланиб ўтиrolмайман, бунга рози эмасман. Сенинг эринг, менинг хотиним бор. Сен ҳам, мен ҳам эркин қуш эмасмиз. Бир-биримизнинг кўнглимизни ёздиқ, буни ҳеч кимса билмайди,— бўлди-да, яна сенга нима керак.

— О, бунчалар қўпол бўлмасанг! Гапларингни қара, уялмайсанми?! Рост, мен қиз бола эмасдим, лекин ҳеч қачон бирорни яхши кўрмаган, ҳеч қачон хиёнат қилмайдим...

Жорж унинг гапини бўлди:

— Биламан, бу гапларинг билан миямни қоқиб қўлимга бердинг. Лекин сенинг иккита боланг бор... демак, менга қиз текканинг йўқ.

Вальтер хоним буткул ўзини йўқотиб қўйди.

— Жорж, бу пасткашлик!..

Унинг ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди ва иккала қўллари билан кўқракларини чангллаганча, пиқиллай бошлади.

Бу ёғига энди кўз ёшлари бошланишини сөзган Жорж кетмоқчи бўлиб камйндан шляпасини олди.

— А-а, яна дийдиёни бошладингми? Унда хайр, мен кетдим. Демак, яна бир томоша кўрсатгинг келиб мени чақйрган экансан-да, а?

Хоним унинг йўлини тўсиш учун бир қадам олдинга ташлади ва шоша-пиша киссасидан рўмолчасини олиб, тезгина кўз ёшларини артиб олди. У бор кучи билан ўзини қўлга олишга ҳаракат қиласар, бироқ шу қадар қаттиқ аламда әдики, овозлари титраб, қалтираб чиқар эди.

— Йўқ... мен сенга... бир гап топиб келдим... сиёсий гап... мен эллик минг франк пул ишлаб олгун демоқчидим, агар истасанг, ундан ҳам кўп топишинг мумкин...

Жорж шу заҳоти юмшаб, чеҳраси очилди.

— Қандай қилиб? Нима демоқчисан ўзи?

— Кеча кечқурун эримнинг Ларош билан гаплашаётганини тасодифан эшитиб қолдим. Улар менинг олдимда bemalol суҳбатлашиб ўтираверишди. Вальтер министрга бу гапларни Дю Руа билмасин, деб айтди, бўлмаса, сирларини фош қилиб қўйишинг мумкин экан.

Дю Руа шляпасини столга ташлади. Дарҳол ҳушёр тортиди.

— Хўш, қани, улар нима дейишди?

— Улар Марокашни босиб олишмоқчи!

— Бўлмаган гап! Бугун Ларош билан нонушта қилдим, у менга янги кабинетнинг сиёсатини гапириб берди.

— Йўқ, жонгинам, улар сени лақиллатишибди. Улар ўзлари ўйлаган ишдан бошқалар хабардор бўлиб қолишимасин, деб қўрқишияпти.

— Ўтиր,— деди Жорж ва ўзи креслога чўкди.

Вальтер хоним кичкинагина курсичани олдига тортиб жазманининг тиззалари орасига жойлашиб ўтириб олди.

— Мен доимо сени ўйлаганим-ўйлаган,— ялатоқланниб сўз бошлади у,— шунинг учун ҳам атрофда нима гаплар бўлаётганини яхшилаб эшитиб олишга ҳаракат қиласадиган бўлиб қолдим.

Шундан кейин у охирги пайтларда Жоржни четга чиқариб қўйишга уринаётгандари, унга айтмай енг ичидан иш битираётгандари, унинг меҳнатидан фойдаланиб, лекин бошқа ишларига аралаштирасликка ҳаракат қиласётгандарини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Биласанми, яхши кўрганингдан кейин муғамбирлик қилишга ўрганар экансан,— деди у яна.

Ниҳоят, кеча унга ҳаммаси равшан бўлибди. Имижимида жуда зўр ишлар битираётган экан. Вальтер

хоним эди табассум қилиб ўзининг уларни қандай боплағаниги, ҳамма гапларини қандай билиб олганлигини мароқ билан сўйлаб берарди, сармоядорнинг хотини кўзи ўнгидаги биржани алғов-далғов қилиб юборадиган режалар ишлаб чиқилган, акцияларнинг қиммати тўширилган, бошқа бирларининг баҳоси кўтаришган, барча жамғармаларини бирон фойдали ишга қўйган, бир оғиз гап билан айтганда, мингминглаб майда буржуя, камқувват ер эгаларини хонавайрон қиласидиган, кўз очиб-юмгунча тўсатдан барча жамғармаларидан айирадиган ишлар пиширилганди. Бу шўрликлар эса, биз жамғармамизни муҳтарам зотлар — банкирлар ва сиёсий арбоблар бошқараётган, фойда келтирадиган ишларга тикдик, деб юришибди хомчўт қилиб.

— Ҳа, ишқилиб, жуда боплашмоқчи. Гоятда пухта ўйлашган,— дея такрорларди хоним.— Айтгандай, буларнинг барини илоннинг ёғини ялаган Вальтер ўйлаб топди, бунга келгандা жуда калласи ишлайди унинг. Тан бериш керак, жуда ичдан пишган устомон одам.

Бу гаплар Жоржнинг энсасини қотира бошлади, у тезроқ гапнинг даромадини эшитгиси келарди.

— Бўл, гапир тезроқ.

— Шундай қилиб десанг, Танжерга ҳарбий юриш қилиш қарори Ларош ташқи ишлар министри бўлган кундаёқ ҳал бўлган экан. Унгача Марокаш бўйича чиқарилган заёмларнинг облигациялари олтмиш тўрт-олтмиш беш франккача тушиб кетган, бу заёмларнинг ҳаммасини улар битта қўймай сотиб олишган. Сотиб олишганда ҳам ҳар хил қаланги-қасанги, майда биржা корчалонлари орқали астасекин, ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган қилиб олишган. Ротшильдлар Марокаш заёми бунчалик чаққон бўлиб қолганидан ҳайрон бўлишган, лекин улар ҳам нималигини билолмай доғда қолишган. Уларга заёмларни кимлар сотиб олаётганлигини айтишган экан, ҳаммаси қўли эгри, бетайин одамлар экан, деб хотиржам бўлишибди. Мана энди эртами-индин ҳарбий юриш қилинади ва биз Танжерга кирган замонимиз, француздар ҳукумати дарҳол заём билан таъминлайди. Бизнинг дўстларимиз эллик-олтмиш миллион фойда кўришади. Гап нимадалигини энди билдингми? Уларнинг нега ҳар нарсадан чўчиб, гоятда эҳтиёткорлик қилаётганликларини энди тушундингми?

У Жоржнинг нимчасига бошини қўйиб олгач, қўлларини унинг тиззалари устига ташлаган эди: у энди Жоржга кераклигини англаб турар, шунинг учун ҳам унга эркаланар, сўйкалар, унинг бир эркалашига, бир оғиз ширин сўзига, табасумига бутун жони жаҳонини тикиб юборишга тайёр эди.

— Сен адашаётганинг йўқми? — сўради Жорж.

— Топган гапингни қара-чи! — дей хитоб қилди хоним ўз сўзларига ишонч билан.

— Ҳа, жуда боплашибди,— тан олди Жорж.— Лекин бу муттаҳам Ларошга ҳали кўрсатиб қўяман. Ҳали шошмай турсин, аблаҳ! Ҳали кўради!.. Сени министрликдан оёғингни осмондан қилиб юбормасам, отимни бошқа қўяман!

У ўйланиб қолди.

— Нима бўлмасин, лекин бундан фойдаланиб қолинса ёмон бўлмасди,— дей ғўлдиради Жорж.

— Заёмларни ҳали сотиб олса бўлади,— деди хоним.— Ҳар бир облигация бор-йўғи етмиш икки франк туради.

— Шундогу, бироқ ҳозир ортиқча пулим йўқ,— деб эътироҳ билдириди Жорж.

Хоним Жорга ялинганинамо қилиб қаради.

— Мен буни ҳам ўйлаб қўрдим, қўзичоғим, агар менин жиндаккина севсанг, барака топкур, барака топ, сенга озгина қарз бериб туришимга ижозат эт.

— Бекорларни айтибсиз,— дей силтаб ташлади Жорж.

— Менга қара,— ялинарди Вальтер хоним,— шундай қилишиими ҳам мумкинки, сен қарз олиб ўтиромайсан. Ўзимнинг ҳам озгина пулим бўлсин деб, мен ўнг минг франкка ўша облигациялардан сотиб олмоқчи бўлиб юрувдим. Энди бўлса, ўнг мингга эмас, йигирма мингга сотиб оламан! Бунинг ярми сенини бўлади. Ўзинг биласанки, бу пулларга Вальтернинг сира алоқаси йўқ. Шунинг учун ҳам менга ҳозир у пуллар керакмас. Агар иш ўнгидан келса, сен етмиш минг франк берсанг, ўзинг биласан.

— Йўқ, бу менга тўғри келмайди,— деб эътироҳ билдириди Жорж.

Шунда Вальтер хоним унга аслида мендан ўн минг оласан, менинг гапим билан, демак, сен тавакқал қиласан бўласан, мен шахсан ўзим сенга бир франк ҳам бермайман, лекин облигацияларнинг ҳақини «Вальтер банки» тўлайди, деб уни ишонтира бошлади.

У гапининг охирида ўзинг шундай бўлсин деб «Француз ҳаёти» саҳифаларида тинмасдан ёзиб турувдинг, шу ишнинг рўёбга чиқишига ўзинг ҳам сабабчи бўлдинг, энди бундан фойдаланиб қолмаслик гирт тентаклик бўлади, деб айтди.

Жорж ҳамон иккиланиб турарди.

— Мундоқ ўзинг ўйлаб кўр,— деб қўшимча қилди хоним,— ростини айтганда, ўнг минг франкни сенга Вальтер берган бўлиб чиқади, сенинг унга кўрсатган хизматларинг бундан юқорироқ туради.

— Бўпти! — деди Жорж.— Тенг ўртада шерик бўла-

миз. Агар биз ютқизсак, сенга ўн минг франк берамай.

Бундан ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган хоним ўрнидан дик этиб турди-да, унинг бошини ачомлаб олиб ютоқлик билан ўпа бошлади.

Аввал Жорж индамай қўйиб берди, қараса, у жуда ҳаддидан ошиб кетадиган, шунда Жорж салдан кейин бошқа бири келажагини эслади ва ўзини тиймаса, кучи кампирга кетиб, ёшга келганда сўлжайиб қолажагини англади.

У секингина хонимни ўзидан нари итарди.

— Бас, бўлди, ўзингни бос!

Хоним унга оч назар билан тикилди.

— Оҳ, Жорж, мени энди ўпгани ҳам қўймайсан.

— Фақат бугун эмас,— деди Жорж.— Бошим оғриб турибди, бундан яна бешбаттар бўлишим мумкин.

Шунда Вальтер хоним итоат билан унинг оёқлари тагига ўтириди.

— Эртага бизникига меҳмонга кел,— деди хоним.— Бошим осмонга етади!

Жорж бир неча муддат иккиланиб турди, лекин барибир охирида унга, йўқ, боролмайман, деб айттолмади.

— Яхши, бораман.

— Раҳмат, жоним.

Хоним эркаланар экан, юзларини унинг кўкрагига оҳиста суртарди, бу то унинг соchlари Жоржнинг нимчаси тугмачаларига илиниб қолгунчайин давом этди. Шунда буни сезган хотинининг калласига бир фикр келиб қолди, бундай бўлмағур хаёллар хотинларнинг калласига одатдан гашқари кўп келиб туради. У илиниб қолган сочини тугма атрофига оҳиста ўрай бошлади. Кейин бошқа соч толаларини ҳам худди шу йўсинда ўраб айлантириб чиқди. Ҳар бир тугмачага унинг соchlари бир-бир ўралиб қолдилар.

Мана ҳозир Жорж ўрнидан туради ва соchlарини юлиб олади. Жоржи унинг жонига озор беради,— қандай бахт бу! Ўзи ҳам билмаган ҳолда маъшуқасидан хотира олиб кетади, соч толаларини ола кетади, лекин унинг ўзи сочиниги толаларидан бер, деб ҳеч қачон сўрамаганди. Мана шу сирли кўринимас толалар билан уни ўзига боғлаб, ром қилиб олади. Сочининг толалари унга бир тумор бўлади ва у ўзи истамаса ҳам маъшуқасини ўйлайдиган, уни тушларида кўрадиган бўлиб қолади ва эртага уни кўпроқ яхши кўради, эркалатди.

— Мен боришим керак,— деб қолди Жорж тўсиндан,— мажлис тугаганда мени палатада кутиб туришмоқчи эди. Бормасам бўлмайди.

— Оҳ, мунча тез! — деди хоним хўрсаниб ва итоатгўйлик билан қўшиб қўйди: «Майли, борақол, жоним, лекин эртага, албатта, бизниги кел, хўпми?» — деди-да, сидкиниб калласини орқага ташлади.

Бир эум унинг кўз ўнги қоронғилашиб кетди, бошига сонсиз игналар санчилгандай бўлиб туюлди. Юраги ҳамриқиб кетди. У Жорж учун бундай оғриққа чидаганидан беҳад шод эди.

— Хайр! — деди у.

Жорж маъшуқасига марҳамат юзасидан табассум қилди, қучди ва истар-истамас унинг кўзларидан ўпib қўйди.

Бироқ мана шунинг ўзиданоқ Вальтер хоним телбаланиб, ҳушини йўқотиб қўяр даражага келди.

— Мунча тез! — яна пичирлади у.

Унинг ёлвориб боқсан кўзлари ётоқнинг қия очилган эшикларини кўрсатиб турарди.

Жорж уни қўли билан нари итарди.

— Тез бормасам бўлмайди, кечга қоламан,— деб ғўлдиради у ташвишли чеҳра билан.

Шунда Вальтер хоним унга дудоқларини тутди, лекин Жорж уларга лабини пичагина босиб қўйиш билан чекланди ва хоним унуга ўзган шамсиясини унинг қўлларига тутқазиб деди:

— Кетдик, кетдик, вақт бўлиб қолди, соат тўрт бўлай деяпти.

Вальтер хоним унинг олдига тушиб борарди ва тинмай такрорларди:

— Эртага соат еттида.

— Эртага еттида,— тасдиқлаб қўйди Жорж.

Улар ажралишдилар. Хоним ўнг томонга, Жорж чапга кетди.

Дю Руа ташқи бульваргача борди. Кейин шошмасдан Мальзерб бульвари бўйлаб кетди. Қандолатхонанинг ёнидан ўтиб бораркан, билур вазага солиб қўйилган, шакар сепилган каштан данакларини кўриб қолди. «Клотильдага олиб борай»,— деб ўйлади у ва Клотильда жонидан ҳам яхши кўрадиган бу ширинликни сотиб олди. Соат тўртда у уйга қайтиб келди ва суюкли маъшуқасини кута бошлади.

Клотильда бир оз кечикиб келди. Эри бир ҳафтага уйга қайтган экан.

— Эртага бизниги кел,— деб таклиф қилди Клотильда.— У сени кўrsa жуда хурсанд бўлиб кетади.

— Йўқ, эртага мени хўжайин зиёфатга айтган. Жуда ишимиз бошимиздан ошиб кетди, сиёсий, молиявий масалаларни кўриб чиқишимиз керак.

Клотильда шляпасини ечди. Кейин ўзига торроқ келиб қолган коржасини еча бошлади.

Жорж кўзлари билан камин устида турган пакетга ишора қилди.

— Сенга ширин каштан олиб келдим.

Клотильда чапак чалиб юборди:

— Мунча яхши! Оҳ, ўзимнинг жонгинам-ей!

У пакетни олиб данакдан еб кўрди-да, деди:

— Еб тўймайсан! Ҳали бунингни бирпасда еб қўймасам дейман.

Кейин Жоржга шўхлик ва ҳирс тўла кўз билан қараркан, қўшиб қўйди:

— Юрган йўлингда мени ўйлаб юаркансан-да, а, тўғрими?

У каштанларни оҳиста чайнаб ер ва тамом бўлмаяптими дегандай қилиб дам-бадам пакет ичига қараб қўярди.

— Кел, креслога ўтириб олиб конфет ейман. Менга шу жуда ёқади.

Жорж ўтириди ва ҳозиргина Вальтер хоним билан ўтиргандай қилиб уни тиззалари орасига олди.

Клотильда унга гапирганда дам-бадам бошини кўтариб қўярди.

— Биласанми, тасаддуқ,— оғзини ширинлик билан тўлдирган ҳолда сўйларди Клотильда,— сени тушимда кўрдим: тушимда иккаламиз туяга ўтириб узоқларга кетаётган эмишмиз. Туяning икки ўркачи бор экан: биттасига сен ўтириб олибсан, бошқасига мен, саҳролардан ўтиб бораётган эмишмиз... Қоғозга ўроғли гўштимиз, шишада вино бор экан, ўркачда ўтириб олиб улардан тановул қилаётган эмишмиз. Лекин мен бошқа қиладиган иш бўлмаганлигидан зерикб кетибман. Биз бир-биrimиздан узоқда ўтирганимиздан тудан тушгим келиб қолибди.

— Менинг ҳам тушгим келиб туриди,— дея тан олди Жорж ҳам.

Маъшуқасининг ҳикоясидан у завқланар, Клотильдани ҳазил-ҳузулга қистар, унинг шўхлик билан ундан-мундан гапириб ўтиришига қўйиб берар, валақлашига жон қулоғини осиб тингларди, бунаقا суҳбатлар одатда фақат ошиқ-маъшуқлар ўртасидагина бўлади. Бунаقا валақлашишни Вальтер хонимнинг оғзидан эшитганларида унинг жон-пони чиқиб кетса, де Марель хонимнинг оғзида булар ширин калом бўлиб туюлар, оғзингга шакар, деб юборгиси келиб кетарди унинг.

Клотильда ҳам Жоржни «Тасаддуқ, болажон, мушум», деб атарди. Шунда бу сўзлар унинг қулоғига майдай

ёқар, ажиб бир лаззат бағишларди дилига. Ваҳоланки, боягина шу сўзлар бошқасининг оғзидан чиққанда тепа сочи тикка бўлиб кетай дерди. Мұҳаббатнинг тили доимо бир хилда, фақат уларни талаффуз қилгувчи маҳбубаларгина ҳар турлидир.

Лекин Дю Руа маъшуқаси билан кулиб ўйнашиб ўти-раркан, ўзи ютиши мумкин бўлган етмиш минг франк хаёлидан кўтарилимаганди. Шунда у бармоғини маъшуқасининг бошига теккиздид-да, кутилимаганди унинг гапини бўлди:

— Эшит, жоним. Сенинг эрингга тегишли бир гап бор. Унга менинг номимдан айт: эртагаёқ ўнг минг франкка Марокаш заёмини сотиб олсин, ҳар бир облигация етмиш икки франк туради. Уч ой ўтар-ўтмас у олтмиш мингдан саксон минг франккача фойда кўриши мумкин, бунга мен кафил бўламан. Лекин буни бирон кимса билмаслиги шарт, қаттиқ тайнилаб қўй. Менинг номимдан Танжерга ҳарбий юриш қилинажаги ва француэ ҳукумати Марокаш заёмини таъмин этажагини маълум қил. Бироқ бирон зот бу ҳақда билмасин. Сенга давлат сирини айтяпман.

Клотильда унинг сўзларини диққат билан эшитиб олди.

— Раҳмат,— деда шивирлади у.— Эрим билан шу бугун кечқурун гаплашаман. Унга бемалол ишонса бўлди, у валдираб юрадиган одам эмас. У ишончли киши. Одамни уялтиримайди.

Клотильда каштанларни еб бўлди. У пакетни гижимлаб каминга ташлади.

— Қани, энди ўринга шўнгиймиз,— деди у ва ўрнидан турмай Жоржнинг нимчасини еча бошлади...

Кейин бирдан энгашиб икки бармоғи билан тугмачанинг тешигидан соч толасини суғуриб олди.

— Буни қара,— деди у кулиб.— Сенга Мадленанинг сочи илашиб қолибди. Вафодор эрни топиб олганларини қаранг!

Тўсиндан у қовоғини солди ва кафтида зўргагина кўриниб турган сочни томоша қила бошлади.

— Йўқ, бу Мадленанини эмас, унинг сочи қора,— пи-чирлади у.

Жорж кулди.

— Балки, хизматкор қизникидир.

Бироқ Клотильда худди айғоқчига ўхшаб нимчани зеҳн солиб текшира кетди: тугмачага ўралган бошқа соч толасини топди, кейин яна бошқа бирини. Унинг ранги қум ўчди, кейин бадани увшшандай чўчиб тушди.

— А-а! — хитоб қилди у.— Сен ўйнашинг билан ётибсан, у сочларини тугмачаларингга ўраб қўйибди!

Жорж ҳайратда қотди.

— Ундаймас. Эсингни еб қўйибсан,— ғўлдирарди у.

Лекин шунда эсига Вальтер хоним тушди ва нима бўлганига тушунди, олдин бир оз тили тутилиб турди; кейин кулиб, бўлмаган гап, деб туриб олди, зотан, Клотильда уни хотинбоз йигит, деб ўйлашига қарши эмасди.

Клотильда ҳамон қидиришда давом этар, яна сочлар топар ва уларни полга олиб ташларди.

У тажриба кўрган хотин эмасми, дарров гап қаёқда эканлигини фаҳмлади ва жон-пони чиқиб кетди.

— У сени яхши кўярarkan...— ғазаб билан ҳиқиллаб дерди Клотильда.— Сен билан сочи кетишини истаб қолибди... Сотқин!

Кутилмаганда унинг бўғзидан заҳарханда чинқириқ отилиб чиқди:

— А! А! Э, бу кампир экан-ку... мана, оқ соч... А! А, энди кунинг кампирларга қолибди-да... Улар сенга пул беришадими?.. Айт, пул беришадими?.. А-а! Сен ҳали кампирлар билан ўйнашиб юрган экансан-да! Демак, сенга бошқа керагим бўлмай қолибди-да?.. Майли, ўша кампирларинг билан донлашавер...

У ўрнидан сакраб турди ва курсида ётган корсажини олиб, шоша-пиша кийина бошлади.

Жорж уни олиб қолишга уринарди.

— Ундаймас, ахир, Кло...— хижолат бўлиб мингирларди у.— Тентак бўлма... Ўзим ҳам билмайман... Менга қара, кетма... кетма деяпман сенга!

— Ўша кампиринг билан донлашавер... кампиринг билан донлашавер...— дерди у нуқул...— Ўзингга унинг сочларидан узук ясатиб ол... оқ сочларидан... бунақа сочларни истаганча топа оласан...

У тез кийиниб олди, шляпасини кийди, юзидағи тўрни туширди. Жорж уни ушлаб қоламан деган әди, Клотильда қулочкашлаб шапалоқ туширди ва Жорж ҳали ўзига келмай туриб, эшикни оча ташқарига отилиб чиқиб кетди.

Ёлғиз ўзи қолгач, Жорж қари мегажин Вальтер хонимни ўйлаб қаттиқ жаҳли чиқди. Мана энди, унга кўрсатиб қўяди, ади-бади айтишиб ўтиромайди энди, қаерга борса, шу ерга борсин.

Унинг юзи ловиллаб ёнмоқдайди, юзини сув билан ҳўллади. Кейин қандоқ ўч олишини ўйлаб кўчага чиқди. Буни энди кечирмайди. Сира кечирмайди, тамом!

У бульварни айланиб юаркан, тилла магазиннинг ойаси олдида тўхтади, ойна ортида хронометр ярақлаб турарди.— Дю Руа неча замонлардан бери уни сотиб олмоқчи бўлиб юар, лекин пули чақиб турар, хронометрнинг баҳоси бир минг саккиз юз франк эди.

Бирдан унинг юраги шод гумуриб кетди: «Етмиш минг ютсам, ўшанда сотиб оламан». Шундан кейин у етмиш минг франк пулга нималар қилиши мумкинлиги ҳақида хаёл сурди.

Олдин депутат бўлади. Кейин хронометр сотиб олади, кейин биржада ўйнайди, кейин, кейин...

Редакцияга боргиси келмади: олдин Мадленани кўрай, кейин Вальтерлар билан гаплашаман, ундан сўнг мақолага ўтираман, деб уйга томон йўл олди.

Дюруа «Дро» кўчасига етганда бирдан тўхтаб қолди: у граф Водрекни кўриб чиқмоқчи эди, унутаёзибди, граф д'Антен шоссесида турарди. Саланглаган юриш билан у яна орқасига қайтди, кўп ажойиб, ёқимли, лазиз нарсалар Борлиги ҳақида ширин хәёлларга ботди, тез орада бойиб кетишини ўйлади, шулар орасида эсига анови палид Ларош ва қари мегажин Вальтер хоним ҳам тушиб қолар, таъби тириқ бўларди. Клотильдага келганда, у хотиржам эди: Кло жаҳлидан тез тушишини биларди.

Граф Водрекнинг уйига келиб қоровулдан сўради:

— Жаноб де Водрекнинг соғлиқлари яхшими? У кишининг тоблари йўқ деб эшитган эдим.

— Графнинг жуда мазалари қочган, афандим,— деди қоровул.— Эртага ҳам бормаса керак дейишяпти, боди юракка уриб кетибди.

Дю Руа шагамдай қотди, у нима қилишини билмасди, Водрек ўлаётганмиш! Унинг миясида ноаниқ, мажхул, ҳаяжонга соладиган фикрлар ғижимлади, булар шундай фикрлар эдики, уларни ҳатто ўзига айтишга ҳам чўчириди.

— Ташаккур... яна келарман...— деда минфирилади нима деяётганини ўзи ҳам англамай.

Кейин экипажга ўтира солиб уйга жўнади.

Мадлена уйда экан. У хотинининг олдига ҳансираф, ҳовлиқсанча кириб келди. Даъфатан туриб:

— Эшитганинг йўқми? Водрек ўлаётибди,— деди.

Мадлена хат ўқиб ўтирган эди. Бу сўзларни эшитиб қўзларини әрига тикди-да, уч қайталаб сўради:

— А? Нима дединг?.. Нима дединг?.. Нима дединг?..

— Водрек ўлим тўшагида ётган экан, боди юрагига уриб кетибди. Энди сен нима қилмоқчисан? — қўшиб қўйди яна.

Мадленанинг рангида ранг қолмади, ёноқлари тинмай

учди. У ўрнидан турди ва қўллари билан юзини тўсиб, кўйиниб йиглай бошлади. Мусибатнинг зўридан у бир муддат тахта бўлиб қолди, фақат сассиз йигидан унинг елкалари силкиниб турарди.

Лекин бирдан ўзини босди ва кўз ёшларини артди.

— Мен борай... мен унинг олдига борай... Сен ташвиш тортма... билмайман, қачон келаман... кутиб ўтирма...

— Майли, бора қол,— деди эри.

Улар бир-бировларининг қўлларини сиқиб қўйишиди ва Мадлена шошиб, қўлқопини ҳам унугтганча чиқиб кетди.

Жорж бир ўзи ўтириб овқатланди, кейин мақолага ўтиреди. Мақола министрнинг кўрсатмаларига буткул амал қилган ҳолда ёзилди. Марокашга ҳарбий юриш қилинмаслиги имо-ишоралар воситасида газетхонлар ўзлари англаб оладиган даражада маълум қилинди. Кейин уни редакцияга олиб борди, хўжайн билан бир неча муддат гаплашиб ўтиреди, сўнг негалигини ўзи ҳам билмай, кайфияти чоғ бўлиб папирос тутатганча уйга қайтди.

Хотини ҳали ҳам қайтмаган экан. У ётиб ухлаб қолди.

Мадлена ярим кечаларга боргандада келди. Жорж кўзини очиб ўрин устига ўтиреди.

— Ҳа, нима бўлди? — сўради у.

У хотинини ҳеч қачон бунчалар ранги оқарган, дили вайрон бўлган ҳолда кўрмаганди.

— Үлди,— шивирлади хотини.

— А! Ўзи... сенга ҳеч нарса демадими?

— Ҳеч нарса. Мен борганимда у ҳушидан айрилиб ётган экан.

Жорж ўйланиб қолди. У хотинидан алланималарни дир сўрамоқчи бўлар, бироқ журъат этмасди.

— Ётиб ухла,— деди у хотинига.

Хотини бир зумда ечинди-да, унинг ёнига шўнғиди.

— Ўлаётгандада биронта қариндош-париндошлари ҳам бормиди? — сўрашдан тўхтамасди Жорж.

— Биттагина жияни бор эди.

— А! Нима, жияни унинг олдига тез-тез бориб турармиди?

— Ҳеч бормасди. Улар ўн йилдан бери юз кўриш масдилар.

— Унинг яна бошқа қариндошлари ҳам борми?

— Йўқ... Бўлмаса керак.

— Унда... ҳаммаси жиянига қолар экан-да?

— Билмадим.

— Водрек бадавлатмиди?

— Ҳа, жуда ҳам бой эди.

— Билмайсанми, тахминан қанча давлати бўлиши мумкин унинг?

— Анигини билмайман. Бир-икки миллион пули бўлса керак, шунга яқинроқ.

У хотинидан бошқа ҳеч нарса сўрамади. Мадлена шамни учирди. Улар индамасдан ўз хаёлларига берилган ҳолда ҳаяжон ичидаги ёнма-ён ётар эдилар.

Дю Руанинг уйқуси қочиб кетди. Вальтер хоним айтган етмиш минг франк энди унинг кўзларига урвоқча ҳам кўринмай қолди. Бирдан назарида Мадлена йиглаётгандай бўлиб туюлди. Тўғрими, йўқми эканлигини билиш учун уни чақирди.

— Ухладингми?

— Йўқ.

Хотинининг овози йиглаганлигидан қалтираб чиқар эди.

— Сенга министринг бизни лақиллатиб кетмоқчи бўлганлигини айтишини унутибман.

— Қандай қилиб?

У Вальтер билан Ларошнинг кўзлаб юрган ишларини бирма-бир оқизмай-томизмай гапириб берди.

— Сен буни қаердан биласан? — сўради Мадлена у гапини тамом қилгач.

— Буниси энди сир,— жавоб қиласи Жорж.— Сенинг ўз маълумот йигадиган жойларинг бор ва уларни мен суриштирмаяпман. Менини ҳам бор, лекин буни сенга айтиб ўтирумайман. Бироқ ҳалиги гапнинг тўғрилигига каллас билан жавоб бераман.

— Рост, тўғри бўлса керак...— пичирлади Мадлена.— Улар биздан яшириб бир нималар қилиб юрганларини сезгандим.

Жоржнинг уйқуси ўчди, у хотинига яқинроқ сурилди-да, оҳиста унинг қулоқларидан ўпди. Мадлена уни итариб ташлади.

— Ўтинаман, мени тинч қўй! Кўнглимга ҳеч нарса сигмай турибди.

Дю Руа итоатгўйлик билан орқасини ўгириб олди, кўзларини юмди ва алоҳа ухлаб қолди.

VI

Черковга қора матолар осиб ташланганди; эшик тепасига ўрнатилган ва катта тож сурати туширилган лавҳа дворянларга мансуб одам дағн қилинаётганидан дарак бериб туарди.

Дағн маросими ҳозиргина тугаб, унга келганлар тобут ва граф де Водрекнинг жияни атрофидан айланиб ўтиб,

тариқалишмоқда эди; Водрекнинг жияни ҳаммага таъзим қилиб, қўлларини қисиб қўярди.

Жорж билан Мадлена уйга биргаликда қайтдилар. Улар нимадандир ташвишлангандаи кўринишар, индамай борардилар.

— Ҳар ҳолда жуда қизиқ! — ўзи билан ўзи гаплашгандай деди Жорж.

— Нимаси қизиқ экан, жоним? — сўради Мадлена.

— Водрекнинг бизга ҳеч нарса қолдирмагани-да.

Мадлена бирдан қизариб кетди,— гўё юзига тутган тўри лоладай қизил тусга кириб, унинг оппоқ чеҳрасини тўсиб қолгандай эди.

— Умуман, нега энди у бизга бирор нарса қолдириши керак экан? — деди Мадлена.— Бунга унинг ҳеч бир асоси йўқ эди.

Кейин бир оз жимлиқдан сўнг яна қўшиб қўйди:

— Шуниси ҳам борки, васиятнома биронта нотариус қўлида сақланаётган бўлса ҳам ажабмас. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас.

— Бўлса бордир,— дея унинг фикрига қўшилди мулоҳаза қилиб кўрган Жорж,— нима бўлганда ҳам у бизнинг энг яқин дўстимиз эди, сенга ҳам, менга ҳам. Ҳафтасига икки марта бизникида меҳмон бўлар, истаган пайтида ўз уйига келгандай кириб келаверарди. Бизникида юрганда ўз уйида юргандай ҳис қиларди ўзини. Сени у ўз қизидай эъзозларди, оиласи йўқ эди: на фарзанд, на ака-ука, на опасингил, шу ёлғиз жиянидан бошқа ҳеч кими йўқ эди, жиянинг ўзи ҳам туғишиган қариндошлардан эмас бунинг устига. Рост, васияти бўлса эҳтимол. Мен жуда катта нарсага кўз тикаётганим йўқ, лекин сўнг дақиқаларда ҳам бизни ўйлагани, бизни жонидан яхши кўргани, унга ўз фарзандларидаи боғланиб қолганлигимизни билгани ҳурмати юзасидан буларга ўзимдан бирон ёдгор қолдирай деган бўлиши керак. Ҳар ҳолда у бизга етти ёт бегона эмасди, шунинг учун ундан бирон нарса кутаётган бўлсак, асосимиз йўқ эмас.

— Ростдан ҳам, у бирон нима васият қилиб қолдирган бўлса ажабмас,— деди Мадлена ўйга толган ҳолда бефарққина қилиб.

Ўйга келганларида хизматкор Мадленага хат берди. Мадлена уни ўқиб чиқиб, эрига узатди.

«Нотариус Ламанер идораси, Вогезов кўчаси, 17.

Марҳаматли хоним,

Сизни лутфан менинг идорамга сесланба, чоршанба,

пайшанба кунлари сабат иккидан тўртгача ташриф буюришиниги эни ўтинаман, Сиз тааллуқли бўлмииш иш юзасидан.
Хурмат ила,
Ламанер».

Бу сафар Жорж қизариб кетди.

— Бу ўша нарса бўлса керак. Лекин қизиг-а, мени — қонуний оила бошлигини чақирмасдан сени чақирибди.

Мадлена аввал унга ҳеч нарса демади, кейин ўйлаб кўргач, айтди:

— Истасанг, у срға ҳозирнинг ўзида бирга бориб келамиз?

— Истаганда қандоқ.

Нонуштадан кейин улар нотариуснинг ҳузурига йўл олишиди.

Улар Ламанернинг идорасига кириб боришлари биланоқ катта хизматчи ўрнидан сакраб туриб, уларни тавозелар билан хўжайинининг олдига бошлаб кирди.

Нотариус кичкинагина, дум-думалоқ одам экан. Калласи бошқа бир шарга ўрнатиб қўйилганга ўхшар, ўз навбатида бу ҳар иккала шар икки калта, кичкина оёқларига маҳкамлаб қўйилгандай кўриниарди, нафси ламрга оёқлари ҳам шарсимонроқ эди.

У таъзим қилди, ўтиришга ўрин кўрсатди ва Мадленага қараб деди:

— Хоним афандим, сизни граф де Водрекнинг сизга тааллуқли васияти билан таништиргани чақиртирган эдим.

— Ўзим ҳам шундай девдим-а,— деда пичирлади ўзини тўхтата олмай қолган Жорж.

— Ҳозир мен қисқагина бу ҳужжатни сизга ўқиб бераман.

Нотариус папкадан васиятномани олди-да, қуйидаги гиларни ўқиди:

«Мен, қуйида имзо чеккан, Поль-Эмиль-Сиприен-Гонтран граф де Водрек, ақли ҳушим жойида, хотирам саломат маҳалида ушбу билан ўзимнинг сўнгги хоҳишимни маълум қиласман.

Ўлим доимо оёқнинг остидан чиқади, шунинг учун ҳам, ўлим ҳақ деб билиб, олдиндан ушбу васиятномани тузиб қўйишга азм этдим, у нотариус Ламанер қўлида сақланажак.

Ўз ворисларим бўлмаганлиги сабабдан мен меросимни, у фойда келтирадиган қоғозлар бўйича олти юз минг франкни ва мол-мулк бўйича фаразан беш юз минг франкни ташкил этади. Клер-Мадлена Дю Руя хонимга қолдирман,

буниги оғазига унинг бўйнига ҳеч қандай шарт ва мажбурият юқламайман. Ундан марҳум дўстининг бу тухфасини садоқатим ва беҳад эҳтиромимнинг белгиси сифатида қабул этишини таманно этаман».

— Вассалом,— деб қўйди нотариус.— Васиятнома ўтган йилнинг августида тузилган ва у икки йил бурун Клер-Мадлена Форестье хоним номига тузилган худди шундай ҳужжатнинг ўрнига ёзилгандир. Биринчи васиятнома ҳам менда сақланади ва марҳумнинг қариндошлари норозилик билдирадиган бўлсалар, граф де Водрекнинг хоҳиши ўзгармай қолганлигига далолат бўлиб хизмат қиласхак.

Мадлена бўздан оқариб кетганча, бошини ердан кўтармай ўтиради. Жорж эса мўйлабларини асабий суратда бураб-бураб қўяр эди.

— Ўз-ўзидан равшанки,— деди нотариус бир оз жимликдан сўнг,— сизнинг ижозатингиз бўлмаган тақдирда хотинингиз бу меросни қабул қилишга ҳақли эмас.

Дю Руа ўрнидан турди.

— Мен ўйлаб кўришим керак,— деди у қуруққина қилиб. Нотариус ёқимтойгина тиржайиб бошини қимирлатиб қўйди.

— Биламан, афандим, сиз орият туфайли иккиланиб турибсиз. Шуни ҳам сизга маълум қилиб ўтишим керакки, граф де Водрекнинг жияни бугун эрталаб васиятнома билан танишиб чиқди ва агар унга юз минг франк берилган тақдирда уни тамомила тан олишини маълум қилди. Менинг назаримда, васиятнома шаксиз кучга эга, бироқ иш қўзгаладиган бўлса, турли мишмишлар туғилиши мумкин, афтидан, сиз буни истамасангиз керак. Жамият буни ўзича турли йўсинда талқин қиласди. Ҳар нечук, менга барча масалалар бўйича шанба кунигача аниқ жавоб беролмайсиэми?

Дю Руа тасдиқлаб бош иргади:

— Яхши, афандим.

У тавозе билан хайрлашди, шу пайтгача миқ этиб оғзини очмаган хотинини олдинга ўтказди ва ҳамияти ерга урилган одам каби тумтайиб чиқиб кетди, нотариус унинг бу ҳолатини қўриб кулгисини йиғиштириб қўйди.

Уйга келгач, Дю Руа эшикни тарсиллатиб ёпди ва шляпасини каравотга иргитди.

— Нима, Водрек билан ўйнашиб юармидинг?

Мадлена юзидағи тўрни оларкан, шу заҳоти афтини унга бурди.

— Менми? О!..

— Ҳа, сен. Ким хотин кишига ўзининг бутун меросини қолдиради, агар у...

Мадлена қалт-қалт титрар, шаффор тўр қадалган тўғнағиchinи сира чиқаролмасди.

— Бўлди... бўлди...— бир сония ўйлаб олгач, қалтираган товуш билан гапириди у.— Эсингни еб қўйибсан... Сен... сен... ўзинг ҳозиргина... айтмадингми... менга ҳеч нарса қолдирмабдими деб?

Жорж қўлга тушиб одамни гапдан илинтириш учун ҳаракат қилаётган терговчига ўхшаб, хотинининг юзидан кўзларини узмай тикиларди, ундан ўзига керакли гапларни уқиб олишга уринарди..

— Ҳа... Водрек менга бирон нарса қолдириши мумкин эди...— ҳар бир сўзини чертиб-чертуб деди у,— менга, яъни сенинг эринг бўлмиш одамга. Менга, яъни ўзининг ўртоғига, тушунарлими?.. Лекин сенга эмас... сенга эмас... сен дўсти бўлган тақдирингда ҳам... сенгамас, сен менинг хотинимсан-ку... Жамиятда одоб-ахлоҳ юзасидан қараганда, бунинг катта, жуда ҳам бошқача фарқи бор.

Мадлена ҳам унинг тиниқ феруза кўзларига тикилиб турар, нигоҳини ундан узмас, ғалати қилиб тикилар, гўёс улардан бир нарса ўқимоқчидай, инсон миясининг ҳеч ким етолмайдиган қоронгу пучмоқларига етиб бормоқчидай бўларди. Бу пучмоқлар, одатда, биз ўзимизни тутолмай қолган кезларда фикримиз чалғиб турган маҳалларда, ўзимизни идора қилолмай қолганларимизда, шу кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган ва юрагимизнинг туб-тубларида сақланаётган сирларни ошкор қилиб қўядиган дамларда бирдан ўз пардасини кўтариб қўяди.

— Шундай бўлса ҳам, менимча...— секин, тўхтаб-тўхтаб сўйлай бошлади Мадлена,— агар бунчалар катта мерос — бойлик сенга қолдирилганда, ундан ҳам ғалатироқ бўлиб туолмасмиди?

— Нега энди? — кескин сўради Жорж.

— Чунки...— Мадлена тилини тишлаб қолди, лекин дарҳол гапини эплаб олди.— Чунки сен менинг эrimсан... чунки у, ростини айтганда, сени унча яхши билмасди... чунки биз у билан узоқ замонлардан бери яқинмиз... сен эмас... чунки, Форестье ҳаёт эканлигига тузилган биринчи васиятнома ҳам менинг номимга эди.

Жорж катта-катта қадам ташлаб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Сен меросдан воз кечишинг керак,— деди у.

— Майли,— бамайлихотир деди Мадлена,— унда шанбагача кутишнинг кераги йўқ, Ламанерга ҳозир бориб айтсак ҳам бўлаверади.

Жорж унинг олдида тўхтади. Шунда улар яна бир-

бирларига тикилишиб қолдилар, иккаласи ҳам бир-бирининг юрагида кўмилиб ётган сирни билишга, гап нимага бурилаётганинг англашга, яширин фикрларини уқишига уринардилар, уларнинг кўзлари бир-бирларининг виждорини яланғоч қилиб кўрсатадиган сассиз, лекин алангали бир сўроқ билан йилтираб туради. Бу бир ёстиққа бош қўйиб ҳам бир-бирларига бегона бўлиб қолган одамларнинг ғалати, сирли курашининг нақ ўзи эди, зотан, улар доимо бир-бирларидан шубҳаланиб, бир-бирларини кузатиб, қадам олишларини таъқиб этиб юрадиган қишилар қавмидан бўлсалар-да, лекин барибир бирининг балчиққа ботган юраги иккинчисига мудом номаълум бўлиб қола-веради.

— Менга қара, сен Водрекнинг ўйнаши бўлгансан, ростини айт,— овозини кўтармасдан, тўсиндан унинг башарасига қараб туриб деди Жорж.

Мадлена елкаларини қисиб қўйди.

— Аҳмоқона гаплар... Водрек мени ўзига жуда ҳам яқин кўпар эди, жуда... лекин бошқа ҳеч нима... ҳеч қачон...

Жорж ер тепинди.

— Ёлғон. Бундай бўлиши мумкин эмас!

— Барибир гап шу,— хотиржам эътироэ билдириди хотини.

Жорж яна хонани чарх уриб кеза бошлади, кейин яна тўхтади.

— Унда менга тушунтириб бер, нега у бутун давлатини сенга қолдиради...

— Бунинг нимасига ҳайрон қоласан,— бепарвогина қилиб, мансимагандай гапирди Мадлена.— Ўзинг айтдинг-ку, биздан бошқа, тўғрироғи, мендан бошқа унинг садоқатли дўстлари йўқ эди, мени у болалик пайтларимдан бери билади. Менинг онам унинг қариндошлари қўлида ишлаган. У бизникига канда қилмай келиб туради, бошқа ворислари бўлмагандан кейин у мени ўйлаган. У мени жиндек яхши кўрган бўлса бордир. Лекин қайси хотинни бунақа севишмаган? Балки, унинг мана шу ҳеч кимга билдирамаган яширин муҳаббати сўнгги хоҳишини ифодалаш учун қўлига қалам олган чоғда менинг номимни унинг дилига солгандир, бунинг нимаси ёмон? Ҳар душанба кунлари у менга гуллар олиб келарди. Сен бунга сира ҳайрон бўлиб ўтиромасдинг-ку, у гулларни сенга олиб келмасди-ку, тўғрими? Энди у яна ўша сабаб билан менга меросини қолдирибди, бошқа кимга қолдирсинг эди бўлмаса. Аксинча, сенга қолдирганда, жуда ҳам ғалати бўлиб кўринган бўларди. Тўғри эмасми? Сен унга ким бўласан?

У шу қадар хотиржам, самимий гапиардикى, Жорж иккиланиб қолди.

— Барибир,— деди у,— бунақа шартлар билан бىз меросни қабул қиласлигимиз керак. Бу бизга катта заар келтириши мумкин. Ҳар хил гап-сўз, шивир-шивирлар бошланиб кетади, менинг устимдан қулишади, мазах қилишади. Бирга ишлайдиган одамлар ҳали ҳам мени кўролмай юрадилар, уларнинг оғзига бир гап тегмасин, бошингни кўтаролмай қоласан. Мен бошқаларга қараганда юз чандон ўз обрўйим устида ўйлашим, уни сақлашим, ерга урмаслигим керак. Мен хотиним тилига кучи етмаганлар унга ўйнаш деб гапириб юрган кишининг қўлидан бунақанги совға қабул қилишини истамайман. Форестъе балки бунга кўниб кетган бўларди, лекин мен рози бўлолмайман.

— Майли, жоним,— майнинлик билан деди Мадлена,— нари борса бир миллион пулнимиз камроқ бўлар, нима қипти.

Жорж ҳамон у бурчакдан бу бурчакка бориб келар, овозини чиқариб фикрларди; у бевосита хотинига гапирмайтган бўлса ҳам, лекин унинг гапи хотинига қаратилгани равшан кўриниб туради.

— Ҳа, бир миллион!.. Борингки, шундоқ бўла қолсин... Нима қисак экан... Васиятномани шу тарзда тузэйтганда бунинг қанчалар нозик масала эканлигини, барча одоб қоидаларини бу билан чилпарчин қилганлигини наҳотки англамаган бўлса. Мени қанчалар кулгили аҳволга солиб қўяжагини хаёлига ҳам келтирмаган... Жуда-жуда нозик гап... Мабодо ярмини менинг номимга ёзганда ҳам бутунлай бошқа масала эди.

У ўтириди, оёқларини бир-бирига чалмаштириди ва хафа бўлган, дили оғриган, энсаси қотиб турган, қаттиқ ҳаяжонланган пайтларида қиладиган одати бўйича мўйлабларини бурай бошлади.

Мадлена ўқтин-ўқтин тикиб турадиган ишини қўлига олди ва калаваничуватаркан, деди:

— Мени бу ишга аралаштирма. Сен нима десанг, шу.

Жорж анчагача унга жавоб бермади, кейин ботинқира-майгина деди:

— Одамлар ҳеч қачон нима учун Водрек сени ўзининг бирдан-бир меросхўри қилиб тайинлаганлигини ва нега мен бунга рози бўлганлигимни тўғри тушунишмайди. Аҳвол шундоқ бўлиб қолдики, агарда биз меросни қабул қисак, унда сен одамлар қўзида ўзинг жинсий алоқада бўлганлигини тасдиқлагандай бўласан, мен эсам шунга йўл қўйиб берган бўлиб чиқаман... Бизнинг ризолигимиз ни-

мамарса олиб боражагини энди билдингми? Шунинг учун бу ерда усталик қилиш, бир йўлини топиш керакки, кейин токим одамлар кўзимизга чўп тиқмайдиган бўлишсин. Айтайлик, мисол учун, ўз меросининг ярмини эрига, ярмини хотинига қолдирибди, деб гап тарқатиш мумкин.

— Васиятномада боягида қилиб ёзилган ҳолда сенинг бу гапингни қандай қилиб амалга ошириш мумкин, билмайман,— деди Мадлена.

— О, бунинг йўли жуда осон! Сен менинг номимга меросининг ярмини ўтказишинг мумкин. Болаларимиз бўлса йўқ, шунинг учун ҳам эътироzlарга ўрин қолмайди. Шундай қилганимизда оғзига кучи етмаганлар миқ этолмай қолишиади.

— Мен яна сира тасаввур қилолмаяпман, Водрек қўл қўйган ҳужжат бу ёқда турсин-да, биз қандай қилиб гийбатчиларнинг оғизларига урамиз,— деди сабрсизлик билан Мадлена.

— Бўлмаган гап! — дея қизишиб кетди Жорж.— Ким бизга васиятни менга кўрсат ёки уни деворга осиб қўй деяпти? Биз граф Водрек ўз меросини иккимиизга тенг бўлиб берган, деб айтамиз... Вассалом... Ахир, мен ижозат бермасам, сен меросни қабул қилолмайсан-ку. Рухсатимни эса фақат бир шарт билан, яъни мерос ўртада тенг бўлинган тақдирдагина бераман, бўлмаса, умр бўйи ҳаммага кулги бўлиб ўтаман.

Мадлена яна бир карра унга синовчан назар ташлади.

— Таъбинг. Мен розиман.

Буни эшитган Жорж ўрнидан туриб кетди ва яна хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Афтидан, у яна шубҳалар гирдобига тушганга ўшар, ҳозир ўзини хотинининг синовчан боқаётган кўзларидан олиб қочаётгандек эди.

— Йўқ...— деди у.— Йўқ, йўқ, йўқ... Яхшиси, бутунлай воз кечган маъқул... Бу ҳалолроқ... инсофлироқ... иснодсиэроқ бўлади... Ҳа-я, шундогам ким бизга нима деб таъна қиларди, ҳеч бунга ўрин йўқ-ку. Ҳатто энг нозик-мижоз кишилар ҳам буни қоралашга журъат этолмайдилар.

У Мадленанинг олдига бориб тўхтади.

— Гап бундоқ, азизим, агар хоҳласанг, мен Ламанернинг олдига бир ўзим бориб учрашаман, гап нималигини тушунтираман. Унга ўзимда туғилган ишти боларни айтаман ва одоб юзасидан, ортиқча гап-сўзларга қолмаслик учун меросни бўлиб олишга қарор қилганимизни маълум қиласман. Ҳамоноки мен меросининг ярмини олар эканман, ўз-ўзидан равшанки, бирорнинг тиши оқини кўрсатишга ҳам ўрин қолмайди. Бу, мен ҳаммага эшиттириб, «Менинг

хотиним меросни ўзим ҳам олганим учун қабул қиляпти, хотин кишининг шарафини эрдан ўзга ҳимоя қиладиган одам йўқ», деганим бўлади. Бўлмаса жанжал чиқади.

Мадленанинг жавоби қисқа бўлди.

— Ўзинг биласан,— секингина деди у.

Жорж яна уэундан-узоқ гапга тушиб кетди:

— Ҳа, мана шундай қилиб бўлинганда ҳаммаси ўз ўрнига тушади. Биз бир-биrimизга бирдай муносабатда бўлган, икковимизга ҳам кўнгли яқин, ўз васиятномаси билан: «Мен ўлганимдан кейин уларнинг бирини дейман, тириклигимда ҳам биттасини деганиман», деб айтмаган дўсти миздан мерос олган бўлиб чиқамиз. Албатта, у кўпроқ хотинимни яхши кўрган лекин меросни иккалаларига қолдириш билан у ўз муҳаббати булғанч бўлмаганлигини исботлаган. Менга ишон, агар, у бу ҳақда ўйлаб кўрганда эди, худди мен айтгандай қилган бўларди. У буарни хаёлига келтирмаган, оқибатини ўйлаб кўрмаган. Сен боя у ҳар ҳафта менга гуллар келтиради, охириги совғасини ҳам менга атаган, деб жуда тўғри айтдинг, у бунинг оқибатини билмаган...

— Гап битта бўлди,— деб унинг сўзини бўлди Мадлена: унинг товушидан энсаси қотаётганлиги билиниб турарди.— Мен ҳаммасини тушундим. Гапни бунчалар чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Тезроқ нотариусга бориб учраш.

— Тўғри айтасан,— деди у қизариб кетган ҳолда ғўлдираб, кейин қўлига шляпасини олди ва кета туриб яна деди:— Мен унинг жиянини эллик мингга қўндиришга ҳаракат қиласман. Майлим?

— Йўқ,— деди кибр билан Мадлена.— Унга қанча сўраган бўлса, яъни юз мингни берасан. Истасанг, буни менинг ҳисобимдан бера қол.

Жорж уялиб кетди.

— Қўй-е, ўртада бўламиз. Агар ҳар биримиз эллик мингдан берганимизда ҳам яна бизга бир миллион қолади. Хўп, кўришгунча, жонгинам,— қўшиб қўйди Жорж.

У нотариуснинг олдига келиб, хотиним шундай қилиш керак, деялти деган мулоҳазани билдири.

Эртасига Мадлена Дю Руа эрига беш юз минг франкинн хатлаб берди.

Ҳаво жуда ажойиб эди, конторадан чиққач, Жорж Мадленани сайдга таклиф қилди. У жуда ҳам меҳрибон, мулоҳим бўлишга, хотинига эътибор кўрсатишга уринарди. У қувонч билан тўлган, яйраб-яшиаб кетганди, хотини эса ўйчан, жиддий қиёфада эди.

Сонуқ куз құнларидан бири әди. Үткінчилар қаेңгадир шошаётгандай тез-тез юриб боришарди. Дю Рүа хотининің үзи күп томоша қиласынға, үзи орзу қилиб юрган хронеметр турған магазинга олиб борди.

— Сенга бирон нарса совға қилай, хүп де,— деди Дю Рүа.

— Ўзинг биласан,— деди ҳафсаласизлик билан Мадлена.

Улар магазинга кирдилар.

— Нима олиб берай: зиракми, узукми, билакуузукми?

Тилла тақинчоқлар ва турлы қимматбақо тошларни күргандан кейин Мадленанинг бояги тундлигидан асар ҳам қолмади ва турлы заргарлық буюмлари билан тұлиб-тошган витриналарни қизиқиб томоша қила бошлади, унинг чөхрасы очилди.

— Манави чиройли билакуузукни күр,— деди у жуда ҳам олгиси келиб.

Гоятда нозик ишланған бу занжирчанинг ҳар бир бүғи-ни ўзгача бир қимматбақо тошлар билан безатилған әди.

— Бу билакуузук қанча туради? — сүради Жорж.

— Уч минг франк,— деди зәргар.

— Икки ярим мингга беринг, оламан.

— Ық, афандим, беролмайман,— деди бир оз иккila-ниб турғандан кейин заргар.

— Менга қаранг, мен сиздан яна мана бу хронометрни ҳам бир ярим мингга оламан, ҳаммаси бўлиб тўрт минг бўлади, нақд тўлайман. Бўлдими? Истасангиз, ўзингиз биласиз, мен бошқа магазинга бораман.

Заргар оёғини тираб турди, лекин алоҳа рози бўлди:

— Майли, ола қолинг, афандим!

Журналист ўз адресини берди ва деди:

— Хронометрга барон тамғасини босишига буюринг, наст томонида ёзма қилиб номимнинг бош ҳарфлари туширилсин: *Ж.Р.К.*

Мадлена ажабланди; оғзининг таноби қочиб жилмайди. Улар магазиндан чиққанларida Жоржни меҳри ийиб қўлтиқлаб олди. У чиндан ҳам эрининг кучли ва уста одам эканлигига ишонди. Ҳамон энди унинг пули бор экан, унвон керак бўлади, ақли бало.

Заргар уларни таъзим қилганча кузатиб қолди.

— Хотиржам бўлинг, барон жаноблари, пайшанба ку-нига ҳаммаси тайёр бўлади.

Улар Водевилнинг ёнидан ўтиб боришарди. Бу ерда янги пьеса қўйилаётган экан.

— Истасанг, кечқурун театрға тушамиэ? — таклиф

қилди Дю Руа.— Ложадан жой олишга ҳаракат қила-
ман.

Ложадан жой бор экан, олишди.

— Бир ресторанга бормаймизми, а? — сўради Жорж.

— Майли, жоним билан.

У подшолар каби баҳтиёр эди, нуқул бирон нарса ўйлаб топишга ҳаракат қилмоқда эди.

— Де Марель хонимнинг олдига борсак-чи, кечани бирга ўтказармидик? Менга унинг эри келганлигини айтишувди. У билан бир кўришгим келиб турибди.

Улар де Марелларникига жўнашди. Жорж маъшуқаси билан бўладиган биринчи учрашувдан чўчиб турар, шунинг учун ҳам ёнида хотини борлигидан хурсанд эди, жиллақурса, ади-бади айтишиб ўтиришдан қутулади-ку.

Бироқ Клотильда, афтидан, уни кечирган, шунинг учун ўзи эрини бирга ўтиришга кўндириди.

Зиёфат қуюқ бўлди, вақтни жуда ҳам қўигилли ўтказдилар.

Жорж билан Мадлена уйга кеч қайтишиди. Зинадаги чироқ аллақачон ўчиб қолган эди. Журналист дам-бадам шам гугурт чақиб, уйга кўтарилдилар.

Иккинчи қават майдончасига чиққанларида чақилган гугуртнинг ёруғи қаршидаги кўзгуга тушди ва унда икки кишининг гавдаси аниқ кўриниб кетди.

Худди тўсиндан икки шарпа осмондан тушган ва яна шу ондаёқ қоронфилик ичра шўнгигиб кетадигандай эди.

Шарпалар ёруғроқ кўринсин деб, Дю Руа қўлини баланд кўтарди ва ғолибона равишда кулиб деди:

— Ана, икки миллионер келаётир!

VII

Марокаш истило қилингандан бери икки ой ўтди. Танжерни ҳам босиб олгандан сўнг Франция Африканинг Ўрта Ер денизи соҳилларидан то Триполига қадар ҳукмрон бўлиб қолди ва тобе мамлакат заёмини таъминлади.

Шуларнинг воситасида иккита министр йигирма миллионга қадар пул ишлаб олишгани ҳақида миш-мишлар юар ва бу гап-сўзлар орасида Ларош-Матьенинг немини очиқ тилга олиб ўтишарди. Вальтерга келганда, бутун Париж унинг бир ўқ билан икки қўёни отганлигини биларди: заём бўйича у ўттиз-қирқ миллион, мис ва темир конларидан, ҳамда у мамлакат эгалламай туриб, арzon-гаровга сотиб олинган мулкларини француз оккупациясининг эртасига ёқ мустамлака компанияларига пуллаганлиги

Боисидан яна саккиз миллиондан ўн миллионгача даромад қишлоанди.

У кўз очиб-юмгунча ўтиб кетган бир неча кун ичидагироллардан ҳам қудратлироқ сармоядорларнинг бирига, жаҳонга ўз ҳукмини ўтказишга қодир ҳукмдорларнинг бирига айланиб қолди,— бундай сармоядорлар қаршисида эгилмаган бошлар, одатда, эгилади, одам гапирадиган гапини ҳам гапира олмайдиган бўлиб қолади, чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, деганларидаи, буларни кўриб, булардан ибрат олиб, шу тобгача инсон юрагида яшириниб ётган пасткашлиқ, тубанлик ва кўролмаслик каби иллатлар бирдан бош кўтариб қолади.

Бу энди илгари ҳеч ким ишонмайдиган, бетайнин, тундмижоз, турли-туман палид ишларга аралашиб юрадиган жуҳуд ношир Вальтер эмасди. Энди бу одамни бадавлат яхудий Вальтер жаноблари деб аташарди.

Унинг ўзи ҳам буни росмана исботлашга киришди.

У Фобер-Сент-ОНоре кўчасида жойлашган, боғи томонидан Елисей далаларига чиқиладиган ҳашаматли саройларнинг соҳиби князъ Карлсбург noctorроқ аҳволда қолганлигидан хабар топиб, йигирма тўрт соат ичидагарони биронта ашёни ҳам ўрнидан жилдирмаган ҳолда унга уч миллионга сотишини таклиф қилди. Катта пулга учган князъ бунга рози бўлди.

Вальтер эртасига ёқ янги жойга кўчиб ўтди.

Лекин шунда Вальтернинг калласига бошқа бир фикр ҳам келиб қолди, бунаقا фикр фақат Парижни эгаллаб олиш иштиёқида бўлган музaffer бир одамгагина келиши мумкин эди, бу ҳатто Бонапартга ярашадиган бир фикр эди.

Ўша пайтларда бутун шаҳар Жак Леноблнинг магазинига венгер рассоми Карл Марковичнинг «Сув кечётган Исо» деган суратини томоша қилгани бориб турар эди.

Санъатшунос танқидчилар бу суратни оғизларини кўпиртириб мақташар, уни асримизнинг әнг ноёб дурдоналаридан бири деб баҳолашарди.

Вальтер бу суратни беш юз минг франкка сотиб олди, шу тариқа, одамларнинг диққатини ўз хонадонига жалб қилди, бутун Париж энди унга ҳавас ва ҳасад кўзлари билан боқадиган бўлди, майли, сўқадими, мақтайдими, барибир ўзи ҳақида гапиришга мажбур этди.

Кейин у газеталарда яқин кунлардан бирида Париж жамоатчилигининг кўзга кўринган вакилларини чет эллик рассомнинг нодир асарини томоша қилишга таклиф қилмоқчи бўлаётганлиги ҳақида эълон бериб чиқди, токи,

Вальтер санъат асарини яшириб ўтирибди, деган гап-сўзга қолиб ўтирмай дебди.

Үйнинг эшиклари ҳамма учун очиқ экан. Марҳамат қилгайсиз. Фақат кираётган маҳалда таклифномани кўрсашиб кирилар экан.

Таклифномада қуийдагилар ёэилганди: «Жаноб Вальтер билан Вальтер хоним сизни ўттизинчи декабрь соат кечки тўққиздан ўн иккигача Карл Марковичнинг «Сув кечачётган Исо» картинасини электр чирогининг нурларида келиб томоша қилишингизни таманно ила сўрайдилар».

Бунинг тагига кичкина ҳарфлар билан: «Соат ўн иккидан сўнг рақс», деб қўйилган эди.

Яъни, истаганлар қолишлари мумкин, қолганлар ичидан эса Вальтерлар ўзларига янги таниш-билишлар орттиришни кўзлашганди.

Бошқалар киборларга хос қизиқсиниш билан картинага, саройга, сарой соҳибларига беписанд ва бепарво назар ташлайдилару тарқалишадилар. Бироқ қария Вальтер кўп ўтмай улар бу ерга яна қайтиб келишларини яхши биларди, худди унга ўхшаб бойиб кетган мусавий биродарлари ҳузурига улар шундай ташрифлар буюрган эдилар.

Ҳаммасидан бурун унинг уйига номлари газета саҳифаларидан тушмайдиган казо-казолар келса бўлгани. Улар ҳеч шак-шубҳасиз уникига қадам ранжида қиладилар,— улар бир ярим ой ичиди эллик миллион пул ишлаб олган одамни кўришга, унинг меҳмонларига зеҳн солиб қарашга келадилар, улар бани исроил фарзанди одоб ва зийраклик билан инжил мавзуларида ишланган суратни намойиш қилишга чорлагани учун келадилар.

Вальтер гўё уларга қаратадерди: «Ўз кўзларингиз билан кўриб олинглар, мен христиан санъатининг дурдонаси бўлмиш ушбу расмга, Марковичнинг «Сув кечачётган Исо»сига беш юз минг Frank тўлаб сотиб олдим. Энди бу дурдона шу кундан эътиборан ҳар куни менинг қўз ўнгимда туради ва буткул яҳудий Вальтернида қолади».

Киборлар доирасида, герцогиня хонимлар ўртасида ва жокей-клубда бу таклифнома узоқ муҳокама қилинди Φ ниҳоят, борсак борибмиз-да, асакамиз кетармиди, деган қарорга келинди. Йлгари Пти жаноблариникига акварель суратларни томоша қилгани қандай борган бўлсалар, бу ерга ҳам барчалари шундай қилиб борадилар. Дурдона санъат асари Вальтерларга тегишли экан; улар бир кеча уйларининг эшикларини очиб қўйишаркан, ким истаса келиб кўрсинг деб. Яна нима керак?

«Францууз ҳаёти» икки ҳафта мобайнида жамоатчиликни

қизиқтириш учун ҳар куни бу кечада ҳақида хабарлар берилади.

Хўжайиннинг муваффақияти Дю Руанинг кўзини чиқармоқда эди.

Хотинидан беш юз минг франкни юлиб ўзини давлатманд бўлиб кетдим, деб юрган экан, мана энди шу зигирдак бойлигини ёмғирдак ёғилиб турган миллионлар билан, ўзи бехабар қолган миллионлар билан солиштириб кўраркан, ўзини фақирдан фақир бир одамга чиқаради.

Ҳасад, ичи қоралик кундан-кунга ич-етини таталаб бормоқдайди. Дунё кўзларига қоронги кўрина бошлади: унинг Вальтерларни кўргани кўзи йўқ эди, уларнидан қадам узиб кетди, хотинини кўрса жини кўзийдиган бўлди, у Ларошнинг гапига лаққа тушиб эрини Марокаш заёмларини сотиб олишдан айнитди, лекин ҳаммадан бурун министрнинг ўзини ғажиб ташлагиси келарди, у буларни лақиллатиб кетганлигига қарамасдан ҳамон унинг хизматидан фойдаланар ва ҳафтасига икки марта уницида овқатланарди. Жорж Ларошга югурдаклик қиласар, унга котиблик вазифасини адо этар ва у айтиб туриб ёздираётган маҳалларда бу голиб лақашиқилдоқни бўғиб ўлдиргиси келарди. Министр сифатида Ларош катта обрў-эътибор қозонолмади, шунинг учун ҳам у министрлик портфелини сақлаб қолиш учун портфелини олтинга тўлатиб юрар ва буни зўр бериб яширади. Бироқ Дю Руа олтин нималарга қодир эканлигини кўриб турарди: бу амалпараст адвокат кейинги пайтларда димоғидан қурт ёғиладиган бўлиб қолган, ҳеч кимни менсимай кўйган, ҳовлиқмачоқлик билан фикр юритар, ўзига ғоятда қаттиқ бино қўйганди.

Дю Руанинг уйида Ларош ўзи хон, ўзи бек бўлиб қолди: у граф Водрекнинг ўрнини эгаллади, у ҳам Водрек келадиган кунлари келиб овқатланар ва уй хизматчилари билан уйнинг эгасидай муомала қиласарди.

Унинг башарасига қарашга Жоржда тоқат қолмаганди: Ларошнинг ҳузуринда у қопаман деб қопишга журъати етмай турган ит каби дир-дир қалтирас, қаҳр-ғазабини базўр ичига ютарди. Айни замонда у Мадлёнага қўпол, қаттиқ муомала қиласар, лекин хотини фақат елкаларини қисибгина қўяр ва унга тарбия кўрмаган боладай қарарди.

— Сенга тушуниб бўлмай қолди-ку ўзи,— дерди у.— Сен доим шикоят қилганинг қилган. Ваҳолонки, ишларинг зўр бўлиб боряпти, сенга ҳамманинг ҳаваси келади.

Жорж индамай унга орқасини ўгириб оларди.

Олдин у хўжайинникидаги йиғинга бормайман, деб ту-

риб олди, шу чурук жуҳуднинг уйини елкамнинг чуқури кўрсин, деди.

Вальтер хоним икки ойдан бери унга ҳар куни ёзар, кел, деб ёлворар, бўлмаса, ўзинг истаган ерингга айт, мен бориб сенга заёмдан ютилган етмиш минг франкни бериб келаман, деб қўймасди.

Жорж бу ялиниб-ёлвориб ёзилган хатларнинг ҳаммасини ўтга ташлар, уларга жавоб бермасди. У ўртада ютилган пулларнинг ўз улушидан сира ҳам воз кечмоқчи эмасди, фақат маъшуқасини нафратининг ўтига қовурмоқчи, уни эзиб, мажақлаб ташламоқчи эди. Миллионер хоним! Сенга миллионерликни кўрсатиб қўяман, дерди у.

Картина намойиш этиладиган кун келгач, Мадлена агар бормасанг, жуда катта хатога йўл қўйган бўласан, деб ишонтира бошлади.

— Тинч қўй мени,— тўнғиллади Жорж.— Мен ҳеч қаёққа бормайман.

Лекин овқатланиб бўлгач, у кутилмагаида деди:

— Одамни ўз ҳолига қўймадиларнинг-қўймадиларинг, борамиэ, кийин.

Мадлена шуни кутиб ўтирганди.

— Ўн беш минутда тайёр бўламан,— деди у.

Дю Руа кийинаётган чоғида ҳам тинмай тўнғиллаб турди, ҳатто каретага чиққанда ҳам жаги тинмади.

Карлсбург саройининг олд ҳовлисининг тўрт бурчагида электр чироқлари ёниб турагар, улар мўъжазэгина мовий ойга ўхшаб кўринардилар. Юксак пешайвонга чиқида-диган зиналарга ноёб бир гилам ташланган, ҳар зинада ҳайкалдай қотган маҳсус лакейлар туришарди.

— Оббо кўзбўямачилар-е! — деб тўнғиллади Дю Руа.

У елкасини нафраталаниб қисиб қўяр, лекин ичидан зил кетарди.

— Аввал ўзинг шундай уй сотиб олгин-да, кейин гапир, унгача оғзингни юмиб юр,— деб танбеҳ берди хотини.

Ичкарига киришгач, олдиларига чопқиллашиб келган лакейларга оғир устки кийимларини беришди.

Бунда анча-мунча хонимлар эрлари билан тўпланишиб туришар, устларидаги мўйналарини ечмоқда эдилар.

— Бебаҳо экан, бебаҳо! — деган шивир-шивирлар эши-тиларди.

Кираверишдаги кенг залнинг деворлари қимматбаҳо гиламлар билан безанган, уларда Марс билан Венеранинг саргузаштлари тасвириланган эди. Ўнг ва сўл томонларга ҳашаматли зиналар кўтарилиб кетган, улар иккинчи қават-

да бирлашардилар. Қўйма темирдан ясалган зина панжаралари ғоятда нодир қилиб ишланганди; панжараларга юргутирилган тилла суви қорайиброқ қолган, ақиқдай мармар зиналарда хира акс этиб туради.

Залларга кираверишда икки қизча — бири ҳарир пушти кўйлакда, иккинчиси ферузаранг кўйлак кийган ҳолда хонимларга гуллар тақдим қилиб туришарди. Бу барча меҳмонларга жуда ёқиб тушди.

Заллар меҳмонлар билан тўлганди.

Хонимларнинг аксарияти бўғма кўйлаклар кийиб олишганди, афтидан, улар бу билан ўзларини оддий шахсий кўргазма томошасига келган каби кўрсатишни истар эдилар. Рақс кечасига қолишини истаганлар ёқаси кенг очилган либослар кийишганди.

Вальтер хоним дугоналари қуршовида иккинчи залда ўтирас ва меҳмонларнинг табрик-таъзимларига жавоб берарди. Бу ерга келганларнинг кўпчилиги уни танишмас, шунинг учун ҳам улар уй соҳибларига эътибор бермай, музейга келгандай айланиб юрмоқда эдилар.

Дю Руани кўрганда Вальтер хонимнинг ранги қув ўчиб кетди ва худди унга пешвоз отилмоқчи бўлгандаи ўрнидан қўзғалиб қўйди, лекин дарров ўзини босиб олди: у Дю Руанинг ўзи олдимга келади, деб чама қилди шекилли, Дю Руа унга такаллуф билан таъзим қилди, Мадлена бўлса, уни мақтовларга кўмиб юборди, дилхоҳликлар кўрсатди. Дю Руа хотинини Вальтер хонимнинг ҳузурида қолдириб, ўзи одамлар ичига аралашиб кетди: у Вальтернинг ғанимлари нима дейишларини эшитмоқчи эди, зотан, бу ерга йиғилганлар орасида бундай ғанимлар анча-мунча топилар эди.

Қимматбаҳо матолар, итальян палаклари, ранго-ранг Шарқ гиламлари, қадим рассомларнинг картиналари билан безатилган музайян бешта зал бири бирига уланиб кетар эди. Томошибинларга Людовик XVI усулида безатилган, худди хос хоналар каби ипакларга чулғанган, ипакларга ҳаворанг дала ичра пушти гуллар тасвири туширилган мўъжазгина хона айниқса маъқул бўлди. Ниҳоятда нозик санъаткорлик билан тилла суви юргутириб оғочдан ишланган мебеллар ҳам мана шундай ипак билан қопланганди.

Жорж айланиб юрар экан, герцогиня де Феррачини, граф ва графиня де Ревенель, генерал князь д'Андреон, ҳуснда тентсиз маркиза де Дюн сингари машҳури замон бўлган кишиларни ва театр премьераларига канда қилмай тушиб турадиган бошқа хонимларни кўриб қоларди.

Кимдир унинг қўлидан ушлаб олди ва навқиран, шўх бир товуш қулогига пичирлади:

— Ҳа, келар экансиз-ку, ярамас Азизим! Нега бунча кўрнимай кетдингиз?

Жингалаmall сочлари бошида булат янглиғ кўпирган Сюзанна Вальтерга чақноқ кўзларини тикиб турарди.

Дю Руа уни кўриб чеҳраси очилди ва қизнинг қўлларини кўнгли яйраган ҳолда қисиб, кечирим сўрай бошлади:

— Ҳеч вақтим бўлмади. Икки ойдан бери ишим шу қадар бошимдан ошиб кетдики, ҳеч қаерга чиқолмай қолдим.

— Яхшимас, яхшимас, жуда ҳам яхшимас,— жиддий оҳанга давом эттириди гапини қиз.— Бизни жуда ҳам хафа қиляпсиз, ахир, мен ҳам, ойим ҳам сизни жуда яхши кўрамиз. Мисол учун мен сира ҳам сизсиз туролмайман. Сиз бўлмасангиз, зерикиб, ўлар ҳолатга келаман. Сизга очиғини айтиётганимнинг сабаби, бундан буён бу қилигинизни ташланг, зимзиё бўлиб кетманг. Қўлингизни беринг, «Сув кечаетган Исо»ни сизга ўзим кўрсатаман, у оранжериянинг орқасидаги хонага қўйилган. Отам уни атай ўша ерга қўйдирди, меҳмонлар аввал бошқа залларни кўриб, кейин у ерга ўтишаркан. Отам ўзининг саройига шунчалар берилниб кетдики, асти қўяверасиз!

Улар одамлар орасидан оҳиста ўтиб боришарди. Ҳамма бу гўзал йигит билан латофатли қизчага қараб қолар эди.

— Бунчалар чиройли экан булар! Офарин! — деб қўйди бир машҳур рассом.

«Мен ростдан ҳам уста одам бўлганимда, мановинга уйланган бўлардим,— деб ўйларди Жорж.— Бу унчалар қийин ҳам эмасди. Нега илгари калламга келмаган экан-а? Қандай қилиб мен ановига уйланиб қолдим ўзи? Тоза расво бўлди-да! Олдин хўп орқа-олдини ўйлаб, кейин бу ишга бош тиқиши керак эди».

Ҳасад, томчилаб турган ҳасад унинг юрагини тўлдиromoқда, унинг борлигини бир оғу каби тинимсиз заҳарламоқда, ҳаётини кўзларига буткул қоронғи қилиб кўрсатмоқда эди.

— Рост айтаман, Азизим, тез-тез келиб туринг,— дерди Сюзанна.— Отам бойиб кетди, энди мазза қилиб ўйнаймиз. Ялло қиласиз.

Лекин Дю Руани ҳамон бояги фикр ўртамоқда эди.

— Мана энди сиз эрга чиқасиз! Ўзингизга келишган, лекин бир оз камбағаллашиб қолган шаҳзодани топиб оласиз, кейин бизга йўл бўлсин.

— О, йўқ, ҳали эрта бунга! — самимий деди қиз.—

Мен фақат ўзимга ёққан одамгагина турмушга чиқаман, аввал ёқтиришим керак. Менинг давлатим икки кишига етиб ортади.

Дю Руа нафрат билан масхараомуз илжайган кўйи қизга ёнверларидан ўтиб турган одамларнинг номларини шипший бошлади — буларнинг кўпчилиги олий кибор доира одамлари бўлиб, улар ўзларининг эски, занг босган юксак унвонларини Сюзаннага ўҳшаган бадавлат сармоядорларнинг қизларига сотишган, энди эса, хотинлари билан ёки улардан ажралган ҳолда таралла бедод қилиб яшашар, ҳурмат-эътиборлари жойида эди.

— Бас бойлаб айтишим мумкин, ярим йил ўтар-ўтмас сиз ҳам шу қармоққа илинасиз,— деди Жорж.— Маркизами, герцогинями, княгинями бўлиб, ойим, кейин менга ҳам бурнингизни кўтариб қарайдиган бўлиб қоласиз.

Киз, бўлмаган гап дер, елпифичи билан унинг қўлларига шапатилар, фақат ўзим севган одамгагина турмушга чиқаман, деб писандга қиласди.

— Кўрамиз, кўрамиз, сиз бунинг учун жуда ҳам бойсиз,— дея уни гижгижларди Жорж.

— Сиз ҳам бойсиз, ахир ўзингиз ҳам мерос олибсиз-ку,— гапни бурди қиз.

— Топган гапингизни қаранг! — юзини нордон нарса егандай буришириб деди Жорж.— Илига йигирма минг рента. Ҳозир урвоқ ҳам бўлмайди бу пул.

— Аммо хотинингиз ҳам меросхўр бўлибди-ку.

— Ҳа. Ҳозир икковимиэнинг пулимиз бир миллион. Илига қирқ минг фойда келтиради. Бунга ҳатто тузукроқ сайд қилиб келиш ҳам қийин.

Улар сўнгги залга кирдилар, шунда кўз ўнгларидан юксак тропик дарахтлар остида чаппар уриб гуллаб ётган ноёб гуллар ўсан қишки боғ — оранжерея очилди. Қуюқ яшил барглар орасидан кумуш тўлқин солиб нурлар сизиб ўтар, намхуш ер ҳиди анқир, ўсимликларнинг анвойи ҳидлари тараларди. Бу ширин муаттар бўйларда одамнинг асабини қитиқлайдиган, толиқтирадиган, сунъий, соғлом бўлмаган алланима бор эди. Икки қатор ўсан буталар орасига тўшалган гиламлар фавқулодда сув ўтларини эслатарди. Боғчанинг чап томонида пальмаларнинг қуббаси тагида Дю Руа оқ мармардан ишланган ҳовуз борлигини кўрди, ҳовуз шунчалар катта эдики, унда bemalol чўмилаш мумкин эди, унинг чор бурчакларига чинни оққушлар ўрнатилган эди; оққушларнинг тумшуқлари ярим очилган, улардан сув оқиб турмоқдайди.

Ҳовузнинг тагига қизил қум сочилиган бўлиб, катто-

кои қизил хитой балиқлари сузиб юрарди. Бу ғалати балиқларининг кўзлари бўртиб чиқсан бўлиб, тангалари устида зангори тасмалари йилтираб туарди, ушбу сув мандаринлари жимжимадор хитой кашталарини эслатарди: уларнинг баъзилари сувда сузиб юришар, бошқа бирлари ҳовузча тагига муаллақ қотиб қолгандай эдилар.

Дю Руа тўхтади, юраги гупиллаб уриб кетди. «Мана буни ҳашамат деса бўлади! — дерди у ўзига-ўзи. — Кироий мана шунаقا уйларда яшасанг. Лекин буларнинг бари биронники. Нима, шундай саройларга эга бўлиш менинг қўлимдан келмайдими?» У бунинг йўлини топишга уринар, лекин калласига ҳозир дурустроқ бир фикр келмас ва у ўзининг ожизлигидан дарғазаб бўларди.

Унинг ҳамроҳи ҳам ўз хаёлларига берилиб кетиб, жим бўлиб қолганди. Дю Руа унга зимдан разм солди. «Мана бу тирик қўғирчоққа уйлансанг, ҳаммаси жойида бўлиб кетган бўларди-я!» — ўлади у.

Сюзанна бирдан ўзига келди.

— Диққат! — деди у ва йўлларини тўсиб турган одамлар орасидан ўтиб, кутилмаганда чап томонга бурилди.

Фаройиб ўсимликлар орасида, уларнинг худди бармоқла-ри нозик титроқ қўллар каби очилган япроқлари орасида денгиз тўлқинларидан кўтарилиб келаётган одам гавдала-нарди.

Буни кўрганда кишининг ҳайратдан оғзи очилиб қоларди. Чор атрофи парпираб турган япроқлар ичра кўринмай турганидан картина хаёлий, йироқ манзиллар сари чорлаёган ажиб бир қора туйнук бўлиб кўринарди.

Суратга разм солиб қаралганда, ҳаммаси ойдинла-шарди. Чайқалиб турган қайиқнинг ярми рамадан таш-қарида қолганди, унда фонарнинг хира ёруғида авлиёлар кўринар, улардан бири қайиқ четида ўтириб, чироқни яқинлашиб келаётган Исо алайҳиссаломга тутиб турмоқ-дайди.

Исо алайҳиссалом бир оёғини тўлқинлар узра ташла-ганди, тўлқин мусаллам бўлиб, майнинлик билан қўйи тушган, илоҳий мақдам оёқларни ўпиди чўккан. Одамху-донинг теварагини зимиштонлик қоплаган. Юксак коинот ичра юлдузларгина милтиллаб кўринади.

Исога тутилган чироқнинг хира, паришон зиёсида са-ҳобаларнинг юзлари илоҳиёт қаршисида қўрқувдан буж-майб кетган каби туюларди.

Бу чинакам қудратли, юксак хаёл кучи билан яра-тилган асар эди, у бир умрга инсон хаёлхонасида муҳрланиб қолар, олий ўйлар уйғотар, саросимага соларди.

Одамлар миқ этмай картинаға тикилишар, сўнг хаёлга толған ҳолда нари кетишар ва анча вақт ўтгандан кейингина у ҳақда фикрлаша бошлар эдилар.

Дю Руа картинани кўргач, деди:

— Шундай антиқа нарсани сотиб олишга қурби етибдими, яшаворсин-е!

Уни суратни кўргиси келган бошқа одамлар нари суриб юборишиди, шундан кейин у ҳамон Сюзаннанинг нозик қўлларидан ушлаб олганча, ўзини четга олди.

— Шампан ичасизми? — сўради Сюзанна,— Юринг, буфетга борамиз. Отамни ўша ердан топамиз.

Улар яна заллардан ўтиб орқага қайтишиди, одамлар тобора кўпайиб борар, ясан-тусан қилган бу сершовқин одамлар ўзларини бу ерда жамоат сайилгоҳида юргандай хис қилишарди.

Бирдан Жоржнинг қулоғига:

— Ана Ларош билан Дю Руа хоним,— деган овоз чалингандай бўлди.

Бу сўзлар унинг қулоғига шамол йироқлардан келтириб шивиrlаган пайғом каби эшитилди. Ким айтди бу сўзларни?

У атрофига назар ташлаб, чиндан ҳам хотинини кўрди,— у министр билан қўлтиқлашган ҳолда келарди. Улар бир-бирларига термилишган кўйи секин сирли бир нарсани гаплашардилар.

Жоржга ҳамма уларга қараб пицирлашаётгандек бўлиб туюлди. Шунда унда бемаъни ваҳший бир майл уйғонди, бориб уларни ўласи қилиб ургиси, ерга парчинлаб ташлагиси келди.

Хотини уни кулгили аҳволга солиб қўймоқда эди. У Форестъени эслади. Балки, энди ўзи ҳақида ҳам «Алданган Дю Руа», деб валақлай бошлашар. Хотини ўзи ким бўлибди? Мартабага берилган устомон бир хотинда, аслини суриштириб келганда, айтарли тилга оладиган жойи ҳам йўқ. Тўғри, унинг уйига меҳмондорчиликка келиб туришади, лекин келсалар, Дю Руадан қўрқанларидан, унинг кучидан ҳайиқканларидан келадилар, бироқ орқаворатдан уларни ўртамиёна журналист деб оғизларига сиққанча ёмонлаб гапирадиганлар ҳам топилади. Бунаقا хонадон шаънини булгайдиган, доимо ўзининг обрўсини тўкиб юрадиган, ҳар кимларнинг қўлида ўйинчоқ бўлишдан ор қилмайдиган, әтагини эплолмаган хотин билан ҳеч қачон косаси оқармайди, бири икки бўлмайди. Энди у бўйнига осилган тошнинг ўзи бўлди-қўйди. Эҳ, қанийди энди буларни илгарироқ билса, олдинроқ англаган бўлса!

Унда нима қилишини ўзи биларди, унда тоғларни ағдариб талқон қилган бўларди! Сюзаннани қўлдан чиқармагандан ҳозир қандоқ одам бўлиб кетар эди, эҳ-хе! Нега унинг кўзлари шунчалар кўр экан, нега олдинроқ бу нарсалар хаёлига келмади экан?

Улар емакхонага киришди. Бу ҳайҳотдай бир хона бўлиб, мармар устунлар қўйилган, деворлари қадимий гиламлар билан қопланганди.

Вальтер ўзининг ходимига кўзи тушиб, унга томон қучоқ очиб пешвоз юрди. Бахтиёрликдан боши осмонга етганди унинг.

— Сиз ҳаммасини кўрдингиэм? Сюзанна, сен унга кўрсатдингми? Одамларни қаранг, одамларни, Аэзизим! Князъ Гершга кўзингиз тушдими? У ҳозиргина бу ерга бир стакан пунш ичгани кирувди.

Лекин Вальтер шу заҳоти сенатор Рисоленини кўриб қолиб, унга томон қучоқ очиб борди. Сенатор ўзининг чорбозорчилардай бежаниб олган хотинини бошлаб келарди, хотини ғоятда фаромуш кўринарди.

Сюзаннага баланд бўйли, ориқ, малларанг бакенбардлар қўйган, соchlари энди тўкилиб кела бошлаган йигит таъзим қилди. У сийқаси чиқсан кибор сўтакларга ўхшиб кетарди. Кимдир «Маркиз де Казоль» деб унинг исмини айтди, шунда Дю Руа дарҳол Сюзаннани ундан қизғанди. Улар анчадан бери танишмикинлар? Албатта, Сюзанна бойиб кетгандан кейин танишишган. Жорж унга ўзига рақиб деб қарай бошлади.

Кимдир Жоржнинг қўлтиғидан олди. Норбер де Варен экан. Кекса шоирнинг соchlари ёғ босган, эгнидаги фрак уриниб қолган, ўзи локайд ва ҳоргин кўринарди.

— Ўзларича хурсандчилик қилишяпти,— деди у.— Ҳозир рақс бошланади, кейин ҳаммалари ухлагани ётадилар, қизъчалар хурсанд бўлишади. Ажойиб шампан бор, ичмай-сиэм!

У қадаҳга ўзига май қуиди, Жорж ҳам қўлига қадаҳ олди.

— Руҳий бойликнинг миллионлардан устун келиши учун ичаман,— деди Норбер унга тавозе билан, кейин майинлик билан қўшиб қўиди:— Улар менга тўғанроқ бўлишаётгани йўқ, уларга ҳавас ҳам қилмайман, мен нафсилимига айтилман.

Дю Руа унга энди қулоқ солмай қўиди. У маркиз де Казоль билан аллақаёқقا кетиб қолган Сюзаннани кўзлари билан қидирди-да, Норберга чап бериб, уларни излашга тушди.

Сурат кўришга ишқивоз бўлганларнинг издиҳоми унинг йўлини тўсиб қўйди. Ниҳоят, у одамлар орасидан ёриб ўтиб эр хотин Мареллар билан юзма юз тўқнашди.

Хотини билан тез-тез учрашган, лекин ўзини анчадан бери энди кўриши эди. Жаноб де Марель унга иккала қўлни чўэди:

— Кадрдоним, Клотильдадан айтиб юборган гапингиз учун сиздан беҳад миннатдорман! Мен Марокаш заёмидан юз мингга яқин ютдим. Бунинг ҳаммаси сиз туфайли. Сиздан ўла-ўлгунча қарздорман. Шуни айтадиларда, бебаҳо дўст деб!

Эркаклар лобар, нафис, қорача жувонга тикилиб-тиклиб ўтишарди.

— Сиздан ўгина, биздан бугина, азиҳим,— деди Дю Руа,— сиздан хотинингизни тортиб оламан, тўғрироғи, унга қўлимни таклиф қиласман. Эр хотинни доимо бир-бирларидан ажратиш керак.

Жаноб де Марель бошини әгди:

— Рост айтасиз. Агар сизларни йўқотиб қўйсам, бир соатдан кейин шу ерда учрашамиз.

— Жуда соз.

Дю Руа ва Клотильда одамлар ичига кириб кетишли; эри уларнинг орқаларидан эргашди.

— Вальтерларнинг роса омади юрганда,— дерди Клотильда.— Уста корфармо деб шуни айтадилар.

— Нима бўлибди! Кучли одамлар қандай қилиб бўлмасин, ўз айтганларнинг уддасидан чиқадилар,— деб қўйди Жорж.

— Ҳар бир қизига йигирма-ўттиз миллиондан қалин беради,— деб давом этди Клотильда.— Яна Сюзанна қурмагурнинг бирам ширин эканлигини айтмайсанми.

Жорж индамади. Ўзининг хаёлига келган фикрни бошқа одамнинг оғзидан эшитса, унинг феъли айнириди.

Клотильда «Сув кечётган Исо»ни ҳали кўрмаган экан. Жорж унга ўзи кўрсатадиган бўлди. Йўл-йўлакай ундан-мундан гаплашиб, одамлар устидан кулиб боришли. Уларнинг ёнидан фрак ёқасига бир тўда орденларини осиб олган Сен-Потен ўтиб кетди, бу уларнинг кулгиларини қистатди. Ҳатто унинг орқасидан келаётган собиқ элчида ҳам бунча кўп орден йўқ эди.

— Жамият эмас бу — ола байроқ! — деб қўйди Дю Руа.

Уларнинг олдиларига саломлашгани келган Буаренарнинг ёқасида ҳам ўша дуэль куни таққан заргалдоқ тасма ҳилнираб турарди.

Холи хоналардан бирида ясан-тусан қилиб олган семиз никонте́сса де Персмюр аллақандай бир герцог билан сұхбатлашиб ўтиради.

— Севги изҳор қиляпти,— дея шипшиди Жорж.

Оранжереяда бўлса унинг хотини Ларош-Матье билан ёнима-ён ўтиришарди,— ўсимликлар орқасидан улар деярли кўринишмади. Уларнинг бутун важоҳатларидан: «Биз бир-биrimiz билан ҳамманинг кўз ўнгига висол топишамиз. Ким нима деса, деяверсин, биз унақа гапларга тупурдик», деган маънони уқиши мумкин эди.

Карл Марковичнинг «Исо» картинаси де Марель хонимга қаттиқ таъсир қилди. Кейин улар келган изларига қайтдилар. Жаноб де Марелни йўқотиб қўйдилар.

— Лорина ҳалиям мендан хафа бўлиб юрибдими? — сўради Жорж.

— Ҳалиям хафа. Сени кўргиси йўқ, сен ҳақингда гап очилиши билан ўрнидан туриб кетади.

Жорж индамади. Қизчанинг тўсиндан уни бу қадар ёмон кўриб қолгани юрагини ғаш қилиб турар эди.

Эшик олдида уларни Сюзанна тўхтатди.

— Э, бу ёқда экансан-ку! Ана энди, Азизим, бир ўзингиз қоласиз. Гўзал Клотильдан мен ўғирлаб кетаман, унга ўз хонамни кўрсатмоқчиман.

Шундан кейин ҳар икковлари одамлар орасидан илондек биланглаб тез-тез юриб кетдилар, тўда ичидаги хотинларигина мана шундай чаққон юра оладилар.

Худди шу замоноқ кимдир шивирлади:

— Жорж!

Вальтер хоним экан.

— Мунчалар ҳам бераҳм экансан! — эўрға шивирлади хоним.— Нега мени мунчалар қийнайсиз! Сизга айтадиган уч-тўрт оғиз гапим бор эди, Сюзеттадан ҳамроҳингизни олиб кетишни сўрадим. Биласизми, мен бугун... бугун кечқурун сиз билан гаплашиб олишим керак... бўлмаса... бўлмаса... жуда ёмон бўлади. Оранжереяга боринг. Чап томонда боққа чиқладиган эшик бор. Хиёбондан тўғри юриб бораверасиз. Энг охирида шийпон бор. У ерга мен ўн минутдан кейин бораман. Агар бормайман десангиз, қасам ичаманки, ҳозир шу ернинг ўзида жанжалтўполон чиқараман!

— Бўпти,— деди унга такаббурона қараб қўйган Жорж.— Ўн минутдан кейин айтилган ерда бўламан.

Шундай деб улар ажралышдилар. Жорж сал бўлмаса, Жак Ривални деб кечгага қолай деди. Риваль уни қўлтиқлаб олганча ҳаяжонланган ҳолда янгиликларни сўйлаб бера

бошлади. У, афтидан, ҳозиргина буфетдан чиққанга ўхшарди. Алоҳа, Дю Руа уни эшикда рўпара келиб қолган жаноб де Марелнинг измига топширди-да, ўзи ғойиб бўлди. Ҳали яна хотини билан Ларошнинг олдидан билдиримай ўтиб кетиш ҳам керак эди. Бу унчалик қийин ҳам бўлмади, улар бир-бирларига жуда берилиб гаплашиб ўтиришар, унча-мунчани пайқайдиган алфозда эмас әдилар. Жорж боққа чиқди.

Очиқ ҳавога чиққан Жорж устидан муздек сув ағдари лагандай жунжикиб кетди. «Жинни, шамоллаб қолмасам эди ҳали», деб ўйлади у ва бўйини дастрўмоли билан боғлаб олди. Кейин хиёбондан оҳиста юриб кетди. Ичкарининг ёруғидан кўзи қамашган, ҳеч нарса кўрмасди.

Хиёбоннинг иккала ёғида барглари тўқилган яланғоч буталар чайқалиб турарди. Деразалардан тушаётган шульалар буталар узра парча-парча сариф доғларга ўхшаб кўринарди. Бирдан йўлкада аллақандай оқ шарпа кўринди ва шу заҳоти Жорж Вальтер хонимнинг титроқ овозини эшитди, у ёқалари кенг очилган енгиз қўйлакда унга томон шошиб юриб келарди.

— Сенмисан? Нима, мени тириклай гўрга тиқмоқчимисан ўзи? — пицирлади у.

— Менга қара, ади-бадини қўй,— бамайлихотир гапирди Жорж.— Бўлмаса, ҳозирнинг ўзида кетиб қоламан.

У Жоржнинг бўйиндан иккала қўли билан ачомлаб олди ва лабларини унинг лабига жуда ҳам яқин олиб бориб деди:

— Ахир, сенга нима қилдим? Нега мени ҳадеб қийнайверасан? Сенга нима ёмонлик қилдим?

Жорж уни ўзидан четлатишга уринди.

— Кейинги кўришган кунимиз сен соchlарингни тугмаларимга ўраб кетибсан, хотиним билан қўйди-чиқди бўлишимизга оз қолди.

— У аввал ҳайрон бўлди, кейин бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, хотинингнинг бунақа нарсалар билан сира иши йўқ. Биронта ўйнаш-пўйнашинг ғиди-биди қилгандир.

— Менинг ўйнашларим йўқ.

— Яхиси, оғзингни юм! Нега ҳеч меникига келмай қўйдинг? Нега, жуда бўлмаса, ҳафтада бир марта меҳмон бўлиб келмайсан? Бутун Фикри хаёлим сенда, кўз ўнгимда турганинг турган, ҳар дамда оғзимдан номинг чиқиб кетишидан қўрқаман, сени шунчалар яхши кўраман. Йўқ, сен буни тушунмайсан! Мен худди исканжага тушиб қолгандайман, қанорга қамалиб қолганда ўхшайман: менга нима бўлди

ўзи, билмайман. Сени ўйлаганим ўйлаган, ўйлаган сайин юрагим сиқилади, тарс ёрилиб кетадиганга ўхшаб тураман, тиззаларим қалтираб, оёқларим чалишиб кетаверади, юролмай қоламан. Кун бўйи бир жойда ўтириб сени ўйлайман.

Жорж унга ажабланиб қаради. Ўзини биққигина шўх қизча қилиб кўрсатадиган илгариги хонимдан асар ҳам қолмаган эди, унинг бағрида турган жувон аламидан телба бўлиб қолган, дунё кўзларига тор келиб, ҳозир ҳар нарсага қодир эди.

Шу тобда Жоржнинг хаёлида алләқандай янги фикр, режалар уйғониб келмоқда эди.

— Жонгинам, дунёда абадий севги-муҳаббат йўқ,— дея бошлади у.— Одамлар олдин бир-бирларини яхши кўришиб, кейин айрилиб кетаверадилар. Лекин ўртамиизда бу узоққа чўзиладиган бўлса, одамнинг кўкрагига тош осилганга ўхшаб қолади. Мен нима қиласай ахир? Сенга очигини айтяпман. Бироқ сен ақл-ҳушингни йигиб, менга дўст каби қарайдиган, дўст деб муносабат қиладиган бўлсанг, яна аввалгидек тез-тез уйингга келиб тураман. Нима дейсан, ўзингни тийиб олишга кучинг етадими?

— Менинг ҳар нарсага кучим етади, фақат сени кўриб турсам, бас,— дея пичирлади Вальтер хоним яланғоч қўлларини унинг елкаларига ташлаганча.

— Демак, келишдик, бундан сўнг дўст бўлиб қоламиз,— деди Жорж.

— Ҳа, келишдик,— шивирлади хотин ва унга дудоқларини тутди.— Яна битта ўп... охиргиси.

— Йўқ,— дея мулоиммлик билан эътироҳ билдириди Жорж.— Сўзнинг устидан чиқиш керак.

Хотин юзини бурди, кўз ёшларини артиб олди ва корсажининг остидан пушти ипак лента билан боғланган пакет олиб Дио Руага узатди.

— Ол, Марокаш заёмидан ютилган сенинг улушкинг. Сен учун ютганимдан жуда ҳам хурсандман. Ола қол...

Жорж олмайман деб туриб олди:

— Йўқ, мен бу пулни олмайман!

Шунда хотинининг жаҳли чиқиб кетди:

— О, буниси энди ортиқча, бунга чидаб бўлмайди! Бу пуллар сеники, вассалом. Агар олмасанг, ахлатга ташлаб юбораман. Лекин, Жорж, жоним, қўлимни қайтарма, хўпми, қайтармайсан-а?

Дио Руа пулни олди ва чўнтагига солди.

— Юр, энди кетайлик,— деди у,— кўкрагингни шамоллатиб қўясан.

(Оҳ, қанийди! — секингина деди у.— Оҳ, қанийди ўлиб кета қолсам!

У Жоржнинг қўлларига ўзини ташлади, уни әҳтирос ичра ваҳшатомуз бир ҳирснинг зўри билан ўпид олди ва уйга қараб чопиб кетди.

Жорж ўз хаёлларига чўмганча, унинг ортидан оҳиста уй томонга йўл олди. Оранжереяга қаддини ғоз тутиб, кўкрак керган ҳолда кириб борди, унинг лабларида табасум ўйнамоқдайди.

Хотини билан Ларош қайгадир ғойиб бўлишибди. Одамлар сийраклашиб қолибди. Балга кўпчилик қолмаслиги кўринниб турарди. Тўсиндан у опаси билан қўлтиқлашиб юрган Сюзаннани кўриб қолди. Улар Жоржнинг олдига келиб биринчи рақсга граф де Латур-Ивелен билан бирга тўртлови тушишга таклиф этишди.

— Бу ким бўлди? — сўради у ҳайрон бўлиб.

— У опамнинг янги дўсти,— деб жавоб берди Сюзанна муғамбirona кулганча.

Роза дув қизариб кетди.

— Уялмайсанми, Сюзетта, нега энди у меники бўлар экан!

— Мен биламан.

Роза жаҳли чиқиб кетиб қолди.

Дю Руа Сюзаннани эски қадрдонлардай қўлтиқлаб олди.

— Менга қаранг, қўзичофим,— дея гап бошлади у, унинг овозидан худди бол томаётганга ўшарди,— сиз мени ўзингизга дўст деб биласизми?

— Бўлмасам-чи, Азиизим?

— Менга ишонасизми?

— Ишонаман.

— Бугун гаплашган гапимиз эсингиздами?

— Нимайди?

— Сизнинг турмушга чиқишининг ҳақида, тўғрироғи, сиз турмушга чиқадиган одам ҳақида.

— Эсимда.

— Ундай бўлса, менга бир нарсага ваъда беролмайсизми?

— Хўп. Лекин ўзи нима?

— Агар бирор қўлингизни сўрайдиган бўлса, менга бир оғиз айтиб қўясиз, менинг фикримни билмай туриб, ҳеч кимга розилик бермайсиз, шунга сўз берасизми?

— Майли, розиман.

— Бу гап ўртамиздга қолсин. На отангиз, на онангиз буни билмасликлари керак.

— Бўпти, айтмайман.

— Сўз берасизми?

— Сўз бераман.

Уларнинг олдиларига бир нарса айтмоқчи бўлиб Риваль чопқиллаб келди.

— Ойимқиз, отангиз сизни балга келсин деяптилар.

— Юринг, Азиэим,— деди қиз.

Лекин Жорж бормади, унинг бу ердан кетгиси, ёлғиз қолиб, яхшилаб ўйлаб олгиси келди. Антиқа гаплар, галати таассуротлар юрагини тўлқинлантирмақда эди. У хотинини қидириб кетди ва кўп ўтмай уни буфетдан топди, у аллақанаقا икки әркак билан ўтириб шоколад ичаётган әкан. Мадлена уларга әрини таништириди, лекин уларнинг номларини әрига айтгани йўқ.

— Кетамизми? — сўради Жорж бир оздан сўнг ундан.

— Ўзинг биласан.

Мадлена әрини қўлтиқлаб олди ва улар кимсасиз бўлиб қолган заллардан ўтиб кетишиди.

— Беканинг ўзлари қаердалар? — сўради хотини.— Мен у киши билан хайрлашмоқчийдим.

— Ҳожати йўқ. У бизни балга қолинглар, деб қистайди, мен эса чарчадим.

— Ҳа, рост айтасан.

Улар йўл бўйи индамай боришиди. Лекин ўз хоналарига киришлари билан Мадлена ҳали юзидаги тўрни ҳам олмай табассум билан унга деди:

— Биласанми, сенга бир ажойиб совғам бор.

— Яна қанақа совға? — ғаши келиб сўради Жорж.

— Топ-чи.

— Бошимни қотирма.

— Хўп, майли. Индинга биринчи январь.

— Ҳа.

— Совға қилишнинг айни пайти.

— Ҳа.

— Мана сенга Янги йил совғаси, уни ҳозиргина менга Ларош берди.

Шунда Мадлена унга тилла нарсалар солиб қўйиладиган филофга ўхшайдиган мўъжазгина қора қутича узатди.

Дю Руа қутичани лоқайдлик билан очди ва унинг ичидага фахрий легион орденини кўрди.

У андак оқаринқиради, кейин илжайиб деди:

— Менга қолса, мундан ўн миллион пул тузук эди. Бу унга жуда арzon тушган.

Хотини унинг ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетишни кутган бўлса қерак, бу қадар совуққонлик қилишибдан фифони чиқди.

— Сен билан яшаш жуда оғир бўлиб кетяпти. Сенга ҳеч ёқмай қолдик.

— Бу одам бизнинг олдимиздаги қарзини узяпти, бошқа гап йўқ,— деда совуққина сўйлади Жорж.— У менинг олдимдаги қарзларини ҳали узганича йўқ.

Мадлена унинг гапидан ҳайрон бўлиб қолди.

— Лекин сенинг ёшингда бу ёмон эмас-ку,— деди у.

— Нисбатан ёмон эмас,— эътиroz қилди Жорж.— Мен ҳозир кўпроқ нарсаларга эришган бўлишим мумкин эди.

У қутичани камин устига қўйди-да, ярқироқ юлдузчани томоша қила бошлади. Кейин қутичани ёпди ва елкасини қисиб қўйиб ечина бошлади.

Биринчи январь куни чиққан «Хукумат ахбороти»да чиндам ҳам публицист Простер-Жорж Дю Руа жанобларига кўрсатган катта хизматлари эвазига Фахрий легион ордени кавалери унвони берилганлиги хабар қилинди. Унинг фамилияси икки сўзга бўлиб босилган эди, Жорж ордендан ҳам шунга кўпроқ хурсанд бўлди.

Ижтимоий аҳамият касб этган бу хабарни газетада ўқигандан бир соатлар кейин унга Вальтер хонимдан хат келтиришди: у Жоржни хотини билан бирга келиб бу мукофотни байрам қилиб кетишни ялиниб-ёлвориб сўраганди. Жорж аввал иккиланиб турди, кейин маънодорроқ қилиб ёзилган хатни ўтга ташлаб юборди-да, Мадленага деди:

— Бугун Вальтерларникида меҳмон бўламиз.

Мадлена ҳайрон бўлди.

— Ростданми? Кечагина ўзинг айтмовдингми, у ерии елкамнинг чуқури кўрсин, деб?

— Гапни айлантирма,— хотинининг ундан эшитган гапи шу бўлди.

Улар келсалар, Вальтер хоним яқин кишилар билан сұхбатлашиладиган хос хонада бир ўзи ўтирган экан. У бошдан-оёқ қора кийинган, соchlарига упа сепган ва бу унга ғоятда ярашган эди. Узоқдан қарига ўхшаб кўринар, яқиндан — ёш бўлиб туюларди, зийрак одам кўэни алдайдиган бу ҳолатни сезиб олиши мумкин эди.

— Қора кийиниб олибсиз? — сўради Мадлена.

— Нима десам экан,— маъюс деди жувон.— Ҳамма кеш-ақраболарим соғ-саломат. Лекин менинг ёшим ўтиб қолди, ўтган ёшлигимга кийган қорам шу. Бу мен учун кутлуғ мотам. Бундан бўён мен уни юрагимда сақлайман.

«Тишингни бос, чида», деди ўзига Дю Руа.

Меҳмондорчилик зерикарлигина бўлиб ўтди, фақат Сюзаннагина тинмай гапириб ўтиради. Роза нима учундир

тапишишلى кўринарди. Ҳаммалари журналистни қизғин табриклишди.

Кечқурун ҳаммалари гангур-гунгир гаплашганларича ҳалларни, қишики боғни кезиб юришди. Дю Руа орқада Вальтер хоним билан келарди, хоним унинг қўлидан тутиб қўлди.

— Менга қаранг,— деди у оҳиста.— Мен сизга бошқа ҳеч нарса демайман, ҳеч қачон... Фақат меникига келиб туринг, Жорж. Кўряпсизми, сизни энди «сен» деётганим ҳам йўқ. Лекин мен сизсиз яшай олмайман, яшолмайман. Мен даҳшатли жазога гирифтор бўлдим. Мен кечаси-ю кундузи сизни ўйлайман, кўз ўнгимдан бир сония бўлсин нари кетмай, хаёлимда турасиз, мен сизнинг сиймоингиэни қалбимда, жисмимда сақлайман. Менга худди бир оғу бериб қўйғанига ўхшайсиз, у аъзоёни баданимни кемириб ташлаяпти. Бониқа чидолмайман. Йўқ, чидолмайман. Мени, майли, бир кампирдай кўринг, розиман. Мен атай соchlаримни оқартирдим, кўзингизга кампир бўлиб кўринай деб. Фақат, мени ўзингизга дўст тутиб келиб туринг, онда-сонда бўлса ҳам бир йўқлаб кетинг.

У Жоржнинг қўлларини ғижимлаб эзар, тирноқларини ботирарди.

— Бунга келишганмиз,— деди бамайлихотир Жорж.— Бошқа бу ҳақда гапириб ўтиришнинг кераги йўқ. Ўзингиз кўриб турибсиз-ку, мен хатингизни олган заҳоти етиб келдим.

Вальтер қизлари ҳамда Мадлена билан олдинроқда боришаради: «Сув кечаётган Исо» қаршисига боргач, Вальтер тўхтади, Дю Руанинг келишини кутди.

— Буни қаранг,— деди у қулганча,— кеча қарасам, хотиним сурат қаршисида тиз чўкканча ибодат қиляпти. Кула-кула ўлибман!

— Исо сиймоси гуноҳларимни ювади,— деди ишонч билан Вальтер хоним, унинг овози яширин бир нарсадан фахрланаётган каби жарангли эшитиларди.— Ҳар сафар унга қарасам, кучимга куч қўшилаётгандай бўлади.

Денгиз тўлқинлари узра қад кўтарган одам худога боқиб у яна шивирлаганча қўшиб қўйди:

— Қанчалар гўзал малак у! Анови одамлар ундан қанчалар қўрқишиади, қанчалар севишади уни! Унинг бошига, унинг кўзларига қаранг, ҳаммаси бирам илоҳийки!

— Муни қаранглар, у сизга ўхшар экан, Азизим! — дея хитоб қилди Сюзанна.— Ростдан, жуда ҳам ўхшайди. Агар сизнинг озгина соқолингиз бўлганда ёки бўлмасам унинг

сөнгали қардириган бўлганда, бир-бирингидан ажратиб булемасди. Вой тавба!

У Жорждан сурат билан ёнма-ён туришни сўради. Шундага ҳаммалари уларнинг юзларида ўхашалик борлигини кўришиди.

Ҳаммалари ғовур-ғувур қилиб бундан ҳайрон бўлишиди. Вальтерга бу, айниқса, жуда ҳам ғалати бўлиб кўринди. Мадлена қулиб, Исонинг кўриниши мардонароқ, деди.

Вальтер хоним турган ерида шағам бўлиб қолди, у дам севгилиснинг юзига, дам Исонинг чеҳрасига синчик-лаб тикиларди. Шунда унинг чеҳраси соchlари каби оппоқ оқариб кетди.

VIII

Киши охирларига келиб эр-хотин Дю Руалар Вальтерларникига тез-тез бориб туришадиган бўлиб қолишиди. Ҳатто Жорж кўпинча у ерда бир ўзи меҳмон бўлар, чунки Мадлена чарчадим деб уйдан чиқмасди.

Жорж жума кунлари Вальтерларникига келар ва шу куни Вальтер хоним бошқа ҳеч кимни қабул қиласди. Бу кун фақат ёлғиз Азизимга бағишлинарди. Таомдан сўнг карта ўйнашар, хитой балиқларини хўрак билан боқишар, вақтларини хушкўнгиллик билан кечиришарди. Бирон эшикнинг орқасидами, қишики боғнинг буталари орасидами, хуллас, дуч келган хилватроқ жойда Вальтер хоним Жоржни маҳкам кучоқлаб олар ва уни бор кучи билан тўшларига босаркан, қулоқларига шивирларди:

— Мен сени севаман!.. Мен сени севаман!.. Жинни бўлиб қоламан!

Лекин Жорж уни совуқлоник билан четга сурар ва қуруққина қилиб:

— Агар яна ўз билганингидан қолмасангиз, бу ерга қадам босмайман,— дерди.

Мартнинг охирларида кутилмагандага опа-сингиллар турмушга чиқишаётганмиш деган гаплар тарқалди. Розага куёв деб граф де Латур-Ивеленни, Сюзаннага эса маркиз де Казолнинг номларини тилга олишарди. Бу ҳар иккала жаноб ҳам Вальтернинг ўйига канда қилмай ташриф буюришар, уларга оила аъзоларига қаралгандай муносабатда бўлинар, аллада азиз, тўрвада майиз қилинар эдилар.

Жорж билан Сюзанна ўртасида эса, дўстона бир яқинлик туғилган, бир-бирларига ака-сингилдай муомала қилардилар. Улар бир-бирлари билан гаплашиб зерикишмас, гаплари ҳам тамом бўлмас, одамларнинг фийбатини қилиб,

уларни мазах қилиб ўтиришар, афтидан, юлдузлари юлдузларига роса тўғри келиб қолган, иқлари бир-бирларига ўтиришган эди.

Икковлари ҳам на бўлажак тўй ва на ким куёв эканлиги ҳақида миқ этиб оғиз очишарди.

Бир куни әрталаб хўжайин Дю Руани ўзиникига судраб олиб кетди, нонуштадан сўнг Вальтер хонимни аллақандай бир корчалон билан музокарага чақириб кетишигач, Жорж Сюзанинага:

— Юринг, тилла балиқларни боқамиз,— деб қолди.

Улар столдан бир бурдадан оқ нон олишиб қишки бор томон кетишиди.

Мармар ҳовуз теварагида балиқларни тиз чўкиб ўтириб кўриниш қулайроқ бўлсин деб, ёстиқчалар ташлаб қўйилган эди. Сюзания билан Дю Руа ёнма-ён туриб тиззаларини ёстиққа қўйиншганча нонни ушоқлаб ҳовузга ташлай бошлишиди. Балиқлар хўракни сезиб яқин келишиди. Улар думлари билан қанотларини елпиганча, катта-катта кўзларини айлантириб атрофда кезишар, сув тубига чўккан нон ортидан шўнғишишар, кейин яна юқорига сузиб чиқиб, хўракка илҳақ бўлиб туришарди.

Балиқлар оғизларини кулагили суратда қимирлатишар, ўлжани кўрганда унга шиддат билан ўқдек ташланишарди. Улар ҳовузнинг тагига солинган қизил қумда қон-қирмизи рангда товланишар, шитоб билан сувзанларида эса, ҳовузнинг шаффоф сувларида олов парчалари каби ярқираб кетар эдилар, сувда муаллақ қотган чоғларида тангларидаги мовий тасма кўриниб кетарди.

Жорж билан Сюзания ўзларининг сувдаги аксларига тикилишар ва аксларига қараб жилмайишарди.

Шунда кутилмагандан Жорж деди:

— Мендан гап бекитадиган бўлибсизми, Сюзанна, бу яхшимас.

— Қанақа гапларни беркитибман, Аэзизим? — сўради қиз.

— Ҳов эсингиздами, зиёфат кечаси мана шу ерда менга сўз берганингиз?

— Йўқ.

— Битта-яримта сизнинг қўлингизни сўрайдиган бўлса, менга айтадиган бўлган эдингиз.

— Нима бўлиби?

— Сизга эга чиқмоқчи бўлган одамлар бор экан.

— Ким экан у?

— Ўзингиз яхши биласиз.

Ийк. Чин сўзим.

Биласиз! Анов олифта, найнов маркиз де Казоль.
— Биринчидан, у олифта эмас.

— Балки шундайдир. Лекин у гирт аҳмоқ. Бор буд-шудини қиморга бой берган, ишратга мук кетиб, ҳозир дирванглаб қолган. Сиз каби навқирон, ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳусндор ва оқила қиз шундоқ одамнинг қўлига тушса яхшими!

— Нега сиз унга қарши бўлиб қолдингиз, хусуматингиз борми? — кулиб туриб сўради қиз.

— Менми? Йўқ.

— Йўқ, бор. Лекин у сиз айтгандай одам эмас.

— Э, қўйинг-е. Тентак ва дажжол.

Киз сувдан кўзини олиб, бошини у томонга пичагина бурди.

— Менга қаранг, сизга нима бўлди?

— Мен... мен... мен сизни рашк қиласман,— деди у гўё юраги қаърида маҳфий ётган сирни фош қилишга мажбур бўлиб қолган одамдай.

Киз бундан унчалар ажабланмади.

— Сиз-а?

— Ха, мен!

— Ана холос! Нега энди?

— Чунки мен сизни севаман, сиз эса, афтингизни ел урмасин, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз.

— Сиз жинни бўлиб қолибсиз, Азизим! — жиддий қилиб деди қиз.

— Жинни бўлиб қолганимни ўзим ҳам биламан,— деди Жорж.— Уйланган одам сиздай бир қиз билан бундай гаплашишга қандай ҳадди сифсин! Жинни деб секинроқ айтасизми, мен ундан ҳам баттарроқман, ростини айтганда, мен жиноятчиман, абллаҳ бир одамман. Мен ҳамма умидларимдан айрилганман, шунинг учун ҳам ақл-ҳушим бoshimdan учуб турибди. Менинг олдимда сизнинг эрга тегаётғанлигингизни айтишса, жоним бўғзимга келади, битта-яримтасини ўлдириб қўйишга тайёр бўламан. Мени кечиринг, Сюзанна!

У жим бўлиб қолди. Балиқларга хўрак бериш ҳам эсларидан чиқди, балиқлар худди инглиз солдатларига ўхшаб бир қатор бўлиб сувда муаллақ туриб уларга қарашарди, лекин сувга акслари тушаётганларнинг хаёли энди бутунлай бошқа ерда эди.

— Эсизгина, бекор уйланиб қўйгансиз-да,— деди ярим ҳазил, ярим чин қилиб қиз.— Нима ҳам қилиб бўларди? — Бунинг иложи йўқ. Ҳаммаси тамом бўлган!

Жорж бирдан юзини қизга бурди, унга жуда ҳам яқин борди ва сўради.

— Агар ҳозир эркин бўлганимда менга хотин бўларми-дингиз?

— Ҳа, Азизим, мен сизга турмушга чиққан бўлардим: сиз менга ҳаммадан кўпроқ ёқасиз,— деб самимий жавоб берди қиз.

— Раҳмат... раҳмат...— шивирлади Жорж.— Сиздан илтижо қилиб сўрайман: ҳеч кимга ватъда бериб қўйманг. Яна бир оз сабр қилинг. Ялиниман! Сўз берасизми?

— Сўз бераман,— деди бир оз уялиниқираган қиз унга бунинг нимага керак бўлиб қолганлигини англамаган кўйи.

Дю Руа қўлидаги бор нонни сувга ташлади-да, худди чиндан ҳам телба бўлган одамдай, ҳатто хайрлашмасдан ҳам югурга жўнади.

Сув юзида қалқиган нонга балиқлар урра ёпишишди, талаб, тортиша кетишиди. Улар нон бурдасини ҳовузнинг нариги томонига судраб олиб боришиди ва унинг тагида гуж бўлиб уймалаша бошлишди. Улар шу алфозда чир айланаетган жонли гултожга ўхшардилар.

Ҳаяжонланган, ҳайратга тушган Сюзанна ўрнидан туриб оҳиста ичкарига қараб юрди. Журналист кўринмасди.

Жорж уйга келгандан ўзини босиб олган, хотиржам кўринарди, у хат ёзиб ўтирган Мадленага қаратаде:

— Сен жума куни Вальтерларникига зиёфатга борасанми? Мен бораман.

— Йўқ,— бўшашиброқ жавоб берди хотини.— Нимагадир тобим қочишиброқ турибди. Мен, яхшиси, уйда қоламан.

— Ўзинг биласан. Зоримиз бор, зўримиз йўқ,— деди эри ва шу заҳоти шляпасини олиб чиқиб кетди.

Жорж анчадан бери унинг изига тушган, кузатиб, разм солиб ҳар бир қадамини текшириб юради. Мана, ниҳоят, узоқ кутилган дамлар келди. У «мен, яхшиси, уйда қоламан» деган гапнинг маъносини дарров тушуниб етди.

Кейинги кунлар ичida у хотинига юмшоқ, меҳрибон муомала қилиб юрди. Ҳатто одатдан ташқари ўзини шод-хуррам қилиб кўрсатди.

— Ана энди илгариги асл Жоржга ўхшаяпсан,— дерди Мадлена.

Жума куни у эрта кийина бошлиди: ўзининг айтишига қараганда, хўжайинникига зиёфатга боришдан олдин қила-диган талай ишлари бор экан.

Соат олт’ сарда хотинини ўпиди қўйди ва уйдан чиқиб Нотр-дам-де-Лорет майдонига бориб, карета олди.

— Сиз Фонтан кўчасига бориб, ўн еттинчи уйнинг

Саримонга тўхтайсиз ва мен юринг демагунча кутиб туради.— Леди Жорж кучерга.— Кейин мени Лафайет кўчасидан «Кирговул» ресторанига олиб борасиз.

От эринчоқлик билан лўкиллаб кета бошлади. Дю Руя дарича пардаларини тушириб кўйди. Ўз уйининг тўғрисида тўхтаб эшикдан кўз узмай кута бошлади. Ўн минутлардан кейин Мадлена уйдан чиқиб ташқи бульварлар томонга юриб кетди. У сал нарироқ кетиши билан Жорж бошини дарчадан чиқариб қичқириди:

— Кетдик!

Бирмунча вақт ўтгач, файтон уни «Кирговул» ресторанига олиб келди, бу шу атрофда анча тузук, ўртacha ресторонлардан эди. Жорж умумий залга кириб ўзига таом буюрди. У шошилмасдан овқатланди, дам-бадам соатига қараб қўярди. Ниҳоят, кофе билан икки рюмка конъяк ичиб олди-да, ҳузур қилиб аъло навли сигарет чекди, соат роппа-роса етти яримда ресторандан чиқди, ўтиб кетаётган экипажни ушлади ва Ларошфуко кўчасига юришга буюрди.

Дю Руя эшикдаги қоровулга индамасдан ўзи экипаждан тушган уйнинг тўртинчи қаватига кўтарилиди. Хизматкор қиз эшикни очгач, сўради:

— Жаноб Гибер де Лорм уйдамилар?

— Ҳа, афандим.

Уни меҳмонхонага олиб кирдилар, бу ерда у бир оз кутиб турди. Сўнг унинг олдига баланд бўйли, қоматдор, орденлар тақсан, соchlарига эрта оқ оралаган азамат бир одам чиқди.

Дю Руя таъзим қилди.

— Тахминим тўғри чиқди, жаноб полиция комиссари,— деди Дю Руя,— менинг хотиним шу тобда ўз ўйнаши билан Мартир кўчасида ўзлари ёллаган хонада улфатчилик қиляпти.

Тартиб-интизомнинг сарвари бошини эгиб қўйди.

Хизматингизга тайёрман, афандим.

— Биз ҳаммасини соат тўққизга қадар улгуришимиз керак, шундай эмасми? — давом этди Жорж.— Соат тўққиздан сўнг сиз зинони қайд этиш учун хусусий уйларга киришга ҳақли эмассиз, тўғрими?

— Бир оз бошқачароқ, афандим: қишда — соат еттигача, ўтиз биринчи мартдан эътиборан эса — соат тўққизгача. Бугун бешинчи апрель, демак, соат тўққизгача бизнинг вақтимиз бор.

— Ундей бўлса, жаноб комиссар, пастда мени экипаж кутиб турибди, биз йўл-йўлакай сизнинг агентларингизни ҳам ола кетамиз, кейин эшикда бир оз кутиб турамиз.

Кинча кечроқ кирсак, уларни жиноят устида қўлга туширишмиз шунча осонроқ бўлади.

— Ихтиёр сизда, афандим.

Комиссар чиқиб кетди ва пальтосини кийиб чиқди, уч хил рангдаги камари пальтосининг тагида кўринмай қолди. У Дю Руани олдинга ўтказиш учун чистланди, лекин ўз хаёллари билан банд бўлган Дю Руа биринчи бўлиб чиқишидан бош тортида ва бир неча бор:

— Сиздан кейин... сиздан кейин...— деб такрорлади.

— Юраверинг, афандим, мен ўз уйимдаман,— деди комиссар.

Дю Руа шундан кейин таъзим қилди-да, остона ҳатлаб ташқари чиқди.

Жорж ҳозирги бўладиган ишдан уларни қундузи огоҳлантириб қўйган эди, шунинг учун ҳам улар комиссариатга келишганда кишилик кийимидағи учта агент уларни кутиб ўтиришганди. Улардан бири кучер ёнига, қолган иккиси карета ичига ўтиришди, кейин извош уларни Мартир кўчасига олиб борди.

— Менда квартиранинг плани бор,— деди йўлда кетишаркан Дю Руя.— Учинчи қаватда жойлашган. Эшикдан кираверишда кичикроқ хона, ундан ётоқ билан ошхонага ўтилади. Учала хона ҳам бир-бiri билан боғланган. Қочиб чиқадиган эшик йўқ. Қочолмайдилар. Шу атрофда слесарь ҳам бор. У сизнинг буйруғингизга мунтазир.

Улар айтилган уйга келишганда соат саккиздан чорак ўтган эди. Йигирма минутга яқин эшикда миқ этмай кутиб туришди. Лекин Дю Руа ўн бешта кам тўққиз бўлиб қолди дегандан кейин комиссар:

— Энди юринглар,— деди.

Улар қоровулга эътибор ҳам бериб ўтиришмади, қоровул уларни пайқагани ҳам йўқ, зинадан тепага кўтарила бошлидилар. Агентлардан бири пастда қолди.

Тўттала киши учинчи қаватга чиқиб тўхташди. Дю Руа эшикка қулогини тутиб ичкарини тинглади, кейин калит тешнигидан қаради. Лекин ҳеч нарса кўринмас, ҳеч нарса эшитилмасди. Шунда у қўнғироқ тумасини босди.

— Сизлар шу ерда тайёр бўлиб туринглар,— деди ўз одамларига комиссар.

Икки-уч дақиқалардан сўнг Жорж яна бир неча марта қўнғироқ тумасини босди. Уй ичидагандайdir ҳаракатлар бошлиданди, енгил қадам товушлари эшитилди. Кимдир эшик томонга юрди. Журналист бармоғини букиб эшикни қаттиқ тақилятди.

— Ким? — товуш эшитилди эшик ортидан: бу овозини

У шартиришта ҳаракат қилган хотин кишининг товуш
чи

Конун номи билан — очинг эшикни,— деди комиссар.

— Сиз ким бўласиз? — сўради яна бояги овоз.

— Полиция комиссари. Очинг, бўлмаса, эшикни бузишга буюраман.

— Сизга нима керак?

— Бу мен,— деди Дю Руа.— Энди қўлга тушдинглар

Яланг оёқдан чиқсан қадам товушлари узоқлашди.
Лекин яна бир сониядан сўнг эшик орқасидан келди.

— Агар очмасангиз, эшикни бузамиз,— деди Жорж

У эшикнинг мис қабзасини босиб туар, елкаси билан эшикни ичкарига итарар эди. Ҳамон жавоб йўқ эди: шунда Жорж эшикни бор кучи билан итарди, мебелли хонанинг эски калити бунга дош беролмади. Қулфини михлари ҳар томонга учиб тушди ва Дю Руа сал бўлмаса Мадленанинг нақ устига қулаёзди. Мадлена хонада оёқ яланг, соchlари ёйилиб кетган, ички кўйлак-юпкада, қўлида шам ушлаган бир алфозда турган экан.

— Худди ўзи, уларни ушладик! — дея қичқирди журналист ва ўзини ичкари хоналарга урди.

Комиссар шляпасини қўлга олиб унинг кетидан юрди. Мадлена довдираб қолган, орқадан шам кўтарганча келарди.

Ёмакхонада стол устида ҳар хил қолган-қутган таомлағ сочилиб ётарди: шампандан бўшаган шишалар, бир идишда озгина сийлган паштет, товуқ суяклари ва бурда-бурда нонлар кўзга ташланарди. Буфет устида икки тарелка тўла устрица чиганоқлари кўринарди.

Ётоқхонада ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетганди. Стул суянчиғида хотин кишининг кўйлаги, кресло устида эркак кишининг шими осилиб ётарди. Бири катта, бошқаси кичикроқ икки жуфт ботинка каравот ёнида сочиленди.

Бу одатдаги мебелли уйларнинг ётоқхонаси эди, ундан меҳмонхоналарнинг одамнинг кўнглини айнатадиган сассиқ чучмал ҳиди анқир, стуллар, деворлар, тўшаклар, дарпардалардан димоқни ёрадиган ёмон бўй келарди, кимда-ким бу ерга бир кунгами, ярим йилгами кирган бўлмасин, ҳаммаси ўзига яраша бир ҳид, одам баданининг ҳидини қолдириб кетганди, мана шуларнинг ҳаммаси бир-бирига омухта бўлиб, ғалати, чучмал ва одам чидаб туриб бўлмайдиган сассиққа айланганди.

Камин устида пирожний солинган тарелка, шартрез шишаси ва икки чала ичилган қадаҳ бетартиб ётарди. Бронза соат устига цилиндр ташлаб қўйилганди.

Комиссар шартта орқасига ўгирилиб, Мадленага тик кўз ташлади.

— Сиз шу ерда ҳозир бўлган жаноб публицист Проспер-Жорж Дю Руанинг қонуний хотини Клер-Мадлена Дю Руа бўласизми, хоним?

— Ҳа, афандим,— деб аниқ жавоб берди Мадлена бўғилган товуш билан.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

Мадлена жавоб бермади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — такрорлади полиция комиссари.— Бу ер уйингиз бўлмаса, мебелли хоналарда нима иш қилиб юрибсиз, уст-бошингиз ҳам очиқ бунинг устига. Нега бу ерга келдингиз?

Комиссар жавоб кутарди. Лекин Мадлена миқ этмасди.

— Ўзингиз бўйингизга олмас экансиз, текшириб кўришга мажбурман,— деди комиссар.

Каравотда адёл тагида одам борлиги билиниб турарди.

Комиссар каравот олдига борди.

— Марҳаматли жаноб! — қичқирди у.

Тўшакда ётган одам қимирамади. Афтидан, у юзини деворга буриб, бошига ёстиқ бостирган ҳолда ётарди

Комиссар кўринишдан ётган кишининг елкаси бўлса керак, ушлаб, деди:

— Марҳаматли жаноб, мени куч ишлатишга мажбур қилманг.

Бироқ ўраниб олган киши ўлиб қолгандай қимири этмай ётарди.

Шунда Дю Руа сакраб каравот олдига борди-да, адёлни тортиб олди, ёстиқни итқитиб юборди. Ларош-Матьенинг қум ўчиб кетган башараси кўринди. Дю Руа унинг устига энгашди ва ҳозир бўғиб ўлдирадигандай тишларини гижирлатиб вишиллади:

— Пасткашлигини ҳам бўйнига олгиси келмайди-я бунинг.

— Ислмингиз? — сўради комиссар.

Бўларича бўлган ошиқ миқ этмасди.

— Мен полиция комиссари бўламан, номингизни айтишини талаб қиласман.

— Айт номингни, тиррақи, бўлмаса ўзим айтаман!— деди қутуриб кетган, дағ-дағ қалтираётган Дю Руа бақириб.

— Жаноб комиссар,— мингиллади тўшакда ётган киши,— манов киши мени ҳақорат қиласин, айтинг. Мен кимга жавоб беришим керак, сизгами ёки унгами? Сиз мендан сўрашингиз керакми ёки уми?

Афтидан, унинг томоғи қақраб кетганди.

Менга, фақат менга, афандим,— деди комиссар.—
Мен сиздан кимлигингизни сўраяпман.

Ошиқ индамасди. У адёлни даҳанингача тортиб олиб, довдираб атрофга қарапди. Унинг гажакланган қўнғиз мўйлаби ўлникникидай оқариб кетган юзида янада қорароқ бўлиб кўринарди.

— Демак, сиз жавоб беришни истамайсизми? — давом этди комиссар.— У тақдирда сизни қамоққа олишга мажбурман. Ҳарҳолда ўрнингиздан туринг. Кийиниб олганингиздан сўнг сизни сўроқ қиласаман.

Тўшакда ётган киши қимиirlаб қўйди, унинг лабларидан пичирлаган овоз чиқди:

— Лекин сиз қараб турсангиз мен ўрнимдан туролмайман.

— Нега?— деб сўради комиссар.

— Негаки... негаки... мен қип-яланғочман,— тутила тутила деди ошиқ.

Дю Руа кулди ва ерда ётган қўйлакни олиб каравотга иргитди.

— Ҳечқиси йўқ!.. Тураверинг!..— қичқирди у.— Агар менинг хотиним олдида туриб бемалол ечинган экансиз, менинг олдимда туриб бемалол кийиниб олсангиз ҳеч нарса қилмайди.

Шу сўзларни айтгач, у орқасига ўгирилиб камин томонга юрди.

Мадлена энди ўзини босиб олганди: у ҳаммаси тамом бўлғанилигини тушуниб турарди, шу тобда оғзига сиққанини гапиришдан тоймасди. Үладиган ҳўқиз болтадан тоймас деб, у чимирилиб турар, кўзлари галати йилтираб кетарди. У бир парча қогоғни ғижимлаб камин четида турган қўполроқ шамдонлардаги ўнта шамнинг барини худди меҳмон кутаётгандай ёқиб қўйди. Кейин каминнинг мармар тахтасига суюниб, яланғоч оёқларини ёниб тугаёзган олов алангасига тутди, шунда эгнидан тушиб кетай деб турган юбкаси орқадан кўтарилиб қолди, у пушти қутидан папирос олиб тутатди.

Комиссар унинг шериги ўрнидан тургунча Мадленанинг олдига келди.

— Бунақа ишлар билан тез-тез шуғулланиб турасизми, марҳаматли афандим! — чимирилиб сўради хотин.

— Иложи борича камроқ шуғулланаман, хоним афанди,— деб жиддият билан жавоб берди комиссар.

Мадлена нафратлангандай тиржайиб қўйди:

— Яхши қиласкансиз, ўзи ёқимсиз иш-да.

У ўзини эрини кўрмайтгаига солиб турарди.

Бу орада тўшакда ётган афанди кийина бошлади. У шимини кийиб, ботинкасини оёғига илди ва нимчасини кияркан, уларнинг қошига келди.

Комиссар унга қараб деди:

— Марҳаматли афандим, энди айтарсиэ кимлигингизни?
У жавоб бермади.

— Унда сизни қамоққа олишга мажбурман,— деди комиссар.

— Тегманг менга! — кутилмаганда бақириб юборди у жаноб.— Мен шахсан дахлисизман.

Дю Руа бир уриб ағдарарадиган одамдай отилиб унинг қаршиисига келди.

— Сиз қўлга тушдингиз... қўлга тушдингиз...— вишилади у.— Мен истасам, сизни қамоққа оламан... ха, шундай.

Шунда у ҳаяжондан титраган овоз билан қичқирди:

— Бу одам Ларош-Матье, ташқи ишлар министри!
Полиция комиссари ҳайрат билан орқасига тисарилди.

— Бўла қолинг, марҳаматли жаноб, менга ким эканлигингизни айтасизми, йўқми? — ўзини йўқотиб қўйган ҳолда гўлдиради у.

Жаноб нафасини ичига ютиб, ниҳоят, ҳаммага эшилтириб деди:

— Бу абллаҳ рост айтапти. Мен чиндан ҳам министр Ларош-Матье бўламан.

У Жоржнинг кўкрагида ёниб турган юлдузни кўрсатиб қўшиб қўйди:

— Яна мен бу палидга орден бериб юрибман, тақиб олибдилар.

Дю Руанинг рангида ранг қолмади. У кўкрагидаги лентани шартта юлиб каминга улоқтириди, лента аланганинг тилидай бир букилди-да, оловга бориб тушди.

— Сизга ўхшаган муттаҳамлар берадиган орденинг баҳоси шу.

У лар тишларини ғижирлатиб, муштларини қисганларича қаҳр-газабдан қалтирашиб бир-бирларига дўлайиб туришарди: уларнинг бири — мўйлаблари дикрайган, қотма, иккинчиси — қўнғиздаккина мўйлабчаси бураб қўйилган, семиз эди.

Комиссар шу заҳоти уларнинг ўртасига тушди.

— Жаноблар, бас қилинглар, ўзингизни босинг!

У лар индамай тескари қаравиб олдилар. Мадлена ҳамон жойидан жилмаган, илжайиб папиросини чекарди.

— Жаноб министр,— деб бошлади полиция комиссари,— сиз бу ерда Дю Руа хоним билан ёлғиз ётганларин-

бизнистарни издан чиқиб қолдик: сиз түшакда ётган оларни, у киши эса ич кийимда экан. Сизнинг кийимларнинг ҳамма ёқда сочилиб ётибди. Буларнинг бари зино рўй берганлигини кўрсатади. Сиз буни тан олмай иложингиз йўқ. Нима дейсиз?

— Менинг гапирадиган гапим йўқ, нима лозим бўлса қиласверинг,— деда тўнғиллади Ларош-Матье.

Комиссар Мадленага қаради:

— Марҳаматли хоним, бу жаноб сизнинг ўйнашингиз эканлигини тан оласизми?

— Тан оламан, у менинг ўйнашим! — ҳаёсизлик билан деди хотин.

— Шунинг ўзи етарли.

Комиссар ўйнинг кўрйниши, аҳволи ҳақида яна баъзи бир нарсаларни ёзиб олди. Бу орада министр тамомила кийиниб бўлди, пальтосини қўлига ташлади, шляпасини олди ва комиссар ёзишдан тўхтагач, сўради:

— Мен сизга керакманми? Нима қилишим керак? Кетаверсан бўладими?

Дю Руа унга ўғирилиб қаради ва сурбетларча илжайиб деди:

— Бемалол, энди ҳожати йўқ шекилли? Биз тугатдик. Марҳаматли жанобим, яна тўшакка кираверсангиз ҳам бўласверади. Сизларни ёлғиз қолдирамиш.

У полиция комиссарининг енгига бармоғини теккизди-да, қўшиб қўйди:

— Юринг энди, комиссар жаноблари, бизнинг бу ерда бошқа қиласидиган ишимиз қолмади.

Комиссар бир оз ҳайрон қолиб унинг ортидан юрди. Бироқ уй остонасида Жорж тўхтади, комиссарни олдинга ўтказмоқчи бўлди. Комиссар одоб юзасидан кўнмади.

— Юринг, юринг, афандим,— такаллуф қиласиди Жорж қўймасдан.

— Сиздан кейин,— деди комиссар.

Шунда журналист таъзим қилди, ҳурмат-ҳазил оҳанги билан деди:

— Бу сафар сиздан бўлсин, жаноб комиссар. Бу ерда мен ўз уйимда тургандайман.

Шундан сўнг у эшикни оҳиста камсуқумгина бўлиб ёпди.

Бир соатдан сўнг Жорж Дю Руа «Француз ҳаёти» редакциясига кириб борди.

Вальтер шу ерда экан. «Француз ҳаёти» кейинги пайтларда кенг тарқала бошлаган, газета Вальтернинг тобора зўрайиб бораётган банк операцияларига янада кўп-

роқ хизмат қилаётган бир пайт әди, шунинг учун ҳам Вальтер газетага ҳали ҳам катта эътибор билан қарап, унга жиддий туриб раҳбарлик қиларди.

Ношир унга бошини кўтариб қаради:

— Э, сизмисиз? Нега кўринишингиз ғалати! Нега бизниги овқатлангани келмадингиз? Қаердан келяпсиз?

Дю Руя ўзи айтадиган сўзлар унга қандай таъсир этишини олдиндан билиб, дона-дона қилиб деди:

— Мен ҳозиргина ташқи ишлар министрини қулатиб келяпман.

Вальтер у ҳазиллашялти шекилли, деб ўйлади.

— Министрни қулатдингиз... Яъни қандай?

— Мен кабинет аъзоларини ўзгартираман. Вассалом!

Бу палидларни аллақачон кетига тепиш керак әди.

Чолнинг тили танглайига ёпишди, маст бўлса керак деган қарорга келди.

— Менга қаранг, жинни бўлиб қолибсиз,— дея гўлдиради у.

— Сира ҳам. Мен ҳозир хотинимни жаноб Ларош-Матье билан қўлга туширдим. Полиция комиссари зино рўй берганлигини аниқлади. Министрнинг куни битди.

Вальтер ҳеч нарса тушунмасдан кўзойнагини манглайига кўтариб қўйди.

— Қўйинг, ҳазиллашманг,— деди у.

— Ҳазил қилаётганим йўқ. Мен ҳатто бу ҳақда газетага хабар ҳам бераман.

— Нима мақсадда?

— Мен бу муттаҳам, аблажни, жамиятга хавфли бир ярамасни қулатмоқчиман! Менинг йўлимга тўғаноқ бўладиганларнинг шўри қурийди! Жазаси! Мен ҳеч қачон бунақа нарсаларни кечирмайман!—шляпасини креслога ташлаб қўшиб қўйди Жорж.

Ношир гап нимада эканлигини сира тушуна олмасди.

— Хўш, хотинингиз... нима бўлади? — сўради у.

— Мен эртагаёқ ажralиши ҳақида иш бошлайман. Уни марҳум Форестъенинг ёнига қўшмозор қиласман.

— Нима, ажралмоқчимисиз?

— Бўлмасам-чи? Шунча кулги бўлганим ҳам стар. Лекин уни қўлга тушириш учун ўзимни гўлликка солиб юрдим. Энди ҳаммаси жойида бўлади. Энди менинг деганим деган, айтганим айтган.

Вальтер ҳали ҳам ўзига келмаганди: у Дю Руага талмовсираган ҳолда қараб: «Жин урсин! Бу азаматнинг мушугини пишт демаслик керакка ўхшаб қолди», деб ўйларди.

— Энди мен эркин қушман...— деб давом этарди

Жорж.... Ўзимга яраша давлатим бор. Октябрь ойида янғи сайдовлар олдидан мен ўз туғилган еримдан номзодимни кўрсатаман, у ерда мени яхши билишади. Бунақа одамнинг кўзига чўп ташлаб юрадиган хотин билан жамиятда дурустровқ мавқега кўтарилиб бўлмайди, обрў-эътибор ортириш қийин. У мени хўп лақиллатиб ўз домига илинтирган эди. Лекин унинг нарангларини сезган замоним ярамаснинг кетидан тушиб, қилғилиқларини фош қилдим.

У хахолаб кулди.

— Шўрлик Форестье ўла-ўлгунча алданиб кетди... У шўринг қургур дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган боқибекам, лақмагина йигит эди, шу қўйи оламдан ўтди. Мен бўлсам, ундан маҳримга қолган чипқондан қутулдим. Қўлларимни боғлаб турган кишанлар чилпарчин бўлди. Энди мен кўп иш кўрсатаман.

У стулга от мингандай қилиб ўтириб олди-да, ўзига ўзи орзуларини баён қилаётган киши каби такрорлади:

— Узоққа кетаман...

Қари Вальтер ҳамон кўзойнагини манглайидан олмасдан сухбатдошига бақрайганча тикилиб қолган ва ичидага ўзига ўзи: «Ҳа, бу муттаҳам ҳали кўп иш кўрсатади», дерди.

Жорж ўрнидан турди.

— Мен ҳозир мақола ёзаман. Буни жуда ҳам эҳтиёткорлик билан қилиш керак. Лекин билиб қўйинг: бу министрга берилган даҳшатли зарба бўлади. У ўнгланмайди. Ҳеч ким уни жардан қутқариб чиқолмайди. «Француз ҳаёт»га уни ёқлашдан энди ҳеч қандай манфаат йўқ.

Чол бир қанча фурсат иккиланиб турди, лекин охири қўл силтади.

— Майли,— деди у,— ўзидан кўрсин.

IX

Орадан уч ой ўтди. Дио Руа бу вақт ичидаги хотинидан ажralиб олди, Мадлена яна Форестье фамилиясига ўтди. Ўн бешинчи июлда Вальтерлар Трувилга жўнаб кетадиган эдилар, хайрлашув кечасини шаҳардан ташқарида ўтказадиган бўлдилар.

Бу пайшанба кунига белгиланганди. Соат тўққизда каттакон олти ўринли тўрт от қўшилган ландо йўлга чиқди.

Сен-Жерменда, Генрих IV павильонида нонушта қилиш мўлжалланган эди. Азизим маркиз де Казолнинг афтини ҳам кўришни истамаганлигидан саёҳатда хонимларни кузатиб бора-турган бирдан-бир кавалер ўзи бўлиб қолди. Лекин сўнгги дақиқаларда эрталаб аzonда ёнларига граф де Латун-

Ивсленин ҳам оладиган бўлдилар. Унга айтиб қўйилган экан.

Отлар Елисей далаларини кесиб ўтган йўлдан йўртиб кетмоқда эди. Кейин Булои ўрмонидан ўтдилар.

Ажойиб ёз қуни эди, иссиқнинг тафти унча билинмасди. Моний кўк осмон бағрида юксакларда қалдирғочлар аргамчи солиб чарх уришар, улар қолдирган излар ҳавода узоқ эриб кетаётгандай бўлиб туюларди.

Хонимлар орқада ўтиришарди: онаси иккала қизини икки ёнига олган: эркаклар уларнинг рўпарасида юзма-юз жойлашишган, меҳмонлар эса қари Вальтернинг икки қанотида эди:

Сенадан ўтиб, Мон-Валеръендан бурилишди, Буживалини орқада қолдиришгандан кейин то Пекка етгунча дарё ёқалаб кетган йўлдан бориши.

Ёши ўтинқираб қолган, икки чаккасидаги сийрак узун бакенбардларини шамол тортқилаб турган (Дю Руа шу муносабат билан «Шамол унинг соқолларини ўйноқлаб тортқилийди», деб қўйган эди) граф де Латур-Ивлен ҳадеса Розага маҳрамона назар ташлаб қўярди. Улар бундан бир ой илгари унашилган эдилар.

Жорж кўзларини Сюзаннадан узмасди: икковларининг ҳам ранглари учун тўғриларни ўчган эди. Уларнинг кўзлари тўқнашиб қолар, фақат ўзларигагина аён бўлган маъно билан бир-бирларига термулишар, ўғринча боқишар, сўнг яна тезлик билан кўзларини четга олишарди. Вальтер хоним баҳтиёр ва осуда эди.

Нонушта чўзилиб кетди. Парижга қайтишдан азвал Дю Руа айвонда айланишни таклиф қилди.

Олдин атроф манзарасини томоша қилиш учун тўхтадилар. Ҳаммалари девор олдида қатор туриб олдиларда, йироқ-йироқ манзараларга суқ билан тикила бошладилар. Сена худди узун тоғ ён бағрида кўкатлар узра ястаниб ётган улкан аждар мисоли Мезон-Латиф томонга оқиб ётарди. Ўнг томонда баландлик тепасида Марли сардобаси қад кўтариб турарди; унинг кўкларга бўй чўзган тархи улкан панжараларга суюниб турган қуртга ўхшарди, Марлининг ўзи эса, пастда қуюқ ўрмон ичидаги кўринмасди.

Уларнинг кўз ўнгларида ястаниб ётган бепоён водийда онда-сонда қишлоқлар кўриниб қоларди. Кичкинагина, унчалар қалин бўлмаган дарахтзорнинг ўртасида парча-пурча бўлиб Везине кўлчалари кўринарди. Чап томонда жуда узоқларда Сартрувиль жомхонасининг юксак игналари осмонга бўй чўзганди.

— Бунақа манзара дунёда бошқа топилмайди,— деди

Вальтер. — Ҳатто Швейцарияда ҳам учрамайди.

Саёдатчилар оҳиста илгари юриши, — ҳаммаларининг яна бир озайлангилари, атроф-тумонатни томоша қилгилари келиб туради.

Жорж билан Сюзанна орқада келишарди. Улар бошқалардан бир неча қадам орқада қолишлари биланоқ Жорж қизга оҳиста шивирлаб деди:

— Мен сизни севаман, Сюзанна. Мени телба қилиб қўйдингиз.

— Мен ҳам сизни, Азизим,— дея шивирлади қиз ҳам.

— Агар менга хотин бўлмасангиз, Париждан ҳам, Франциядан ҳам бошимни олиб кетаман.

— Отам билан гаплашиб кўринг. Балким, у рози бўлар. У билинар-билинмас сабрсиз бир ҳаракат қилди.

— Йўқ, мен сизга неча марта айтдим: бунинг фойдаси йўқ деб. Ўйингизнинг эшиклари мен учун беркилади, мени редакциядан бўшатиб юборадилар, ҳатто биз кўришиб туришдан ҳам маҳрум бўлиб қоламиз. Мен отангизга айтадиган бўлсам, ҳеч шак-шубҳасиз бунинг оқибати мана шундай бўлиб чиқади. Сизни маркиз де Казолга унашиб қўйишган, ота-онангиз бир кунмас, бир кун сиз рози бўларсиз, деб умид қилиб юришибди.

— Унда мен нима қиласай? — сўради қиз.

Жорж жавоб беришга шошилмади, қизга қиё боқиб қарай бошлади.

— Сизга нима десам, менга хўп дермидингиз?

— Ҳа,— деди қатъият билан қиз.

— Нима десам ҳам-а?

— Ҳа.

— Дунёда энг қилиб бўлмайдиган ишни айтсан ҳамми?

— Ҳа.

— Отангиз билан онангизнинг иродаларига қарши боришга журъатингиз етадими?

— Ҳа.

— Ростданми?

— Унда, бирдан-бир йўл бор. Ҳамма нарсани фақат гўё ёлғиз сизнинг хоҳишингиз билан бўлаётган каби кўрсатиш керак. Сиз уйнинг эрка қизисиз, сиз нима деманг, уришишмайди, яна бир шўхлик қилсангиз, бунга бирор ҳайрон бўлиб ўтирмайди. Шундай бўлгач, менинг гапларимга яхшилаб қулоқ солинг. Шу бугун кечқуреноқ уйга қайтгандан кейин онангизни ёлғиз топиб унинг олдига киринг. Унга менга хотин бўлмоқчи эканлигингилини айтинг. У жуда ҳам кўрқиб кетади, бақириб-чақиради, ўзини йўқотиб қўяди...

— О, ойим рози бўлди! — унинг гапини бўлди Сюзанна.

Пўқ, — дей қаттий эътироэ билдириди Жорж,— сиз уни билмайсан. Отангизнинг аччиғи чиқади. Лекин бу, ойинги шининг тазаби олдида урвоқ ҳам бўлмайди. Мана, қараб турарсан, у сизга ўлсам ҳам рози бўлмайман деб айтади. Лекин сиз сўзингизда қаттиқ туринг, орқага чекинманг, агар эрга тегадиган бўлсан, фақат унга тегаман, бошқа ҳеч кимга тегмайман, деб туриб олинг. Ҳўпми?

Ҳўп.

— Ойингизга айтганингиздан сўнг отангиз олдига киравсиз ва жиддий туриб ўз фикрингизни унга маълум қиласиз.

— Ҳа, ҳа. Кейин-чи?

— Энг муҳими кейин бошланади. Агарда сиз менинг хотиним бўлишга жуда-жуда қаттиқ аҳд қилган бўлсангиз, жонгинам, менинг жажхигинам Сюзанна... унда мен... унда мен сизни олиб қочиб кетаман!

Киз хурсанд бўлиб кетганидан чапак чалиб юборай деди.

— Қандай баҳт! Сиз мени олиб қочасиз! Қачон!

Китоблардан ўқилган тунги олиб қочишларнинг кўҳна жозибаси, почта кареталари, ғалати майхоналар, одамнинг ақлни шоширадиган ажойиб саргузаштлар бирдан унинг кўз ўнгига сеҳрли туш янглиғ гавдаланиб ўтди, туш эса ҳализамон рост келиши аниққа ўҳшаб турарди.

— Қачон олиб қочасиз? — такрор сўради қиз.

— Истасангиз... бугун кечаси... тунда,— секин жавоб берди Жорж.

— А, қаёққа кетамиз? — аъзойи бадани қалт-қалт титраб сўради қиз.

— Буниси менинг сирим. Мана шуларни ўйлаб кўринг. Шуни билиб қўйингки, мен билан кетганингиздан кейин сиз бошқа ҳеч бир одамга эрга чиқолмайсиз! Бу бирдан-бир сўнгги йўл, лекин у... ғоятда хатарли, сиз учун.

Мен розиман...— деди қиз.— Сиз билан қаерда учрашаман?

— Уйдан бир ўзингиз чиқишига қўрқмайсизми?

— Мен эшикни очишни биламан.

— Унда қоровул ухлагани ётгандан сўнг ярим кечаларда иттифоқ майдонига келасиз. Мен сизни дengиз министрлигигининг қаршисида каретада кутиб ўтираман.

— Мен келаман.

— Чиндан-а?

— Чиндан.

Жорж қиэнинг қўлини қисиб қўйди.

— О, сизни шунчалар севаманки! Қанчалар ажойибсиз,

— Маркиз! Жорж, сиз маркиз де Казолга турмушга чиқишини
бизнисими?

— О, йўқ!

— Сиз йўқ, деб айтганингиздан кейин отангизнинг қатни жаҳали чиқдими?

— Жаҳл ҳам гапми? У мени монастирга жўнатаман деди.

— Мана кўрдингизми, дадил ҳаракат қилмаса бўлмайди.

— Мен дадил бўламан.

Бутун фикру хаёли қочишда бўлиб қолган қиз уфқаларга кўз сузив чиқди. У билан... Йироқ-йироқларга кетади! У ўзини олиб кетади!.. Қиз бу билан фаҳранаради. У ўзининг обрўси ҳақида, бу нарса бошига шармисорликлар келтириши мумкинлиги устида ўйламасди. Умуман, у нима қилаётганлигини билармиди ўзи? Гап нима устида бораётганилигини салча бўлсин англармиди?

Вальтер хоним орқасига ўгирилди.

— Бу ёқса кел, болажон! — қичқирди у.— Азизим билан у ерда нима қилаётисизлар?

Улар бошқа ҳамроҳларига бориб қўшилдилар. Гап Вальтерлар борадиган денгиз курорти устида кетаётган экан.

Яна эски йўлдан қайтмаслик учун улар Шато орқали кетишга қарор қилдилар.

Жорж индамай бораарди. У ўйга ботганди. Шундай қилиб, агарда қизчанинг журъати етса, ниҳоят, Жорж ўз тилагига эришади! У уч ойдан бери қизни ўз домига илинтириш мақсадида унинг бош-кўзини буткул айлантириб ташлади. уни йўлдан урди, ўзига асиру мубтало қилди, ниҳоят, тобе этди. У қизни ўзига шунчалар қизиқтириб қўйдики, шунчалар ўзига ром қилиб олдики, бунақаси фақат унинг қўлидан келарди. У бу ҳавоий қўғирчоқнинг юрагига осонгина йўл тополди.

Аввал бошда қизни маркиз де Казолдан айнитди. Энди эса ўзи билан бирга қочишга кўндиради. Кўндирамай иложи йўқ эди, бошқа чора қолмаганди.

Вальтер хоним ўла қолса ҳам унга қизини беришга рози бўлмайди — у буни яхши билади. У ҳали ҳам Жоржни севади, уни бундан кейин ҳам ўла-ўлгунча севади, зотан, унинг муҳаббати ўчмас, туганмас бир муҳаббат, бедаво севги. Ҳали ҳам уни Жоржнинг ўзини четга тортиб совуқ-қонлик билан қилаётган муомаласи ушлаб турибди, лекин унинг юрагини жиловлаб бўлмас тошқин дарё мисол ҳирс кемириб ётганлигини Жорж сезади. У шундай бедаво дардга чалинганки, энди Жорж уни бу йўлдан асло қайтаролмайди,

унинг қўлидан келмайди. Шундай экан, у ҳеч қачон Жоржни Сюзанинга уйланининг йўл қўймайди.

Бироқ қизча қўлга кирини биланоқ унинг отасидан таъ тортмай ҳисоб-китобин бошлади.

Ҳаёлларга берилаб кетган Дио Руа ўзига айтилаётган гапларни ошигимас, ё да, ё йўқ, деб қўя қоларди. Шаҳарга кириб келганини дагина у сергак торти.

Сюзания ҳам ўйга толганди. Арабага қўшилган тўрттала от қўнгироқларини жингиллатганча кетиб борар, қўнгироқнинг садоси хаёлига ой нур тўкиб ётган узундан-узоқ катта йўлларни келтирас, унинг тасаввурида қоп-қоронги зулмат қўйнига чўмган ўрмонлар, йўл орасида кириб ўтиладиган майхоналар, отларни шоша-пиша алмаштираётган кучерлар жонланарди, ҳамма жонсарак бўлиб турган, чунки қочоқларнинг кетларидан қувиб келишапти-да.

Ланда сарой ҳовлисига кириб боргандан сўнг Вальтерлар Жоржни қўярда-қўймай бирга овқатланишга қистай бошладилар. Лекин у қолгиси келмай ўйга жўнади.

Ўйда озгина овқат тотингандай бўлди, кейин олис саёҳат тадоригини қўришга киришди, ўз қоғозларини тартибга келтириди. Юзини ерга қаратиши мумкин бўлган хатларни ёқиб юборди, бошқа бирларини яшириди, баъзи дўстларга икки энлик хат ёэди.

У ўқтинг-ўқтинг соатига қарап ва: «Ҳозир у ерда тоза ҳангама қизиб ётгандир», деб ўйлаб қўярди. У астасекин хавотирлана бошлади. Иш ўнгидан келмаса-чи, унда нима бўлади? Лекин у нимадан кўрқиши керак ўзи? Бир эпини қилиб кетар, ахир. Аммо ёмон баланд дорга осилди-да ўзиям!

Соат ўн бирларда уйдан чиқди, бир оз айланиб юрди, кейин экипаж ёллади-да, Иттифоқ майдонидаги денгиз министрлигининг пештоқлари олдида тўхтади.

У дам-бадам гугурт чақиб соатига қараб қўярди. Соат ўн иккиларга яқинлашганда безгак тутаётгандай қалтирай бошлади. У дам сайин дарчадан бошини чиқариб Сюзания келмаётганмикин деб қараб қўярди.

Аллақаерлардан, узоқдан соатнинг ўн иккига жом урган саси келди, кейин бошқа яқинроқдаги соатлардан ҳам жом товуши эшитилди, сўнг бир пайтнинг ўзида иккита соат занг урди. Кейин яна бир, лекин бу сафар жуда олисдан занг садоси чиқди. Охирги занг садоси янграб бўлгач, у: «Ҳаммаси тамом. Расво бўлди. У энди келмайди», деб ўйлади.

Шундай бўлса ҳам у эрталабга довур кутишга қарор қилди. Бунақа пайтларда сабр-тоқат қилиш керак.

Бир оздан кейин ўн иккidan чорак ўтганига урилган зашгин эшилди, кейин ярим бўлди, кейин ўн беш минути кам бир ва ниҳоят, боягидек яна барча соатлар биринсирин бир бўлганлигига жом чалдилар. У энди қизни келади деб кутмас, балки, нима бўлганлигини ўйлаб боши қотарди. Кутимаганда, карета дарчасида қиз боланинг боши кўринди.

— Шу ердамисиз, Азизим?

У сапчиб ўринидан туриб кетди. Юраги бирдан уришдан тўхтаб қолгандай бўлди.

— Сизмисиз, Сюзанна?

— Ҳа, менман.

Жорж файтон эшигининг қабзасини сира бурай олмас ва ҳадеб:

— Э, сизмисиз... сизмисиз... чиқинг бу ёқقا,— дерди.

Қиз файтонга чиқди ва унинг ёнига — ўриндиққа қулади. Жорж кучерга: «Кетдик!» — деб қичқирди ва карета йўлга тушди.

Сюзанна оғир-оғир нафас олар, тили калимага келмасди.

— Қани, энди нима бўлганлигини айтиб беринг? — сўради Жорж.

— О, асти қўяверинг, жуда ёмон бўлди, айниқса, ойим дод-фарёд қилиб ҳамма ёқни бузиб юборди,— дея шивирлади қиз ақл-хушдан оғаёзган бир алфозда.

Жорж азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан дағ-дағ қалтиради.

— Ойингизми? У сизга нима деди? Айтиб беринг.

— Сиз сўраманг, мен айтмай! Қиёмат қойим бўлди! Мен ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олиб, кейин ойимнинг олдига кирдим ва гапнинг ростини айтиб қўя қолдим. Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди ва: «Ҳеч қачон! Ҳеч қачон!»— деб қичқира бошлади. Мен бўлсам, йигладим, жаҳл қилдим, ундан бошқа ҳеч кимга эрга чиқмайман, деб қасам ичдим. Ойим менга шапалоқ тортиб юборадими деб қўрқдим. У худди телбаларга ўхшаб қолди, сени эртагаёқ монастирга жўнатаман, деб дўқ қилди. Мен ҳеч қачон уни бу аҳволда кўрмаган эдим, ҳеч қачон! Лекин шунда унинг гапи устига отам кириб қолди, у ойимнинг бақириб-чақирган овозини эшилган бўлса керак. Отам ойимга ўхшаб қаттиқ дарғазаб бўлгани ийқ, лекин у одам сенга унчалар мос эмас, деди. Улар мени шунчалар жаҳлимни чиқариб юборишдики, улардан ҳам кўпроқ ўзим бақириб-чақира бошладим. Отам ўзига ярашмаган фоже бир товуш билан бор, чиқ, деди. Шундан кейин мен сиз

билан қочиб кетиш қарорига келдим. Мана, келиб туриб-
май. Энди қаёққа борамиз?

Дю Руа оҳиста унинг белидан қучди; қизнинг ҳикоя-
сини қаттиқ берилиб тинглади ва шунда унинг юрагида
қизининг ота-онасига нисбатан кучли бир ғазаб уйғонди.
Лекин майли, қиз энди унинг қўлида. Уларга ҳали кўрсатиб
қўяди.

— Биз поездга кечикдик,— деди у.— Карета бизни
Севрга элтиб қўяди, кечани ўша ерда ўтказамиз. Эртага
Ларош-Гийонга жўнаймиз. У Мант билан Бонъер ўртасида
Сенанинг қирғозида жойлашган жуда ҳам сўлим қишлоқ.

— Лекин мен ўзим билан ҳеч нарса ололганим йўқ.
Мен жуда юпун кийингланман,— деди Сюзанна.

Жорж бегамлик билан кулиб қўйди:

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммасини тўғрилаймиз!

Экипаж кўчалардан кетиб бораради. Жорж қизнинг
қўлларини олди-да, оҳиста эъзозлаб ўпа бошлади. Бунақа
қуруқдан-қуруқ эркалашларга унинг тоби тоқати йўқ эди,
шунинг учун ҳам энди қиз билан нима ҳақида гаплашсам
экан, деб боши қотмоқда эди. Бирдан назарида қиз йиглаёт-
гандай бўлди.

— Сизга нима бўлди, жоним? — дея қўрқиб кетиб
сўради у қиздан.

— Ойим бечора, менинг йўқ бўлиб қолганимни билган
бўлса ҳозир ухламай ўтиргандир,— деди қиз йиги аралаш.

Вальтер хоним чиндан ҳам мижжа қоқмаган эди.

Сюзанна хонадан чиқиб кетгандан кейин эр-хотин ёлғиз
қолишибди. Хоним жуда ээилган, дили вайрон эди.

— О, худойим-е! Энди нима бўлади?

— Нима бўларди, анов лўттибоз қизингнинг бош
қўзини айлантириб қўйган,— қизишиб деди Вальтер.—
Казолдан айнитган ҳам ўша. Қизингнинг сепига кўз тиккан
у муттаҳам!

Вальтер дарғазаб бир ҳолда хонада у ёқдан-бу ёққа
бориб кела бошлади.

— Ҳаммасини қилдинг, қилдинг, сен қилдинг, қўйгани
жой тополмай қолгандинг, айлана қолай, ўргила қолай,
деб жуда ҳаддан ошириб юбординг. Эрталабдан кечгача
оғзинглардан: «Азизим-чи, Азизим» тушмайди. Ана энди
ўзинг пиширган ошни ўзинг ичасан.

Хоним оқариб кетди.

— Нима... мен уни ҳаддидан оширибманми?

— Ҳа, сен! — дея унинг башарасига қичқирди эри.—
Ҳаммаларинг у деса ўлиб бўласанлар: анови Марель ҳам,
Сюзанна ҳам, ҳаммаларинг, ҳаммаларинг. Нима, усиз

бир кун ҳам яшолмай қолганингни билмайди, деб ўйлайсанми?

Вальтер хоним қаддини кўтарди.

Мен билан бундай гаплашишингизга йўл қўймайман,— деди у қўрқинчли товуш билан.— Мен сизга ўхшаб лўконда катта бўлган эмасман, билиб қўйинг.

Эри тилини тишлаб қолди, кейин ғазаб билан: «Э, ҳаммаларингни жин урсин!»— деб қичқирди-да, эшикни тарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Вальтер хоним бир ўзи қолиши биланоқ беихтиёр ойна олдига чопди — назарида, бир зум ичидаги буткул қариб қолгандай эди, етти ухлаб тушига кирмаган бу даҳшатли ҳодисани у сира ҳам ақлига сифдира олмаётган+эди. Сюзанна Азизимни севиб қолибди! Азизим Сюзаннага уйланмоқчи! Йўқ, бўлмаган гап, мен янглишаётгандирман! Бундай бўлиши мумкин эмас! Қизи тушмагур у гўзал йигиттага кўнгил қўйгандир, ўзини унга турмушга берадилар, деб ишонгандир, шайдойи бўлиб юргандир, лекин бунинг ажабланадиган ери йўқ, табиий бир нарса. Бироқ, Азизимчи? Ахир у қизалоқ билан тил биритирмагандир-ку! Вальтер хонимнинг хаёллари бошига оғир ғам тушган одамларники каби тўзғиб кетганди. Йўқ, Азизим, афтидан, Сюзаннанинг бу қилиғидан бехабар бўлса керак.

Хоним ўз жазмани бу ишга бош қўшганми ё қўшмаганми деб узоқ бош қотирди. Агар у қизчани йўлдан урган бўлса, қанчалар абллаҳ одам экан! Энди нима бўлади? Ҳали олдинда яна қанчадан-қанча хавф-хатарлар, ғам-аламлар бор экан, о худойим-еий!

Агар бунга Азизим аралашмаган бўлса, унда ҳали чип-қоннинг олдини олса бўлади. Сюзаннани ярим йилга саёҳатга олиб кетилса бас, кейин ҳаммаси эсдан чиқади. Бироқ шунча гапдан кейин энди у билан қандай юз кўришади? Ахир, уни ҳамон севади-ку. Бу ишқ унинг юрагига камон ўқидек санчилиб ётибди, уни суғуриб ташламоқликнинг сира имкони, иложи йўқ.

Унингиз бир дам ҳам яшай олмайди. Ундан кўра ўлган афзалроқ.

У буткул қайфу-ғамга, шубҳа-ишти боларга ботди. Боши ноаниқ, оғир ўйлардан тарс ёрилиб кетай дерди, аъзойи бадани зирқираб турарди. У қандай бўлмасин бир йўл топишга уринар, эндиликда нима бўлишини билмай аламидан дод деб юборай дерди. У соатга қаради: иккига яқинлашиб қолибди. «Адои тамом бўлдим,— деди у ўзига ўзи,— мен ақлдан озиб қолаётирман. Мен ҳаммасини би-

лишим керак. Бориб Сюзаннани уйғотаман-да, бор гапни сўраб олмай».

У тақири туқур қилмаслик учун оёғидан ботинкасини сишиб олди да, қўлида шам кўтарганча қизининг ётоғи томон йўл олди. Эшикни секингина очди ва каравотга қариди. Урини бузилмаганча турарди. Аввал ҳеч бир шубҳага бормади, — қизалоқ отаси билан ҳамон жанжаллашиб ўтиргандир деб ўйлади. Лекин бирдан қалласига ялт әтиб яшин ургандай даҳшатли бир фикр келди ва у эрининг олдига чонди. Унинг олдига ҳаллослаб, рангида ранг қолмай, талваса ичида кириб борди. Вальтер ўрнида китоб ўқиб ётган экан.

— Нима бўлди? Сенга нима бўлди? — сўради у қўрқиб кетиб.

— Сюзаннани кўрмадингми? — тутила-тутила сўради хотини.

— Менми? Йўқ. Нима қилди?

— У... У... кетиб қолибди. Хонасида йўқ.

Вальтер гиламга сакраб тушди, шиппагини кийди ва кўйлакчан қизининг хонасига қараб югорди.

Хонага кирган замони у ҳаммасига тушунди. Қизи қочиб кетибди.

Вальтер креслога оғир чўқди ва қўлидаги чироқни полга қўйди.

Хотини унинг орқасидан кириб келди.

— Нима бўлибди? — заиф бир товуш билан базур сўради у эридан.

Вальтернинг ҳатто жавоб беришга ҳам, ғазабланишга ҳам мажоли қолмаган эди.

— Ҳаммаси тамом бўлди,— деди у ниҳоят инграб,— қизча унинг тузоғига илинибди. Энди ҳолимиэга маймунлар йиглайди.

Хотини унинг башарасига нима деяпсан ўзи дегандай қаради.

— Нега энди маймунлар йиглар экан?

— Бунинг нимасига ажабланасан? Энди қандоқ бўлмасин, у қизимишга уйланиши керак.

Хотини сўйилаётган молдай бўкириб юборди:

— У-я? Ҳеч қачон! Сен эсингни еб қўйибсан.

— Минг дод-фарёд қилганинг билан энди фойдаси йўқ,— деди нохушлик билан Вальтер.— У қизчани олиб қочиб кетди, унинг номусига тегди. Энди қизимишни унга бермоқдан ўзга чорамиз йўқ. Агар ҳаммасини ақлаҳушимишни бир ерга қўйиб қилсак, унда ҳеч ким ис билмайди.

— Ҳеч қачон, ҳеч қачон унга Сюзаннани бермайман! — дерди даҳшат ичида дағ-дағ қалтираган хотини.— Мен ҳеч қачон рози бўлмайман!

— Рози бўласанми, бўлмайсанми, қиз энди унинг кўлида,— алам ва умидсизлик билан деди Вальтер.— Фиш қолиндан кўчган. У қизчани то биздан розилик олмагунча яшириб олиб юради. Шундай экан, жанжал, шов-шувларнинг олдини олиш учун ҳозирданоқ розилик беришимиз керак бўлади.

Вальтер хонимнинг юраги тақдирнинг бу жафосидан ёрилиб кетадиган бир ҳолга келган, лекин кўкрагини пар-малаб ётган аламни ҳеч кимсага айтольмасди.

— Йўқ, йўқ! Мен ҳеч қачон рози эмасман! — дея такрорларди у. Эрининг жаҳли чиқиб кетди.

— Оҳ-воҳнинг ўрни эмас! Шундай қилишимиз шарт. Эҳ, муттаҳам, тоза бизни додга қолдирди-да... Жуда пихини ёрган туллак экан аммо! Биз унга қараганда мавқеи зўрроқ одамни топишимиз мумкин эди, лекин ундан кўра ақллироқ, ундан кўра ўсадиганроқ одамни тополмасдик. Унинг келажаги порлоқ. У ҳали депутат бўлади, министр бўлади.

— Унга ҳеч қачон Сюзаннани бермайман...— баттоллик билан деди Вальтер хоним.— Эшитдингми?.. Ҳеч қачон!

Вальтернинг ниҳоят сабри тугаб, ғазаби қўзғади, у ишнинг кўзини биладиган одам сифатида Азизимнинг ёнини ола бошлади.

— Бўлди, бас қил-е... Сенга айтипман-ку шундай қилишимиз шарт, деб, бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Яна ким билади? Эҳтимол, кейин пушаймон қилишга ўрин қолмас. Бунақа одамлар бугун остингда бўлса, эртага устингда бўлади. Ўзинг кўрдинг-ку, у анов тентак Ларош-Матьени учта мақола билан пўстагини қоқиб ташлади, бунинг устига сира ҳам ҳамиятини ерга урмади, ваҳдолонки, ўзининг аҳволи ниҳоятда оғир эди. Майли, бошга тушганини кўз кўтар. Ҳозирча бизни қўғирчоқ қилиб ўйнатади. Ундан осонликча қутулиб бўлмайди.

Вальтер хоним дод-фарёд кўтаргиси, ерга думалаб додлагиси, соchlарини юлгиси келарди.

— Қизимни унга бермайман!..— оёгини тираб туриб олди у.— Мен... мен... истамайман!..

Вальтер ўрнидан турди ва ердан чироқни олиб деди:

— Менга қара, сен ҳамма хотинларга ўхшаган ноқусул ақл экансан. Ҳаёлингизга бир нарса қаттиқ ўтиришиб қолса, тамом. Сизлар шароитга қараб иш юритишни бил-

майсизлар... аҳмоқлар. Сенга айтганимай-ку, у қизингга уйланиди, деб. Вассалом!

Вальтер хонимини машилатганча хонадан чиқди. У уйқуга чўмсан умкан сарейнинг коридоридан кўйлакчан ҳолда одамнинг кулиғисини қистатадиган шарпа янғалиғ ўтиб борти, сўнг сассиз ўз хонасига кириб кетди.

Вальтер хоним турган жойида қотиб қолди,— чидаб бўлмайдиган бир азоб қалбини вайрон қилиб ташламоқда оди. У юз бергани воқеани ҳали тўла англаб улгурмаганди. У ҳозир фақат уқубатининг исканжасида ўртамоқда эди. Кейин эрталабгача шу алфозда тик оёқда туришга қурби етмаслигини ҳис қилди. Унинг бу ердан бош олиб кетгиси, ҳайё-ҳыйт деб этак силкиб қайга бўлмасин қочгиси келди, бир ҳамроз топгиси, унга дардларини айтиб ёзилгиси келди. Бир халоскор истади.

У кимга айтсан экан деб ўйланиб қолди. Кимга? Калласига бир фикр келмасди. Руҳоний-чи! Ҳа, руҳонийга боради! Ўзини унинг оёқларига ташлайди, гуноҳларини унга тўкиб-солади, ўз дардини айтиб илтижо қиласди. У бу муттаҳамнинг Сюзаннага ўйланиши мумкин эмаслигини тушунади ва бунга йўл қўймайдиган бир чора кўрсатади.

Руҳоний топиш керак, ҳозироқ, шу дамнинг ўзида топиш керак!

Лекин шу тобда уни қаердан топасан? Бошингни қаерга урасан? Бироқ бир дамга бўлсин бу ерда энди туриб бўлмайди, бунга унинг ҳозир кучи етмайди.

Шунда кўз ўнгига сув кечатган Исонинг порлоқ сиймоси гавдаланди. Уни худди расмга қарагандай кўриб турарди. Демак, Исо уни чақиряпти. Унга: «Кел, менинг қошимга. Пойимга тиз чўк. Мен сенга таскин ва ором бераман, сенга роҳи ҳақиқатни кўрсатаман», демоқда.

Вальтер хоним қўлнга шам олди ва пастки қаватга тушиб, қишки боғ сари кетди. Исо уйнинг энг чеккасидаги кичкина меҳмонхонага қўйилган, сурат намиқиб қолмаслиги учун одатда хонанинг ойнабанд эшигини ёпиб қўяр эдилар.

У худди ғалати бир сирли ўрмон ичра турган жомхонага ўхшарди.

Вальтер хоним шу пайтгача қиши ғончи чароғон ҳолда кўрган эди, ҳозир боққа чўккан қоронғи зулумотдан у донг қотиб қолди. Жазирама мамлакатларнинг ҳашамдор қуюқ ўсимликлари ўткир, бошни айлантирадиган ҳидлар таратиб ётар эдилар. Эшиклар ёпиб қўйилганидан ойнабанд қубба остидаги дараҳтлар таратган муаттар ислардан одамнинг кўкраги тўлиб кетар,— бу ҳидлар кўзни тиндирав, маст қиласди танга бир оғриқ қўзгаб лаззат бағишлар,

аъзойи баданингни аллақандай ифодалаб бўлмайдиган хумор кайфият билан тўлдирар, ўлим олдида бўладиган бир толғинликка соларди.

Шўрлик хотин оҳиста-оҳиста қўрқиб қадам босарди: унинг қўлида қалтираган шамнинг нури дам сайин гаройиб ўсимликларни ёритар, шунда хотиннинг назарида аллақандай махлуқотлар, қандайдир шаффоф махлуқлар, гаройиб бир мавжудотлар ваҳимали суратда чиқиб келаётгандай бўлар эди.

Шунда унинг кўзлари бирдан Исога тушди. У эшикни очиб унинг сиймоси қаршисида тиз чўқди.

Олдин худога муҳаббат изҳор қилиб, зўр бериб ибодат қилди, ёлборди, тавалло қилди. Кейин ибодат қилиб бир оз кўнгли ўрнига тушгач, унга бошини кўтариб қаради, қаради-ю, шу заҳоти даҳшатга тушди. Шамнинг титроқ алангаси Исони хирагина ёритиб туар, шу онда у Азиизимга чунонам ўхшашиб кетган эдики, назарида ҳозир унга худо эмас, ошиғи тикилиб тургандай эди. Ё раббим, бу унинг кўзлари, унинг қарашлари, унинг совуқ ва киборли назари эди!

«Исо! Исо! Исо!»— пичирлади у. Лабларида эса Жоржнинг номи такрорланарди. Шунда бирдан унинг хаёлига, балки, мана шу дамларда Жорж қизим билан ётгандир, деган фикр ялт этиб келди. Қизи ҳозир у билан бирга, бирон хонада бирга ётибди. У, у — Сюзанна ёнида!

«Исо!.. Исо!»— пичирлади хотин. Лекин қизи билан севиклисими ўйларди! Улар хонада ёлғиз ўзлари... ҳозир эса тун.

«Ё Масиҳим!.. Ё Масиҳим!» — калима қайтарарди Вальтер хоним. Бироқ у қизини ва уни олиб қочиб кетган севиклисими ўйлагани ўйлаган эди! Улар ҳозир бирон гўшада ёлғиз ётишибди... яна қоронғи кечада. Вальтер хоним уларни шундоқ кўриб тургандай эди. Мана шу девордаги суратни қандоқ кўриб турган бўлса, уларни ҳам худди шундай равшан кўз ўнгига келтирмоқдайди. Ана, улар бир-бирларига қараб табассум қилишмоқда. Ана, улар ўпиша бошлашди. Хона қоп-қоронғу. Тўшак устидаги адёл пастга сидирилиб тушган. Вальтер хоним ўрнидан турди: ҳозир уларнинг олдиларига боради ва Сюзаннанинг сочларидан тортиб, уни Жоржнинг қучоқларидан юлиб олади. У ўша одам билан қочиб кетган башаранг қургур қизни ҳозирнинг ўзида бўғиб ўлдиради. Вальтер хоним назарида қизининг бўғзидан ушлаб олгандай эди... лекин ушлагани сурат эди. Унинг қўли Масиҳонинг оёқларига тегиб кетганди.

Хоним ваҳима ичиди бир қичқирди-ю, юзтубан ерга қулади. Шагам тўнтарнилиб тушди ва ўчиб қолди.

Кейин нима бўлди дейсиэм? У васваса, ғалати қўрқинч ичри вакълиб чиқди. Бир-бирлари билан қучоқлашиб олган **Жорж** билан Сюзанна унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. **Масиҳо** оса уларнинг шармсиз муҳаббатларига оқ фотиҳа бериб турғандай эди.

Хоним ўз хонасида эмас бошқа ерда ётганлигини злас-злас хотирларди. У ўрнидан турмоқчи бўлар, қочиб кетгиси келар, лекин қимирилашга мажоли қолмаганди. Бутун нужуди аллақандай карахт бўлиб қолди, жисми зўр бир юкнинг тагида қолган каби эди, ҳали ҳуши ўзида эди, унинг хушини фавқулода хаёлий даҳшатли рўёлар элтганди, у қўрқинч безовта бир уйқуга чўма бормоқдайди, одатда иссиқ мамлакатларнинг ўткир исли гаройиб ўсимликлари кишининг кўзини мана шундай элтади, баъзан шунда одам ўзининг абадий уйқуга чўмиб кетганлигини сезмай ҳам қолади.

Эрталаб Вальтер хонимнинг ҳолати размга бориб қолган беҳуш гавдасини «Сув кечётган Исонинг» олдидан топишди. Унинг аҳволи жуда ҳам оғир деб топиади. У фақат эртаси куни кўзини очди. Ва шунда йиғлай бошлади.

Уйдаги хизматкорларга Сюзанна тўсиндан монастирга кетди, деб айтилди. Вальтер жаноблари **Дю Руадан** узундан-узоқ хат олди ва унинг Сюзаннага уйланишига розилик берди.

Азизим бу хатни қочиб кетмасларидан сал бурун ёзган ва Париждан чиқиб кетаётганларида почтага ташлаган эди. Хатда у ўзининг анчадан бери Сюзаннани севишини, лекин бу нарсага тил биритирмаганликларини, бироқ қизнинг ўз ихтиёри билан келиб: «Мен сизнинг хотинингиз бўлишни истайман», дегандан кейин уни ўзи билан бирга олиб қолишга мажбур бўлганлигини ва токим, ота-онаси рози бўлмагунларича яшириниб туражакларини ёзган эди; охирида, мен учун қайлиғимнинг гапи гап, мен бошқа ҳеч нарсани тан ололмайман, деб қўшиб ҳам қўйганди.

У жаноб Вальтердан жавоб хатини ўзи почтадан талаб қилиб оладиган тарзда ёзишни сўраган, кейин уни дўстларим менга жўнатиб юборишади деб айтган эди.

Дю Руа истаган нарсасига эришгач, Сюзаннани Парижга олиб келди-да, уйига жўнатиб юборди, лекин ўзи вақти соати келгунча унинг ота-онасига кўринмасликка қарор қилди.

Бунгача улар Сена соҳилларидағи **Ларош-Гийонда** олти кун бирга туришган эди.

Сюзанна ўзида йўқ хурсанд, қувончи ичига сиғмасди. У энни чўпон қизидай тасаввур қиларди. Жорж уни одамларга синглим деб таништирас, чиндан ҳам ўрталарида ака-сингиллардай оддий, яқин, айни чоқда жуда самимий покиза муносабат туғилган эди: одатда севишган ҳабиб ва маҳбуба мана шундай муносабатда бўладилар. Жорж ўз манфатини кўзлаб атай қизнинг номусига тегмади. Ларош-Гийонга келгандарининг эртасига ёқ Сюзанна ўзига кийим-кечак ва қишлоқда асқатадиган нарсалар сотиб олди ва дала чечаклари тақилган каттакон похол шляпасини кийиб олиб балиқ овлагани кетди. Бу ерлар унинг кўзларига бекиёс гўзал бўлиб қўринарди. Бу ерда ўзининг ажойиб гиламлари билан машҳур бўлган кўҳна минора ва қадимий қалъа бор эди.

Жорж шу ердан сотиб олган курткасини кийиб Сюзанна билан дарё қиргоқларida кезар, дарёда қайиқда сайд қилишарди. Улар дам-бадам ўшишишар,— қизнинг ўпичлари маъсум ва тоза. Жорж эса ҳирснинг оловида куярди. Лекин у юрагини ўртаб ётган ҳирсни усталик билан яши-рарди. У Сюзаннага: «Эртага биз Парижга қайтадиган бўлдик, отангиз никоҳимизга рози бўлди»,— деб айтганда, қиз соддадиллик билан сўради:

— Дарров-а? Сизга хотин бўлиш менга жуда ҳам ёқиб қолди!

X

Константинополь кўчасидаги мўъжазгина квартиранинг ичи қоронги эди, Дио Руа билан хона эшигида учрашган Клотильда де Марель уй ичига отилиб кирди-да, дарҳол уни қийин-қистовга ола кетди, Жорж ҳатто дераза пардаларини тортишга ҳам улгурмади.

— Демак, сен Сюзанна Вальтерга уйланадиган бўлибсан-да?

Жорж бошини ҳам қилганча буни бўйнига олди.

— Наҳотки эшитмаган бўлсанг? — деб қўшиб қўйди у.

— Сен Сюзанна Вальтерга уйланасанми? — деб давом этди туси ўзгариб қутуриб кетган хоним.— Куракда турмайдиган гап! Бемаънилик! Уч ойдан бери менинг олдимда диконглаб қолганинг шунинг учун экан-да, кўзимни бўяб лақиллатиб юрган экансан-да. Мендан бошқа ҳамма эшитибди. Менга буни эрим айтди!

Дио Руа зўраки илжайди ва шляпасини каминнинг четига осиб креслога ўтирди.

— Демак, хотининг билан ажрашганинг ҳамоно қармоқ

ташлай бошлаган экансан-да, а? Мен бўлсам унинг ўрнига вақтича таи бости бўлиб юрган экансан-да, а? — деди унинг юзига тик қараганча газаб билан шивирлаган хоним. Мунча абллаҳ бўлмасан!

Узи нима тан? — сўради Жорж.— Хотиним мени алдаб юрган экан, уни жиноят устида қўлга туширдим, иккрайиб кетдик, мана энди бошқасига уйланяпман. Бунинг нимаси ёмон экан?

— Ілончинг ёғини ялаган айёр, товламачи экансан! — деди пичирлади қалтираган товуш билан хоним.

— Жин урсин! Бу дунёда шалвираб оғзидан ошини олдириб юрадиганлар лақиллаб қолаверадилар.

Лекин Клотильдага ҳамон бояги фикр азоб бермоқда эди.

— Нега сенинг бунақалигинги аввалдан билмаган экансан-а? Йўқ, мен ҳеч қачон сени бунчалар ифлос одамлигингни билмаган эдим.

— Илтимос, тилингни тийсанг яхши бўларди,— деди ғурур билан Жорж.

Клотильда бу сўзлардан ёрилар ҳолга келди:

— Нима! Сен билан ҳали оқ қўлқоп кийиб гаплашишим ҳам керакдир? Сен доимо менинг шохимни синдириганинг синдириган, нима энди, миқ этиб оғзимни очолмайманми? Ҳаммани алдайдиган, ҳаммани ўзига малай қилиб олган, қаерга бормасин тарааллабедод қилиб юрадиган, катта-катта пул-даромад ўмарадиган одам билан шундан бошқача яна қандай гаплашиш мумкин, кошки тузук одам бўлсанг экан!

Жоржнинг лаблари гезариб, титради, у ўрнидан турди.

— Оғзингни юм, бўлмаса ҳайдаб чиқараман.

— Ҳали ҳайдайман дегин... Ҳайдайсанми... Сен мени ҳайдайсанми... сен... сен...

Клотильда шу қадар дарғазаб бўлиб кетдики, нима дейишини билмай қолди, бироқ унинг газабини босиб турган тўғон бирдан қулади, оғзидан боди кириб, шоди чиқа бошлади.

— Мени ҳайдар эмиш! Бу уйнинг пулинни ким тўлаб келаётганлигини унутдингми? Э-ҳа, унда-мунда мен ҳам тўлаб турганман дегин! Хўш, уйни ким ижарага олган эди?.. Мен... Ким уни сақлаб ўтирди? Мен... Яна сен мени ҳайдамоқчимисан? Гапирма, виждонсиз! Водрек Мадленага қолдириган мероснинг қоқ ярмини ўғирлаганингни билмайди дейсанми мени? Сюзаннани ўзингга хотин қилиб олиш учун уни зўрлаганингни билмайди дейсанми мени?..

Жорж унинг иккала елкасидан ушлаб олиб силкита бошлади.

— У ҳақда гапирма! Сенга айтяпман, гапирма!

— Сен у билан ётгансан, мен биламан! — қичқиради Клотильда.

Жорж у нима демасин ҳаммасига чидаб берарди, лекин бу гап жуда ўтиб тушди. Клотильда рост гапни айтаётганида юраги гурсиллаб уриб кетганди, лекин ўз қайлиғига нисбатан айтилаётган бўхтон унинг қонини қайнатиб юборди, сал бўлмаса Клотильдани уриб юборай дерди.

— Тилингни тий... тилингни тий... яхшиси, тилингни тий... — дея такрорларди у ва мевали шохни силкитгандай Клотильдани силталарди.

Сочлари тўзғиб кетган, кўзлари телбараб қолган Клотильда бор овозини қўйиб қичқиради:

— Сен у билан ётгансан!

Жорж уни қўйиб юборди ва чунон шапалоқ тортики, Клотильда девор томонга учиб кетиб йиқилди, лекин шу заҳоти унга қараб ўгирилди-да, гавдасини ердан салгина кўтариб яна бир карра қичқиради:

— Сен у билан ётгансан!

Жорж унга томон ташланди ва тагига босиб олиб худди эркак одамни ургандай калтаклаб кетди. Клотильда дарров жим бўлиб қолди,— фақат калтак зарбидан инграб ётарди. У қимир этмасди. Юзини хонанинг бурчагига олганча инқиллаб йиғларди.

Нихоят, Дю Руа уни уришдан тўхтаб, ўрнидан турди. Ўзига келиш учун хонада у ёқ-бу ёққа юриб кўрди. Кейин ўйлаб турди-да, ётоқхонага ўтиб тосга совуқ сув қайди ва унга бошини тиқди. Сўнгра қўлларини ювди ва сочиққа яхшилаб артинганча, нима бўлганини билиш учун Клотильданинг тепасига борди.

Клотильда қимир этмасди. У ҳамон ерда ётганча пиқилларди.

— Яна қачонгача дийдиё қилмоқчисан? — сўради у. Клотильда жавоб бермади.

У уйнинг ўртасида ерда чилпарчин бўлиб ётган маъшуқасига тикилиб турар, бир оз саросимага тушган, кўнгли бузилган эди.

Кейин ўзини қўлга олди-да, каминдан шляпасини олди.

— Мен кетдим. Кетаётганингда калитни қоровулга бериб кет. Қачон тураркинсан деб кутишга тоқатим йўқ.

У эшикни очиб чиқди, бориб қоровулга учраши.

— Хоним ҳали ичкарида,— деди у.— У бирпастдан кейин кетади. Ҳўжайнинг айтиб қўйинг, биринчи октябрдан эътиборан мен уйни бошқа ижарага олмайман. Бугун —

ўн олтинчи август, демак, мен вақтида айтиб қўйяпман,— деди-да, дарҳол жўнаб қолди. У магазинларга кириб қайлигига совғилар харид қилмоқчи эди.

Тўй йигирмачи октябрда, парламент каникуллари тугаган куни бўлини керак эди. Никоҳ маросими Мадлен черковинда ўқиладиган эди. Гўй ҳақида ҳар ким оғзига сиққанича гапирав, лекин ҳеч ким тайнинли бир гап билмасди. Тўрли мишишлар юарди. Қиз ўғирлаш ҳақида шивирлаб гаплашишар, лекин ҳеч ким анигини айтольмасди.

Вальтер хоним ўз бўлажак қуёви билан гаплашмасди; хизматкорлар тўй маълум бўлиши биланоқ, ўша куни Сюзанныни монастирга жўнатгани, ўзи эса заҳар ичгани ҳақида гапириб беришарди.

Уни беҳуш аҳволда топишибди. Энди унинг ўзига келиши қийин экан. Кўрсангиз, кампир бўлиб қолибди дейсиз; соchlари бутунлай оқариб кетибди. Бошини тоатибодатдан кўттармайдиган бўлибди, ҳар якшанба черковга бориб тавбаю таэрру қилишни канда қилмайди.

Сентябрнинг бошларида «Француз ҳёти» жаноб Вальтер фақат ношир бўлиб қолажаги, бош редакторлик лавозимини барон Дю Руа де Кантель адо этажаги ҳақида эълон қилди.

Шунинг баробарида газета маълум-машҳур фельетончилар, мухбирлар, публицистлар, адабий ва театр танқидчиларини ишга тортиди. Улар катта пуллар эвазига эътиборли, катта газета редакцияларидан оғдириб олинди.

Кекса, ҳурматли, кеккайган журналистлар энди «Француз ҳёти» ҳақида гап кетганда елкаларини қисиб қўйишмасди. Газета бир зумда тўла ғалаба қозонди, жиддий адабиётчилар ҳам энди илгаригидай менсимай қарашмасди.

Жорж Дю Руа билан Вальтерлар оиласи бирмунча вақтлардан бери ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилганди. Мана шунинг учун ҳам «Француз ҳёти» бош редакторининг тўйи Париж мавсумининг гули ҳисобланарди. Хроникаларда номлари муттасил қайд қилиниб юрадигланарнинг ҳаммалари ҳам никоҳ маросимида қатнашишга майл билдирилар.

Бу ҳодиса беғубор куз кунларидан бирида бўлиб ўтди.

Эрталаб соат саккизда Қирол кўчасида Мадлен черковининг хизматчилари черков эшиги олдидағи баланд зиналарга кенг қирмизи пояндоz тўшадилар, бунга ўткинчиларнинг диққати жалб бўлди ва бугун бу ерда муazzзам тантана бўлажагидан дарак берди.

Идораларига ўтиб бораётган хизматчилар, камсуқум ишли хотинлар, магазин сотувчилари — ҳаммалари бу ерда бир

тўхтаб ўтишар ва бойлар ўз никоҳ тўйларига қанчадан-қанча пул совуришлари устида фикр қилишарди.

Соат ўнларда томошибинлар йиғила бошлади. Улар тезда бошланса керак деб бир қанча муддат кутиб туришар, кейин жўнаб қолишарди.

Соат ўн бирда полиция келди ва халойиқ дам сайин тўдалашаётганлигини кўриб, шу заҳоти уларни ҳайдашга киришиди.

Тезда таклиф қилинганлар — яхшироқ жойни эгаллаб, ҳаммасини озиқмай-томизмай кўриб олиш иштиёқида ёнгандар бирин-сирин келдилар. Улар катта зал деворлари ёқалаб ўтириб олдилар.

Одам тобора кўпая бошлади: ипак либослари шилдираған хонимлар билан тепакал бўлиб қолган, хатти-ҳаракатларида киборларча бир савлат ёғилиб турган, бугун кечагидан ҳам димоғдорроқ бўлиб қолган мутакаббир эркаклар келишиди.

Черковнинг ичи одамга тўла борарди. Кенг очиб қўйилган дарвозалардан тушган офтоб нурлари биринчи қаторларни ёритиб турарди, шамлар билан чароғон меҳроб атрофга сарғимтил зиё таратиб турар, эшик томондан қўйилиб турган ярқироқ офтоб нурлари қаршисида унинг зиёси хира ва ғариб бўлиб кўринар, шунинг учун ҳам меҳроб томон нимқоронги бўлиб туюларди.

Меҳмонлар ҳар томонга назар ташлаб ўтиришар, бир-бирларини имлаб чақиришарди, бирон ерга тўдалашиб йиғилишарди. Киборлар каби савлат тўкмаган адабиётчилар эса секин гаплашиб ўтиришарди. Эркаклар хотинларни томоша қилишарди.

Танишларини қидираётган Норбер де Варен ўртада ўтирган Жак Ривални кўриб унинг олдига борди.

— Шундай қилиб,— деди у,— бу дунё фирибгарлар дунёси бўлиб қолар экан-да!

Риваль ичи қора одам эмасди.

— Қандини урсин,— деда эътиroz билдириди у.— Жорж шотининг тепасига чиқиб олди.

Улар шундан кейин кимлар йиғилганлигини назардан кечира бошладилар.

— Унинг олдинги хотини нима қилаётиби, билмайсизми? — сўради Риваль.

Шоир мийигида кулади:

— Нима десам экан. Эшитишимга қараганда, у Монмартр томонда гўшанишин яшайтганмиш. Лекин... бир «лекин»и бор... Яқин кунлардан бери «Қалам» газетасида бир қанча сиёсий мақолаларга кўзим тушди, буни қарангки,

улар Форестье билан Дю Руанинг мақолаларига қўйиб қўйғандек ўхшаш. Уларга Жан Ледол, деган бир кимсанинг исми қўйилган. Жуда келишган, ақлли, дўстимиз Жоржга ўхшаган бир йигит экан. У яқинда Жоржнинг собиқ хотини билан танишиб оғланмис. Шундан келиб чиқиб айтаманки, Мадленга доимо ҳаваскорларни севиб келган, бундан кейин ҳам шундоқ бўлиб қолади. Бунинг устига у жуда ҳам бадавлат. Водрек билан Ларош-Матье бекорга унинг уйига танда қўйинмаган, ахир.

— Ўзиям қурмагур ойдаккина,— деди Риваль.— Жуда нихин ёрган! Яқиндан таниш бўлган одамга жуда жозибали бўлиб кўринса керак. Лекин айтинг-чи, Дю Ру расмий равишда ажрашгандан кейин қандай қилиб яна черковда никоҳ ўқиттирияпти?

— Черковда никоҳ ўқитаётганлигининг боиси, черков уни ҳали уйланмаган деб ҳисоблади,— деб жавоб берди Норбер де Варен.

— Қандай қилиб?

— Динга лоқайд қарагани учунми ёки пулни қўзи қиймаганми, бизнинг Аэзизим Мадленা билан фақат мэриянинг ўзидангина ўтган экан. Гап шуки, у биринчи никоҳини черковда қайд қилдирмаган, шундай бўлгач, бизнинг онахон черковимиз назарида унинг илгариги уйланиши расман эр-хотинчиликка кирмас экан. Шундай қилиб, бугун у черков назарида бўйдоқ йигит. Бунчалар асъасаю дабдаба ҳам унга аталган, дарвоқе, буларнинг бари қари Вальтерга анча чақага тушади.

Равоқлар остида тўпланган одамларнинг ғовури кучайгандан кучайиб бораради. Баъзилар овозларини барада қўйиб гаплашар эдилар. Одамлар қаршисида ҳаммага қўз-қўз бўлиб турган, кишилар бир-бирларига уларни кўрсатаётган, одамларнинг нигоҳи ўзларida эканлигидан ғоятда мамнун бўлган машҳур шахслар туришарди: улар ўзларининг ҳар бир хатти-ҳаракатларини ўлчовга солиб олишган, ўзларини бу анжуманинг зарурий безати деб билишар, ўзларига ажойиб бир санъат асарига қарагандай қаравашар ва улар бу ерда ҳам, бошқа барча байрамларда бўлгандаи юлдуз каби порлаб турар эдилар.

— Аэзизим, сиз хўжайнинг олдида кўп бўласиз,— давом этди Жак Риваль,— Вальтер хоним Дю Ру билан гаплашмас эмиш, шу ростми?

— Рост. У Дю Руага қизимни бермайман, дебди. Лекин Дю Ру чолни қаттиқ қўлга олиб қўйган экан, чолни Марокашда кўмилган аллақанча ўлниклар билан қўрқитганиш деб эшитаман. Қисқаси, у чолга агар қизингни бер-

масали, ҳамма жиноятларни фош қиласман деганмиш. Вальтер Ларош-Матьенинг ҳолига маймунлар йиғлаганлигини эслаб дарҳол рози бўла қолибди. Бироқ ҳамма хотинлар каби қайсар бўлган онаси, агар куёвим билан бир оғиз гаплашсам одам әмасман, дебди. Улар бир ерда ўтирганларида аҳволларига қараб одамнинг кулгуси қистайди. Вальтер хоним худди Қасос илоҳасининг ҳайкалига ўхшайди, Дю Руя эса ўзини жуда ўнгайсиз сезади, лекин сира билинтиrmайди. Ким ким, лекин у ичидагини сира сиртига чиқармайди.

Уларга адабиётчилар салом бериб ўтишарди. Сиёсий мавзуларда бораётган гаплар узуқ-юлуқ қулоққа чалинарди. Эшикдан эса худди денгиз тўлқинларининг гувиллаши каби черков олдида йиғилган одамларнинг шовқини кириб келар, гумбазлар узра кўтарилиб калисо ичидаги йиғилган асилизодаларнинг товушларини босиб кетар эди.

Лекин, мана, эшик оғаси ҳашамдор асо билан уч марта ерга урди. Ҳамма ўгирилиб қаради, курсилар тарақ-туроқ сурилди, ипак лиbosлар шувиллади. Эшикда эса қуёш нурларига ғарқ бўлган ҳолда навқирон қиз отаси етакчилигидан пайдо бўлди.

Қиз ҳамон қўғирчоққа ўхшарди — ҳа, ажойиб малларанг сочли, соchlарига Флердоранж қўндирган қўғирчоққа ўхшарди.

У кираверишда бир неча сония тўхтаб қолди, кейин калисо ичига қадам қўйди — шу ондаёқ орган садолари янгради, унинг қудратли саслари келин келганлигидан мужда берди.

Латиф ва дилбар қўғирчоқдай нозанин келин бир оз тўлқинланган ҳолда бошини ерга қаратиб келарди, лекин кўринишдан сира ийманиб турганга ўхшамасди. Хонимлар унга қараб жилмайишар, шивир-шивир гаплашишар эди. «Жуда ҳам дилбар, жуда ҳам ёқимтой экан», — дея пицирлашарди эркаклар. Вальтернинг юзи оқарган, ҳаддан ташқари ўзини салобатли қилиб кўрсатар, кўзойнаклари ялат-юлт қиларди.

Бу қўғирчоқ маликанинг кетидан унинг тўрт дугонаси келишар, уларнинг ҳаммалари бир хилда пуштиранг лиbosларга бурканишган, ҳаммалари ғоятда чиройли эдилар. Бир бирига монанд қилиб танланган тўрт куёв навқар худди уларнинг ҳаракатларини балетмайстер бошқариб тургандай юриб келар эдилар.

Улар кетидан Вальтер хоним ўзининг қудаси — етмиш икки яшар маркиз де Латур-Ивелен билан қўлтиқлашиб келарди. У қадамларини базўр босмоқда эди. Ҳудди яна

бир қадам ташлайдиган бўлса, срда қулаб қоладиганга ўхшарди. Унга қараган одам оёқлари пол плиталарига ёнишиб қолмаётганимикин деб ўйларди, у ўлимга кетаётган одамга ўхшар, юраги эса қафасга ташланган жонивордек нитирлар эди.

У озиб, чўп бўлиб қолганди. Чеҳраси изтироб, аламнини жўридан ўзгарсан, соchlари оқариб кетганидан юзи ҳам инада рангиар бўлиб кўринарди.

У, афтидан, одамларга кўзим тушмасин дебми, ёхуд юрагини ўргаб ётган қайғули фикрлардан чалғимаслик учунми, тўғрига тик қараб бораради.

Кейин аллақандай қари, ҳеч ким танимайдиган кампирни қўлтиқлаган Жорж Дю Руа кўринди.

У бошини баланд кўтарганча, қошларини андак чимирган ҳолда тўғрига қараб гўё бир нуқтага тикилгандай бўлиб жиддий юриб бораради. Мўйлабларининг икки учи юқорига дикрайиб турарди. Ҳамма йифилганлар уни жуда келишган йигит деб топишиди. Унинг сарвдек адл қомати, келишган оёқлари ҳамманинг диққатини ўзига жалб қиласган эди. Кўкрагига Фахрий легион орденининг алвон лентаси тақилган фрак унга ғоятда ярашган эди.

Кейин сенатор Рисолен билан келаётган Роза кўринди. У бир ярим ой илгари турмушга чиқкан эди. Граф де Латур-Ивелен виконтесса де Персмюрни қўлтиқлаб кириб келди.

Ҳаммадан орқада Дю Руанинг ўртоқлари ва ёр-биородарлари келишиди, Жорж буларни ўзининг янги уруғларига танишириган эди, булар қоришиқ Париж жамияти ичидаги танилган одамлар бўлиб, улар дарҳол одамга эл бўлиб кетишинар, бечораҳол бир аҳволга тушиб қолганларида эса янги чиққан бойларга ўзларини қариндошу хеш-ақрабо қилиб кўрсатишарди,— бир сўз билан айтганда, булар путурдан кетган, касод бўлган, пулларини совуриб адо қиласган, ҳар турли гап-сўзларга, маломатларга қолган, ундан ҳам хунукроғи, уйланиб қўйган дворянлар эди. Улар орасида жаноб де Бельвинь, маркиз де Банжолен, граф ва графиня де Равенель, герцог де Раморано, князъ Кравалов, Шевалье Вальреали ҳамда Вальтернинг меҳмонлари: князъ де Греш, герцог ва герцогиня де Феррачини ва гўзал маркиза де Дюн бор эди. Маросимда иштирок этаетган Вальтер хонимнинг қариндош-уруглари ўзларининг вилоятдан келганликлари ни шундоққина билдириб турар эдилар.

Ҳамон орган садолари янграб турарди; карнайларнинг ярқироқ бўғизларидан ер юзидағи лаззатлар ва азобуқубатлардан дарак берувчи садолар отилиб чиқар, бутун калисога янгроқ оҳанглар таралади.

Кўни тавакали заливорли эшик ёпилди, худди бу ердан бирори офтобони кувиб чиқаргандек шу заҳоти қоп-қоронги бўйиб қолди.

Тўрда, ёп-ёргуғ меҳроб олдида Жорж хотини билан ёнма-ён тиз чўкиб туфарди. Бу ерга яқиндагина келган епископ Танжер митра кийиб, асо ушлаган ҳолда тангри таоло номидан уларни қовуштироқлик учун ичкаридан чиқиб келди.

Епископ келин-куёвга одатдаги саволларни берди, узукларни алмаштириди ва христиан хулқи борасида келин-куёвга нутқ ирод этди, унинг сўзлари одамини худди кишанлаб ташлаётгандай эшитиларди. У вафо-садоқат ҳақида узундан-узоқ тумтароқли ваъз ўқиди. Епископ баланд бўйли, тўладан келган, сал чиқсан қорни ўзига савлат бағишлаган прелатлардан эди.

Кимдир ўқириб йиглаб юборди, баъзи одамлар ўгирилиб қарашди. Юзини қўллари билан тўсиб олганча Вальтер хоним йигламоқда эди.

У ён беришга мажбур бўлди. Қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Аммо қайтиб келган қизини ўпиб қўйишдан воз кечган ва уни ўз хонасидан қувиб чиқарган, Дю Руанинг тавозе билан қилган таъзимига жавобан: «Сиз дунёдаги энг пасткаш одам экансиз, энди ҳеч қачон менга гапираманг, мен эса сизга ҳеч қачон жавоб бермайман»,— деган кундан бошлаб, ҳа, худди шу кундан эътиборан, ҳаёт унинг учун ҳаёт эмас, қийноқхона, уқубатхонага айланди. У Сюзаннани кўрагра кўзи, отарга ўқи йўқ эди: унинг туйгулари гоятда ғалати, мураккаб эди, бунда телба бир муҳаббат даҳшатли рашқ ҳисси билан қоришиб кетган, бу она ва маъшуқанинг фавқулодда, яширин, аёвсиз ва битмаган жароҳат каби қон силқиб ётган рашки эди.

Мана энди епископ черковда икки минг одамнинг ўртасида, унинг шундоққина кўз ўнгига қизи билан севиклиснинг никоҳини ўқимоқда! Қани энди миқ этиб оғзини очолса! Тўхтатинг, деб айта олса! «Бу йигит менинг йигитим, менинг севиклим! Сиз ҳаром никоҳ ўқияпсиз!»— деб айюҳаниос сололса, йўқ, бунинг иложи йўқ!

Баъзи бир хонимлар ачиниб пичирлашарди:

— Онаси бечора адойи тамом бўлибди!

— Сиз бу бебақо оламнинг сара одамлари жумласидан-сиз, сиз энг бадавлат ҳурматли зотлардан бирисиз,— дея тақаллум ўқирди епископ.— Сизнинг иқтидорингиз, марҳаматли афандим, сизни авомдан фарқли ўлароқ сарафроз қилди, сиз қалам тебратиб ҳалқقا ибрат бўлмоқдасиз, уни ўз орқангиздан эргаштироқдасиз, шундай бўлгач, сизнинг

шиммангиэда шарафли бир бурч турибди, сиз кишиларни олиянаоб ўйларга боиламогингиз даркор...

Дю Руанинг қалби ифтихор түйгулари билан лиммолим бўлди. Ахир, бу гаплариниг барини рим-католик чековининг надари бузрукларидан бўлмиш бир одам унга қарита айтмоқда! Унинг орқасида эса фақат уни деб бу ерга келган номдор калоишолар туришибди. Назариди, алланқандай бир куч уни ўз ҳукмига олиб юксакларга кўтариб кетабтгандай эди. У энди дунёси тебратиб турадиган зотлардан бирига айланмоқда. Ҳа, бу унинг худди ўзи, бошқа ҳеч ким эмас, унинг ўзи — Кантледан чиқсан худо бехабар дехқоннинг боласи!

Шунда бирдан у кенг Руан водийси узра қад кўтарган тепалик устида жойлашган кўримсизгина қовоқхона ичидаги отаси билан онаси ўз ҳамқишлоқларига қандай хизмат қилаётганликларини равшан кўз ўнгига келтироди. Дю Руан Водрекдан теккан мероснинг беш минг Франкини уларга юборган эди. Мана энди уларга эллик минг франк жўнатали, улар бунга кўркам мулк сотиб олишади. Бошлари осмонга етиб, хурсанд бўлиб юришади.

Епископ сўзини тугатди. Тилларанг епитрахил кийган руҳоний меҳроб томонга ўтди. Шунда яна орган садолари янгради, энди у янги келин билан куёвни муборакбод қиласади.

Баъзан унинг садоси гувиллаб яшин гулдираган каби янграр, худди қудратли денгиз тўлқинлари мисоли кўк сари қалдираб ўрлар, мана ҳозир зўр куч билан пастга қўйилиб, бинони ўпириб кетадигандай кўринар, сўнг ферузаранг осмон сатҳида ёйилиб тараларди. Бу гувланган оҳанглар калисони зириллатиб турар, одамнинг жисми, қалбини ларзага соларди. Кейин у бирдан ўчиб қолар, шунда қулоқларга худди майин сазо сасидек оромбахш енгил парвоз қилган куйлар чалинарди. Куй ҳаволаниб, эркаланиб учар, шаршара томчилариdek парчинланиб кетар, дам эса қушлар каби парвоз қила бошларди. Кейин яна тўсиндан худди бутун бир оламга айланиши мумкин бўлган томчи каби бағрини кенг очар ва енгиб бўлмас кучга айланар, олами чексиз қудратга эга бўлмиш оҳанглар тутиб кетарди.

Кейин қўйи ғигилган бошлар узра инсон овози янгради. Опера солистлари — Вори ва Ландек қўшиқ бошлаб юбошишган эди. Бухур дуди нафис ҳид тарата бошлади. Бу пайт меҳроб томонда илоҳий оин адо этилмоқдайди: ўз руҳонийснинг чорлови билан одам худо барон Жорж Дю Руа никоҳи шарафига ерга тушиб келмоқда эди.

Сюзаннанинг ёнида тиз чўкиб турган Азизим бошини

қўйи эгди. У ҳозир ўзини худога ишонадиган диндор бир одамдай ҳис қилмоқда эди, у ўзига шунчалар муруватлар қилган, бошидан марҳаматининг нурини сочган, унга мол-мулк, давлат иноят қилган илоҳий вужуднинг ҳидоятига шукур қилмоқда эди. Кимга қарата айтайдигини ўзи ҳам аниқ тасаввур қилмаган ҳолда у изҳори миннатдорчилик билдиримоқда эди.

Расм-русум тамом бўлгач, у ўрнидан турди, хотинига қўлини узатди ва одамлар турган томонга қараб юрди. Жоржнинг қувончи ичига сиғмасди,— у ўзини халқнинг саломига чиқсан қиролдай ҳис қилмоқда эди. У таъзим қилар, узатилган қўлларни сиқар, алланарсалар деб миннатдорчилик билдиради. «Гоятда миннаторман, гоятда миннаторман»,— деб жавоб берар эди у табриклаган одамларга.

Шунда кутилмаганда де Марель хонимни қўриб қолди ва у билан қилган шўхликлари, эркалашлар, ўпичлар эсига тушган замони, овозини, бўсаларининг таъмини тасаввур қилган они яна у билан бирга бўлгиси, эҳтиосли қучоқларига отилгиси келди. Хоним ўша-ўша латофатли, гўзал эди, унинг кўзлари ўша-ўша шўх олов сочиб турарди.

«Барибир қурмагур жуда оғатижон-да!»— деб хаёлидан кечирди Жорж.

У ҳуррак оҳудай Жоржнинг олдига келиб, унга қўлини узатди. Жорж унинг қўлларини қўйиб юборгиси келмасди. Шу заҳоти у Клотильданинг бармоқлари ҳам титраб кетганини, уни яна ўзига чорлаётганини ҳис қилди, унинг майин қўллари сени кечирдим, яна ёнимга кел, деяётгандай эди. Жорж бу ипакдай қўлларни «Мен ҳамон сени севаман, мен сеникиман!» деган маънода қисиб қўйди.

Улар бир-бирларига кулиб, чарақлаб, суюкли бир нигоҳ билан тикилиб туришарди.— Кўришгунча, афандим,— деди Клотильда нафис овози билан.— Кўришгунча, хоним,— деда шўхлик билан жавоб берди Жорж. Шундан кейин Клотильда нари кетди.

Жоржнинг атрофидан ҳамон табриклагани келганлар аримасди. Одамлар унинг олдидан дарё бўлиб оқмоқда эди. Ниҳоят, одамлар сийраклаша бошлиди. Ҳамма табриклаб бўлди. Кейин Жорж Сюзаннани қўлтиқлаб олди-да, черковнинг катта залига чиқди.

Черков одам билан лиқ тўла эди. Ҳамма келин-куёвнинг ўтиб боришини томоша қилиш учун ўз жойини эгаллаганди. Дю Руа бошини баланд кўтариб черков эшигидан отилиб кираётган офтоб нурлари томон оҳиста қадам ташлаб

борарди. Унинг жисмини сарин бир шабада сийпалаб ўтди — бу чексиз, интиҳосиз баҳтиниг шабадаси эди. У ҳеч кимни пайқамасди. Елгиз ўзини ўйлаб бормоқдайди.

У өшикка етганда тўдалашиб турган одамлар издиҳомини кўрди, бу сершонқин одамлар фақат уни деб, уни табриклигани келгани өдилар. Бутун Парижнинг кўзи унда, унга ҳавас билли боқар эди.

Кейин у бошини баланд кўтарди ва йироқларда, Иттифоқ майдонидан нарида депутатлар палатасини кўрди. Шунда назарида ҳозир мана шу Мадлен черковининг эшигидан Бурбон саройигача бир сакрашда етиб олишга қодир сезди ўзини.

У баланд пиллапоялардан оҳиста тушиб бораркан, зинанинг икки томонида одамлар минди-минди бўлиб уни қаршилашар эди. Лекин у одамларни кўрмасди. Ҳаёлан орқасига ўгирилиб қарап ва унинг офтоб нурларидан қамашиб кетган қўзларига ойна қаршисида жамалак сочларини тўғрилаётган де Марель хонимнинг сиймоси гавданаради, тўшакда унинг бу сочлари доимо ёноқларига тўкилиб ётарди.

1885

ТАРЖИМОНДАН

Ги де Мопассан (1850 — 1893) ўн тўққизинчи аср француз адабиётида чуқур из қолдирган юксак иқтидорга эга бўлган реалист адилардан биридир. «Азизим» Мопассаннинг жаҳон реалистик адабиётининг тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилган асарларидан. Бу асарнинг дунё юзини кўрганига юз йилдан ошди. У дунё китобхонларининг севимли асарларидан бири сифатида қўлдан қўйилмай ўқилиб келинади. Роман ўша йилиёқ рус тилига таржима қилинган ва буюк адид Л. Н. Толстойнинг таҳсинига сазовор бўлган эди.

Романда Мопассан ўн тўққизинчи аср француз ҳаётининг ғоятда ўткир масалаларини кўтариб чиқди. Айтиш мумкинки, «Азизим» дунё адабиётида колониализмга қарши нафрат билан ёзилган энг биринчи асарлар қаторида туради. Франция ўша пайтларда бошқа мамлакатларни босиб олиш сиёсатини олиб борар, у Тунисни босиб олган, жаҳоннинг кўпгина ерларида, жумладан, Ҳиндси-Хитойда талончиллик урушига кирган эди. Мопассан ўз романида мана шу ҳодисаларни асос қилиб олди ва фақат «Тунис» сўзи ўрнига «Марокаш» деб ишлатди.

«Азизим» романи ўша давр француз сиёсатдонларининг ва улар қўлида қўғирчоқ бўлган буржуа журналистларининг ҳаётини, сиёсий найрангбозликларини, фаҳш ва разолат билан тўлган маънавиятларини аёвсиз суратда очиб ташлайди. Роман ўз ҳаққонийлиги билан замонасида шуҳрат қозонган эди. Ўша замон француз танқидчиларидан бири Мопассаннинг «Азизим» романини «шафқатсиз суратда ҳақиқатни сўйловчи қудратли асар» деб атаган эди.

Роман, гарчи журналистлар ҳаётидан олиб ёзилган бўлса-да, лекин уни фақат шу мавзу атрофидагина тушуниш хато бўлур эди. Мопассан ўз авантюрист қаҳрамони, оддий деҳқоннинг фарзанди, кейинчалик буржуа матбуотининг ўтакетган «учар» қаламкашларидан ва қаламкашлик орқасида сиёсатдонлардан бирига айланниб кетган, фақат ўз майшатини ўйлайдиган, фақат ўз манфаатинигина билади-

ган ва шу икки нарсанни таъминлаш йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган Жорж Дюруа тақдирни орқали буржуа жамиятининг иллатларини ба бу иллатлар нисон тақдирининг шаклланишида қанчалар даҳнатли бир роль ўйнашини ёрқин тасвирига беради.

Узбек китобхонлари Мопассанин бугунгина ўқиётганларни йўқ. Бундан қарийб йигирма йиллар муқаддам 1955 йилда Узбекистон Ҷавлат нашриёти Ги де Мопассанининг бир жиҳдлик ҳикоялар тўпламини заҳматкаш таржимонлардан бири Зумрад таржимасида босиб чиқарган эди.

Мопассан ўн тўққизинчи аср француз классик адабиётининг машҳур ҳикоянависларидангина эмас, балки, талантининг миқёси эътибори билан Флобер, Золя, Анатоль Франс, Альфонс Доде сингари жаҳонга машҳур романнавис санъаткорлари қаторида туради. Мопассанинг «Азизим», «Ҳаёт» сингари романлари жаҳон адабиётининг дурдоналаридан саналади.

У дунё адабиётининг бир қанча буюк намояндаларига кучли таъсир ўтказган.

Унинг прозаси шабадаларини Ф.М. Достоевский романларида ҳам, Эрнест Хемингуэй прозасида ҳам сезиш мумкин. Бу илҳом берувчи прозадир.